

॥ श्री ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

५४



कौमुदी-

कथाकलोलिनी

(पाणिनीयलौकिकव्याकरणसमापनीया)

रचयिता—

रामशरणशास्त्री एम्० ए०

मुरादाबादस्थ के० जी० के० कालेजसंस्कृतप्रोपाज्यायोऽध्यक्षश्च

सम्पादक —

ग्रन्थकर्तुरात्मजो लब्धस्वर्णपदकः

गयाचरणत्रिपाठी एम्० ए०



चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१



प्रकाशक चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
मुद्रक विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण प्रथम, वि० मवन् २०१७
मूल्य ८-७५

(सवाधिकार सुरक्षित)

The Chowkhamba Vidya Bhawan,

Chowk, Varanasi

(INDIA)

1961

Phone 3076

प्रातः स्मरणीयानां

गुरुवर्याणां

पुण्यस्मृतौ

प्राक्कथनम्

आचार्य श्रीचदरीनाथशुक्ल-

(वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य न्यायशास्त्रविभागाध्यक्ष)

संस्कृत मत्सरस्य सर्वप्राचीना भाषा । एतदीय साहित्यं सर्वतो विशाल समृद्ध च । नास्ति जीवनस्य कोऽपि पक्षः ज्ञानस्य कोऽपि भागः, विश्वस्य वा कोऽपि भागो य इहापक्षितो भवेत् । न सम्भवति मानवजाते काचित्समस्या कापि वा सामाजिक-जीवनस्य परिकल्पना यस्या विवेचनमत्र नापलभ्येत । न वर्तते लेखनस्य, विषयवर्णनस्य साहित्यस्य वा कश्चित्प्रकारो योऽत्र सगृहीतो न भवेत् । किं बहुना, अस्त्यत्र सर्वविध मुद्गरमतीतमिव समग्र भविष्यदपि सम्पङ्क्तिरूपितम् । अत एव मानवस्य हृदि स्पष्टयितुं, मानसं परिष्कृतुं पन्थानं प्रदर्शयितुं न यथेदं क्षमते न तथा जगत् किञ्चिदयत् साहित्यम् । ईदृशी सम्पन्नतामुपयोगिता च विभ्रतोऽप्यस्य साहित्यस्य यथापक्षिते अध्ययनाध्यापनं न भवत इति देशस्य महद् दुर्भाग्यम् । एतदध्ययने जना-नामप्रवृत्ते कारणेष्वेतदीयव्याकरणस्य काठिन्यमप्येक कारणं मन्यते । तच्च काठिन्यं व्याकरणस्य प्रत्यक्षाध्ययनेऽधिकतरं वर्धते । अतः कतिपयैः परिहृतैः काव्यद्वारेण तदध्ययने सौकर्यमाघातुं व्याकरणशिक्षणौपयिकां भट्टिकाव्यप्रभृतयः कतिचिद् ग्रन्थाः प्रणीताः परमं दृशरचनानामतिप्रशंसनीयासंसाध्यतयाऽस्यां दिश्यपेक्षितं कार्यं न समपद्यत ।

लक्ष्यतेऽमुना संस्कृतं प्रति जनरुचे किमपि जागरणम् । दृश्यते प्रशासनस्यापि संस्कृतसंवर्धने कश्चित्प्रयासः । सूच्यते संस्कृतविश्वविद्यालयादिस्थापनया संस्कृतस्य किमप्युज्ज्वलं भविष्यत् । अस्मिन्नवसरं यदि संस्कृतविपक्षितो निस्सुत्रा सत्तो लोकवृत्तेरनुकूलग्रन्थान् रचयेयुस्तदाऽविलम्बमेव संस्कृतं जनजीवने पुनः सुप्रतिष्ठितं भवेदिति निस्संशयम् । सत्यमिदं साक्षात्कुवता मुरादाबादस्य के० जी० के० महाविद्यालयस्य संस्कृतप्रापाध्यायाध्यक्षेण परिहृतवयं श्रीरामशरणशास्त्रिमहोदयः 'कौमुदीकयाकल्लोलिनी' नामकी ग्रन्थो महता प्रयत्नेन प्रणयनकर्मता नीतः । अत्र सरलानां रोचकानां च कथानकानामवलम्बनेन व्याकरणसिद्धान्तकौमुद्या जीणादिकातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य प्रकरणजातस्य समग्रालामावश्यकसूत्राणामुदाहरणानि प्रायः उपन्यस्तानि । उदाहरणानि चेट्टशानि परिगृहीतानि यानि व्यवहारस्य विभिन्न-

कम्पीयाणा पदार्थानां सज्ञाविज्ञापनपराणि बहूना कलासंस्कृतिसम्भवेतिहासानां प्रकाशनक्षमाणि च सन्ति ।

व्याकरणं गीर्वाणवाग्देव्या मुखम् । अस्य दर्शनं विना तस्या अन्यत्रिखिलमेव न मनागप्यवबोधनार्हम् । अतोऽस्य देशस्य बालाऽपि व्याकरणानभिज्ञस्य वरणे सकुच-
तीत्य सङ्गिरती श्रूयते स्म—

यस्य पठोचतुर्थ्यो स्तो विहस्य च विहाय च ।

अहं यस्य द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ? ॥

अस्योपयोगित्वं च—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥

इत्यादिवचनैः बहुत्र बहुधोद्धोषितम् । अत एव व्याकरणस्यावबोधनायैव मुख्य-
तयाऽस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तिर्यद्यपि विद्यते तथाप्यत्र काव्यकामनीयकमपि नैव युनता
गतम् । यथास्थानं श्लेषरूपनोपमाप्रभृत्यलङ्काराणां प्रयोगः, कथाज्ञाना यथोचित
व्यासः, रसभावयो समीचीनं सदर्थं, सर्व एषोऽस्य काव्यानुगुणं महिमान-
मुपचिनोति ।

भारतस्य सनातन्या संस्कृते, भारतीयानां वीरतापूर्णया अध्यवसिते, भार-
तस्य धार्मिक्या आध्यात्मिक्या भौतिक्याश्च विविधायां जीवनधारायां भारतस्य
समग्रविश्वस्पर्शिन्या मानवीयहृष्टे च अस्ति चित्रणमत्र चतुराणां चेतश्चमत्काराय
सुचिरं चकास्ति ।

इत्थमसौ ग्रन्थो निजेनावजकेन गुणगणेन संस्कृतप्रणयिनः स्वात्मन्यनुबध्नुं
काठिन्यप्रत्यायनमन्तरैव व्याकरणस्य विस्तृतं परिनिष्ठितं च ज्ञानं तेष्वाधातुमर्हं
तीति निर्वादिता । यद्यपरेऽपि संस्कृतविद्वांसो मार्गमिममनुसरन्ती नूतनानां हृद्य
निरवधगद्यग्रन्थानामेतदग्रयसमानोद्देश्यकानां सरलतराणां प्रणयनं बद्धपरिवरा
भवयुस्तदा संस्कृतस्याध्ययनाध्यापनयोः काचिन्नवीनां क्रान्तिर्नूनमेव जायत ।

अहमस्य गद्यग्रन्थयूनतानिराकरणे निमित्तता दद्यत सुन्दरग्रन्थस्य रचयि-
तारं, भूपोभिर्हीदिकैर्धन्यवादैः सत्कुर्वन्नस्य विद्वज्जनैराद्रियमाणता, विद्यार्थिजनैः
स्रोत्साहमधीयमानतामुपक्रान्तिजनैः पाठ्यग्रन्थेषु सन्निवेश्यमानतां च कामये यनेदृश्यो
रचना अनयाऽपि परिहृतजनैर्बाहुल्येन निष्पादिता भवयुरिति ।

सत्स्वपि भट्टिकाव्य रावणाजुनीयादिकतिपयव्याकरणवैशिष्ट्यपत्रग्रन्थेषु इत्यु
च विद्वच्चरित्रपञ्चक-सेतुयानानुवर्णन-कथामुक्तावल्याद्याधुनिकगद्यग्रन्थेषु व्याकरण-
समापनीयपत्रगद्यान्यत्रग्रन्थस्य सर्वथा राहित्य ग्रन्थस्यास्य निर्मितौ प्रेरकत्वेन मूलम् ।
व्याकृतिसुधाब्धिर्हि गम्भीरतम । तत्तीरोत्प्लवनमपि चासाधारणाम्याससाध्यमिति
स्वल्पायासेन निर्भयं जनसाधारणावगाहनय भगोरथप्रयासेन कञ्जोलिन्ध्या अवतार ।
एषा हि सरलेषु रोचकेषु च कथानकेषु सिद्धान्तकौमुद्या सधिप्रकरणमार
भ्यौणादिकातिरिक्तोत्तरकृदन्तपथ्यन्ताना प्रायः समेषामावश्यकसूत्राणामुदाहरणै
संयुक्ता । पादटिप्पण्या सूत्राणामुल्लेख । तत्र प्राकरणिक्सूत्राणि ह्रस्वाक्षरैरप्रा-
करणिकानि चापक्षाकृतस्पूलाक्षरैर्निदिष्टानीति विशेष । विरोधाभासादिस्थल
क्लिष्टाशानाञ्च विस्तरव्याख्येति तत्तदुदाहरणैरानुपङ्गिकवर्णनानुसारं यत्र कुत्र
प्रतीयमानवैषयिकदुरुहत्वापि सारली कञ्जोलिनी-वैशिष्टी ।

एकादशकञ्जोलारमको ग्रन्थश्चायं कौमुद्यनुसारमेव पूर्वाद्ध-पश्चाद्धात्मिकभागद्वय्या
विभाजित । तत्राद्येषु पञ्चसु पूर्वार्द्धीयकञ्जालेषु सूत्रोदाहरणाना महत्त्वात्तन्निर्देश ।
पश्चाद्धे च षट्सु कञ्जालेषु आद्ये गणनिर्देशककञ्जाले तत्तद्गुणीयधातूनाहरणाना
प्राग्रायेन यथास्थान यथागणधातुरूपाणा निर्देश । एतत्प्रक्रियातोऽग्रे चासमाप्त-
स्तत्तत्कञ्जालेषु पुनर्यथास्थान सूत्रोदाहरणाना निर्देश । सा चैषा मदीयतनु-
जनुया समुपलब्धसोवणपदकेन, समुपलभ्यमानराजकीयानुसंहितिवृत्तिना, एम्०
ए० इत्युपाधिधारिणा गयाचरणत्रिपाठिना स्वल्पव्याकृतिबोधेभ्यः समस्तक्लिष्टाश
भावावबोधकव्याख्याया संव्वलितेति वागवह्न्याः सवधनेन सस्कृतस्य भाषणे,
अवगमने, अनुवदने, निबन्धन चात्यन्तोपयागिनीत्यतश्चात्युक्तिपरम् ।

इद्व्यसूत्राणामुदाहरणानाञ्च व्याकरणप्रयोगदृष्ट्या महत्त्वे सत्यपि यथास्थान
तत्तत्सूत्रोदाहरणैर्निर्देश-पर्वत-वत-नदा जनपद-नगर-भोज्य-मेय-पदार्थानाम्, तत्त-
द्यान्योत्पादकक्षेत्र-फल रोग-वस्त्राभूषण-सुगन्धितद्रव्य प्राकार-पात्र-वाहन-मृगया-सगी-
त-वाद्ययन्त्राणाम्, नक्षत्रर्तुकृषिधान्य-पुष्प-वनस्पति-पक्षि-क्षुद्रज-जु-यादिसाम्, कला-
व्यापारादीनाञ्चाल्लेखेन तत्तत्कथानकसम्बद्धदशकालसांस्कृतिकमपि महत्त्वमित्यतद्-
ग्रन्थसावहित्यव्ययनेनाभिव्यक्त स्यात् ।

साहित्यिकेदृष्ट्याऽपि च ग्रन्थस्यास्य महत्त्वं न नैयुनोमावहति । गद्यमस्याति

सरसं सप्रवाहश्चेति प्रतिकूलोल सूत्रोदाहरणानां घटनानाञ्च जिज्ञासायां पाठको निसर्गत बह्नीलिनीभाषतरङ्गेषूत्तरोत्तर प्रयासमन्तरेणैव प्रवाहित सञ्जायत । विषमस्थलेषु इलेष्वरूपकोपमानुभासपरिसङ्ख्याविरोधाभासाद्यलङ्काराणामपि सफल प्रयोग इति प्रबोध्यमाधुनिकसंस्कृतगद्यस्योत्तमादर्शं समीक्षितरूपेण संस्कृतगद्य-ग्रन्थमूलता परिपापरोति ।

अत्र कथासहितसागरीयनरवाहनदत्तस्य कथा मुख्या । प्रातिस्विकरूपेण व्यावृत्तिसत्पृषड्महत्त्वयोर्वररुचिगुणाढ्ययोरपि वृत्तातद्वयी । तदनन्तरञ्च नरवाहनदत्तजनुष प्रभृति सप्तमहाभिषेकपर्यन्तकथासूत्रेष्वन्तरेकथासदृदिषि । आवश्यकतानुसारं सक्षिप्तासु परिवर्द्धितासु च कथासु नरवाहनदत्तीयकथासूत्रमाद्योपात्तमविच्छिन्नमित्यासामध्ययनेन संस्कृतसाहित्यास्तत्तदग्रन्येषु पञ्चविंशतिनां कथानां मूलरूपेण परिज्ञानं प्राचीनभारतसंस्कृत्या भारतीयवीराणामध्यवसायपूर्णं सत्तन्मृदुलोककथासाहित्याश्च सहैवावबोधो यस्या महत्त्वमन्यदीयसाहित्येऽप्यद्यादुरणमुपलभ्यते ।

अतस्त्वेवं हत्यविषयावगत्यर्थनिर्दिष्टसाधनावलम्बनपूर्वकं बह्नीलिनीया मुहुर्मुहुर्-चगाहनाभ्यासेन भविष्युविद्वन्नौपणेभ्यस्तदन्तर्वर्तिरज्ञाना सम्प्राप्तिः । तथापि महाकविमद्वेदकृत्यनुसारम्—

दीपनृत्यं प्रबोधोऽयं शब्दसंज्ञाचक्षुषाम् ।

हस्तादर्शं दृष्ट्वाभ्यानां भवेद् व्याकरणादृते ॥

इत्यपि न विस्मत्तव्यम् ।

अत एव प्रातःशालमहाभाष्ये सत्स्वपीनरप्रयोजनेषु—

“उत त्वं यस्यन्न ददर्श वाचमुत त्वं शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं विसन्ने जायेद पत्य उशती मुयासा ॥”

इत्युक्त्वा ‘साङ्गोविबुधुयादात्मानम् इति व्याकरणाध्यनस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितम् ।

तदनुवृत्त्येवाधुनिकैरपि—

‘अधीकमतं यो न जानाति यो न जानात्येवर्वरी ।’

अजर्षा यो न जानाति तस्मै कन्या न दीयताम् ॥

इत्यादिरोक्त्या यस्य शास्त्रम्य महत्त्वमुदुष्यते तस्य विदुषा कृते साहित्यिकरसाज्ञा

यद्यपि ग्रन्थस्यास्य भाषासारत्वे, उपयोगिकथासञ्चये, साधारणसंस्कृतज्ञसर्व-
धोपयोगिशब्दसङ्कलने च मया यथाशक्ति समवाधायि तथापीहेतावतो विस्तृतवा-
ङ्मयमहोदधे कियन्ति रत्नानि समचीयन्त कियन्ति वा तै सह शुक्तिशङ्ख-
कानि सन्न्यधीयन्तैतन्निर्धारणाऽसाधारणातिमर्त्यमतिमिद्विर्विद्विद्वरेव कार्येत्यत्र नैव
सन्देहसन्दोहः ।

गद्येऽयमेतज्जातीयोऽचरम प्रयासः । मुद्रणमप्यस्य दविष्ठ वाराणसेयम्
इत्यनेकदृष्टिभिरप्यपरिवर्द्धनसशोधनाद्यपक्षते । किन्तु कार्यमेतत्सहृदयाध्यापकाध्याप्यानां
साहाय्यमन्तरेणासम्भवीत्यध्यापनाध्ययनावसरे समुपलभ्यमानानामिहृत्युदीनां
निर्देशं तं प्रयोगे धारयन्तो निजकर्तव्यपरिपालननात्मसोजन्याद्वद्ध तं चिराय करि-
ष्यन्तीति नितरामाशासनम् ।

एतद्ग्रन्थस्यैतद्वृत्तदाने येषां येषां ग्रन्थानां सहयोगो मयोपलब्धस्तेषां तेषां
प्रकृत्योपवृत्तृणां कर्तृणामहमयमर्णः ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य न्यायविभागाध्यक्षपदमलङ्घुर्वाणां प्राच्य
पाश्चात्योभयविद्यावैदुषीविशिष्टशेमुपोका श्रीवदरीनाथशुक्लमहोदयाः ग्रन्थस्यास्य
प्राक्कथनं लेखित्वा यद्वैरवमभ्युच्चितवन्तस्तदर्थं ते मदीयासकृदाभारमाजः ।

अस्य पाण्डुलिपिप्रस्तुतौ सम्प्रति एम्० ए० वर्गीयारणां स्वेषां श्रीधर्मेन्द्रदेव-
शिवस्वरूपप्रभृत्यनेकान्तेवासिनां विशेषेण मया सहयोगो लब्ध इति ग्रन्थोऽयं तदा-
भारितः ।

सर्वतोर्ध्विकं श्रेयोऽस्य ग्रन्थस्यैतद्वृत्तप्राप्तौ चौखम्बा-संस्कृतसीरीज-चौखम्बा-
विद्याभवनयोरध्यक्षेभ्यः श्रीजयकृष्णदास-हरिदासगुप्तमहोदयेभ्यस्त्वदीयसंस्कृत हिन्दी
मुद्रणविभागाध्यक्षविद्वद्भिरश्रीरामचन्द्रश्यामहोदयेभ्यश्च वर्तते येषां समनोयोगा-
ध्यवसायेन यथास्थलं समुचितपरिवर्तनपरिवर्धनादिपरामर्शेन च पर्वतलाभा-
न्वितो भूत्वा पादटिप्पणी प्राकरणिकाप्राकरणिकसूत्रादिजटिलग्रन्थग्रथितस्य ग्रन्थ-
स्यैतस्य समापने कृतकार्योऽहमभवम् ।

के० जी० के० कालेज
३/ शिवनिवास
मुसदाबाद
महाशिवरात्रि २०१७

विदुषामाश्रयस्य—
—रामशरणत्रिपाठिनः

शुद्धशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	१६	मयि तत्	मया तस्मिन्	१४०	२०	गोयुग	युगल
२३	६	अत्र समया इत्यस्य अग्रे	स मया इत्यपि योजनीयम्	१४१	१८	सदिग्धि	सदिग्ध
३५	१७	जगदग्निम्	जमदग्निम्	१७२	१६	तस्थान	तत्स्थान
३६	३	घल्योक्त	घल्यी कृतः	१७६	१५	सुग	युग
"	१६	इवमुक्त	एवमुक्त	१९२	२०	राज्ये	राज्य
३९	१०	तदीय	तदीय	२०४	१०	अजागोघन	अजागर्धन
४४	१८	यथातावोत्तरा	यथातथ्योत्तरा	२१२	१२	विमूचिका	विपूचिका
६५	२२	युक्तम्	युक्ताम्	२५७	११	न मोऽपरा धभाक्	सोऽपराधभाक्
८६	२	किमार्जवे	किं सार्जवे	२६७	१६	निर्णयस्व	निर्णयसु
९५	११	विद्यातितात	विद्योत्तितान्त	२६८	२	निदा	निदा
१०२	१५	मामकीन	मामकीन	२८२	१८	गणिताम् स्माक्	गणिताना मस्माक्
"	२१	समीप्य	सामीप्य	२९१	२०	अहमहमिहा	अहमिहा
१०५	२०	सेर्मा	सेर्म	२९४	१३	तिर्निष्ट	निर्दिष्ट
१०८	१	वचनीयो	वचनीया	२९७	२२	इतीहासस स्तुतस्य	इतीहास स्तुतस्य
११२	१०	रभसा	रभसात्	२९८	३	मत्वा इत्य स्याग्रे	स (अष्टावक्र) इत्यपियोज्यम्
११७	१७	अगदिप्यति	अगदिप्यति	३१६	२०	सच्छल	यच्छल
११८	८	मुघन्ती	मुघती	३३७	२८	समुदोरज	समुदोरज
१२२	२०	प्राणिति	प्राणति	३३९	२०	मानसस्य	मानस्य
१२५	२४	कितुर	विचतुर	"	२६	कनण्या	कर्मण्या
१३८	६	खप्युपेते	खय्युपेते				
१३९	२६	सख्याया विधार्थे धा	अधिकरण विचाले च				

पितवन्ताधिर्याविभूर्तन मया 'कोऽपि यरो मियताम्' इत्युक्तयोस्तयोर्ग्रहा एव
पुत्ररूपेण मां प्राप्तुमभ्यर्थितवानित्यस्याख्या म निन्दाप्राप्तमभ्यर्हितश्च
सजात । धात्रशस्तु 'अहं तव धरिषस्यापरः स्वाम्' इत्येव मामयाचत् । अतो
विष्णुरूपा शक्तिमतो मे शक्ति सर्वत्र पूज्यते । एवञ्च मदीया भूतपूर्वजाया । इत्य-
भवेनोक्ता^१ भवानी कथमेतदिति पुनस्त पर्यष्टच्छत् । शङ्करश्च दाचार्यणीरूपेणो-
त्पन्नायास्तस्या प्राग्जन्मकथया दृढकृतावमाननानिमित्तकृतत्तनुत्याग तस्या
स्मारितवान् । तच्चाकर्ण्य नातिशयमुदमापन्नां भवानीं पूर्वोक्तकथाप्याजेन प्रसार्य
माणाश्चात्मान मन्यमानामनभिप्रशंसितोदितकथाद्वयतां तां पुनरपि पञ्चवक्त्रो^२
वक्त्रुमारभत विद्याधराणां कथाम् । किन्तु पावदेव स कथा वक्त्रुमुद्युजे तावदेव
देवदेवमहादेवगणोत्तमो गणः पुष्पवत्तस्तत्कथाशुभ्रूपोसमासकमना नदिना
प्रतिपिद्रोऽपि^३ अन्त प्रवेष्टुम्, योगवशादलक्षितस्तत्र प्रविश्य विद्याधरससकापूर्वच-
रितमाकर्णितवान् । गृहश्चागत्य रहस्यमेतदलिल निजजायायै जयायै समुद्घाटित
वान् । तस्याश्च तत्सर्वं शिवासमक्षमभिदधत्यां नहुष्यपूर्व^४ किञ्चिद्वर्णित स्वया,
एतत्तु सर्वं पुष्पवन्तजाया जयापि जानाति' इति शिवा शिवायामुभ्यत् । ततः प्रणि-
धानेन सर्वमाकलय्य योगवशात्पुष्पदन्तेन सर्वमेतच्छ्रुत्वा निजजायायैयुद्घाटितम्
इत्युमासुमाधवो बोधयामास । एतेन चात्यर्थमभिक्रुद्धा धराधरेन्द्रजा तत्कृते विजृम्भि-
कुर्वाण माह्वयवन्त पुष्पदन्तश्च 'मर्यां भवतां भवन्तौ' इति शशाप । जयया सह
पार्वतीपादयोः पतितौ तौ शापाद् विमुक्त्यर्थं धर्मियमुक्तौ यत्कुबेरस्य शापात् पिशाचतां
गतसुप्रतीकावयवमिदानीं काणभूत्याख्यया विन्ध्याटण्यां स्थितमवलोक्य स्वजातिं
स्मरन् यदा तस्मै कथामिमामभिधास्यति तदा पुष्पदन्तो विगतशापो^५ भविष्यति,

१ दीर्घादाचार्याणाम् । २ निष्ठा, धर्षिष्वपियजादीनां किति । ३ या-
नामधेयस्य वृद्धसञ्ज्ञावक्तव्येति वृद्धसञ्ज्ञायाम् 'उदीर्घा वृद्धादगोप्रात्' इत्यपर्यायके
किञ्चि 'गोत्र च चरणै सह' इति गोत्रलक्षणजातिव्याद् ङीप् । ४ निप्रयतिपु-
शाकटायनस्य । ५ योऽनुमिच्छेति विग्रहे सप्तन्तारद्विधातो 'अप्रत्ययात्'
इति स्त्रीत्वे अप्रत्यये टाप् । ६ पिधूयातोरुदित्वात्स्वरतिसूतीति घेट्-
कत्वेन 'यस्य विभाया' इतीदमभाव, एकाचोयशोभप०, स्रलां जशस्तशि, उपसर्गाद्
मुनोति० इति परत्वम् । ७ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, समासेऽनन्पूर्वे तवो ह्यप्,
अनुदात्तोपदेश०, इत्स्वस्य पिति कृति तुक् । ८ अचो रहाभ्यां द्वे । ९ एचोऽय-
वायाव । १० स्त्रियां किन्, अनिदितां हल उपधायाः क्लृप्ति । ११ भावे ।

एव काणभूतेस्तां कथां यदा मास्यवान् श्रोष्यति तदा काणभूतौ मुक्ते तत्कथां प्रख्याप्य मास्यवान् विमुक्तशापो भविष्यतीति विशाप्य मौनमाकलितवत्यां पार्वत्यां पूर्वोक्तगणद्वयी विष्णुदिव इष्टनष्टा बभूव ।

व्यतीते च कालेऽयैकदा सद्यहृदया गौरी शङ्करमनुयुक्तवती 'हे देव, मया शासाभ्यां ताभ्यां प्रमथवराभ्यां अनुपा कतम भूभागमलङ्कृत्य स्वावदातगुणैर्निज कर्मपद श्रौयत' ? एतदाकर्ण्य स हे प्रिये, कौशाम्ब्यां महानगर्यां वररुचिनामा पुष्पदन्तः, सुप्रतिष्ठास्ये नगरे गुणाढ्यनामा मास्यवाँश्चोत्पन्न इत्युदतीतरत् ।

एव दत्तशापाया अपि सततानुवृत्तभृत्यावमाननविभावनानुभूयमानतापाया पार्वत्या कैलाशशैलतटकक्षितकक्षपवल्लीलीलागृहेषु मनोज्ञरजयञ्छन्मुधिरमुवास ।

ततः शर्वाणीशस पुष्पदन्तो मुवि धृतजन्मा नाम्ना वररुचि किन्तु कात्यायनाभिघोषलब्धविश्रुति, अधीती सर्वासु विद्यासु, समर्पिती निजेष्टदेवेषु, स्वकीयाषलाभ्यासेन शास्त्रनिधि^३ निर्मथ्य ज्ञानरत्ने गृहीती, निगृहीतीन्द्रिय ग्रामेषु, कदाचिद्विध्यवासिनीदर्शनायमाजगाम । तच्छ्रद्धया^४ प्रसन्ना देवी स्वमा देशेन तमेकदा काणभूतिमन्वेष्टु विध्याटवीं प्रजिघास । स च व्याघ्रमल्लकादि विविधश्वापदसङ्कुलायां निस्तोयशृङ्गैर्पत्रकाण्डप्रकाण्डद्रुमैर्बहुलाममटव्यामटाव्या परवश समुन्नत न्यग्रोधतरुमेकमपश्यत् । निकृपा च त तरु पिशाचशतपरिवृत विशालशालसन्निभवर्ष्माण पिशाच काणभूतिमवलोक्य कृततत्पादोपसङ्ग्रहण षण्मुपविशन् 'सदाचारोऽपि भवान् कथमिमां योनिम् आपन्नवान्' इति तम पृच्छत् । तच्छ्रुत्वा काणभूतिर्निजगाढ भगधन्, वेद्मि नाह किमपि, तथाप्युज्ज

१ धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमेनात्र वेज कर्मणि लङि, यगात्मनेपदे, यजादिस्वात्मप्रसारणे, आहजादीनामित्यादि आटश्चेति वृद्धिरित्यौकारो न यादिप्रत्ययनिमित्तक, अतो न 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यस्य प्रवृत्तिः । २ शि तुक्, स्तो श्नुनाश्चुः, शरछोऽटि, ऋरो ऋरि सवर्णे । ३ उपसर्गे षो कि । ४ 'अद्वारोरुपसर्गवद्भृत्तिः' इति अरपूर्वकात् धावातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्क ततष्टाप् । ५ शृप क । ६ पुत्रभ्यां म ।

सन्तोषयितुं वनमभिप्रातिष्ठावहि, तत्र च तपस्यन्तावावामादिशास्वप्ने प्रमुर्यञ्च
 न्वभूपतिपालितपाटलिकपुरं प्राप्यताम् । तत्रास्ते वर्षाण्यो विप्रो यस्माच्च कृत्वां
 विद्यां युवामवाप्स्यथ' इति । इत्थमादिष्टावावां तत्पुरं प्रयातौ किन्तु वर्षान्वेषण
 तत्परावावामस्तीहैको मूर्खो वर्षो विप्र इति तत्रत्या म्यगदन् । षोलायमानमानसौ
 चावां तत्क्षणमुपेत्य किञ्चिद्दूरमविधुरस्थित्यपि विधुरस्थिति, विशालमपि विशालम्,
 अमीकमपि जीर्णवलीकम्, विच्छायायमपि अविच्छायायम्, अहीनमपि सुदिशा
 हीनम्, अनिर्जरमपि मिथिविश्लेषजर्जरम्, शरणमपि अशरणाशरणम्, ईषितवहु
 वर्षमप्येकवर्षम्, घण्टहमपरयाव । अभ्यन्तरे चैकस्मिन् प्रदेशे ध्यानावस्थित
 वर्षमवलोक्य 'विशीर्णमलिनाम्यरां धूसरसाम' -शरीरां गुणरागागतां विप्रहि
 णीमिव दुर्गतिं तद्गृहिणीमुपागत्य विहितातिथ्यसङ्ख्यायै च तस्यै प्रणति
 पुरस्सर' निजवृत्तान्तं श्रुतपूर्वतत्पतिमौक्यञ्च न्यवेदयाव । श्रुत्वा चैतत्सर्वं सा
 साध्वी वक्तुमेवमारभत—

अस्मिन्नगरे शङ्करस्वामिनामा कश्चिदासीद् 'दरिद्रद् देवद्रव्य' द्विज । मम
 भर्ता (वर्षः) उपवर्षश्चास्तां तत्पुत्रौ । तयोरयम् (मम भर्ता) वर्षं आसीत्सम
 वासपैतृकदारिद्र्यपत्रधिणः । वर्षावरोपवपश्च' दारिद्र्यदारिद्र्यः । अतः स स्व

१ अविद्यमाना विधुरस्य विधुराणां वा स्थितिर्यत्रतथाभूतमपि विधुरस्य
 विधुराणां वा स्थितिर्यत्रेति विरोधः, विधुरा विपश्चात् स्थितिर्यस्येति परि
 हारः । २ विगता शाला यस्य तथाभूतमपि विस्तृतम् । ३ अविद्यमाना मीः
 भस्मिन् । ४ विगता छाया सौन्दर्यमाच्छादयन् वा यस्मात्तथाभूतमपि अविद्यमाना
 चीनां पक्षिणाम् अश्वानां वा छाया पक्षिः, रक्षण वा यत्रेति विरोधपरिहारः ।
 ५ अहीनम् अपरित्यक्तम्, अहीनां सर्पाणाम् इना ईश्वरा वा यत्र । ६ अविद्य
 माना निर्जरा देवा यत्र । ७ गृहमपि अशरणाणां गृहरहितानां कृते शरणदाना
 समर्थम् । ८ यहुवर्षम् अतिप्राचीनम्, अन्यत्र च वर्षनामकपुरुषम् । ९ शृङ्घातोः
 के 'भूत इदातो' स्पर, 'वोत्पन्नाया दीघ इक' इत्यधिकारे 'हलि चे'ति दीघं,
 णत्पम् । १० चायोम । ११ 'पुरोप्रतोऽप्रेषु सत्ते' इति सृष्टातोऽ । १२ अहि
 त्पादयः पट्, नाभ्यस्ताच्छ्रुत् । १३ विष्वग्देवयोश्च देवद्रव्यतावप्रत्यये ।
 १४ वर्षेण अवर कनीयान् इति वर्षावरः, 'अवरस्योपसङ्ख्यानम्' इति समासः ।

भार्यां गृहपरिरक्षणे न्ययोजयत । एकदा च योषिद्धिं प्रदत्त 'गृहपिष्टरचितं गुह्यं
मादायायमायाद्गृहम् । दानादानेन हि जीवनयात्रां परपिण्डगलस्थेन कुरित्त कर्म
मन्वानयाऽनया मे यात्रा' तदस्मा एव वर्षपूर्वाय^३ वर्षाय सद्विज्ञमदायि ।
तदादाय गृहमागतोऽयं श्रुत्वा मया निर्भरित्तोऽयन्तमन्तमं युना खिन्नमनास्तपसा
भगवन्त स्कन्दमाराधितवान् । तेन चातिशुष्टेन सर्वा विद्या अस्मै प्रकाशयोकम्-
'श्रुतधरं विप्रं प्राप्यैतास्व प्रकाशयेरिति' । गृहमागतोऽयं सर्वं तन्महामुक्त्वान् ।
तदाप्रभृति जपन् ध्यायँश्च तिष्ठति । अतो युवां श्रुतधरं कश्चिद् विप्रमग्विध्यानयत
चेद् युवयोरसशयं साध्यं सिध्येत् ।

वर्षपक्षीत एतच्छ्रुत्वा प्रचुरं धनं तस्यै प्रदाय नगराद्वहिरावा निर्गतवन्तौ,
श्रुतधरविप्रान्वेषणतत्परौ भ्रान्तौ चावामद्य भवत्या भवनमागतवन्तौ, अयञ्च
तव सूरुः सकृच्छ्रुतधर इत्येन विद्याविणोपलब्धये नौ वास्तु दयसे चेत् प्राणैर्वावां
ते भयावः । व्यादेर्वचनमेतदाकर्ण्य निजगादमामकीनातिदीना जननी 'सत्यं सर्वं,
विश्वसिमि चैतदहमपि, यतो हि पुत्रस्यास्य जन्मकाले जातयाऽशरीरिण्या वाचाऽहमेव
विज्ञापिता यद् बाले, बालोऽयं श्रुतधरो नास्ति धरश्चिर्वर्षाद्विद्यामवाप्स्यति
व्याकरणं च लोके प्रतिष्ठापयिष्यतीति । विष्टदेऽधुनाऽस्मिन् बालके क्व स वर्षो
पाप्यायो भवेदिति नक्तं दिव चिन्तयत्यहमद्य शुष्मं सुखादखिलं विशाय नितरां
पर्युत्थयम् । अतः स्वकीयभ्रातरमिमं युवां नयतम् । नात्र काचित् क्षति एव
मामकीनमातृवचनमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसौ तौ तत्र तां क्षपां क्षणोपमं क्षपयित्वा
व्याडिनोपनीय वेदार्हाकृतं कथञ्चिद्वदद्वाप्यया तयाऽभ्यनुज्ञातं मामादाय
वर्षस्य गुरोर्गृहं तावुपौच्छिनक्तौ । सोऽपि च स्कन्दप्रसादमिव विप्रहिण
मामाकलयमानोऽन्येष्टुरस्माकं पुरं पवित्रभूमिपरिकल्पितासनोपविष्टो दिव्यया
गिरा 'ॐ' इत्येवोदधरत् । तत्क्षणमेव च तस्य साक्षात् सरहस्या सर्वैः वेदा
समुपस्थिताः । तांश्चाप्यापयितुं सोऽस्मान् प्रावर्तत । तत्र सकृच्छ्रुतं मया, द्विःश्रुतं
व्याडिना, त्रिःश्रुतम् इन्द्रदत्तेन च गृहीतम् । एवमभ्ययनाध्यापनदिव्यध्वनि

- १ भक्षणेन मिथीकरणम् । २ वेदपरम्परा । ३ वर्षेण पूर्वं, पूर्वं जातः
तस्मै, पूर्वसङ्घासमो नार्येति समासे 'वृत्तीया समासे' इति सवनामताऽभावः ।
४ परच् । ५ ऋहलोप्यत् । ६ 'प्रधत्तातरकम्बले'ति वृद्धिः । ७ उपसर्गा-
इति धातौ ।

माकर्ण्य सद्य समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रवर्गस्तत्रत्योऽस्यादृश्य तमवलोकयितु मागत्य स्तुत्य सक्षिप्य^१ मनीषिणं^२ धर्षं प्रणामैरर्चतिस्म । प्रमोदपरवश उपवर्षं^३ किन्तु न तत्र किमपि चित्रमिषधि-तयत् । पाटलिपुत्रलोकरस्तु कृतसकलकलसकल-समुत्सवोभासमौस्त । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनवरप्रभावमेवमवलोक्य मृश सन्तुष्टः सादर वर्षस्य सदन वसुभि समपूरयत् ।

एवमेकप्रेण मनसा सर्वं शृण्वति काशभूतौ तस्मिन् वने वररुचिस्त^४ पुनरित्य मप्रवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समाप्ते सति सम्पादिताद्विकृत्यो वर्षोपाध्या योऽस्माभिः पृष्टः 'एवविधमेतत्पाटलिपुत्रनगर कथं लक्ष्मीसरस्वत्योः क्षेत्र सजा तमिति' हे गुरो कृपयाऽभिधीयताम् एतच्छ्रुत्वा स इमां कयामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रकनखलतीर्थं भार्यया सह तपस्यतः कस्यचिर्हाक्षिणात्य द्विजस्य तत्रैव पुत्रास्तपः समजायन्त । समयानुक्रमेण भूसुरे तस्मिन् सभायै स्वयांते तत्सुता विद्याभ्ययनेच्छया राजगृहमुपाजग्मुः । तत्र चाधीतविद्यास्ते द्वैन्यदु खिताः स्कन्ददर्शनार्थं दक्षिणापयमुपेयुः । तत्र चार्णवतटे घर्तमानायां चिञ्चिनीनामकनगर्यां भोजिकाभिधस्य कस्यचिद्विप्रस्यसदने न्यवसन् । तस्य तिस्रस्तुता आसन् । अनन्यसन्तान स विप्रस्ता एभ्यस्त्रिभ्यो दद्या सर्वा निज सम्पत्तिश्चैभ्य समर्प्यं सभायो विरहितैर्द्विक-तासन्तानवितानस्तपस्वर्षार्थं गगातटमशिक्षयत् । अथ तेष्वेव अशुरवेशमनि नियतस्ववग्रहकृतो महान् दुर्मन्त्रो ज्ञात इति त्रयो^{११}ऽपि ते साध्वीरपि स्ववधूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मुः । ताम् स्वपितृ मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाधिरय क्लिष्टवृत्तयोऽपि स्वधवान् ध्यायन्त्यस्तस्थुः । तासां मध्यमा तदानीमासीदन्तर्ध्वलीति यथासमय सा घृणुमसूत । तस्मिन्मन्यो न्यचेदस्तासां दानै रानैर्यर्धत । एकदा^{१२} गवे-दमारुह्य गच्छन्ती शम्भुना सह शाश्वती शिशु समवलोक्य सदया शम्भुमवदत्—देवेहि^{१३}, पर्यार्भकेऽस्मिन्नेतास्ति-न्नोऽपि वधो वद्वयुद्धयो यदयमस्मान् जीवयदिति एव तथा कुरु येनायमासामाश्रयैः

१, २, ३ पतिस्तुतास्त्वृद्वयः ययप् । ४ शक-च्चादिषु पररूप वाच्यम् । ५ प्रमदसम्मदौ हर्षे । ६ अकर्मकधातुभिर्योगे इति द्वितीया । ७ पुवः सज्ञायाम् । ८ कल्लं-न्शोऽन्ते । ९ अक- सयणं दीर्घ । १० 'अये ग्रहो धर्षं प्रतिबन्धे' इति पैमायिकप्रमाणे 'ग्रहवृत्तिश्चिगमरचे'त्यप् । ११ ए- पदान्ता इति । १२ इन्द्रे च । १३ श्रीमद्भगवत् । १४ परम् ।

स्यात् । एवमुक्त शम्भुः शम्भवीं सविस्त्रमममणत्—‘अवश्यमहमिममनुग्रही
प्यामि, यतो हि सभार्येणाहममुना प्राग्ज-मन्याराधित इत्ययं भोगार्थमेव भुवि
समुत्पन्न । महेन्द्रवमणश्च भूपते पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति ।’ एव
मुच्यता सतीशस्तारित्तन्न स्वप्ने सूचयामास—‘युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति
नाम, सुप्तप्रसुद्धस्य चास्य शीर्षांते सुवर्णलङ्घमनुदिनमुपलब्ध भविष्यति,
यथाकालमयमवनिपतिश्च भविष्यतीति’ । सुप्तोत्थिते च तस्मिन् शिशौ साध्यस्ता
सुवर्णलङ्घ समुपलभ्य सातिशयं प्राप्तीदन् । सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रवृद्धकोप
पुत्रको भूपो बभूव ।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, ‘राजन् । तव पितरो दुर्मिच्छपीडिता
इता द्वापीतोऽत सदा दातव्यं द्रविणं द्विजेभ्यो येन ते तव श्रेष्ठिं दानशालिता
च निशम्यात्रायान्तु । एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां स्वामेका कथयामि, तामाकर्णय—
पुरा वाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृप । स चैकदा निशि गगने गच्छद्ब्रह्म
शतसमावृत भास्वरस्वर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युत्पुञ्जमिव
हस्युगलमपश्यत् । तद्दर्शनेन^१ तथा तदवलोकनोत्कण्ठा राज्ञो बधूधे यस्य
राजकीयसौख्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिभिश्च सम्मन्त्र्यैकमतिरमणीयं सरो विरचय
तत्रागमनाथं प्राणिनामभयमददात् । कालेनान्यै तिर्यग्भि^२ सह तद्रसद्वर्त्मपि
तत्रागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृप कारणमपृच्छत् । राज्ञ प्रश्नमाकर्ण्य व्यक्त
वाक्^३ सा हसद्वीर्यमवोचत् यत् ‘पुरा आवां काकायास्व । एकरिमन् मन्दिरे
बल्ययं युद्धयमानौ द्रोणिकान्तरे पतित्वा विपश्चावित्यस्मिन् जन्मनि जातिस्मरौ
हेममयहसावभवाव ।’ एतच्छ्रुत्वा राजा परां कोटिं सन्तोषस्थावाप ।

अतश्च त्वमपि दानेन स्वपितृनवाप्त्यसि’ इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तथैव
करोत् । तत्प्रदानवार्तामाकर्ण्य ते ब्राह्मणास्तत्रागता स्वपत्नीर्बहुलधर्मी च लेभिरे ।

१ स्वप्नातो के वक्षिस्वपीति सम्प्रसारणम् । २ श्रुत्यक् । ३ भूयो
होऽन्यतरस्याम् । ४ स्थेशभासपिसकसो घरच् । ५ ह्युद् च इति माये ह्युद्,
युधोरनाकौ । ६ तव्यत्तव्यानीयर । ७ तिरसस्तिर्यलोपे ८ सख्याया
अवयधे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा, यस्येति च । ९ किञ्चिद्विषय
यतस्तुक्त्तुश्रुतीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।

माकर्ण्य सद्यः समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रवर्गस्तत्रत्योऽत्याहृत्य समवलोकयितुं
मागत्य स्तुत्य सशिष्य^१ मनीषिणं^२ वर्षं प्रणामैरर्चतिस्म । प्रमेदपरवशः उपवर्षश्च
किन्तु न तत्र किमपि चित्रमित्यचितयत् । पाटलिपुत्रलोकरस्तु कृतसकलकलसकल-
समुत्सवोमासमास्त । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनपरप्रभावमेवमवलोक्य
भृश सन्तुष्टः साधर वर्षस्य सदनं वसुभिः समपूरयत् ।

एवमेकप्रेण मनसा सर्वं शृण्वति काजभूतौ तरिमन् वने घररुचिस्त'पुनरित्य
ममवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समाप्ते सति सम्पादिताद्विकृत्यो वर्षोपाध्या
योऽस्माभिः पृष्टः 'एवविधमेतत्पाटलिपुत्रनगरं कथं लक्ष्मीसरस्वत्योः श्रेष्ठं सजा
तमिति' हे गुरो वृषपाऽभिधीयताम् पतच्छ्रुत्वा स हमां कथामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रकनकवल्लीयै भार्यया सह तपस्यतः कस्यचिद्दीक्षितात्प
द्विजस्य तत्रैव पुत्रास्त्रयः समजायन्त । समर्थानुकमेण भूसुरे तरिमन् सभायै
स्वर्षाते तत्सुता विद्याध्ययनेष्वभ्यासा राजगृहमुपाजग्मुः । तत्र चाधीतविद्यास्ते
दैव्यदुःखिताः स्कन्ददर्शनार्थं वृक्षिणापयमुपेयुः । तत्र चार्णवतटे घटमानायां
चिद्विनीनामकनगर्यां भोजिकाभिधस्य कस्यचिद्विप्रस्यसदने न्यवसन् । तस्य
तिस्रस्तुता आसन् । अनयस्तान स विप्रस्ता पृथक्स्थित्यो दत्त्वा सर्वां निज
सम्पत्तिश्चैस्य समप्य सभायै विरहितैहिकचिन्तासन्तानवितानस्तपश्चर्यायं
गगातटमशिश्रियत् । अथ तेभ्येव श्वशुरघेरमनि नियतास्वयवग्रहकृतो महान् दुर्मिच्छो
जात इति त्रयो^{११}ऽपि ते साध्वीरपि स्ववपूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मुः । ताश्च स्वपितृ
मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाश्रित्य क्लिष्टवृत्तयोऽपि स्वधचान् ध्यायन्त्यस्तस्थुः ।
तासां मध्यमा सदान्तीमाक्षीदन्तर्धसीति यथासमयं सा सन्तुमसूत । तस्मिन्धान्यो
न्यवेहरतासां शनैः शनैरवर्धत । एकदा^{१२} गवेन्द्रमास्य गच्छन्ती शम्भुना सह
शान्मवी शिशु समवलोक्य सदया शम्भुमवदत्—देवेहि^{१३} परयाभकेऽस्मिन्नेतस्ति
ओऽपि वधो बद्धदुदयो यदयमस्मान् जीवयदिति एव तथा कुरु येनायमासामार्थयैः

- १, २, ३ एतिस्तुतास्त्वृत्तयः पदम् । ४ शकन्ध्यादिषु पररूपं वाच्यम् ।
५ प्रसदसम्पदौ हर्षे । ६ अकर्मकधातुभिर्योगे इति द्वितीया । ७ पुनः
संज्ञायाम् । ८ मृत्ताजशोऽन्ते । ९ अकं सवर्णे दीर्घम् । १० 'अथे प्रदो वर्षं
प्रतिवर्षे' इति पैमापिकषमभावे 'प्रदवृत्तिनिश्चिगमरचे'त्यप् । ११ एव पदान्ता-
दिति । १२ इन्द्रे च । १३ ओमाशेष । १४ परप् ।

स्यात् । एवमुक्तं शम्भुः शम्भवीं सविदाभमभणत्—‘अवश्यमहमिममनुग्रही
प्यामि, यतो हि सभार्येणाहममुना प्राञ्जन्मन्याराधित इत्ययं भोगार्यमेव सुवि
सृष्टुपन्न । महेन्द्रवर्मणश्च भूपते पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति ।’ एव-
मुक्त्वा सतीशस्तास्तिष्ठ स्वप्ने सूचयामास—‘युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति
नाम, सुप्तप्रयुद्धस्य चास्य शीर्षांते सुवर्णलघमनुदिनमुपलब्ध भविष्यति,
यथाकालमयमवनिपतिश्च भविष्यतीति’ । सुप्तोत्थिते च तस्मिन् शिशौ साभ्यस्ता
सुवर्णलघं समुपलभ्य सातिष्ठाय प्रासीदन् । सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रवृद्धकोप
पुत्रको भूपो चमूव ।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, ‘राजन् ! तव पितरो दुर्भिक्षपीडिता
इता क्वापीतोऽत सदा दातव्यं द्रविणं द्विजेभ्यो येन ते तव श्रेष्ठं दानशालितं
च निशम्पान्नायान्तु । एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां त्वामेका कथयामि, तामाकर्णय-
पुरा वाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृपः । स चैकदा निशि गगने गच्छद्ब्रह्म
शतसमावृत भास्वरस्वर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युत्पुञ्जमिव
हसयुगलमपश्यत् । तद्दर्शनेन^१ तथा तदवलोकनोत्कण्ठा राज्ञो बध्वधे यस्य
राजकीयसौख्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिभिश्च सम्मन्यैकमतिरमणीय सरो विरचय
तत्रागमनार्थं प्राणिनामभयमददात् । कालेनान्यै तिर्यग्भिः^२ सह तद्भस्वर्यमपि
तत्रागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृप कारणमपृच्छत् । राज्ञः प्रसमाकर्ण्य व्यक्त-
वाक्^३ सा हसद्द्वयीत्यमवोचत् यत् ‘पुरा आवां काकावास्व । एकस्मिन् मन्दिरे
यद्यर्थं युद्ध्यमानौ द्रोणिकांतरे पतित्वा विपत्नावित्पस्मिन् जन्मनि जातिस्मरौ
हेममयहसावभवाव ।’ एतच्छ्रुत्वा राजा परां कोटिं सन्तोषस्यावाप ।

अतश्च त्वमपि दानेन स्वपितृनवात्स्यसि’ इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तथैव
करोत् । तत्प्रदानवार्तामाकर्ण्य ते ब्राह्मणास्तप्रागता स्वपक्षीर्यहुलक्ष्मीं च लेभिरे ।

१ स्वप्नातो के वविस्वपीति सम्प्रसारणम् । २ शतयुक् । ३ मयो
होऽन्यतरस्याम् । ४ स्थेशमासपिसकसो वरच् । ५ ह्युट् च इति भावे ह्युट्,
सुधोरनाकौ । ६ तत्पत्तयानीयरः । ७ तिरसस्तिपलोपे ८ सख्याया
अवयवे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा, यस्येति च । ९ विन्वचिंश्छा
यतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।

किन्तु इष्टनष्टार्थदोऽपि दुष्टा स्वभाव न परित्यजन्तीति राज्यमर्मिष्ठापुक्तास्ते पुत्रक जिघांसवो । विभ्यवासिनीदर्शनव्याजेन त तद्देवालयमानिन्यु । तत्र देवी गमंगृहान्तरे घातकान् नियुज्य पूर्वमेकाकी स्व देवीदर्शनायमन्तर मज इति तमाचख्युः । विश्वासादन्तःप्रविष्ट स हन्तुमुद्यतान् घातुकान् आलोक्य स्ववध हेतु नान् पप्रच्छ । ते षोडशीतरन् यद्धन दत्त्वाऽत्र तव व्यापादनार्थं स्वपि वृभिर्नियुक्ता वयमिति । एतदाकर्ण्य स तेभ्यो यदुमूह्य स्वरपालङ्करण दत्त्वा मुक्तोऽनुद्धाटितरहस्यो द्वारान्तरतो वह्निर्निर्ययी । घातकैश्च पुत्रको व्यापादित इति प्राक्षणा मृपोदितः । किन्तु घातकप्रदत्तप्रतिज्ञातधनाः स्वगृह प्रतिनिष्ठता राज्यार्थिनस्ते द्विजा मन्त्रिमिश्रिता हताश्च ।

अग्रान्तरे स पुत्रक स्वपितृदुष्टं विरक्तचेता विभ्यकाम्तार प्रविशेत् । तत्र च पर्यटन् बाहूबाह्वि युद्ध कुर्वाणौ द्वौ पुरुषाववलोक्य 'कौ युवाम्' इति पप्रच्छ । तावपि 'भगवन्, मयासुरसुतावावाम्, इदं भोजनम्, एषा यष्टि, पादुके एते चैतदस्मत्पितृधनम् । एतैतत्पादुको जनो नभश्चो भवति । यष्ट्या च यस्मिन्त्यते तत्सर्वं सत्य सम्पद्यते । आज्ञान चैतद् "यथेच्छ भोजन वितरतीत्येतेषां कृते आवयोयुद्धम्' इत्युच्यते । पुत्रकेणोक्तम् स्वल्पस्यैतावतो निमित्तं भवतोयुद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । एतदर्थमस्वयं पणो यद् धामन् यो यलाधिको भवेत्स एवैतत्सर्वमावद्यात् । तयोर्मूर्खयोरेवमस्तिवति प्रतिपन्नयो पुत्रको एतपावुक समुपासयष्टिभाजनश्चोदपत्तत् । न्योममार्गेण च क्षणमात्रेणैव दर्विष्ठौ माकर्षिकाख्यां नगरीमवाप्य नभसोऽवततार । तत्र च जीर्णे एकस्या रर्षीयस्या^१ योषितो गृहेऽलङ्घितो न्यवसत् । तद्व्यवहारेण चातिप्रीता वृद्धा पुत्रकमेकदाऽकथयत्, 'पुत्र, स्वदनुरूपा भार्या नास्ति इति मदीया चिन्ता पतते । इह पाटलीनाम धेया राज्ञ कन्या रत्नमिवान्त पुरेऽभिरक्ष्यते' । एतद्वृद्धायचनमाकर्ण्य सा

१ सम्पदादिभ्यः क्तिवक्ष्य । २ लपपतपदस्येति उक्तं नलोकाभ्य येति यष्टीनिपेध । ३ हन्तेस्सघ्नतात् 'सनाशतमिच्छ उ' । ४ 'पुल्लुचौ' इति ण्वुलि 'हनस्तोऽचिण्णलो' । ५ 'लपपतपदस्यामूहपदन्' इति उक्तं 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति नस्य सकारः । ६ यद्रधातोः क्ते, यज्जादिरवात्सम्प्रसारणम् । ७ ईवूदेद्विचन प्रगृह्यम्, 'अतप्रगृह्या अचि नित्यम्' । ८ चरेष्ट । ९ तोलि । १० इच्छा 'इति' सूत्रेण निष्पद्ये इच्छाशब्देऽन्यथीमाय । ११ अतिशयेन दूरात् । १२ अतिशयेन वृद्धायाः ।

मयाऽद्यैवावलोकनीयेति कृतनिश्चयोऽसौ रात्र्या^१ घृतपादुकोऽन्तःपुर पादुको
व्योममार्गेण राजप्रासादमासाद्य गर्वाक्षेणा^२न्तःपुर प्रविश्य रहसि सुसामति
सुन्दरीं पाटलीं वदशं । कथमेनां प्रबोधयेयमिति चिन्तयँश्चालसोन्मिपदीपवीचणां
ता सखोत्कम्पविकृष्टवैरङ्गैरालिलिङ्ग । एतेन च प्रबुद्धा पाटली पुत्रकमालोक्य
सम्प्रत्याकृष्टा सञ्जातेति गान्धर्वेण विधिना तत्र सँभृतोद्वाहयोस्तयो प्रीति
परस्परमवर्धत । एवमनिश प्रतिनिश तत्र गच्छन् पुत्रकं कदाचिद्राज्ञां ज्ञात ।
कुपितेन च तेन स्वनिकटमानीतश्चेति क्रुद्ध नरपतिमवलोक्य पुत्रकं यथापूर्वं
पादुके धृत्वा खमुत्पत्य पाटलीमाश्रयन् सर्वथा विदितवृत्तान्तां च ता कृत्वाऽऽ
समारोप्य समुत्पन्नभसा गङ्गातटनिकटे ततोऽवतीर्य पात्रप्रभावेण च समवाप्त
यथेच्छाहारैरश्वधर्मच्छा^३न्ता का^४न्तां नितान्त परितोषयामास । एवमवलोकित
प्रभावः पुत्रक पाटल्या प्रार्थितः सन् चतुरङ्गयुक्त नगरं यष्ट्वा समुल्लिखेत् ।
सत्यताञ्च गते तथाभूते तस्मिन्नगरे महाप्रभाव पुत्रकं शशुर नमयित्वाऽऽ
सँमुद्रं विंतिं शशास । तदेतन्माधारचित पाटलिपुत्रं नाम नगरं लक्ष्मी
सरस्वत्यो क्षेत्रम् ।

एव वर्षमुक्तादाकर्ण्य आ एव किल तत् । अहो^५ एषा विचित्रा कथैतस्य
नगरस्येति धिस्मयोत्कुलमानसा वय सञ्जाता ।

एवमानुपपन्निकथयां कथयित्वा घररुचि पुन प्रकृतार्थमेवमवर्णयत्—व्याही
न्द्रवृत्ताम्भां सह सन्निवसन्नह सर्वविद्यापारङ्गमोऽभवम् । एकदेन्द्रोत्सव द्रष्टु
निर्गता वयमतिरमणीयाकृतिं कन्यामेकामपश्याम । केयमिति मया दृष्ट इन्द्र
दत्तोऽन्यधत्तं यद्विद्यमुपकोशाभिधोषवर्षसुतेति । सा चापि महर्शनोत्पन्नान्तः
प्रीति, प्रीतिपेशलया इशा मामवलोकयन्ती निजनिशा^६न्त कृच्छ्रादगच्छत् । अह
च तदवलोकनसमकालमेव कामशरनिपातनिर्मिच्छद्वर्षं निशि निद्रामलप्सि ।
कथञ्चिदुपलब्धनिद्रां मामवशिष्टातिमयामायां त्रियामायामभिरामा वामा दिव्यै
कामापत—‘इयमुपकोशा ते भूतपूर्वजाया नापर पतीयतीति हे पुत्र, अत्र

१ ग्रहघृहनिक्षिगमश्च । २ कृदिकारादक्तिन । ३ लपपतपदस्था० ।

४ अथहस्फोटायनस्य । ५ आह् मर्यादावचने, आह् मर्यादाभिविष्यो ।

६ निपात एकाजनाह् । ७ ओत् । ८ पदश्रोमासिति हृदयस्य हृदादेश ।

स्वया निश्चितेन स्थातव्यम् । अहश्चाजं सव क्षरीरान्तर्निवासिनी सरस्वती सव
हु स व्रष्टु न पारयामि' एवमुक्त्वाऽन्तर्दधौ ।

प्रबुद्धोऽहं तत्स्वप्नसञ्जातास्थो दयितासद्वनासन्नयाकरसालतरोरधो गत्वाऽ-
तिष्ठम् । तत्सखीमुखेन च यौवनानन्ददानदक्षिणायौस्तत्रोपकोशया मन्त्रिबन्ध-
नमनङ्गविजृम्भणमशृणवम् । ततस्तां तस्या सखीमहमेवमप्रघम्, यद् गुरुभिर-
दत्तां तां स्वीकृतुं कथमहमुत्सहेयेत्येतद्यथा सम्पद्येत तथा कृत्वा स्वसर्त्तौ माञ्च-
संमुखीवय । इत्थमभिहिता सा गत्वा तन्मातरमखिलमवदत् । सा चापि
तत्क्षणमेव स्वभर्तारमवगतसर्वसमाचारमकरोत् । तच्च तेन तदग्रजेन वपणापि
चाभिनन्दितमिति समुपलब्धवर्षाचार्यनिवेशेन व्यादिनौ कौशान्धी गत्वा नीतायां
मम जातरि, उपकोशापितृभ्यां यथाविधि सम्पादिते चावयोर्विवाहेऽह तत्र जायया
जनन्या च सह धिर समुल्लस्यसम् ।

अतिक्रान्तेषु चैव कतिपयवर्षेषु वर्षस्य शिष्याणामन्यतमो जटबुद्धितमो
नाम्ना पाणिनिरेकश्छात्रोऽभवत् । शुश्रूपापरिक्षिप्तः^१ स वर्षमामानुज्ज्ञातो विद्या-
कामस्तपस्तप्तुं हिमनगमगमत् । तत्र सीव्रतपस्तोपितशशिशेखरसमवाप्तसर्व-
विद्यामुखनवव्याकरणस्तत आगत्य मामेव वादायाह्वयत । प्रवृत्ते चावयोर्विवादे
वासरसप्तक समाप्तिमापत् । अष्टमेऽह्नि मया पराजिते पाणिनी समनन्तरमेव
नभस्यस्थानुद्धतमहाघोरहुङ्कारेण नः सर्वं तदैन्द्रध्याकरणमुधि प्रनर्तम् । पाणिनिमा
पराभूताश्च वय सर्वे तदैव मूर्खीभूता इति भिर्विण्णोऽह स्वगृहस्थितहिरण्य-
गुप्तस्य हस्ते निजस्व समर्प्य तच्चाखिलमुपकोशामाभाप्य निराहारस्तपोभिरनाङ्गर-
मारिराधयिषु परित्यक्तजायादिमोहमाय हिमालयमायम् । पतिव्रतोपकोशा च
नियमव्रता निर्जर्गहेऽनुदिन मम श्रेयोऽभिलषती, गगायां स्नाती^२ समतिष्ठत् ।

१ तस्यत्तस्यानीयर । २ नमिकम्पिस्वप्नजस्कमहिसदीपो र । ३ व्य-
वस्थाभावात्पूर्वपरावरेति सर्वनामताया अभाव । ४ स्तो रचुना रचु ।
५ व्यटस्यापत्य व्यादि (अत इम्) स्वागतादीनाञ्चोपजागमाभाव ।
६ 'मद्वन्नस्त्रे'ति शस्य पत्ये 'ष्टुना ष्टु' । ७ तस्य पूरणे षट्, गान्तादसक्यादे-
मट् । ८ नशोः पातस्य । ९ निर्पूर्वकाद्विज्ञातोः क्त, 'रदाम्यामि'त्युभयप्र-
त्यये णत्थम्, ष्टुत्वञ्च । १० तिष्ठतेः क्ते 'यतिस्यतिमास्यामितिकिति' ।
११ गेहे क । १२ आन्धीनलोर्नुम् ।

एकदा मधौ घृतनियमजन्यतनिमानमातवर्ती तनु विभ्राणां क्षामामप्यभिरामां प्रतिपच्चन्द्रलेखामिव दर्शकलोचनानन्ददायिनीं ता स्नातु गगा गच्छन्तीं निरीषय राजपुरोधसः, दण्डाधिपति, कुमारसचिवश्चैते 'कन्नय पञ्चशरशरशरव्यतामुपजग्मु । सा चापि तस्मिन्नहनि भ्रान्ती कथमपि चिरायते स्मेति तत सायमागच्छन्तीं तां मार्गे कुमारसचिव साग्रहमग्रहीत् । प्रश्रुत्पक्षमतिश्च सैन मित्रमग्रवीत्—'यथास्य त्वमेतत्सर्वं ममाप्यभिप्रेतम् । किन्तु सत्कुलजया प्रोषित-भर्तृक्या च ममा सह अस्मिन्स्थाने किमपि कर्तुमस्थाने । भतस्त्वया मधू स्वव्यासक्तलोकाया रात्रेराद्यप्रहरे भुव मद्गृहे समागन्तव्यम् ।' एव कृतसन्धा कामान्धेन च तेन परित्यक्ता यावदेव किञ्चिद्दूर गता तावत्पुरोधसा सा निरुद्धा । किन्तु तस्मा अपि तस्या एव रात्रेर्द्वैतीयीके^१ प्रहरे समागन्तु सङ्केत परिकल्प्य ययाकयश्चिद्धारमान मोचयित्वा प्रचलिता । ततोऽपि च किञ्चिदग्रेऽञ्चन्त्यां दण्डाधिपस्ता न्यदगदिति तृतीयस्मै^२ तस्मै अपि त्रियामायास्तार्त्तीयीके^३ प्रहरे तत्रा गन्तु सङ्केत विधाय दैवात्ततोऽपि च निमुक्ता वेपमानतनुयष्टिगृहमागत्य कर्तव्यो चित सर्वं स्वचेटीभ्यो निरदिशत् । प्रवासस्थे भर्तारि कुंछीनयोपितो मरण श्रेयो^४ न पुनारूपैकपक्षपातिलोकलोचनापातपात्रतेति सञ्चितयन्ती, स्मरन्ती च मम सयोगसमय, निश तां निर्निद्राहारा निनाय ।

समुदिते च भगवति अहर्पती^५ द्वाद्यणपूजार्थं किञ्चिद्भनमानेतु सा चेटीं हिरण्यगुप्तस्य गृह प्रेषितवती । स च यणिक् तामागत्यकाते, काते मां भजस्व तदैव स्वर्द्धर्तुनिश्चित धन दास्यामीत्यग्रवीत् । एतदाकर्ण्य स यणिज साऽसाक्षिक धनदानानिच्छक निर्धार्य तमपि तस्यामेव रात्रौ^६ तुरीये यामे समागतुमस सङ्केतदिति निर्गते तस्मिंश्चेटीभि सा^७ शैलेयादिसयुक्तेन तैलमिश्रितकज्जलेनापूरित

१ 'करणाधिकरणयोश्चे'ति करणे स्युट् । २ 'श्री' च इति को कदादेशः । ३ 'नश्चे'ति धुडगमे 'खरि चे'ति चत्वंम् । ४ द्वेस्तीय, तीयादीकक् स्वार्थे वाच्य, किति च । ५ तीयस्य डिसु वा । ६ त्रे सप्रसारण च, तीयादीकक् स्वार्थे वाच्य, किति च । ७ 'कुलाख' इति खप्रत्यये तस्य 'आयनेयीन्' इति ईनादेशः । ८ हशि च । ९ रोरि, द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । १० अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः । ११ चतुरश्रयतावाद्यपरलोपश्च । १२ 'शिलाया ह' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागाद् वच् ।

कुण्डकमेकमकारयत् । तत्कज्जललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिता, एका स्यूलाय साकृतिसवहिरगंला मञ्जूपा चापि निर्मापिता ।

अथ वसन्तोत्सवावसरयासतेऽस्या आदिमे यामे महाहवेप कुमारसचिव समागमत् । अलक्षितप्रवेशमुपकोशा सममवीद् यक्षाहमकृतस्नानं त्वां स्पृष्ट्वा मीत्यभ्यन्तर प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव । स च मूढस्तदङ्गोर्कुर्वन् यतमसाच्छैश्चाभ्यन्तरगृह चेटीभिः प्रवेशितस्तत्रात्तान्तर्बन्धामरणोऽन्तर्यासस कृते प्रदत्तैक चैलखण्डः, आशिर पादमङ्गेभ्यम्यङ्गभङ्ग्या विलेपिततत्तैलकज्जलो विहिता । प्रत्यङ्गमस्य मर्दनन्त्यो यावच्छेटयोऽतिष्ठेत्तावद् द्वितीये प्रहरेऽसौ पुरोधा अप्यु पागमत् । चेत्यश्च 'वररुचे सुहृत्कक्षिपुरोहित समागत इति त्वमिह प्रविश' इत्युक्त्वा परिहितचतुरैकलकज्जलमलिनमलमल्लकर्मोत्तस कुमारसचिवं मञ्जूपायां निक्षिप्य यद्विस्तामगंलेनाबन्धन् । पृथमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृह नीतः पुरो हितोऽपि हतवज्रादिश्चैलखण्डधरस्तैलकज्जलमर्दनैश्चेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योज्ञेयमयनीताभिरिव विप्रलब्धो यथापूर्वं मञ्जूपायां निक्षिप्तो मञ्जूपा च सागंलीकृता । ततो दण्डाधिपोऽपि स्नानोप धिनान्तरगृह प्रवेश्य परिधापितचेलखण्डैककर्पटो यदा तैलकज्जलाभ्यङ्गसुखमनु भवन्नासीच्छदैव सुरीये यामे स घणिगपि तत्र समागच्छदिति दण्डाधिपोऽपि तन्नय प्रदर्श्य चेटीभिमञ्जूपायां निक्षिप्तो यद्वहिरगंलश्च प्रदत्तम् ।

पृथ त्रयोऽपि तेऽधतमसावासाभ्यासोद्यता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि नान्योन्यमालपन् । अयोपकोशा सदनेऽत्र दीप प्रज्वालय स घणिज्जल तत्रैव प्रवेरय 'मङ्गेर्नां प्रैत यद्धन तदेही'त्यगवत् । घणिगपि च शून्य तद्गृहमालोक्य 'तव भर्ता यद्धन स्थापित सयंमवितथ तद्गृह प्रदास्यामी'ति प्रत्यज्जानात् । सा चापि

१ क्मो हस्वादचि इमुष्मित्यम् । २ आङ्माशेधेति लुकि पुत्तम् । ३ चतस्र अङ्गुल्यः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुले सप्त्याभ्ययादेः' इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसजि'ति विदितस्य मात्रच 'द्विगो नित्यमि'ति लुक् । ४ मात्रशब्दस्मात्त्रावधारणमर्थः 'मात्र कारस्म्येऽवधारणे' पृथ च मलमल्लकमेवेत्यस्यपदविग्रहे मयूरभ्यसकादित्यात्समास । ५ आतश्चोपसर्गे । ६ उपसर्गे यो कि । ७ अथ उपसर्गात् ।

मञ्जूपां धावयन्ती 'भो' देवा हिरण्यगुप्तस्यैतद्वच मृणुत' एतदुक्त्वा निर्वापित
प्रदीपगोहेऽन्यवारस्नानाभ्यङ्गापदेशेनापादमस्तक तैलकजलाम्यक्त स कृत्वा निशा
वसाने 'निर्गच्छेदानीम्, त्रियामा हि विगतयामा' इत्युक्त्वाऽनिच्छन्तमपि
च द्वाधं दत्त्वा कर्णमोह निरसारयत् । एष कौपीनमाग्रवसन, कजललिप्तवदन,
परिषुक्कन्नि कौलेयकैः^१ परित्रियमाण, नेममैंग पदे पदे स्तलच्छिशास्ते स निशा
न्तमापत् । तत्र तां मयीं शालयतो दासजनस्यापि सम्मुखीनो भवितु नाशकत् ।

उपकोशा च प्रातश्चेटिकाशुगता न दालयमासाद्य हिरण्यगुप्तो धनिष् मम
भग्नान्यासीकृत धनमारमसाकर्तुमिच्छतीति विज्ञापितवती । अतस्तत्र राज्या
धिकारिभिराकारितो 'देव, न किञ्चिन्माग्रम् अप्यस्या मदगोहे वर्तत' इति सोऽक-
थयत् । तदाकर्ण्योपकोशाऽवादात्—'मदीयो भर्ता गृहदेवता मञ्जूपाया निधिष्य
विदेश गतः । तासामग्रे चाय किञ्चिद्वलेख विनापि मम धन दातुमङ्गीकृतवान् ।
न विश्वासश्चेन्मञ्जूपाभिहानाय देवता प्रष्टव्या ।' एतदाकर्ण्य नन्दाज्ञापित
बहुजनै अभ्यु^२त्याप्य आनीतायां मञ्जूपायाम् उपकोशाऽगादीत्—'देवताः, यदनेन
धनिजोदित तत्सत्यमुक्त्वा निजावाप्त यात, नो चेदह कस्मैचित् सर्वा धो ददामि;
सदस्यस्मिन्नुद्घाटयामि धे'ति ।^३ तच्छ्रुत्वा भीतभीतास्ते त्रयो मञ्जूपापिहिता^४,
'सत्यमेतत्, अस्मत्समष्टमनेन धामङ्गीकृत'मित्यूचु । एतेन निरुक्तरो धनिक् सर्वं
तद्धन प्रत्यर्पयितु प्रारयद्यत । अतिकुतूहलाक्रान्तमनसा राज्ञा चाभ्यर्थितोपकोशा
सदसि स्फोटितार्गलां मञ्जूपां समुदजीयदत् । ततश्चयस्ते तम पिण्डसन्निभा पुरुषा
निर्गता ये च मन्त्रिभिर्मृता न देन च कृच्छ्रात्प्रत्यभिज्ञाता चण सर्वानपि किञ्चित्तान्
सदस्यान् व्यस्मापयन् । अथ कौतुकात्सर्वैः पृष्टोपकोशा प्रथमतस्तेभ्य सर्वमुप
वर्णयन्ती तत्रत्याखिलसमासदां प्रशसाभाजनमभवत् । पारदारिकाश्च^५ ते
त्रयोऽप्यपहृतसर्वत्वा देशाभिर्वासिता । सन्ना^६ जा न देन चाभिनन्दितचरितो

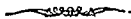
१ ससजुपो रु, भोभगोद्यधोअपूर्वस्य योऽशि, हलि सर्वेपाम् । २ समासत्तौ
इति णमुलि, पृथीयाप्रमृतीन्यन्यतरस्याम् । ३ शालीनकौपीने अष्टाकार्ययो ।
४ कुलकुक्षिप्रीषाभ्य आस्यलकारेषु इति ढकञ् । ५ अर्घनमः । ६ ययामुल्ल
समुत्तस्य दर्शनः स्त्रः । ७ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको धा । ८ प्रत्यये मापाया
नित्यम् । ९ णुल्लृष्टौ । १० देवात्तल्, तलन्त क्षियाम् । ११ तद्-
स्यास्तम्भो' पूर्वस्य । १२ शरछोऽटि, खरि च । १३ षटि भागुरिरक्षोपमवाप्यो
रुपसर्गयोः, दधातेर्हि । १४ गच्छती परद्वारादिभ्य । १५ भो राजि मन' कौ ।

न मन्ये, तस्मादथ जीवितद्विजवाहदोपीति तिरस्कृत्य युक्त्या विनाश नेयः ।
एव मयोपदिष्टो योगनन्दः शकटाल मध्येऽघान्धु सतसुतशत निक्षिप्य सक्तूनां
पयस्पाशस्य चैकैक शराव ससुतस्य तस्य कृतेऽन्तर्न्यदीधपत् । एवं स्वकीयम्
अथस्पर्दम् अवलोक्य शकटाल पुत्रानुवाद, 'सुता, एतद्भोज्यै-पैर्यद्भोज्यैर्कोऽपि
कृच्छ्राजीवेत्, बहूनां तु कथैव केत्येक एव सजलानमून् सक्तून् न' प्रत्यहमघाघ्रात्
यश्च समर्थः सन् योगनन्दस्य वैरं प्रतिकुर्वति ।'

एतदाकर्ण्य पुत्रास्त्वममुषन्—'तात, नास्मिन् कर्मण्यतिमैवकान् कोऽप्य
स्मास्विति सविपानिव सविपान् सक्तूनिमान् पिषन्नास्मान एव धारय ।' तस्मि
शम्य शकटालस्तैः 'शारावसक्तुवारिभिः एक एव सक्तुद्वृत्तिमहोऽकरोत् ।
एवमन्धाधुनिपतितस्य तस्य पर्यत एव सुतशते निरसुतां गते स एव
केवलो जीवितोऽवाशिनट् ।

इत्थञ्च निष्कण्टक योगनन्दसाम्राज्ये बद्धमूले, अहरहं तत्समृद्धौ च जायमानायां,
गुरुप्रदत्तदक्षिणो व्याहृिस्तत्राययौ । स च तथाभूतबद्धमूलसाम्राज्यमवलोकयति
प्रसन्नः, योगनन्देन तेन तद्राज्ये विविधभोगान् भोक्तुं शृशमभ्यर्थितोऽपि, ससारा
सारतां सत्त्वेन जानानस्वर्कालमेव तपस्तप्तुमनुवनमभिप्रतस्थे । योगनन्दश्चाथ
सकलसैन्यसयुक्तो मत्सहित स्वराजनगरं पाटलिपुत्रमगमत् । अहमपि च तत्र
योगनन्दस्य मन्त्रिणश्च 'धूर्पतित्वे नियुक्त उपकोशया परिचर्यमाणो जनया गुरणा
च साकं चिरमवसम् । साष्टासरस्वती च सर्वेषु कार्येषु मत्साहाय्यं व्यदधात् ।

इति कथाकल्लोलिन्यां सन्धिनिर्देशात्मकं प्रथमं कल्लोल समाप्तम् ।



१ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' । २ 'अचो यत्' । ३ 'पाशकरेति सः, कुरितस्य
पयस इति भावः । ४ 'अथ' शिरसी पदे' । ५. 'भोज्य भक्ष्ये' । ६ 'ईदृशति' ।
७ भयन्तमसिक्कान्तोऽस्तिभवकान् । ८ विषम्, जलञ्च; तेन सविपानित्यस्य
सजलान् विषयुक्तोऽश्वेत्यर्थः; 'तथायुक्त चानीप्सितम्' इति कर्मत्वम् । ९ 'तयोद्
प्लवममग्नेभ्यः' इत्यञ् । १० 'रोऽनुपि' । ११ 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ' ।

कारकनिर्देशात्मको द्वितीयः कल्लोलः

वररुचिरेवमुपवर्ण्य पुनः काणभूतिमवोचत्—‘इत्थं व्यतीतेषु केषुचिद्वसरेषु घामाकामाद्यतिष्ठतसमुन्मत्तो योगनन्दः, समुपेक्षितस्वसहयोगी,’ निजपरिजन परिदाही,^१ परमोन्माधी च सञ्जात । एवमुच्छृङ्खल तमवलोक्याहमचिन्तयम् यमयि स्थिते विरुद्धमाधिचरिषिष्यैश्चपि न शकटाल स्वमनोरथ पूरयितुमल मितीदानीं स उद्भर्तव्य इति तमुद्दिषीषुं राजानमहमभ्यर्प्यान्धान्घोस्तमुदधरम् । नीतिकुशल शकटालोऽपि च पुना राज्ञो मन्त्रावमवाप्य वररुचौ स्थितेऽयं योग नन्दोऽजय इति सञ्चिन्तयन् वैसर्षीं घृत्तिमाश्रित्य मदिव्छानुकूलं राज कार्याण्यकरोत् ।

एकदा नगराद्वहिर्निर्गतो राजा मध्येगङ्गमुद्गं^२ समुदञ्चन्त सञ्छिष्टपञ्चाङ्गुलि हस्तम् अपश्यत् । किमेतदिति मीं पृच्छति भ्रूम्भृति, तस्यामेव विषयह स्वकीये द्वे अङ्गुलपावदर्शयम् । एतेन तिरोभूते हस्तेऽतिविस्मयमापन्नेन च भूपेन पुनस्तदर्थं मनुयुक्तोऽहं तमेतदग्रवम्—सशिल्प्यपञ्चाङ्गुलिहस्तोऽयं निरविशद् यत्पञ्चभिर्मि लितैरिह न किमप्यसाध्यं वर्तते’, अहं च तदङ्गुलिद्वयं दर्शयन्नेतत्प्रायुद्धतीतर यदैकचित्येन वर्तमानाभ्यां ह्याभ्यामेव ससारेऽस्मिन् सर्वं सम्पादयितुं शक्यते । ममैतद् गूढविज्ञानमवधार्य भूपोऽत्यर्थं प्रासीदच्छकटालश्च दुर्जयां मदीयां बुद्धि मवधार्यं नितरां व्यपीदत् ।

एकदा कश्चिद् प्राङ्मणातिथिर्योगनन्दस्य प्रासादद्वारमुपागच्छत् । तत्र^३ मुहूर्तं मवस्थितश्च किञ्चिदुपलिप्सयेव अनुप्रासादघातायनम् उषद्वाचीत् । तच्च वातायना प्रापश्यतीं स्वपत्नीमवलोक्य तन्मात्रेणैव च तमतिथिम् अभिक्रुष्यवृषतिहन्तु

१-२ ‘सम्प्रचानुरूपेति’ धिणुन् । ३ चरतेरसञ्चन्तात् लट् सङ्गा । ४ दानी ज्ञेतीदमो दानीम् । ५ हरतेस्तस्यत् । ६ उदकशब्दस्य पक्ष इत्युदघादेऽशो पोऽन । ७ ‘कर्तुरीप्सिततम कर्म’, ‘कर्मणि द्वितीया’ । ८ ‘अकथितघेति’ पञ्चम्याः द्वितीया । ९ ईषद्बु सुपु—इति खल् । १० अकमकघातुयोगे काले द्वितीया । ११ ‘अनुर्लक्षणे’, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ ।

मादिदेश । तस्मिंश्च द्विजे वध्यभूमिं नीयमाने विपणिस्थापितो निरसुरप्येको
 'विसारिणोऽहसत् । तद्भासहेतुचिन्तासन्तानेन मया स्मृतैका-तोपरिधत्ता सरस्वती
 त-मस्यहासहेतुश्रवणार्थं सग्रस्यतालतरोः शृष्टेऽलक्षितः स्यात् । मामादिशत् ।
 तथा कुर्वन्नहं रात्रौ तत्र बालपुत्रैः सहागतं राक्षसीमेकामपरधम् । सा च भोज्य
 याचमानान् स्वबालानवादीत् 'प्रातरस्तरो विप्रमांसमहं यो दातारिमि । अद्य तु
 त इष्टा मृतोऽपि मत्स्योऽहसदिति न स व्यापादितः । किमर्थञ्च स तिमिरहसदिवि
 सुतैः परिशृष्टा राक्षसी समबोधत्—'स्त्रीरूपधारिणि अन्तर्पुरमपितिष्ठद्भि' नरै
 र्दर्शासु राजस्त्रीषु परिध्यावितचारित्रीषु अपि सञ्चारिभ्यम् अभिनिविशमान
 वैराकोऽयमनेनानेनै नृपतिना विप्रो व्यापाद्यते इति तिमिरहसत् । राक्षस्या
 एतद्वच्च श्रुत्वा तत आगत्य प्रातरहं राजानं विज्ञापिततत्तिमिहासहेतुमकरधम् ।
 राज्ञा चापि सर्वं तत्सारयमवाप्य बहु सम्मानितोऽहं विप्रश्च वधाभिर्मोचितः ।

अथवा तत्र कश्चिच्चित्रकारोऽतिकुशल आगमत् । स च पटे योगनन्ददेवी
 शैवमधिचित्रत् यद्वाक्चेष्टारहितं सजीवमिव तच्चित्रमलक्ष्यतेत्यतिसन्तुष्टेन राज्ञा
 चित्रकारं पुष्कलेन धनेन सन्तोषितः, चित्रपटश्च सस्यावासगृहं मित्रौ सयोजितः ।

सयोगवशादेकदाऽस्यासगृहं प्रविष्टेन मया चित्रगता सम्पूर्णलक्षणा
 महादेवी समबलोकितेति लक्षणा-तरसम्यग्ध्याप्रातिभललेनाभ्युद्भा तस्या मेखला
 स्थानं तिलेन चिह्नयित्वाऽपाकृतज्ञैर्युनिरपासरम् । किन्तु गृहं प्रविष्टेन योगनन्देन
 तच्चिह्नमवलोकयानुयुष्टेन परिजनेन तत्तिलकचिह्नकोऽहं विज्ञापितः । तच्चाकण्य
 राजा व्यधिमन्तयद् यद् गुप्तप्रवेदार्थं तिलकममुं न ममतिरिक्तोऽयः कश्चिद्वेत्तीति
 परतचेरस्य ज्ञानं तत्प्रयोजकमयशस्करमन्तपुरदूषणं विश्रुतवति । अतः पथेनै
 मान्तःपुरस्त्रीवेशधारिणो नराः अवलोकिताः । एतद्विचित्रं मुधाऽभिगच्छन्
 योगनन्दो रहसिं शकटालं समाहूय समादिशत्—'देवीदूषको पररुचिस्त्वया

१ 'विसारिणो मत्स्ये', 'हनप्यनपद्ये' । २ 'अधिशोऽस्यासां कर्म' । ३ चरि
 ग्रस्य भाय इति व्यभि यित्वाऽहोपि हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ४ 'अभि
 निविशत्' । ५ लक्ष्मिणेति यावत् । ६ अधिद्यमानम् पुनः पापं यस्मिन् ,
 निरपराध इति भावः । ७ 'कमप्यण्' । ८ 'अतः कृकमिकस' इति स ।
 ९ 'द्वितीयादीरस्वेभः' ।

वर्ण्यः' इति । तदाशां स्वीकृत्य यद्दिर्निस्तुत शकटालोऽचिन्तयद् यद् दिव्यबुद्धि
प्रभायस्य वररचेः चाण्डालान् यद् कारयितुम् अहमशक्तः । ममापदुद्धर्ता विप्रश्चा
यमिति तद्गुणमेव श्रेयः । एव कृतनिश्चय शकटालो मामागत्य राज्ञो यथा त
मकारणक्रोधमबोधयत् । ततो राजा न मामभिकुप्येदिति मया कश्चिदयो
निहन्यते एवञ्च मदगोहेऽवच्छन्नस्तिष्ठेत्युक्तवन्त तथैव कुर्वन्तश्च तमहमबोधम्—
त्वमेवैको मन्त्री यो मा नाजिघांसत् । राक्षससुहृद्दह नापि च केनापि धार्य ।
ध्यातमात्र एव च ण्ये राक्षसस समागत्य विश्वमात्र प्रसितुमलम् । एतदाकर्ण्य
त राक्षस दिग्भ्रुणा मन्त्रिणा ध्यानसमकालमेवोपस्थित त राक्षसमहमदर्शये, येन
सोऽतिविस्मितो भीतश्च सजात । अन्तर्हिते च राक्षसे शकटालो मामवयुक्त 'कथमय
राक्षसस्तव सञ्जः सजात' इति । अह तमेवमयद्, यत्पुरा नगररक्षार्थमनुनिश
पर्यटनैकैको नगराधिपोऽसौपीत् । तदाकर्ण्य योगनदेन नगराधिपत्येऽभिनि
वेशितेन मया अनशत्रुकैको राक्षसोऽदर्शित । तेन च का नारी 'नयनाभिरामा नगरेऽ
स्मिन्निभादयते' इत्यनुयुक्तेन मया 'मूर्ख' यैव यस्याभिमता सैव तस्य कृते नयना
भिरामा' इति निगदितः । स च अहो, एकेनैवोत्तरेणाह त्वया जित इति स्मृतमात्र
एव त्वां सन्निधास्ये इति प्रत्यजामात् । इत्थ मित्रत्वमवाप्य मदीयापरसहाये
तस्मिन् राक्षसे निगते शकटालेनाभ्यर्थितोऽह ध्यानमात्रेणैवोपस्थितो गङ्गाकां
तमदर्शयम् । स्तुतिभि सन्तोषितायां तस्यामपि च तिरोहितायां शकटालो
मत्सहायोऽभवत् ।

एकदा च स खिन्न मामवलोकयावदत्—'सर्वज्ञेनापि त्वया किमयमेव दूनेन
चेतसा स्वीयते । अधिचारकारिणो हि राजानो न धिरादेय प्रकृतिमायान्ति ।
यहूनि चात्र प्रमाणानि, अत कालेनावश्यमेव स त्वाम् स्मरिष्यतीति त्वमग्नैव
प्रच्छन्नो मम गृहमधिवास । एतदाकर्ण्याह तस्यैव गृहे प्रच्छन्नस्तिष्ठन्नुभायसर
प्रतीक्षमाणोऽनेहसमनैपम् ।

१ 'हनो वा यद्वधश्च यच्छष्य' । २ 'हकोरन्यतरस्याम्' । ३ हन्तेर्ण्यति
पृष्ठौ, हो ह-तेरिति कुप्ये, 'हमस्तोऽधिष्णलोः' । ४ 'अभिवादिदृशोरामनेपदेवेति
धाच्यम्' । ५ गगाशब्दात्स्वार्थेकनि 'केऽण' इति ह्रस्वान्तरम् अभाषितपुष्काचेति
साहचर्येण आदाचार्याणाम् इत्यात्वम् । ६ स्वादयः ओदित इति गणपाठ-
साहचर्येण ओदितश्चेति नावम् । ७ 'उपान्वध्याह्वस' ।

एकस्मिन्नवसरे तस्य योगनन्दस्य सुतो हिरण्यगुप्तो मृगयार्थं वनमगमत् ।
 इत्स्ततो मृगयां कुर्वन् स्वाशुचरैः परित्यक्तस्य वने^१ चोपवसतस्तस्य वासरो
 व्यत्यगात् । अतस्तां चपां चपयितुं स एकं वृक्षमारौचीत् । चणादेव चारुण्य
 तमेव वृक्षमृच्छ एको हर्यश्चभीतः । तं तरुमारुढ राजपुत्रश्च भीतमवलोक्य मनुष्य
 मापया 'मा मैषी सुहृत्वं मदीयं' इत्यभयमवदात्, एतेन विस्त्रब्धो राजपुत्रस्त
 तरुमध्यशयिष्ठः । अक्षस्तु तं वृक्षमधिवसन् जाग्रदेव तस्यौ । एतस्मिन्नन्तरे सत्र
 समागतो हर्यश्चो मानुषमथ चेसुमृक्षमाधचक्षे । तज्ज्ञादाय ततो गन्तुश्च प्रतिजज्ञे ।
 किन्तु अक्षोऽवदद्वाह मित्रमेव घातयामीति । ततः स्वदारक्रमेण अक्षे प्रसुप्ते
 जाग्रतं राजपुत्रं हर्यश्चो अक्षमथ चेसुमचकथत् । राजपुत्रश्च भयात् सिंहं प्रसाद
 यितुमृक्षमथ^२ चेसुं प्रायसत् । किन्तु वैवाप्रबुद्धो अक्षो नाधो म्यपतत् ; अपि तु
 'मित्रद्रोहिन्, धिक्^३ त्वाम्, हा विश्वासघातिनम्, गच्छ, उन्मत्तो भव' इति तस्मै
 शशाप । राजपुत्रश्च स्वगृहमागतः प्रातरेचोन्मत्तश्च सजातः । तं सहसा तथोन्मत्त
 मालोक्य योगमन्दोऽत्यर्थं व्यपीददधवीच यद्भरुक्षि व्यापादयता मया न समी
 चीनमाचरितम् । नि सहायमिव जगन्मां तेन विना प्रतिभाति । इदानीं स
 यदि जीवेदखिलं जानीयात् । एतदाकर्ण्य युद्धिविशाल शकटालः वरुक्षि
 प्रकाशनेनोभयतः स्थगौरवमवगत्य 'राजन्, विष्यद्यालमद्यापि वरुक्षि प्राणिनि'^४
 इति विशापितवान् । तदाकर्ण्य तदा राजाश्रया तदन्तिकमानीतोऽहं सरस्वती
 प्रसादेन तस्य राजकुमारस्य मित्रघ्नृत्स्वमुदजीघटम् । त्वया कथमित्यमवगत
 मिति वृच्छति भूमृति, अहमवोचम् 'प्रज्ञावन्तोऽन्तरेणापि प्रत्यक्षसाधारण
 सामग्रीम् सर्वमनुमानेन लक्षणैश्च ज्ञातुं शक्नुवन्ति । यथा मया सहिष्यास्तिलको
 ज्ञातस्तथैवेदमपि सर्वमवगतम् । एतच्छ्रुत्वा वैलक्ष्यावनतमस्तकस्य राज्ञः
 सत्कृतिमनाश्रय तत्परिशुद्धिमेव बहुमन्यमानोऽहं स्वागारमागाम् । सत्रागत
 मानुषवर्षो न्यगदद् यथां राज्ञा घातित निशम्योपकीशा स्वशरीरमर्मिसाकृत
 यती । तद्वदुत्तानभ्राशनिपात सोर्द्धमदाक्षायास्तन्मानुष्यं शुचा हृदयमस्फुटत् । समा

१ 'अभ्युक्त्यर्थस्य न' । २ 'अधिशोऽस्वासां कर्म' । ३, ४ विरयोगे हायोगे
 च द्वितीया । ५ प्रतियोगे द्वितीया । ६ 'अलक्ष्यवोः प्रतिषेधयो प्राचां वत्वा' ।
 ७ 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' । ८ 'विभाषा सात्तिकारण्ये', 'सात्पदाधोः' । ९ सह
 धातोः मुमुनि, 'सहिष्योरोदवर्णस्य' ।

कर्णितैतज्जननीजायोदन्तोऽहमन्तरा दिव भूमिश्च न कमप्यास्मीयमवगच्छन्मूर्च्छि-
तोऽक्ष्णोऽपि घातरुणो^२ द्रुम इव द्रुतमपतमवन्पाम् । ततो चर्षेणागत्यजगतोऽ-
नित्यतामेवैकां सत्यतां धोषविग्राह कथचिद् धारितघृतिरिद्धिश्चाखिलमायानिय-
न्धनपधनोऽपरिमित्यन्दुलविरक्तहृदय प्रशमैकमात्रसहायस्तपोवनमशिश्रियम् ।

गच्छस्वहस्तु तपोवने तस्मिन्नयोष्यात समायातः कश्चिद्विप्र इत्येकदोष
लघो भक्षिवसति समया योगनन्दस्य वार्तामनुयुक्त इत्यमवोचत्—‘योगनन्दस्य
सकाशात् स्वयि गते लब्धावकाश शकटालो युक्त्या तद्वधोपाय चित्तयस्तेन
सह धिरमवसत् । एकदा च स पथि क्षितिं खनन्त चाणक्यनामान प्राह्मणम
पश्यत् । किमर्थमेतत् करोषीति पृष्ट्वाणक्य ‘अनेन दर्शेण मदीय पादो विद्धः,
अहमेनमतः समूल नाशयिष्यामि’ इत्यवदत् । एतवाकर्ण्य मन्त्री शकटालो
नाहमेव क्रूराग्रहेऽतीमैक कमप्यय नदविनाशाय साधनभूत प्राप्स्यामीत्यथ
धार्मापाणसम्यन्धेन त चाणक्यनामान च परिज्ञाय उक्तवान्—‘विप्र, नन्दस्य
गृहे त्रयोदशीआद्राहेऽह त्वया सुस्वादुभोज्यान्नमादयिष्यामि । तत्र सर्वत प्रथम
भुक्तस्य तव स्वर्णमुद्रालस वसिष्ठा भविष्यति । एव तावन्मद्गृहमेहि ।’ पृथ
मुक्त्वा स्वगृहमानीतचाणक्यः आद्राहे नद प्रदर्शितो धुर्युपाविष्ट । किन्तु
कश्चिदसुखयुनामाऽन्यो प्राह्मणस्तत्र धुर्युपाविविष्टविति शकटालेन तथा कर्तुं
विज्ञप्तो भूपतिर्धुरि तमुपावीविशत् । चाणक्य चोपगत्य भयावनत शकटालः
‘भगवन् ! नाहमेतस्योपराधक, अपितु राजाज्ञयैवैव सजातम्’ इति समभाषत ।
एतेनामद नद प्रति क्रुद्धचाणक्योऽवलिङ्गमान इवापादमस्तक क्रोधशिखि
शिक्षया, शिखां च रिवर्कामुन्मुञ्चन्नसिधारासगर्धौ सधामिमाभायधध, ‘यस्स

१ अतरायोगे द्वितीया । २ द्रुमोभङ्गे इत्यस्मात् क्ते ओदितश्चेति नत्वम् ।
३ मृजेर्विभाषा इति कथयमावे ‘अहलोण्यत्’, ‘चजोः कुचिण्यतोः’, ततो ‘मृजे
वृद्धि’ । ४ समयायोगे द्वितीया । ५ इममतिक्रान्तम् इति विग्रहे अग्नयसर्ष
नान्नामकश् प्राक् टे । ६ त्वया इत्यत्र गतिवद्धीत्यादिना द्वितीया ‘आदिस्वादीन’
इत्यनेन धार्यते । ७ ण्वुल्त्वाधिति कालसामान्ये ण्वुल् तेनात्र तद्योगे पष्ठो
ओदनस्यपाचक इतिवत् । भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्य तुमुन्बुला
विति ण्वुलो योगे तु अकेनोभविष्यदाधमण्ययोरिति पठ्यनिषेध । ८ प्रत्यय
स्याद्वितीत्वम् । ९ असिधाराशुष्याम् (अतिमयानकामिति भावः)

प्सर। भवतोभंगिनी, उपैनामन्या नार्य, शापपरिभ्रष्टौ च पुत्राम्। अस्याः पुत्रप्रसव समकालमेव भवतां शापविमुक्तिः । एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् स्तोकैरेव दिवसैः श्रुतार्थां मामसूत । तत्क्षणमन्तरिक्षादुदभूदिय वाणी यज्ञवच्छापविमुक्तिं करो गणावतारोऽयं जातः । अन्वेन मर्या, गुणाढ्यो नाम ब्राह्मणोऽयम्, मूलोके जन जनैरभि कीर्तितस्य प्रसरिष्यति इति । किञ्चिकालानन्तरमेव मे माता मातुलौ च क्षीणपापाः पञ्चत्वं प्राप्ताः । किन्तु बालोऽप्यहं स्व शुचेऽसमर्प्यं स्थापयन्मेनैतस्तत् पर्यटन् सर्वा विद्याः परिसमाप्य स्वदेशमायातः प्रसिद्धिमगमम् ।

एकस्मिन्समयेऽहं सशिष्य प्रतिष्ठित नगर प्रविश्य सत्रस्यानां परापराणां पौराणां विविधा चार्तां समाकर्णयन्, प्रतिपदं सङ्कृतकौतुकानि चावलोक्य शिन्द्रसदनसदृशं राजप्रासादमासादयम् । तत्र च शिष्यैर्निर्दिश्यमानवर्माऽन्तः समाविष्टोऽहमास्थानस्थितममरैः सर्वतः परिवारितं घासवमिव शर्वधर्मप्रभृतिभिः स्वमग्निभिः परिवृतं रत्नसिंहासनमासीनः राजानं सातवाहनमपश्यम् । सत्र राज्ञे विहितस्वस्तिकारं विष्टरोपविष्टं मां स्तुतिपूर्वकं शर्वधर्मादयः 'देव, अयमेव जगद्विख्यातः, सर्वानवघविद्याविद्योतितान्तं करणं, विविधगुणगणाढ्यो गुणाढ्यः' इति राज्ञा पर्यंचीचयन् । राजा चापि निजमग्निं सुस्तुतं मामाकर्ण्यति प्रीतः सङ्कृत्य निजमग्निं न्ययूयुजत । अहमपि च कृतद्वारपरिमहस्तत्र शिष्यान्भ्यापयन् सातवाहनं राजकार्याणि चानुचितयन् ससुखं यवसम् । एतदाकर्ण्य सातवाहननामकरणकौतूहलाक्रान्तमना सुमना काणभूतिस्तत्रा मकरणहेतुगुणाढ्यमपृच्छत् । यदाकर्ण्यं गुणाढ्यं पृथ तस्य सङ्कृतकौतूहलमपनेतुं प्रारभत-

‘अभवदेको धीनेभ्यो धनं ह्य धनं धो, गोह, कम्बलद्वयं प्राग्पराज्योऽयं न्यान् नृपतीश्वरो नाम्ना दीपकर्णिः । तस्य प्रेयसी भार्या शक्तिमती रतान्तोद्यानमुत्ता जातु सपेणं दृष्टा नष्टा । पञ्चत्वमवासायाश्च तस्यां मासेषु

- १ 'उपोऽधिके च' इति हीने कर्मप्रवचनीयता । २ 'कर्मण्यम्' । ३ 'अयेतुगोर्धम्' । ४ हीनेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ५. 'अभिरभागे' इति दीप्तायां कर्मप्रवचनीयता । ६ 'पितृभ्यमागुल०' इति सूत्रे 'मातुलुलच्' । ७ परे चापरे चति द्वन्द्वे 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन सर्वनामताऽभावात् । ८ 'ईदास' इति प्रागच आकारस्येवम् । ९ 'सु' पूजयाम् । १० 'आतमोपसर्गे' । ११ 'अतिरतिक्रमणे च' । १२ अकर्मकधातुयोगे कालयावकाद् द्वितीया ।

द्विम्बो^१ दीपकगिरिपुत्रोऽपि विधुर एव धुर राज्यभारस्य विवक्षन् शैपोयुष्को
मह्यचारी न पुनरुद्वाहमचित्तयत् । एकदा राज्याहंपुत्रासन्नावोद्विग्नमानस राजान
भगवान् शशिशेखरः स्वप्ने समादिदेश—‘अटभ्यामटन् एव कुमारकमेकमवलोक
यिष्यसि । तमादाय गृहमागच्छे । स ते पुत्रो भविष्यति’ । प्रबुद्धो राजा
स्वप्ने स्मरन्नेतिप्रहृष्टस्तमनेहस सम्प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठत् । एकदाऽऽखेटाकृष्टो-
टभ्यामुपमहीध्रं^२ दवीयसीं पदवीमवगाहमानो मभ्याह्ने एकस्य पद्मसरसस्तीरे
तपनतेजस सिंहारूढ पद्मपवर्पं^३ बालकमेकमपश्यत् । स्मृतस्वप्नेन तेन नृपेण
वतारितबालक एकेनैव च शरेण^४ व्यापादित सिंहः सद्यः पुरुषस्य प्रपद्य राजान
सम्बोध्योवाच धनदस्य सत्ता सातसज्जो यज्ञोऽहम् । पुरा व्योमचर आ-^५सीं
मुनिकन्यामालोक्य सञ्जातमभयोन्मथित मानसोऽहं सार्धंभ्यमुपगतस्तत्स्वी
कृतिपूर्वकं गाधर्वेण विधिना तां पर्यणयम् । अवबुद्धैतदुदन्तास्तद्गाधया भावयोः
स्वेच्छाचारमिममसहमाना ‘पापौ, स्वेच्छाचारी सिंहो स्ताम्’ इत्यशपन्त ।
मुनयश्च पुत्रप्रसवकालं तस्याः, तदनन्तरं त्वच्छराघातपर्यन्तं च मम, शापावधि
व्यदधु । अथ कालेन सिंहयोनिमापन्नयोरावयोर्दरिक्तेऽस्मिन् जाते साशु स्वासु
भिर्य्युज्यतेत्यन्यसिंहिस्ते^६ यस्यवर्धितमिमं प्रकृत्या महासारवं सुतं महत् त्व
गृहाण । अहं तव बाणाहतो विमुक्तो यथाप्राप्तगतिं मुखेन^७ यामि । एवमुक्त्वाऽ-
न्तर्हिते सातनाम्नि तस्मिन् गुह्यके, तस्य बालकस्य^८ आदायचरः सप्तसादमासा
दितनिजप्रासादो दीपकर्णि सातेनोदतया बालकस्य तस्य ‘सातवाहन’ इति
नाम कृत्वा कालेन च तमेव राज्येऽभिषिच्यारण्यमाश्रयत् । सातवाहनश्च सार्व
भौमो भूपतिः सञ्चत ।

एवमुपशमितसातवाहननामविषयककाणभूतिजिज्ञासो गुणाढ्य प्रकृतमनु

- १ ओविजीभयचलनयो इत्यस्मात् ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’, ‘ओदितश्च’ ।
२ शैपोयुः मह्यचर्यमस्येति ‘तदस्य मह्यचर्यम्’ इति ठञिबृद्धौ ‘इसुसुक्ता-तारक’ ।
३ ‘स्वपो नन्’ । ४ ‘मूलविभुजादिभ्य क’स्ततोऽभ्ययीभावः । ५ पञ्च वा पद्वेति
सह्ययाऽभ्ययेति षड्भ्रीहौ, ढचि पञ्चपाणां वर्षाणां भूत इति ‘तमधीष्टोभृतोभृतो
भावीति’ प्रकरणे ‘वर्षांस्तुक् चेति’ विहितस्य खस्य ठञो वा ‘चित्तवति नित्यम्’-
इति लुक् । ६, ७ ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ । ८ ‘चतुर्वर्णादीनामुपसह्यानम्’
इति प्यञ् । ९ ‘शरीरावयवाद्यत्’ । १०, ११ ‘प्रकृत्यादिभ्य’ उपसह्यानम् ।
१२ ‘भिष्मसेनादायेषु च’ ।

सृष्ट्याग्रे वक्तुमेवमारभत—‘स च सातवाहन एकदा वसन्तोत्सवसमये नन्दनेऽ-
मरपतिरिव निशारामे रामा दीव्यन् गाहमानजनतापहारिणि वारिणि रमणीये
जलक्रीडां कर्तुं तत्रत्यवापीमवतीर्णः तत्र श्यायुषिकायामत्यापवाहीणां कर
वारिभिरभित^१ सिध्यमानो वारणो वशासु इव क्रीडापरवशासु तासु नक्षद्यति
वल्लभमग्भः सिञ्चस्तदभिषिक्त्तिसहमानया शिरीषसुकुमाराङ्गया स्वकीयान्यतम
महिष्योक्तः^२, ‘देव, मोदकैर्मां ताडयेति’ । तदाकण्य प्रिया मे मोदकैस्ताड्यमाना
मात्मानमिच्छतीति बुद्ध्या नृपतिर्दुस्त वचनकरेण बहुमोदकानानाययत् । ताना
लोषय विहस्य साऽभाषत—राजघ्नं जलान्तरे कोऽवसरो मोदकानाम् ? उदकैर्मां
मा सिञ्च इत्येवमुक्तस्त्व माशब्दोदकशब्दयो रन्धि प्रकरणञ्च नायगच्छमीत्ये
तावान् मूर्खः । परजननेज्योऽपि शब्दशास्त्रविदा तयैव पराजितो राजा समीहः
परित्यक्तजलक्रीडः, जातावमान, परित्यक्तकार्यान्तरावधानस्तत्क्षण मिजावास
मविशत् । तत्र च परित्यक्ताहारविहार, विवर्जिताखिलग्याहारः, विरहितकुशे
शयशयनीय पाण्डित्य मृत्यु वा शरण करघाणीति कृतमना न मनागपि शान्ति
मुपजगाम । अकस्माद्य राजस्तथाविधामभूतपूर्वावस्थामवलोक्य सम्मान्ते
सवस्मिन् परिजनक्रमे क्रमेणाह शयवर्मा च तासर्वमवगतवन्ताविरमसद्वाहृत
पृष्टेन हृसाक्ष्येन राजघेटकेनायाचि यद्वाश्यवमानानुतापजन्यमन्युनाऽनिश ददद्वा
मानमानसो नृपो न निशि नेत्रे निद्रया निमीलति । एतदाकर्ण्याम्योम्यमालो
श्याह शर्ववर्मा च सर्वावरुद्रप्रवेशमपि सातवाहनवासवेशम कथमपि प्राविष्टाव ।
निकटोपविष्टेन च मया तदस्वस्थावस्थाहेतुमनुयुक्तो नृपोऽविकलसकलेन्द्रियोऽपि
वाचा विकल इषानुत्तरयन्नेव मौनेन मुनिरिव तथैव तूष्णीकामारत् । किन्तु तत्तरश
र्षवर्मणि ‘देव, शर्यानेन मयाऽद्य हृष्ट यत्नभसोऽयुजमेक द्युतम् । तच्च दिव्येन
केनचित् कुमारेण विकासितम् । तस्माद्विर्गता घबलाम्बरैका दिव्यास्त्री तत्क्षणमेव
भव-मुख प्रविष्टा । इत्थ स्वप्नैराह प्रबुद्ध मन्ये, सा स्त्री साशारसरस्वती देवस्य
यदन प्रविष्टेति’ । इत्थ निवेदितमिजस्वप्ने, भग्नमौनमुद्ग^३ सातवाहनः सापूत
मामवदत्—‘प्रियतेन शिष्यमाणः पुमान् कियता कालेन पाण्डित्यमधिगच्छतीति
त्वयाऽह वाक्यः । यतो हि तेन विनैया सगच्छ रमणी रमणीगणयुक्तस्यापि मे

१ दिव' कर्म चेति करणसञ्ज्ञापवादात्कर्मात्त्वम् । २ 'कृजो हेतुताड्यीक्यानु
लोभ्येषु' इति करोतेष्ट । ३ 'यजे स्वप्' । ४ 'यिनाप्रविकार' । ५ 'इत्यभूतलपणे' ।
६ हटः तादृशानवाविति ज्ञानम् । ७ 'स्वपितृपोर्नजिह्' । ८ 'यजयाचति नह्' ।

सम्पन्नकमनीयरमणीय विरक्तस्येति । काष्ठस्याभरणानीय विभवा न मे मूर्खस्य शोभासवर्द्धिनः । एतदाकर्ण्य तस्य राज्ञो वैदुष्यासादनोत्कटेच्छया सजा नानोऽहमवदम् 'देव अभ्यासेन सर्वं सिध्यतीत्यल चिन्तया । यत्नेनोद्गन्धिं न पुष्पस्य तिलतैलमिव मूर्खाविमूर्खोऽन्युपलब्धवैदुष्यस्योपैत्कुर्वते । व्याकरण हि सर्वविद्यानां मुखम् । तच्च नैर्द्वादशभिर्वर्षैरभ्यस्यते । किन्त्वह त्वां तद्वर्षं पट्केनैव शिक्षयिष्यामि । एतदाकर्णितशर्ववर्मा, सहसा सेष्यमभाषत-सुखो चित्तो जनः कथमेतच्चिरमेव षलेश कुर्यात् इति हे देव, स्वामह मासपट्केन शिक्षयिष्यामि तद् व्याकरणमिति । एतेनासम्भाष्यमानेनारमानमुच्चैर्कुर्यात् प्रदर्शयन्त रूपाऽहं तमवोचम्—यदि मासपट्केन त्वया देव शिक्षितं क्रियेत तदा संस्कृतं, प्राकृतं, देशभाषाश्चेति मनुष्यसम्भव भाषाश्रय मया सद्यः परित्यक्त स्यात् । शर्ववर्मा चैतदाकर्ण्यावदन्न चेदहमेव कुर्याम्, द्वावशाब्दान् यावत्तव पादुके शिरसा वहस्ते वशर्वदतां कुर्याम् । एवमन्योऽन्य निभर्त्स्य निर्गतयोरावयोरुभयतः सिद्धिं मत्वा राजा समुपलब्धाश्वासन स्वासने समश्वासत् । शर्ववर्मा च तां सुदुस्तरां प्रतिज्ञां तृतीयां सानुशयः सर्वं स्वस्त्रियै शसित्वा सकटे चारिमन्स्कन्देन विनाऽन्यां गतिमपरयन् तस्या एव प्रियामायाः पश्चाद्विंशति भागे प्रस्थिताः स्कन्दप्रतिपादयिषया चातैकमक्षयः, कृतमौन शरीरनिरपेक्षेण 'तपसा सन्तोषिताः कुमारार्थयेत्सितवरमुपलभ्यागतश्चित्तोपस्थिताः सर्वा विद्या राज्ञे प्रदत्तवानिति नियतैरेव' होभिर्भूष सर्वशास्त्रपारङ्गमो बभूव ।

इत्थं राज्ञोऽखिलविद्यालाभ समाकर्ण्य सर्वं तदीय राष्ट्रमानन्दमनन्दमविन्दत्, राजा च 'गुरुरिति' राजाहंस्तरादिभिरर्चित्वा शर्ववर्मणेऽनुनमंदाकूलविनिवेशित, मदकण्ठविषयराराजधानीम्, मोदकैरित्याद्यभिहितवत्यै विद्यागमप्रेरणावमानेन तन्मौख्यमपसारितवत्यै तद्वाङ्मयै सर्वसपत्नीषु प्रार्थनीञ्च प्रीत्या प्रायच्छत् ।

१ 'सहोऽन्यतरस्यां कर्मणि' । २ गम्यमानापिक्रिया कारकविमर्शौ प्रयोजिका' । ३ गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः' । ४ 'स्नेहे तैलच्' । ५ 'वृन्' प्रतियत्ने' । ६ 'अपवर्गेतृतीया' । ७ 'क्त्वाच्' । ८ 'प्रियवशे वच्' खच्' । ९ 'ईपदद्गुसुपु०' इति खल् । १० अपरश्चासावर्धश्चेति विग्रहे पूर्वापरेति समासे 'अपरस्यार्धे पञ्चमाधो षष्ठ्या' इत्यपरस्य पञ्चादेशः । ११ 'हेतौ', तृतीया । १२ 'अपवर्गे तृतीया' । १३ 'गमेः सुपि वाच्य' इति खच्' । १४ प्रधानस्य भाग इति व्यञ्जतत्वेन पितृवान् ऋषि 'हलस्तद्विस्तस्येति' यलोपः ।

सर्वस्मिन्नेव सजातेऽवलम्बितमौने मयि च द्वितीयस्मिन्नहनि राजान्तिक प्रात
रित्वेनि, कश्चिद्द्विज स्वयंकृतश्लोकमेकमपठत् । यच्चाकर्ण्य राजा सम्यक् सस्कृतपा
गिरैकैकमधुर स्पष्टमन्वाद्यष्ट येन च सग्रस्था सर्वे जना प्रमुदिता सजाता ।
तदनन्तर राज्ञा सविनय पृष्ठः शर्ववर्मा स्वस्मिन् कृत देवानुग्रहप्रकारमेव सवि
स्तरमुपवर्णितवान्—‘देव, इत इतोऽह हीनाहारः, सयतग्याहारः, परित्यक्त
धनुषा-ध्वजायाकायादिमाय, तीव्रतप कृशकृन्तकायः, निःसंशोऽश्वनि
घरण्यामेकत्र न्यपतम् । तदा जाने, कश्चिच्छक्तिहस्तः पुमानेत्य मामेव विस्पष्ट
माद्यष्ट ‘पुत्र, उत्तिष्ठामीष्ट सर्वं ते संप्रत्यते’, इति । तेनाह तदा सुधाधारा
सारससिक्त इवानुभूताशनायोदय इवाभवम् । तदनन्तर देवस्य सीमीप्य
प्राप्य भक्त्यासक्तचेतसे स्नात्वा गर्भगृहं प्रविष्टाय मे प्रभुणा स्कन्देन दर्शन दत्तम् ।
मुख च मदीय साक्षात्सरस्वती प्रविष्टा । अथ भगवान् पटाननः पद्मिराननैः
‘सिद्धो वर्णसमानाय’ इति सूत्रमुदैरयत् ।

तदाकर्ण्य मानवसुखभवापलेन मयाम्युद्धोत्तर सूत्रमुदितमिति देवो मामेय
मग्रवीत्—यस्त्वय चेश्व नावदिप्य शास्त्रमेतत्पाणिनीयोपमर्दकमभिविष्यत् ।
अधुना चैतस्वरूपसत्त्वात्कातन्त्राप्यम्, मद्भादनस्य कलापरस्य च भासा कलापक-
मिति प्रसिद्धिं यास्यति । एवमभिनव लघुशब्दशास्त्र प्रकाश्य स भूयो मामभाषत
यद् युष्मदीषो राजा पूर्वस्मिञ्ज-मनि भरद्वाजमुनिशिष्यो महातपा कृष्णनामा
मुनिरासीत् । तुह्याभिलाषां मुनिकन्यकामेकामालोक्याकस्मात्स्कन्दपदारदारम्पतां
गतः स मुनिभि दातोऽधुनाऽवतीर्ण । तस्य देवी भवितु स मुनिकन्यकाप्यव
तीर्णा । इत्यमृतप्यवतारो नृपतिरय सातवाहनस्त्वयि दृष्टे स्वदिच्छयैवावाप्तसर्व
विद्यो भविष्यति । एषमुखाऽ-तर्हिते देवे, गृहीतदेवस्तण्डुलखलोऽह यद्विरागश्चम् ।
अल्पमात्रा अपि भक्षिता शुभुष्पावाव नस्ते च तण्डुला मया मार्गेऽनुदिन भुज्य
माना अपि तावत् एवति चिन्तयमाणचेताः क्रमेणाहमिहायात ।

१ ‘अन्येभ्योऽपि द्रव्यन्ते’ इति कनिपि ‘द्वस्वरय विति दृतिस्तुक्’ । २ ‘स्वय
क्तेनेति’ समास । ३ ‘एक यहुमीहिवत्’ । ४ अहातेः क्ते ‘धुमास्यागापाजहा
तिसाहली’तीत्ये ओदितश्चेति नावश्च । ५ निवासचितिशरीरेति यत्रि कृतम् ।
६ ‘अनुनासिकस्य क्लिष्टोः क्ङिति’ इत्युपधादर्घ । ७ ‘आतश्चोपसर्गे’ ।
८ चतुर्थ्यादित्वात् प्यञ् । ९ ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ । १० ‘अन्येभ्योऽपि द्रव्यन्ते’
इति ओणृधातोर्धनिपि, ‘विह्वनोरमुनासिकस्यात्’, अवादेश ।

एव स्वधृत्तात्तमुक्त्वा विरतवचसि शर्षपर्मणि, द्वयोः कर्षाकृष्टस्वात् सात वाहन सिन्धुसुरुदतिष्ठत् । तद्दृष्टिवद्वद्वाभ्रदुपजातवैलक्ष्य कृतमौनोऽह व्यवहार बहिःकृतस्ततो गच्छधनिच्छक्षमपि भूपतिं सातवाहन प्रणामेनैवामन्य शिष्यद्वया जुगतो नगरात्तस्माद्विर्गम्य कृततपोद्रव्यीयोनिश्रयो विन्ध्यवासिनीवर्शनार्थमायात स्तरस्वमोपदेशेन स्वहिदक्षया भीषणामिमां विन्ध्याटवीं प्रविष्टो बहूनाममीपां पिशाचानामन्योऽयालापान् दूरादाकर्णयमिति मयेयमात्ममौनमोक्षसाधनभूता पिशाचभाषाऽभ्यस्ता । तेभ्य एव च त्वामुज्जयिनीगतमाकर्ण्य भवतेऽद्यावध्यत्र न्यवसम् । भवन्तस्त्राद्यावलोक्य चतुर्ष्वाम् भूतभाषया सम्पादितस्वस्वागतेन मया स्वजातिः स्मृतेत्येतस्मिन्मन्येतद्गतो महदुदत्तः ।

पुनराकर्ण्य काणभूतिगुणाद्यमुवाच—‘आम्, उज्जयि यां भूतिवर्माख्यो मदीयः सखा वर्तते । त द्रष्टुमेव तत्र गत , तस्मादवगतारमनापमोक्षसाधनभूत त्वदागमनोऽहमिहायात इति तुभ्य रोचमानां तां पुष्पदन्तोदितं कथां कथयामि । एवमुक्त्वा स सप्तकथामयीं दिव्यां कथां कथयामास । ताञ्च पैशाच्या भाषया सप्तभिर्वर्षैर्गुणाद्यो लक्षसप्तकरलोकै ‘मैनां विद्याधरा हार्पुनरिति’ धारणयाऽटव्यां मध्यभावादारमशोणितेन लिलेख । गुणाद्यनैवमुपनिबद्धां महाकथां इद्वैव मुक्तशापः काणभूति ‘भगवन्निम शापमोक्ष त्व मह्यमधारय’ इति प्रदर्शितविनयो निजां गतिमगमत् । तत्सहचारिणस्तत्रत्या अयेऽपि पिशाचास्तां दिव्यां कथामाकर्ण्य दिवमुपजग्मुः । तदनन्तरमिय दिव्योमेशोक्तवृत्तकथां सुवि कथं प्रतिष्ठापनीया, कोवाऽस्यै स्पृहयालु , न को वास्यायैसुगिप्यति कस्मै वा तावदिमां समर्पये इति चिन्तयन् महाकविगुणाद्यः स्वपुस्तकं दत्त्वा गुणदेव नदिदेवाभिधस्वशिष्यौ तदान्तनकाभ्यरसिकस्य सातवाहनस्यातिक प्रेपयामास । स्वयं च प्रतिष्ठान पुराददिः कृतसङ्केत उद्याने तस्थौ । तौ च शिष्यौ तत्र गत्वा गुणाद्य कृति रेपेति कथयित्वा पुस्तकं सातवाहनायादर्शयताम् । किन्तु स तदाकृती तौ शिष्यौ पिशाचभाषोपनिबद्धां शोणितान्तरविनयस्तां तां बृहत्कथाञ्चावलोक्य विद्वन्मानी

- १ इष्टिरेव वदवा तस्या भ्रगते ‘किप् च’ इति मश्रभ्रस्तेति पाये जरत्वम् ।
- २ ‘क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्’ । ३ ‘दृश्यमानां प्रीयमाण’ ।
- ४ ‘धाररुत्तमर्ण’ । ५ ‘स्पृहेरीप्सितः’ । ५ ‘बुधदुष्टेर्पास्यार्थानां य प्रति कीप’ ।
- ६ आत्मानं विद्वांस मन्दते इति ‘आत्ममाने त्वश्च’ इति णिनि , वसुछमुध्य स्थनद्वद्वा दः इति सस्य दत्वे तस्यानुनासिकत्वम् ।

निजलक्ष्मीमधोन्मत्तोऽवहेलया परावर्तयदिति द्वावपि शिष्यौ परावर्त्य गुणात्पाय यथावृत्तमवर्णयताम् ।

तदाकर्ण्यतिविश्रो गुणात्पाः तत्त्वज्ञेनैवमवज्ञात् सशिष्यो नातिद्वीपसि विविक्तारण्यरम्यभूमिभागे विहिताग्निकुण्ड सप्राग्नावेकैक पत्र घातयित्वा मृगपक्षिणः श्राव' श्राव स्वशिष्याभ्यामभीप्सतां श्लोकलक्षोपनिबद्धां नरवाहन दत्तकथामेकामवशेष्यावशिष्ट ग्रन्थरत्नमाशुशुचणौ प्रचिच्छेप । तमेव दिव्यां कथां पठन्त दहन्त च सप्रत्या निखिच्छा अप्यारण्यका सारङ्गवराहमहिषादयः परित्यक्त नृणाहारा यद्वमण्डला पर्यवारयन् ।

अत्रातरे स राजा सातवाहनोऽस्वस्थो जातः । तदस्वस्थताहेतुश्च वैद्यैः शुष्कमांसोपयोगो निरणायि । तन्निमित्तमाचिन्ताः सूक्ष्मास्तथाविधमांसदायिनो' तदुत्तरदायित्वेऽतिष्ठिपन् पृष्टाश्च लुब्धकास्ततो नेदीयसि गिरौ पत्रमेकैक पत्रिवाऽज्ञौ चिपतो द्विजस्य कथां श्रोतॄणामखिलयनौकसां स्वकृतपर्यमन्यत्र गमनाभावेन निराहारत्वाच्छुष्कमांसस्य सम्पन्नमिति श्याजुह । तच्छ्रुत्वा तान् श्याधाननुगाय स्वयं सातवाहनस्तत्र गतो जटाभि समाकीर्णं सबाष्पमृगमभ्यग गुणाद्व्यमपरयत् । नमस्कृत्य च तं तदखिलवृत्तात् महीपतिशुभमाचकांश्च । सोऽपि च ज्ञानी मूलतः सर्वं भूतमापया समाचरयाविति गणायत्तार तं ज्ञात्वा पादान्ताय नृपाय हरमुखोद्गतामवशिष्टां तां कथां तस्माद्याचमानाय दत्त्वा स्वशिष्यौ च तद्व्याख्यातृत्वे नियुज्य नृपमामभ्य योगदाक्षिपरित्यक्ततनुगुणाद्व्य दापनिर्मुक्तो दिव्य निजपदमवाप ।

सातवाहनश्च नरवाहनदत्तमयीं तां वृद्धकथामादाय निजनगरमागतस्तत्र गुणाद्व्यशिष्यगुणदेय नन्दिदेव साहाय्येन-कैलासे शम्भुमुखात्पुष्पदन्तम्, परदधी भूताश्च तस्माद् भूतले काणभूतिम्, काणभूतेश्व गुणाद्व्यम्, गुणात्पाञ्च परम्परया प्राप्तामात्मानम्-तद्विद्याधराद्भुतकथां तत्पूर्वजवर्णनानुक्रमेणेत्यमाकलयाञ्चकार—

इति गुणात्पवृत्तात्



उदयन-कथा

(उत्पत्ति)

अस्मिन् धरसेषु कौशाम्बी नाम नगरी, तस्यां पाण्डवान्वयसम्भवो विष्णुमती पक्षीक शतानीको नाम राजाऽभूत् । तेन, परन्या सह विस्त्रव्यस्याहार विहारैर्यापितास्वपि बह्वीषु निट्'सु, न पुत्रमुखावलोकनसौभाग्यमलम्भीति सुता सद्भायत्वेदखिन्नचेता एकदा विमलदिशि, शारदेऽङ्घ्रि, स्वजवेनै गहममममप्यधरी कुर्वन्तमर्ष'तमारुह्य, परनिरासनपरशरासनवरकरः, परन्तप, समन्ततः शकुन्तरचनिर'तरदिगन्तरमखिलमृगाकुलशरण्यमरण्य मृगयार्थं गत, शाण्डिल्यमुनिना सह परिचयमलमत । आभाषणप्रसङ्गेन च मुनिर्भूपतेः पुत्राभावजन्यदशायाम् दयालुः कौशाम्बीमागत्य पुत्रेष्टियाजिनैस्तस्य पक्षीं मन्त्रपूत चरु प्राशयदिति यथासमयम'तर्वक्षी शतानीकपक्षी, अभङ्गुरशुभयुताविकासमये समये, सहस्रानीकसंज्ञक सृजु सुपुषे । शतानीकस्तेनाभिर्तां मुदमादधानोऽतिक्रान्तदौशवस्य विविधशास्त्रोपशास्त्राक्षरपारदर्शनः सहस्रानीकस्य राजहृत्वा निश्चिन्तो बभूव ।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु, सम्प्रवृत्तेऽसुरैर्निर्जरसां सङ्ग्रामे शतानीकाय मुरासाहा साहाय्येच्छया विस्मृष्टो मातलि समाययाधितिनृपतिर्मन्त्रिमुख्यस्य युगधराख्यस्य सेनापतिप्रधानस्य सुप्रतीकाभिधानस्य चाभिभावकत्वे समर्पितस्वसूनुसाञ्जयशासनोऽपरपाकशासनो'यथा, करदृष्टपरासनशरासन, सूरम'न्यान् असुरान् सङ्ग्रामे सहत्तु सखर मातलिना सहामरावतीमाजगाम । तत्र च सहस्राष्ट्रप्रत्यक्षमेव धरातुरापाट्, सांयु'गीन शतानीक, उत्पतरकबन्धव'धुरे समरे सहस्रशोऽसुरान् तत्साहाय्यसहितानहितान् यमदष्टादींश्च यमदष्टाऽतिधीन् विधाय, सहयुष्वा', स्वयमपि महाध्वाध्वनीन संवधृते । मातल्यानीतवीतासुदेह प्रियतममवलोक्य

१ 'हः सि धुट्' । २ 'उत्तरपदत्वे धापदादिविधौ प्रतिषेध' अतः 'दिष उत' इत्युत्थाभाव । ३ 'ऋदोरप्' । ४ 'द्विपत्परयोस्तापे', 'खचि इस्वः' । ५ 'करणे यज' । ६ गतिबुद्धीत्यादिना कमखम् । ७ 'भञ्जभासभिदो पुरच्', 'घञो कुधिण्यसो' । ८ 'दशोः कनिप्' । ९ 'राजनि युधिष्ठि' । १० 'आत्म माने खश्च' । ११ 'प्रतिजगादिभ्यः खञ्' । १२ 'सहेच' इति प्रनिप् ।

मान स बालः चश्रियोचितैरन्वितस्करैः सस्कृत्य सर्वाभिर्विद्याभिर्धनुषैर्दादिभिश्च
जमदग्निना व्रजनीयत । मृगावती च घरासस्नेहास्यकराकृष्टसहस्रानीकनामाङ्कित
कटकैः तस्यकरो बलयीकृत ।

एकदाऽऽखेटके उदयनोऽटस्यां शयरगृहीत सुन्दर सपमेकमवलोक्य तस्मिन्
व्यालस्तन्मुक्त्यर्थं शयरमभिहितवान् किन्तु सोऽधादीत्—प्रभो, एष सर्पो
मदीया जीविका । विपश्चपूर्वपक्षेन मया मन्त्रौषधिवलाद् भयदृष्टोऽयमटस्यामु
पलब्ध । इमं खेलायनेवाह वर्त । एतदाकर्ण्य रौगो उदयनस्त जननीबद्ध
कटक सरसैः शयराय दत्त्वा पन्नग तममोचयत् ।

गृहीतकटके च गते शयरेऽतिप्रीत पन्नग उदयनमुवाच—‘महात्मन्, अह
मामुकेऽर्थायान् भ्राता वधुनेमिनामि, स्वमिमां मास्तरक्षितां धीर्णा गृहाण, एष
तेनोक्त आसवीणोऽतिप्रीण उदयन स्वमातरमागात् । इत स शयरकोदयन
प्रदत्त राजनामाङ्कित कटक विपणौ विक्रीणानो राजपुरुषैर्निगृह्येनैसभमानीत,
‘कुत्तरस्वयैष कटक उपलब्ध’ इति राज्ञा सहस्रानीकेन सद्गुणैः शयरस्तदा
गमप्रकार सविस्तर वर्णयामास, तदानीमेव दिव्यया वाण्या ‘राजघ्नयुना स ते
पाप क्षीण, जमदग्न्याश्रमे एवमीया जाया मृगावतीदानीं पुत्रवती वर्तते’
इवमुक्तः सहस्रानीका समुपलब्ध प्रियजायाजातोद्-तोऽनुभूतातिमुक्तः, प्रियतमा
वाप्तिसमुक्तः, स शयरमेव पुरस्कृत्यापरेषु रुदयाचलमनुप्रतस्थे ।

अयं समतिष्ठान्तद्वीपोऽप्यनेऽनुभूयमानातिश्रान्तये दिने तस्मिन्नेकस्मिन्
कासारतटे कृतवसतये, भूपतये साय सेवासलप्र सगतकाभिश्च कथक काञ्चन
मनोविनोदिनीं कथां कथयितुम् प्रतिशृण्वन्नवादीत् ‘देव, अलमयनुतापेन, आसन्न
एव ते देव्याः संगमः । सयोगवियोगसूत्रसम्यग्वा हि प्राणिन इत्येतत्सम्बन्धो
कथामेकां शृणु—

एव मुधाणाय सगतकायानुगृणन् नृपतिविस्तरेणेमां कथां श्रोतुमवहितमाता

१ एषधातो ज्ञानधि आने मुक् । २ पन्न पतित गच्छतीति विग्रहे
‘सद्यप्रपन्नयोरुपसलयानम्’ इति ४ । ३ सम्पृचानुरूपेति विग्रहः । ४ इवा
दिभ्यः इति भावे, ज्ञायम् । ५. इतरप्य सभेति विग्रहे ‘सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा’
इति नपुसकत्वम् । ६. ‘प्रत्याह्न्या ध्रुवः पूर्वस्य कर्ता’ इति चतुर्थी ।
७ ‘अनुप्रतिगृह्य’ ।

यभूव—आसीत् पुरा मालवे यज्ञसोमाख्यो विप्रः । तस्य कालनेमि विगतभयना
मानौ द्वावतिजनप्रियौ पुत्रापुरवक्षौ, पितरि^१ मृते तौ शीर्णशैशवौ भ्रातरौ विधावाति
कामनया पाटलिपुत्रक प्रपयतुः । तत्र समुपात्तविषयोस्तयोस्तदुपाप्यायस्य
देवशर्मण सुताभ्यां परिणीतयोश्च तयोः कालनेमिरितरस्तत्रत्यान् धनाट्यानव
लोकेऽप्यपर कृतप्रतोऽयुक्तमैराहवनीयद्रव्यैर्लक्ष्मीमियाज, सत्तुष्टा च सा
साक्षात्समभाषत—‘त्वमनस्य धन सार्वभौम पुत्रश्च समवाप्स्यसि, किन्त्वमर्थं
कलुषितारमवृत्तिर्हि त्रियं^२ स्वमहोपीरिति चौरसदृशो यथोऽन्ते ते भविष्यति’,
एवमुक्त्वा श्रीरन्तरधात् ।

कालक्रमेण कालनेमिरप्यपरिमितधन समुपपन्नसुखसजातः, पुत्रस्य च श्रीय
राष्ट्राप्तिमाकलय्य त्रियै^३ श्लाघमान कालनेमिस्तस्य श्रीदत्त इति नाम चक्रे । क्रमा
द्यौवनमवदौ^४ श्रीदत्तो, विप्र सद्यप्यख्येपु, पादुयुद्धेपु, चाप्रतिमः पृथिव्यां सत्पुत्रः ।
कालनेमेभ्रातृद्विजानन्दस्य च भार्या भुजङ्गदष्टा नष्टेति तीर्थायां स देशात्तरमियाप,
कालनेमिपुत्रस्य श्रीदत्तस्य च तदानीं तनगुणशमूषतेर्यज्ञभक्षतेः पुणेण पिकग
शक्तिना मैत्री समवापत, किन्वतितरस्वितया, तस्याभिमानाद्येन पुणोभत-
भीमयोरिवानयो सहवास शैशवे समवर्तत, अनन्तरश्च विप्रस्यास्य यज्ञशुति
बाहुशालिनामानौ द्वाववन्तिजौ च त्रियौ मित्रतापन्नौ, अधाम्येऽपि गुणग्राहिणो
दाक्षिणार्या मन्त्रिपुत्राश्चास्य मैत्रीमापन्ता ।

एकस्मिन् प्रावृषिके इदने श्रीदत्तः सराजपुत्रः साम्प्रमित्रश्च निषर्षु जातवी-
ततमाट् । तत्र राजपुत्रभृत्यास्त राजसुत स्वयं चत्वरिति श्रीदत्तोऽपि तत्कालं
निजमित्रै राजा कल्पितः, एतेन सजातरोधो राजपुत्र जाह्नवाग तन्माद्य मनीरं
विप्रवीरम् आलुहाव । किन्तु श्रीदत्तो पादुयुद्धे राजपुत्रो निर्जित इति भवत्सारेण
सभृत्यो राजपुत्रस्वमजिघांसत् । राजपुत्रस्यैतदभिप्राय ज्ञात्वा क्षत्रिता श्रीदत्ता
समिप्रस्तप्तमीपादपासरन् मध्ये गङ्गाजलोपग दियमाणां पालितम् मित्रमागत्योभय
जलात्तामुद्दिधीषुर्बाहुशालिप्रभृतीन् पश्यि रणसमाप्तं तमेव रणापगिरतात्तरत्तिणी

१ ‘यस्य च भावेन आलक्षणम्’ । २. ‘यज्ञो यर्मणः वरण रांहा साम्प्रदागस्य
च कर्म सज्ञा’ । ३ ‘त्रियया यमगिप्रति गोऽपि साम्प्रदागम्’ । ४ ‘किन्वयविप्रस्युया
येति त्रिधातोः क्तिप्, दीघश्च । ५ ‘श्लाघद्भृत्पाशपाशीत्यगा’ श्रिय रतुवति
त्यर्थं । ६ ‘प्रावृषट्’ ।

साक्षिको' मार्गे विभ्राम कुर्वन्तस्मा-मृगावतीमाच्छिद्याश्चमारोह्य शवरमिवरो
यभूव । श्रीदत्तस्तमनुसरन् सान्ना कार्यस्य सिद्धिद्वानाकल्य 'घोर' 'घोर' ॥ अलमह
तुभ्यमिति कसृणाय मन्यमानोऽह स्वामेव ह-मीत्युक्त्वा पादैकगुरुकेन तमा
गृह्णानो भ्रामयित्वा पापाने चैकस्मिन्नित्यसि सद्भूर्णयन्न्येषां परेषामधिकां
दिशि दिशि कर्दिशीकतां दिदेश । समुपात्तस्तसिश्च मृगावत्यां सह पुरस्सार ।
किन्तु नातिद्विष्टमार्गगमनान्तरमेव घणित पतितोऽभ्योऽसून् विवहौ ।
एतस्मिन्नेवावसरे मृगावती उदन्याजन्यातिकष्टपीडिताऽभवदिति श्रीदत्तस्तं
तत्रैव परित्यज्य प्रतिपद् पय पर्य-धेयपणरोऽपि नाऽऽसाय सलिल समवाप ।
अस्तमिते च भगवति गमस्तिमति समवाप्तसलिलोऽपि परावर्तमात्रो मार्गं
परिभ्रष्टोऽटप्यामटाट्यापर एव चपिततश्चप प्रावस्तत्रागतो मृगावतीविरहित
स्तरस्थानमवलोक्य भूमिस्थापितनिजखड्गमृगाङ्कस्तामितस्ततोऽवलोकयितुं तस्मै
कमारोह । एतस्मिन्नेव काले सैन्ये पथा गच्छन्नेक शवरस्तस्य स खड्गमुपाद
द्याविति तमवलोक्य घृणादवरुहः श्रीदत्तस्तस्मा-मृगावतीवृत्तान्तमष्टपद्य । शव
रोऽवाधीत् यस्ता मम पुरे वर्तते, स्वमेभिर्मम सार्थिभिरत्पुर्वाप गच्छ । अह
तत्रैवागत्य तव खड्गमिम दास्यामीति । एतदाकर्ण्य तत्र गत श्रीदत्तोऽप्य
परिश्रान्त्या चण निददौ । सुप्तोरितश्च स निगडितपादभारमानमुपलभ्याति
विर्तापरवशस्तत्रागतया मोचनिकानामकमुज्जिष्ययाऽभिहितो पविहागच्छता
रव्या न समीचीनमाचरितमिति । कार्यपरवशोऽनायः स शवर श्रीचण्डनाम
कोऽद्य बहिर्गत । आगमनसमकालमेव स ते ददेम देष्यै बलिमुपहरिष्यति ।
एतद्वर्णमेव स्वमिह विन्यान्वीत समानीत । अस्तीदानीमेक एव तव मोचो
पापो यस्य । सु-दरीनामधेयायाश्चदवलोकनमदनसिद्धोपनेयायास्तद्वरमुत्ताया
आकाङ्क्षां पूरये । एतदाकर्ण्य सुमुचैकोद्देश्यः श्रीदत्तखेटोक्तयनमेव तत्कालोचित

- १ ससिनाशरतीत्यर्थे 'चरति' इत्यनेन टक् । २ 'इण् नशजिसर्विभ्यः षरप्' ।
३ वाक्यादेराम-ग्रितस्येति भर्त्सने द्वित्वम् । ४ नम-स्थितित्वाद्देति चतुर्थी ।
५ 'तृणे च जातौ' इति को कदादेशे 'मन्यकर्मण्यनादरे विनायाऽप्राणिषु' इति
चतुर्थी । ६ मयूरस्यसकादित्वात् सिद्धि । ७ 'सहयुक्तोऽप्रधाने । ८ गार्प्यं
कर्मणीति चतुर्थी । ९ 'चिन्तितपूजिष्यपिकुर्विषयश्च' इत्यष्ट् ।

मन्थमानो गाभर्वेण विधिना तां हस्तेकृत्य प्रतिनिधौ च तया सह रममाण
सस्नेहमनेहसमस्तवाहयत् ।

अथ कालेनान्त सर्वा सुन्दरी प्रकाशिताखिलतत्त्वां स्वमातरं कृत्वा जामातु
प्रेमपरायत्तया तया श्रीदत्तं मोचितवती । ततः क्षिप्रं निगमनार्थं च निर्दिशन्ती तज्ज
ननी, निर्गमनसमये 'न त्वया सुन्दरी विस्मृतिपथातिथीकरणीयेति' तमवोचत् ।
श्रीदत्तोऽपि च मदीयं सङ्गस्तव पित्रा गृहीतं इति सुन्दरीमुखरा तस्मात् प्रस्थितो
मृगावर्ती मृगयमाण पुनरपि स्वाश्वातिमनिश्वासस्थलमवाप । तत्र चागच्छन्त
मेक व्याधः प्रदत्तमृगाङ्गवतीपरिचयस्त्वयैवभूताभिजाता काचिन्नारी समवलोकित
ता भवेदित्यपृच्छत् । व्याधोऽवादीत्-‘आम्, तामहं जानामि, श्वापदचौरादिभ्यो
भीतैकाकिनी साऽस्मात्स्थानात् स्वपुरं नीता । किंतु पुवकशमराकीर्णमेतत्पुरं
मेवभूताया युयते कृतऽसुरक्षितमित्यवगच्छता मयोपमथुरं नागस्थलनामक
ग्रामे धर्मादप्रमाद्यतो विश्वदत्तनामकस्थविरविप्रस्य गृहे निचेपरूपेण स्थापिता
वर्तते । तदाकण्यं नागस्थलमागतो विश्वदत्तयाधितनिजपत्नीकं श्रीदत्तो विश्व
दत्तेनाभिहितो यमया सा राज्ञः शूरसेनस्य मन्त्रिपुरोदितगृहे निवासितेति
त्वमिदंवाच्यं तिष्ठ, प्रातस्तथा तत्र गताऽसीति समाकण्य श्रीदत्तस्तत्र क्षपितस्तत्त
मिन्न स्वप्रिपापर्यन्वेपणपरिश्रमादपराजयमानं प्रातर्मथुरामाययौ । तत्र नगरा
द्वहिरेकस्यां वाण्या दीर्घाश्वमलिनमालिंयापचिकीपया सिन्ध्यासुरवतीर्णशौरनिवे
क्षितमञ्जलवद्धहारं वस्त्रमेकमलभत । तच्चाद्यालक्षिततद्वद्धद्वारं प्रियां दिदृष्टु
श्रीदत्तं मथुरां प्रविवेश । तत्र नगररक्षिभिस्तद्वस्त्रप्रत्यभिज्ञानपूर्वकंहारावाण्या
चौरोऽप्यमित्यवष्टभ्य नगराधिपसमीपमानीतो वधायादिष्टः । परेष्वपि पश्चात्प्रहत
डिण्डिमवध्यभूमिं नीयमानं तं राजमार्गे मृगावश्यवलोक्य मन्त्रिमुख्यमाह्वयत्
यद्य मे भर्ता वध्यभूमिं नीयते । एतदाकण्य राजानं विज्ञाप्य वधकर्त्रे तद्वधा
जिवार्यं स मन्त्री श्रीदत्तमात्मगृहमानयत् । पारस्परिकसलापप्रसंगेन सजाते
च पारस्परिकपरिचये, श्रीदत्तः स्वपितृव्यपादयोरपतत् । अवर्णयन्नाखिलमुदत्तम् ।
सोऽपि चावोचत्-‘पुत्र, मा भैषी, समैका यक्षिणी सिद्धा । सा सद्यः सहस्रपञ्चक

- १ 'नित्यं हस्तेपाणाद्युपयमने' । २ 'अपादाने पञ्चमी' । ३ 'भीत्रार्थानां
भयहेतु' । ४ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसरणानम्' । ५ 'पराजेरसोढ' ।
६ 'वारणार्थानामीप्सित' ।

मथानाम्, कोटिसत्तकश्च स्वर्णस्याद्यादिव्यपुत्रस्य मे तत् केयोपयोग वास्यतीति सर्वं तत्तथैव । पतदुक्त्वा स श्रीदत्ताय त्रिपदां मृगायतीं दार्विकान्ते समेवमथो पत् । अस्य राज्ञः शूरमेतस्य सुताऽवतिदेशे नेतव्या, तदाज्ञया तत्र देवा चेत्ते तेनैवापदेशेनैनां नीत्या पुन्य दास्यामीति तदनुगे यत्ते सम्प्राप्ते, मयि च तत्र वर्तमाने, श्रिया समादिष्टमचिरेणैव स्व राज्यमवाप्स्यसीति । कृतैतन्निश्चयौ तौ पितृव्यभ्रातृपुत्रौ शूरसेनसुतामादाय तत् प्रस्थितौ । मागं विन्ध्याटभ्याम कस्माच्चौरशबरसेनया मदस्या शरवर्षिण्याऽवरुद्धादियुमयत् शत्रुमप्यात् सम्प्र वृत्ते, विहतापसैन्य प्रहारमूर्च्छितस्तस्करापद्धतसवस्वः, श्रीदत्त शपरपत्नी नीतः । तत्र च भोषणे चण्डिकासन्नयुपहाराय समानीत त देवीदशनाथमागता समुता तत्पत्नीपतिमुता सुन्दरी समपश्यत् । तत्र परिचितनिजपत्निका सा सर्वान् दस्यूनपवार्य परमानन्दतुर्दिनी त निजसदामनयत् । तत्र तर्षाकरोष्ठा नन्यसन्तते दिव गच्छतो निजपितु समवाप्त सराज्य स्वोपतेय सदीय मृगाङ्ग खड्गश्चेति तत्रैव परिणीतसूरसेनसुतः कालनेमिसुत (श्रीदत्तः) तन्नगरनरेशः समपद्यत । अथ च प्रैष्य प्रैष्य समाहूतौ विम्वकिसूरसेनावपि ससेनौ वय्रायायाय वयुदसम्पद्यौ परमानन्दमविदेताम् । ताभ्यां शशुराभ्यां सहितेनैव च श्रीदत्तेन जनकयधजन्यमन्युहुताशनोऽपि विक्रमशक्त्याहुत्या सत्तर्पितः । एवमुत्तीर्णसकल वियोगव्यसनार्णव श्रीदत्तोऽब्धियलयां मेदिनीमवाप्य मृगावस्थासह भुव भुमोज ।

इत्थ धीरधारयो अपारयाऽऽत्मदाकत्या समुत्तीर्णव्यसनानूपाराः कदयाणतट र्भाजोभयन्तीति तवापि श्वः परश्वो चावश्य देवीसङ्गमसम्भव ।

सगतकमुखादेवमाकर्णितकयो नृपः सहयानीको दयितासयोगसमुत्सुको नीतनिश प्रातरेव प्रियां प्रति प्रस्थितस्तस्मात् स्यान्नौद्य योन्नानि वर्तमान जमदग्नेराश्रम कतिपयैरेव प्रयाणकैरवाप । तत्र स मुनिं प्रणम्य स्वीकृतसकृता तिष्ठ्य आसने सगुपाविष्टात् । मुनिरपि च तस्मै राज्ञे सतनयां तत्पत्नीं मृगायतीं

१ अविद्यमानपुत्रस्य (नि गन्ततेरिति भावः) । २ 'एवेचानियोग' इति पररूपम् । ३ 'तुन्दादिभ्य इत्यर्थे'त्यत्र उकारादिनिस्ततो षीप् । ४ 'देयेना च' तदधीनमाकरोदिति भावः । ५ 'पप्यतिथितसतिस्वपतेर्ङ्य' । ६ 'भुनोऽनवने' इत्यात्मनेपदनियमाद्रक्षणार्थे परस्मैपदम् । ७ 'अनुपसर्गाद्विम्पविन्दधारिणारि' इत्यादिना दा । ८ 'ममो णिवा' । ९ 'यतश्चाधकालनिर्माणं तत्र पद्यमी', 'तदुज्जादयन' प्रथमा प्राप्तयो ।

समर्पयामासेति शापावग्रहविदीर्णभयहृदयस्थल सयोगानन्दामृतधारासारेण पङ्किलत्वमापेदे ।

अन्येष्ू राजा सहस्रानीको जमदग्निमामन्त्र्य सजायाजातस्तस्मादाश्रमात्स्थ स्थितः क्रमाकौशाग्धीमवाप्य स्वमन्त्रिपुत्रवसन्तकरुमण्वद्योगन्धरायणसहायके स्वयधीय सूनायुदयने न्यस्तभारो वर्षीय सचिवप्रियतमासहायो महाप्रस्थानाय द्रुत हिमगिरिमशिथियत् ।

इत्थमवाप्तवत्सराज्योदयनो, यौगन्धरायणादिविश्वस्तसमस्तमन्त्रिवर्गविन्य स्तराज्यभारो, मृगयायां, विशेषेण हस्तिवधने, घसुनेमिप्रदत्तघोषवतीधीणा घादने वा समयमतिवाहयन् 'न-मे कुलानुरूपा भार्या वासवदत्तया सह घतते, एका वासवदत्ताख्या चण्डमहासेनमुतोऽजयिन्यां विवाह वर्तते कथं सा प्राप्येति' चिन्तासुरोऽभवत् । तत्र चण्डमहासेनश्चापि मद्बुद्धितुरनुरूप कापि कोऽपि भर्ताऽग्र भुवि नावलोक्यते, एकश्चास्युदयननामक स तु मे विपश्च इति कथं स मे वर्यो जामाता च भवेदिति विचारपरायणोऽभवत् । एव विचिन्तयँश्चण्डमहासेनश्चण्डी-मन्दिरमागत्याभ्यर्चितचण्डीक 'राजसेतत्तव धाञ्छितमचिरेण सम्प्राप्त्यत' इत्य शरीरिणीं वाचमश्रीयीत् । एतेन सुसन्तुष्टो नृपतिर्निजसदनमागत्य मन्त्रिबुद्धत्त प्रदत्तपरामृष्टिमनुसृत्य पूर्वं साग्नैव कार्यसाफल्यमाकलयन् कदय एवान्वपश्चतु रिमजत्पाक प्रैपमेकमुद्ययन प्रति ग्रहिण्वस्त्रैदम्पर्यमादिदेश—'दूत, मद्बचनादुदयनो घाप्यो यन्मदीया पुत्री गान्धर्वे तव शिष्या शुभूपुरिति स्नेहश्चेदस्मासु ते स्याद स्मरसदनमासाद्यैहैव सा शिषेलिमेति' । प्रैप्यश्च स्वरुणदेशाश्वनीनीकृततन्निदेशः कौशाग्धीमनुप्राप्योदयनमवगतचण्डमहासेनस देशमकरोत् । समाकर्णिताशिष्ट जनोचिततद्गोऽनुभूतावमाननो वत्सराजश्च 'स्वपुत्री मन्त्रिच्छित्तौ अमिलापुका चेद्दिहैव प्रहेतव्या सेति प्रतिसमादिशच्चपि त कौशाग्धीमानिनीपुश्चण्डसेनमभि पेणयितुम् यौगन्धरायणेन सम सममन्त्रयत् । पर तच्छुभेच्छुनाऽमुनाऽधुना महाराज, नैतस्माग्रतम्; महाप्रभाववान् हि चण्डमहासेन, राजवती चोऽजयिनी तेनैव जनैश्च्यते । तद्गत किञ्चिदुपवर्ण्यमान मया श्रुतिपथमवतार्यताम् इति तदभिपिपेणयिपानिपिपेयिपुणाऽवाचि—

१ 'लपपतपद'—इत्यादिना उक्तम्, 'न लोकाम्ययनिष्ठेति' पटीनिषेधः ।

अस्ति सुधाधवलितप्रासादा प्रस्तुरद्गात्वरपताकाभिरुपहसतीयामरावती
मुज्जयिनी नाम नगरी । तत्र शास्यय राजा महासेनोराजसेनिः । स चायमेकदा
न मेऽनुरूप खड्गो नापि च कुलोद्भवा भार्यतिष्ठिताकुलश्चण्डिकामन्दिरमागत्य
निराहारश्चिरं चण्डिकामाराधयन्तुष्ट्योऽष्ट्य स्वव्ययेण हव्यवाहनमयम् । तेनाति
प्रीता देवी कैत्यायनी खड्गमेकमस्मै ददती समुवाच—‘पुत्र प्रीताऽस्मि ते, गृहा
णेमममिस्यसेरस्य साहाय्येन परापराजयेस्त्वम् । किञ्च, अचिरादेव त्वं त्रैलोक्य
सुन्दरीमङ्गारकासुरसुतामद्गारवर्ती भार्यामवाप्स्यसि । यतो हि त्वया स्वयम्पद
घनरूपमतीव चण्ड कर्मकृतमित्यद्य प्रभृति चण्डमहासेन इत्याख्यायास्तथास्यसीति ।
एवमुक्त्वा प्रदत्तखड्गा देवी समतिरस्यत् । राजा च निजप्रामादमासाद्य
तत्खड्गप्रभावेणैरावतकक्षस्वकीयनडागिरिगजसाहाय्येन च समुप निवमन्
पाथ्यायेभ्यो विविधशास्त्रोपदेशाणावदानोऽप्यतत ।

एकदा स गृगयायै घन गतोऽकाण्डपिण्डित नैश तम इय दिवा, घोरघोण
घोणिनमेकमञ्जिलपयीचकार । प्रखरतरशरैराहतोऽपि शूकरोऽनवासेम एव
पलायमानो विलमेकमविशत् । समुत्पद्यन्त नो जयसेनन दनोऽपि गृहीत
क्षरामा शूकरमनुसरन् सुपिरातर प्रविश्य नगरधरमेकमपश्यत् । तदन्तर्दी
र्घिकातटे सविस्मय निषादंश्चातिमुदरी कयकामेकावालोक्त । सा च राजा
मालोक्य प्रेमरसासारवर्षिणा चक्षुषा स्तपयन्तीव तदतिदमागत्य, ‘कस्मात्
कस्मात् कुत आयात’ इत्यादि प्रधानतरमवातपथातावत्तरा विमुक्तधैर्यं रोदितु
मारभत । रोदनहेतुमनुयुक्ता च साऽमवीत्—‘योऽयं वराहोऽत्र प्रविष्ट सोऽङ्गार
कामिधो धैर्यः । अहश्चास्मैज्जाताऽङ्गारपतीनामा कया । अयं हि शापदोषा
प्राप्तसीभूतो यज्ञमयो महासुरखण्णाधमात इति भवन्त प्राप्तमपि परित्यज्य
परित्यक्तवराहरूपं चणं शय्याया विश्राम्यति । सुप्तोत्थित पारिमद्य ते धेया
इति निद्रप्रचमनुचितयस्या मेऽन्त सत्तापक्षिताः प्राणा यापविन्दुरूपेन
गच्छति । धुतैतदङ्गारयतीवचनो राजा, स्नेहस्ते मयि चेतप्रवृत्तस्य तस्याग्रे स्थ

१ ‘यजे कर्मण करणतप्ता सम्प्रदानस्य च कर्मणस्तित्तिनाच्यम्’ । २ ‘सयत्र
लोहितादिकतन्तेभ्य’ । ३ ‘आभ्यातोपयो’ । ४ ‘ऊपुविमुष्यमधोर’, ‘मयू
व्यसजादयश्च’ । ५ ‘ननिर्हृतः प्रहृतिः’ । ६ ‘त्वत्तोरे कर्ममयिच्छरटे च’
(शय्यायामुपविश्येति ताव) ।

रुदिहि । रोदनहेतुमनुयुञ्जान च त 'केनापि स्वयि व्यापादिते का मे गतिर्भवेत्'
इति रोदनहेतुश्च त वष । एवमुक्त्वा साऽसुरांयणी यथानिदिष्टमुद्यरती पित्रा
प्रत्युदतारि पुत्रि मामिक', सर्वं हि मामकीन शरीर दम्भोलिघटितम् एकञ्च
घामकरे द्विद तद्यापि चापेन रचयते । एव स्वसुतामाश्वासयतो दैत्यस्य सव
भेद तत्रैव तस्माञ्जिलीनो नृप समाकर्णयामास ।

तदनन्तर स दैत्य उरथाय स्नात कृतमौनो भगवत् हर पूजयितु प्रवृत्ते ।
पतस्मिन्नेवातरे समावृष्टशरासनेन नृपेण तत्रोपेत्य स दैत्य रणायाहूयमान
समुत्क्षिप्तवामहस्तस्त घ्न प्रसीक्षितुमससकेतदिति समवासधनुर्विद्याविशारदिज्ञा
राज्ञा तस्मिन्नेव मर्मस्थले पृष्ठेनैकेन हतो घोर राव कुर्वशिरसुरवन्धा न्यपसत् ।
राजा चापि सममङ्गारवत्योज्जयिनीमागत्य परिणीय च तां तत्र तस्यां पालक
गोपालकनामानौ द्वौ पुत्रौ समुत्पादयामास । ततस्तेन तुष्टस्तुरापाट् स्वप्नेऽवो
धत् यत् मत्प्रसादादनयसदृशीं स्वमेका सुतां समवाप्स्यसीति कालेनोत्पन्नायां
तस्यां व्योमवाणी तस्यां प्रभविष्यत् सुत रतिपर्यवतार विद्याधराधिपमाशु चा
मुसूचत् । एतेनातितुष्टो राजा स्वप्ने वासवेन दत्ततया स्वप्नवासवदत्तेति
तत्तनयानाम चकार । रते^१ प्रति सा चाप तद्गृहे मयनात्प्राग् रत्नाकरे वर्तमाना
कमलेव विष्णवे प्रदेयत्वेन तिष्ठति ।

पृथविधप्रभावश्रण्डसेनो न सारस्वेन पथ्यलौकिकदर्शकेजयः किन्तु स
वीर्यहे ता तुभ्य दिशति निजकौलीयस्य गौरवोद्यद्दोऽमूख्यकयारत्नेन स्वा
लोभयितु तच्छिष्येणव्याजेन तन्नाकारयति धति ।

हृथमाकर्णितवासवदत्तोदयनोदयन सपदि तदाहृतद्वयोऽपि निजमहा
कुलीनपथास्तोकात्^{११} प्रत्यचलत् ।

हृतो दूतमुखश्रुतवस्त्रेणप्रतिश्रुतप्रतिवाचिकश्रण्डमहासेनः कयाप्रेषणे स्वल्पा

- १ 'आसुररूपसंस्थानम्' इति स्फे पित्यात् टीप् । २ 'मामकनरकयो
रूपसंस्थानम्' । ३ 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' । ४ घर्णदृष्टादिभ्यः प्यञ्जेयप्र
चादिमनिच् । ५ 'भुव प्रभव' । ६ 'प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो', 'प्रतिनिधिप्रति
दातो च यस्मात्' । ७ 'अन्यारादितरर्त' । ८ 'अपपरी वजने', 'पद्मपाद्
परिमि' । ९ 'उपसगस्य' घम्यमनुष्ये बहुलम् । १० विभाषा गुणोऽस्त्रियाम् ।
११ 'करणे च स्तोकात्प' । १२ 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति स्वार्थे ङक् ।

धैवम् श्रुते नृत्तस्यैव स्वकथाविषयाभिलाषापूर्वानुपूर्वधरातरमपरमन् उदयन
प्राध्यक्षैय तत्रानयनमेव च कौर्मणमाकलयन् विहितस्वमन्त्रिपरामर्शा निज
हरितनडागिरिसदृशम् दारुयन्त्रमय महा-त करिणमेक कारयिषा वि-ध्याटव्यां
समतिष्ठिपत् । अ-त प्रवृत्तसै-य विध्याटव्यां च दारुमययन्त्रधलेनेतस्वत सञ्चर-त
गजमालोवय सद्य-धनरसासक्तोदयनोपजीविन- सत्वरमागत्य देव, वि-ध्य
यनादाराद् भ्रमज्जिरस्माभिरेको जङ्गमोऽवल इव मितैर्द्वमोऽपूर्वोऽवलोकित इति
व्याजहु । समाकर्णितचारुचारचैर्षो विचारइगपि तदानीमविचारइगिच देवो
वत्सराजः सुवर्णलक्षेण तौश्रारान् स-सोप्य 'नडागिरिप्रतिमस्त त लमेय चण्ड
सेनो ध्रुवमरमद्वशम्दतां स्वीकुर्यात्' इति तत्प्राप्तिचि-र्तापर एव तां निशा
मनैपीत् । प्रातश्च गजलिप्तमाऽनालोडितमन्त्रिगालोडितः ससै-यः पुरस्कृततप
यकचारो बहिर्नगरैर्गतिर्गत्यागत्य च वि-ध्याटव्यामिमहोभासाद्व्या दूरापसारित
सकलसैनिक, घोषवर्ती घोणः दधच्चारमात्रसहायो विवेश विविधानोकहृता
गुहमादिविस्तीर्णामरण्यानीम् । तत्रोपवीर्णयैश्चेकाकी तद्गजम-धनविचारादान्त्र
स्थान्त सध्याध्वा-तवशादपरिलक्षितमायागजो गीतरसाभिभूतेनोक्कीर्णतालेनोपे
त्योपेय विचलता च कृत्रिमगजेन तत्सै-यैः पृथक् कृत्वा चण्डमहासेनसाम्राज्य
घोमायै सुदूरमाकृष्टोऽकस्मात्तत्र य-त्रमयाद्गजाणि सृत्य सञ्चदै पुरयै परिवारितः
सञ्चाकृष्टासिरप्रस्थानसयैर्षेपि पश्चादागत्या-यैः सै-यैर्निगृहीतश्चण्डसेनातिक्रमा
णीयत । चण्डमहासेनोऽपि चावगतैस्तदुद-तो, निर्जयुक्ते सुहित, सतां गत

- १ 'इग-ताच्च लपुपूर्वात्' । २ अ-यारादितरतं० । ३ 'प्राप्त्वं च-धने'
(प्राप्त्वमित्येतदप्यय च-धनेनानुपूर्वदेवतते) । ४ 'तद्युक्ताकर्मणोऽण्'
इति स्वाधे अण्, याचिक ध्रुत्वा क्रियमाणे कर्मैत्यर्थ । ५. अन्यारादितरतं० ।
६ गमश्चेति लच् । ७ 'चिन्तिपूजिकथिकुम्भिचर्चश्च' इति युचोऽगवाक्षोऽङ् ।
८ चित्तिपूजि० । ९ गालोडित याचा विमर्शः । १० तत्र कुशलः पथा
इति घुन् । ११ 'अपपरिषदिरद्वयः पद्मये'ति समासविधानमामर्ष्यात् 'यहियोगे
पद्मो । १२ घोणयोपगायन् । १३ 'पृथग्यिनानानाभिस्तृतीयाऽध्यतरस्याम्' ।
१४ 'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च । १५. 'कर्तृकरणाद्वाचर्थ' इति गणसूत्रेण भसि
माहन्तीति विग्रहे णिचि, णत् । १६ पूरणगुणसुहितार्थेति समासनिषेधा ।
१७ 'पद्मी शेषे' ।

मनुसरन्नङ्गगत्योऽष्टोच च विनीतवचन, कृतवत्सराजादरादरो, वरसेशेन^१ समम् प्राविशदुजयिनीम् ।

इतस्तदार्जवाद्वा पौरा लक्ष्माद् घट्टमिव वरसेशमाकर्ण्य प्राणपणेनापि तमोचनकृतनिश्चया समवेत्य राजद्वार समागत्य केन हेतुना वरसेशो निगृहीत इति कोलाहल कुर्वाणा नितरामनुभूयन् । किन्तु चण्डमहासेनो न मया वरसेशो हन्तव्योऽपि तु सन्धातव्य इति तान् समाश्रास्य तरुणमेव स्वसुता वासवदत्तां तस्मै गान्धर्वशिक्षाया हेतो समापयत् । उवाच च वरसेशम्—‘शिष्यमाणां गान्धर्वविद्यां त्वमेनका मे न का मूर्तिं समवाप्त्यसीति मा पृथा विपाद कृथा । उदयनोऽपि च तदेव तरुणलोचित मयमान शिष्यत्वेन वासवदत्तां स्वीकृत्य तां तद्गतेशो ग्रापयन्, स्वसमय यापयन्, तदपलोकनोपजातस्नेहो, विस्मृत चण्डसेनकृतमन्युजयमयुः, प्रार्सादमुत्तरेण तस्य निकटमेव निर्मापितगान्धर्व शालं मधुवास । वासवदत्ताऽपि च तत् परिचर्यापरायणा गन्धर्वविद्याया^१ शान्त्ये शाना विस्मृतायव्यापारा धीणावादनकलाया विशेषेण नाथते स्म ।

इतो वत्सराजानुचरेषु परावृत्य कौशाम्बीमायातेषु सर्वं तदनुरागपरायणं तद्वाङ्मय स्वप्नु यद् शुद्धराऽतिमृदु सचण्डमहासेनं^२ स्योजयिन्यामुज्जासन वरसेश स्योजसन चैव स्वप्राणानां सत्पणनमाकलयति स्म । किन्तु माऽमृत्यानां प्राणानां धीव्यत, मा च स्वतन्त्रा मांस्यसृजि च छागस्य वपाया मेदसो^३ यथा चक्षुषेन्द्र हासाहवाहावाय प्रेप्यतेति बहुकृत्वस्तस्य क्षीर्णस्य मुवाणेन रुमण्यता सर्वे तद्वा

- १ ‘अच्छगत्यर्थवदेषु’ । २ ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ । ३. ‘अकर्तव्ये पद्ममी’ ।
- ४ ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ । ५ हेतुशब्दप्रयोगे ‘पक्षीहेतुप्रयोगे’ इत्यनेन पक्षी ।
- ६ ‘अभ्यससर्वनाम्नामश्च प्राक्ते’ । ७ ‘त्वे च’ इति टापो ह्रस्व । ८. ‘एनपा द्वितीया’ । ९ ‘दूरान्तिकार्यं पश्यन्त्यतरस्याम्’ । १० विभाषा सेनेतिनपुसकत्वे ‘उपान्वध्याह्वत’ । ११ ‘क्षोऽविदर्शस्य करणे’ १२ ‘अधीगर्धदयेशाकमणि’ ।
- १३ ‘आशिपि नाथ’ । १४ जासिनिग्रहण० (जसु हिंसायां चुरादि, जसु मोक्षणे दिवादिश्लेषुभयोरत्र क्रमशः प्रयोग) । १५ ‘व्यवहृणो समर्थयो’ ।
- १६ ‘दिशस्तदर्थस्य’ । १७ ‘प्रेष्यब्रुवोहविषो देवतासम्प्रदाने (अत्र वषामेदसो हविर्विशेषवाचकत्वेन पक्षी, मांसासृक्शब्दयोश्च तथारथाभावाद् द्वितीया ।
- १८ ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ ।

द्विधा चोभान्वयवाच्यत । धीरो यौगधरायणश्चानुरक्तमेव राष्ट्रमवलोक्य भवतु
भवता स्थितिरिदं, यूय हि राष्ट्रस्य रक्षितार । वसन्तकृद्वितीयोऽह
स्वया प्रज्ञया वत्सेन मोक्षयित्वा नि सदाय कौशाम्ब्रीमानेता । नास्याश्वपा
वत्सेनस्य निर्मोको मयका । विभिरसायां हि सजातायां प्रोक्षारस्य, कस्यचिधि
गहस्य चाऽवलोक्यते तदागीमेव मे तस्य मेदिका । विचित्रा च मे दर्शनस्य
शक्तिरिति श्रुवाणो यौगधरायणो हर्मण्वतो मतो बुद्ध पूजितश्च, सध्रीचा वसन्तकन
कौशाम्ब्या निर्गत्य स्वप्रज्ञामिव सत्त्वाव्याम् स्वनीतिमिव दुर्गमां विध्यादर्शो
प्रविवेश । तत्र चाधोऽधोलतागहनवनशृङ्गान् गच्छन्निधिपन्नितस्ततो दृष्टिं प्रति
पक्षं वसन्तक विविधारण्यरूपादिविषये इदं वातप्रम्यैर्मांसितम्, एतद्
गवयानां दयितम्, तच्च गवां गतमेव निर्दिशन् विन्यैकदेशयासितो वासदास्य
तद्वसिमविदुषः सजुषः पुलिदायस्य पुलिन्दाधिपतगृहमागत सयंश्च तमभिधाप
तेनैव च पथा समागमिष्यत वत्सेनं रिरिषिपुस्तत्र यद्वन् सज्जान् अरीन् च तु
कान् नियुज्योज्जयिन्याः नरमांसाश्चरं नि शङ्ककङ्कुलसङ्कुलम्, अधदग्धचित्ताचक्र
सिमसिमौर्ममावसायिस्त्रयिकटकटम्, आन्ध्रतप्तप्रोतकपालैर्दोकिनो कलितप्राष्ठ
भ्यम्, महाकाष्ठरमशान् प्राप्तवान् । तत्र च वत्सेनं द्विपत तदपहारैर्दस्य न
जिष्णोरस्य दर्शनात् प्रीतो योगेश्वराख्यो महाराजसस्तमासेदिवान्, उवाच चैनं

१ 'कर्तृकर्मणोः कृति' । २ 'पूजकाभ्यां कतरि' इति समासनिषेधः ।
३ 'गुणकर्मणि वेप्यते' ४ 'उभयप्राप्तौ धर्मणि' इति पठौ तस्यास्य 'कमणि
च' इति समासनिषेधः । ५, ६ 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नाम नियम'
७ 'शेष विभाषा' । ८ मतिषु द्विपूजार्थम्यथेति वर्तमाने क्ते 'तस्य च वर्तमाने'
इति पठौ तस्यास्य 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेधः । ९ 'विगुप
प्यादिषु त्रिषु' इति द्विधाया । १० 'प्रतिपक्षशक्तोः' । ११ 'अधिकरणवाचि
नञ्' इति पठौ, 'अधिकरणवाचिनाचेति' समासनिषेधः । १२ न लोकाभ्ययेति
पठौ निषेधः । १३ 'सुधस्यद् वमरश्च' । १४ मिनसिम इति दान्द कुयया
वसया मेदसा, विस्त्रः आमगन्धिः, विकटः भीषणः, कट दाय, यत्र 'अभ्यन्ता
मुकरणे वाचि यदुल्लेखे भवत' इति द्विषे 'लोहितादिवाभ्याः वयप्', तत
'वा वयप्' इत्यात्मनेपदे दानच् । १५ 'गलादिभ्य इनिर्वाच्यः । १६ द्विष
शतृर्वा । १७ 'शवे पठौ', १ लोकाभ्यस्य कारकपठया पठ निषेधात् ।

‘वत्सेश रचार्यमुञ्जयिनी’ गामिना स्वया नूत रूपपरिवृत्तिविधेयेति । तदुपदिष्टया यौगन्धरायण सद्य एव परिवर्तितस्वरूप कुब्ज, सलति, पलित, चुञ्चोऽवैटीटश्चैवमतिहाससञ्जनन सञ्चत । तयैव च युक्त्या तेन वसन्तकोऽपि सिरानद्धपृथ्वरस्तुर्दिभ, दन्तुर, प्रैञ्जुर्विप्रश्च विहित ।

एव रूपपरिवर्तनपूर्वकमुञ्जयिनीं प्रविश्यादौ यौगन्धरायणो वसन्तकमेव राजकुलद्वारम् प्रैपयत् । स्वयं च विक्षिप्तेन सदृश स्वानुरूप नृत्यन् गायन् यज्ञि तस्ततः प्रयोजनं मे सिध्यात्, श सुखं वत्सेशस्य भूयादित्येव ध्यायन् कौतुका घलोकनपटुभिर्वटुभिः परिवृतो राजगृहमाययौ । तत्र राजावरोधानां कृतकौतुक कर्णाकर्णि घासवदत्तया स्तम्भवसोरतिथित्वमानीत, चेष्टिकां प्रेष्य सत्वर सगीत शाले समाहूत प्रविश्य च तत्र गृहीती च्छन्नवेशे, कार्यसाधने^१ साधुर्यौगन्धरायणो दृढ वात्सराजमवलोक्य विगलद्वाप्य सकृतेनैव तस्मै स्वपरिचय वदन्निज युक्तिबलाद् राजैव केवलेन हरयमानः सा त पुरपरिजनवासवदत्ताचक्षुरलक्षित ‘क्रासुकोऽकस्मादस्मादुन्मत्तो गतः’—इति वदन्तीः स्वावरोधवनिता विस्मयोद^२ भवति न्यमज्जयत् ।

उद्यनश्च कौतुकमेतदवलोक्य सर्वमेतद्यौगन्धरायणयोगवल्कृतमेव हर्य वधायं वासवदत्तां सययस्यां सरस्वतीवरिवस्या कर्तुं विससर्ज । इत्थमवाप्तावसरो यौगन्धरायणो वत्सेशराय निगदभञ्जनयोगान्, बीणातत्रीनियोजितान् वासवदत्तावशीकरणयोगांश्च समर्पयन् द्वारि स्थित परिवर्तितवेष वसन्तक स्वस्यातिके^३ स्यापयितुञ्च विज्ञाप्य इदानीं तिष्ठ, विस्त्रम्भमायातायाञ्च वासवदत्तायां यदह वक्ष्यामि तत्त्वया कतव्यम् । एवमुक्त्वा सत्यपि^४ वत्सेशविप्रयोगनिबन्धनदुःख वधने मञ्चु तस्माद्विर्ययौ ।

स्वल्पकालानन्तरमवसायितसपर्यां वासवदत्ता सङ्गीतशालामनुप्राविशत् ।

१ ‘अकेनोर्भव्यिदाधमर्ण्ययो’ इति पठ्यनिषेध । २ ‘ह्रिन्नस्य चिल्पिष्ठ-श्वास्य चक्षुषी,’ ‘तुल् च’ । ३ नते नासिकायां सञ्ज्ञायां टीटच् । ४ ‘तुदिवलि-वटेभ’ । ५ ‘दत्त उक्तत उरच्’ । ६ ‘प्रसभ्यां जानुनोर्जु’ । ७ ‘येप्रोवक्तव्य’ । ८ ‘तुल्यायैरतुलोपमाभ्यां तृतीया च’ । ९, १० चतुर्थी चाशिष्याण्युय० । ११ ‘साध्वत्तापुप्रयोगे च’ । १२ ‘उदन्वामुदधौ च’, सतोऽधिकरणे ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इति सप्तमी । १३ दूरातिकार्ये पठ्य० । १४ ‘यस्य च भावेन भावलभणम्’ ।

मानुष्यपितु मूमाववतीणां दैव्या । एवमाकर्ण्यं प्रहृष्टो वासेशो वसन्तकोत्तमदेशा
विध्यसानुगद्गु द्रुत निजसुतद पुष्टिन्दकमारमागमनमधिगमयितुमग्रे वसन्तक
प्रेष्य, दयिताद्वितीय पादधारी यावदेव तदभिमुखमेतितुमना यमूव तावदेव
रुचैर्विपचै पारिषयिकैः पूज्यचैः सिद्धातमिव युद्धाय पयमिषत । तारासन
सहायो वसन्तेशस्तदानीं, साहसिकानां तेषां पञ्चोत्तरशत वासवदत्तायाः समग्र
मेवाज्ञाययत् । एतस्मिन्नेव काले वसन्तकपुरस्तर सयौगन्धरायणः तस्माद्वपु
एतदकोऽप्यायात इति दस्यूनन्याशिवार्यं मणिपातपूर्वकं सद्यसि त निजपत्नी
मनैपीत् । एवमुपर्यैकापद्यौघतागुष्टया धर्मपाटितपादया वासवदत्तया सह तत्र
गाया निवसन्त वासेश प्राग्यौगन्धरायणेन दूत सम्प्रेष्य सूचितं सकटक
सेनापती रुमण्वान् आयादिति त कटक प्रविश्योजयनीवार्ताजिज्ञासापरो
विध्याटवीभुवमधितष्टौ वारमाधीशः ।

द्विप्रदिनाभ्यन्तर एव यौगन्धरायणमुहृदेको मणिगुह्यधिया समागम्य
सूचितवार, दव, चण्डमहासेनेनातिप्रीतन त्वदतिक प्रतीहार प्रेषितः । स
चागच्छन् पश्चात्तिष्ठति । अहञ्चेद देव विज्ञापयितु प्रच्छस्य समायातः । एतदा
कर्ण्यतिहृष्टेन वासेशेनावगतालिङ्गोदन्तीकृता वासवदत्ताऽपि सातिशय जहर्षः
वसन्तकेन कथ्यमाना, भृमभक्षिविवर्धिनीविविधा कथाश्चाकर्ण्यमाना निजपितु
प्रहितप्रेष्यश्च प्रतीक्षमाणा, वासेश्वरैकतानमानसा, वक्षीयस्वतत्तज्जनिजवत्सममुद्ग
क्षिप्तपत्नीं समया समयाचकारं ।

अचिरादेव च तत्र चण्डमहामेनरूपवर्णं प्रैष्येण प्रणामपूर्वकं वासेश इत्थ
मुक्तं देव, देवश्चण्डसेनो नावत्क्रायमभिनन्दन् मन्मुखेनेत्य सग्विदति पद
वासवदत्तामेव हरता भवता समीचीननाचरितम् । तद्वयमव च त्वमिदं मयाऽऽ

१ 'मनोज्ञातावन्वती पुक् च' इत्यत्र तायात् णिङ्गतिट्पी, जाति
लक्षणा या ट्पी । २ देवस्यापत्यं दैव्या (देवाद्यप्रभौ इति वज्रः प्राग्वीण्सीयात्वेना
परवाधिकारस्थत्वाभावात् 'वज्रश्च' इति ट्पी प्रवृत्तिः) । ३ 'परिषयश्च तिष्ठति'
इति टक् (चौरः) । ४ 'उपाधिभ्यां त्यक्तप्रासतास्त्वयोः' इति त्यक्नि 'त्यक्त
नश्च निषेधः' । ५ 'विध्यत्यधनुषा', 'वधत्यधनुषं' । ६ समया शब्दयोगे धगित
परित इति द्वितीया । ७ 'समयाच्च यापनायाम्' । ८ चण्डमहासेनाज्ञातन
(तुमन्नुष्येभ्योऽन्तरस्यां रूपः) । ९ 'विभाषाञ्चरेदिक् प्रियाम्' इति य
'समः समि' इति सम्पादेशः ।

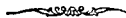
सीरानीतः किंतु सयताय सुभ्य प्रदत्ता वासवदत्ताऽस्मात् प्रीणीयादिति विशङ्कि
भिरस्माभिर्न^१ तथाकृतम् । इदानीं वैवाहिकविधिसम्पादनार्थं मत्सुतो गोपाल
कोऽचिरेणैव समागमिष्यतीति ।

पुत्रसर्वं वरसेशमाख्याय प्रैष्य स वासवदत्तायायपि सर्वं निवदितवान् । एते
नानन्दित सोऽतिनन्दितया चण्डसेननदि^२या कौशार्ध्वी विभ्रजिपुर्गोपालकागमन
प्रतीक्षणार्थं सन्ध्याश्रमप्रैष्यनिजसुहृद् पुलिन्दक तत्र सस्थाप्य, प्रातरेव परेष्टुरपरि
मितनिजबलपरिवृतो, मनुजपरिवृढो, वरसेशो, देव्या वासवदत्तया सह स्वपुरीं
प्रति प्रतस्थे । पञ्चपरैव च दिनैर्मागोत्सुको^३ सुखजनान्, विकचकुबलयनिचयोपची
यमानमेव कमरीचिमल्लिलुचेन पौरनारीलोचनरोचिषा क्वचित् राजपथान्, कौशा
भ्योमागत्य सेवासमागतनृपाकीर्णं मागधोद्वीतमङ्गलं, राजगृहं प्रविवेश ।

अचिरादेव च वासवदत्ताभ्राता सत्रायात सप्रतीहारपुलिन्दको गोपालक
इति सविधिं निर्वर्तितविवाहौ घृध्वरौ स्वावासवेष्टम विवशतु । वासराजविवाहो-
त्सवमुपलक्ष्यप्रहितदूताहूता समागताश्च प्राघुणिता सरमण्वद्यौगन्धरायणसकृता
स्वस्वावास गताः । रुमण्वद्यौगन्धरायणघस^४तकादयोऽपि च राजकुलपरिजना
घञ्जद्वारागामरणग्रामग्रामैर्वत्सेशेन विशेषेण सम्मानिता ।

एव सुसम्पद्ये शुभोद्वाहे कतिपयदिवसान् तत्र स्थित्वा वरसेशमापृच्छ
स्वगृहं गमी गोपालकोऽप्युज्जयिनीमभिप्रतस्थे । ततो रुमण्वत्त सैनापत्ये, यौगन्ध
रायणश्च मन्त्रिष्वे, एवमयानपि यथायथ सत्तदुचितपदेषु अधिकृत्याविकौशान्यां
वत्सेशो नवोडवासवदत्ताविलासासक्तैरमानस उवास ।

॥ इति कौमुदीकथाक्लोलियां कारकनिर्देशात्मको द्वितीय क्लोल ॥



१ अशुरस्याय अशुरादागतो वेत्यण् । २ 'प्रभौ परिवृढ' । ३ समूहैः ।

४ 'गमेरिनि' इत्यौणादिक इति 'गम्यादीनामुपसग्यानम्' इति समासः ।

५ विभाषा कुञ्जि इत्यथे कमप्रवचनीयत्वम् । ६ अधिरीधरे इति कमप्रवचनीयत्वे
'यस्मादधिक यस्य चेश्वर्यवन तत्र सप्तमी' ।

दूत्ये' नियुक्तेन पुरूपेण तमरिं सन्दिदिशु सन्तुष्टेन निभयनघ तेन राज्ञा मिलित्वा
मन्त कूटभावा ससैन्या मग्निप्रणस्तकटक निजसैन्यभिश्च कृत्वा निवर्तन्तुर्धरात
पुण्यसेन प्रसारय त शत्रुमग्नप्रिति देवीदाहप्रवादेनौपचावतीविगाहाद् शय्या य
कार्यं कुर्मश्चेन्नासाफल्यभयम् । निश्चितमतेयौगधरायणस्य निश्चितिमित्यमवगाप
रुमण्यान् जगाद् यदेतश्चिश्चप्रच चेत्तद्वा वासवदत्ताया भ्रातर सम्मन्वैतासर्व
विधीयताम् । इत्थं ताभ्यां द्वाभ्यां परस्परमन्त्रणापूर्वकमाकारितो गोवाल्मी
वेदितारमधिकीपिंतीकृतस्तर्कालकणकटुकामपि शुभोदकां स-मन्त्रणां स्वस्वसु
मुखाय अनुमेने । किन्तु देवीं दग्धामवगत्यासून् विजिहासुः कथमवनीयोऽ
पत्नीपतिरिति विचारमदुपायादिसामग्रीकस्यापि तन्मन्त्रणस्य सुखयाह्वयता
सर्विकां तद्विनिपातप्रतिक्रियाऽप्यवश्य विमर्शनीयेति सम्मतिमाह रमण्यान्
समालोचिताशेषकार्येण यौगधरायणेनोक्तो यन्नाथ विधिक्रिसालेशोऽपि पद्ये
यस्या वासवदत्ताया शोकेनातिमात्र तपश्च मुहूर्तमुल्लमवाप्स्यति वरसेन किमत्र
दग्धा देवी जीर्वका मयेदिति मन्वानोऽवश्य कथंचिद्वैर्यमवाप्स्यति, विश्व,
उत्तमान्वयो नृपतिराशु पद्मावत्या सह परिणीतोऽधिरेणैव देव्या संततो भविष्य
तीत्येतासर्वं विनिश्चित्य त्रयोऽपि ते देव्या वरसंशेन चापुमर्गं लोवाणक गन्तुं
तत्राखेटव्याजेन नृपतिमसन्निधाप्य देवीं वासवदत्तां पञ्चायतीवृद्धे निदिप्य
स्वचिकीपित साधयितु च शत्रौ मन्त्रयित्वाऽपरेषुर्वसेशमूषु — 'देव, निश्चा
पदीकृता मृगययेद्वह्निकीं' भूमय इति लोवाणक गतानामस्माकमतिदायमनुरजन
स्यात् । अनिर्पचनीय हि तत्रत्य रामणीय'कम् । पतंगत च यत्र निविश' न ह्यलक्ष' १३
सुरभ्यां' आखेटभूमयः, शोभनाश्च तत्र शाहू'लोः प्रदेशाः । किन्तु बहुपदातिहरण

१ दूतस्य भाग्य कर्म येतिविग्रहे 'दूतवगिगम्याद्ये'ति यः । २ 'वर्तुं
करणे कृता गहुलम् । ३ 'आह्' मगादाहचने', 'पद्मपदाहपरिभि' । ४ पञ्चमी
भवेन । ५. '१ पट्टवस्ताभिम्य' । ६ सर्वा मयेति विग्रहे 'भक्ष्ययत्तर्पनामा
मि'ति स्याधेऽकपि 'प्राययस्यादितीरयम् । ७ 'अभ्य'तसयोगे येति समासः ।
८ 'जीवतिमवतिगमामातिवि' चेति पुनोऽकारेण 'आशिभि' पुनय ने'क्षीया
भावः । ९ 'अनुर्दगमया' । १० अभ्ययापवि, कति 'त्यष्ट्ययोग' इतीवम् ।
११ 'वोपधादगुरुशेषमाह्वयम्' । १२ नर्विहगिरिरोसधी । १३ 'नद'तादाह्वयलक्ष' ।
१४ 'वोरदुपभात्' । १५ 'नद'तादाह्वयलक्ष' ।

रथकट्यानैकट्यान्मगधेधरस्तस्सर्वं बाधते इति सदूतये^१ऽनुभूतये च विनोदानन्द
स्यावरयमस्माभिस्तत्र गमेल्लिमम्, एतदाकर्ण्यखेटक्रीडैकलालसेन वत्सेशेन
स्वीकृतौ वृत्तायां, परिकल्पिते च गमनलभेऽकस्माद्भिरिकथापारायणप्रवीणो धीणो
ज्ञावितमधुरगगनगुणप्रसारणविशारदो नारदोऽटक्षितस्ततस्तत्राजगाम तथा अनु-
सम्पादितविधिवत्सपर्यायातिप्रह्लाय नृपाय पारिजातमयीं रुज दत्त्वा विद्याधराधिप
कामदेवांशपुत्र शुभयिक्यायायार्थिक्यायाशसन्नुवाच—‘देव, युधिष्ठिरादयस्ते
पूर्वजा मम सुहृद आसन्निति तत्प्रीत्याऽहमिहायात । अचिरेणैव त्वमाप्स्यसि
महतीमृद्धिं किन्तु कश्चित्कालं सुखान्तं दुःखं ते भविष्यति, तथापि न कर्तव्या
धीर, धैर्यावधीरणा, न चाप्यमाहर्लिकं कर्तुं स्वदेहस्याध्यवसेल्लिमम् । गरिणि
महामहिमवतो हिमवतः सद्यस्य भयाद्यस्य महत्यामपि विपत्त्यां धैर्यायेन
भवितव्यम्’ इत्युक्त्वा भद्रिसूचनविशारदे नारदे दिवमुव्रते सम्भावितचिकीर्षित
स्वैकसिद्धयः प्रयत्नपरा यौगन्धरायणादय पूर्वोक्तयुक्त्या ससेनापरिच्छद,
हेपितहयम्, करटिगमनभारविधिवस्थलाधरीकृताधरम्, रथकट्याऽट्टाट्या सचू
र्णितधराधरम्, समवाप्स्यमानाश्च मन्त्रिचिकीर्षितसिद्धिमिव सम्भूर्ध्वताजनेकवाद्य
घोषेणाभिव्यक्तीकुर्वन्त वत्सेश सधासवदत्त लावाणकमानिन्यु । नातिदवीयसी
च यन्नत्याऽट्टवी, ‘स्वरूपैराक्यह्वरणी, शरणीकृतबहुहरिणी, रमणीयतरु’णीव
तन्मनोहस्तु प्रावर्तत ।

एकस्मिन् दिने नृगयार्थं गते वत्सेशे, गोपालकसमन्वितो यौगन्धरायण

१ ‘उत्तियूति०’ इत्यादिना साधु । २ ‘केलिमर उपसख्यानम्’ ।

३ गगनगुण शब्दः । ४ स्त्रीप्रत्ययाकाराभावात् ‘उदीचमात स्थाने०’
इति चैकस्त्रिकेत्वाप्रवृत्तौ ‘प्रत्ययस्यादि’ति नित्यमित्त्वम् । ५ भार्याशब्दात्
स्वार्थे के, ‘केऽग’ इति टापो हस्ये ‘उदीचमात-स्थाने यकपूर्वाया’ इति
चैकस्त्रिकमित्त्वम् । ६ ‘प्रयोजनम्’ इति ठञ् । ७ ‘प्रत्ययस्यादि’तीत्वम्,
आत्मीयसिद्धय इत्यर्थः । ८ रथानां समूह इति विग्रहे खलगोरथादिति
सहकारेण ‘इतिग्रकट्यचश्चे’ति रथशब्दात् कट्यच्, सप्तष्टाप् । ९ ‘परि
चर्यापरिसर्यामृगयाऽट्टाट्यानामुपसख्यानम्’ । १० निजप्राकृतिकरूपै, पशुभिश्च ।
११ ‘आद्यसुभगस्थूले’ति ख्युन्, ‘नम्लघूर्धकाग’ति ङीप् । १२ ‘नम्लघ’
इति ङीप् ।

रततरहसे घामवदत्ताया सामीप्यमामाद्य सद्भाता प्रयोधितैचरी सामवगत
कर्तव्यामकरोदिति कार्यस्य तस्य वल्लभवियोगह्येनादादित्येऽपि स्वरयामि
समुत्तिनीपया भर्तृभक्तकुलाद्गनानुरूपं साऽयमन्यत । ततो महामतिर्मन्त्री
रूपपरिवर्तनयोगेन तां प्राप्नोतिरूपाम्, यस्तत्कक्ष षट्करुपिण काणम्, आरमा-
नञ्च स्थविरप्राप्ताकाङ्क्षति विधाय, प्रति मगधेन भूमिप्रसूये ।

इतो निर्गतेषु च तेषु रुमण्वास्तदावासमाश्रयशुचिनाशु सुसन्दीप्य, हा !
हा ! वसन्तकयुता देवी वासवदत्ता दग्धेत्यधोपपत् । किञ्चित्काञ्चनन्तरञ्च
शनैः शनैः शोभितेत्याशुशुचनौ, सत्रत्यजनक्रन्दन चिराय मागवद्वयमतिशय
सन्तापयामास । योगधरायणस्तु वासवदत्तां पुररहाय वसन्तकेन च सह
मगधाधिपपुर प्राप्योद्यानगतां पद्मावतीं, तद्गच्छकमुत्तेन भर्तृदारिके, भवदिरुचया
कश्चिद् प्राप्ताणयालिकाकाणयदुसहितो प्राप्ताण इह प्रविविशुद्धानद्वारि तिष्ठ
तीति सूचयन्, राजकन्यया निजनिःकटमाकारितं वृष्टञ्च, 'प्राप्ताण, केयं ते
याता ? किमर्थञ्च त्वमिहायात ?' इति । शब्दाकण्य स वाचमित्यमुत्थापयामास-
देवि, इयमावन्तिकाभिधा मम सुता । अतां चारया व्यसनी, चिरैष्टीमपि स्वयं
धूर्ष्टीमिमां परित्यज्य अपि गत इति गद्येतस्तमन्विष्य यावदिहानयामि तावदिय
तव हस्ते रक्षार्थं निक्षिप्यते । अयं काणयदुरस्या भ्रातापीडैव स्यात्स्यति येनात्मा
परमद्वियुक्तैकाकिर्निस्वदुःखं नानुमयेत् । स्वीकृतायाश्चाग्रमप्येतत्स्या ममान्ध
नायां तामिसिद्ध ममोद्देश्य स्यात् । एतदाकण्य तथेति प्रतिपद्यच्चतः पद्मावती
मामग्न्य विचारलक्ष्मो मन्त्री लघून्मृतमुत्ताङ्कितो यथाभ्यवसितमनुष्ठातु निजगी
होद्वयनोद्यताण्डजकुलमिषमाणस्तदमधुररये, आदियस गोचरमभिसन्नर्थं पादित
पशुपरित्यज्यमानद्वये, घरणीगीर्वाणगणसम्पाद्यमानसायन्तनागिषय, आयतीगये",
लायागकम्पानक ।

इतो वासवदत्तासम्पर्कसमकालमवातिथीता पद्मावती वृत्ततत्काद्योचितसत्त्वा
मकाणयदुचया घामवदत्ताया सहोद्यानाग्निगभवममागतां सर्वेषां तासुत मावदित्ता

१ 'अन्यवतताद्रद' । २ प्रयोधिता मृतपूर्वा, 'भूतार्थेचरट्', 'तसित्वादि
प्याह्वमुच', 'टिष्ठ' ति ङीप् । ३ 'प्रशस्ताप्राप्ता'ति प्रशसायां स्वपि पर-
पन्पे'ति ङीपो ह्रस्वः । ४ 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुखं' । ५, ६ 'वयस्यचरम
इति वाग्गम्' । ७ 'ये च' । ८ 'तामि' इति समाग (सामीप्येतदव्ययमर्थशब्द
पदार्थ) । ९ 'पूर्वाग्रहासमोन्मथेति गमास । १० 'तिष्ठदगुप्रगतानि च ।

बभूव । तत्र स्थिताया वासवदत्ताया कल्पनातीतेन सौकुमार्येण शयनासन शरीरसौष्टवसौरभादिना च आत्मसदृशी सामवलोकयती निश्चि-वती च ताम दृष्टप्रेरणयाऽमरपुरपतिताम् इव, त्रिलोकीविजिहीर्षया यथाकाममवनीभवती णामिव, हस्तस्पर्शमाश्रम्लेयाम्, अनुपमेयाम्, शिष्टविशिष्टोपचारैरुपाचरत् ।

एकदा पद्मावतीप्रसाधनप्रसङ्गे वासवदत्ताकृतौ वरसेशशिञ्जितपूर्वावग्लानमा लातिलकावलोचय पद्मावतीं तस्या माता पप्रच्छ 'केनेमौ विहिताविति' तदनु स मुखाञ्जिमन्दिरस्थितामावन्तिकानामधेयाम् ग्राह्यसुतां तत्कारिणीं ज्ञात्वा 'या ईदृशी सर्वगुणसम्पन्ना न सा मनुषी कदापि भवितुमर्हति' एव तामुपहृते व्याहृत्य ततोऽप्यधिकसम्मानपूर्वकं तद्व्यवहरणम् आदिदेश । इत्थं तदादेशानु सारं संस्कृता वासवदत्ता पद्मावतीगृहे सुरचिताऽवर्तत । तत्र च तिष्ठन्त्यास्तस्या न कस्मादप्यकस्माद् धर्षकमीति, नापि च अप्रसङ्गमयम् । विप्रकृष्टाद् आगतामपि स्वहृदयाभ्याशाद् आगतां सङ्घिचारसत्ततिमिवामन्यत पद्मावतीत्यनल्पकल्पना पोढ सुखमनुभवती सा निशीथपद्मिनीव निजप्रियतमोदयनसयोग-सुप्रात-सुदि-नाह^१ प्रतीक्षमाणा तस्यौ ।

अत्रातरेऽतिदूरभूमिषु मृगयां कृत्वा सायाह्ने लावाणकमायातो वरसेशो भस्मी भूत स्वावासमवलोक्य तत्र सवसन्तकां वासवदत्तां मन्त्रिभ्यो दग्धां चाकर्ण्य

१ 'द्वितीयाधितातीते'ति समासः । २ 'समामान्ययोश्चेति वक्ष्यम्' इति दृशे कञि 'दृग्दृशवत्पु' इति समानस्य सादेशे क्यन्तत्वात् टिड्ढाणजि'ति ङीप्, तत 'पूर्वसदृशसमोनार्थे'ति समासः । ३ 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' इत्यादिना समासः । ४ 'मनोजातावन्मतौपुक्' चे'ति निष्पन्नान्मनुष्यशब्दात् 'योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमनुष्ये'ति धातुिकसहकारेण जातिलक्षणे ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । ५-६ 'पञ्चमी भयेन, भयभीतमीतिभीभिरिति वाच्यम्' । ७ ८ 'स्तोकात्तिकदूरार्थे'ति समासे 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्य' इति पञ्चम्या अलुक् । ९ 'अपेतापोढे'ति समासः । १० शोभन प्रातरस्येति विग्रहे 'सुप्रातसुरवेत्या'दिनाऽऽप्रत्ययान्तो निपातितः । ११ सुदिन पुण्यञ्च सदैवाह इति विग्रहं प्रशस्तवाचकमुदिनशब्देन कर्मधारये 'राजाह' सखिभ्यष्टच्, 'अष्टोऽह एतेभ्य' इति प्राप्ते 'उत्तमैकाभ्याश्चेति निषेधे' 'अष्टष्टोत्तरेवे'ति नियमेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'रात्राद्वाहा पुसी'ति धाधित्वा 'पुण्यसुदिनाभ्यामह' क्लीबतेष्टे'ति नपुंसकत्वम् ।

निश्चेतनोभूत्वा भूमावपतत् । अदहच्च तस्य देहं दहनं इव दारु, दारुणो दग्धितादाह
सम्वादः । अणुपलब्धसंज्ञा हा ! म्रियतमे, क मामक्षरणं त्यक्त्वा गता ।
पहि ! पहि ! इत्युच्चैरुच्चरन् विलिखिताम् इव विस्तु विदिष्टं च उत्कीर्णाम् इव
चतुषि, निष्ठातामिव हृदये, घासवदन्तामाह्वयमानो मोहाविष्टचेतसाऽतिक्रम्य
विलप्यस्तद्वियोगज्वालाजालावलीव प्राणपरित्यागप्रवणो बभूव । किन्तु तदानीं
मेव स्वविषये स्मृतमारदवचनः, स्मृततत्परिवर्तिदेशश्च शुभोदकं सकर्षितद्वियोग
स्वस्पर्शोक्तयोपालम्बनविदुः खितं यौगन्धरायणञ्चावलीव सम्भावितयासवदन्ता
जीवितो मन्त्रिनीतिमाविदेवीसमागमो मन्त्रिभिर्बोध्यमानो धैर्यं दधे ।

इतो लाघाणकस्थेभ्यश्चारेभ्यो मगधराजो विदितसवबुद्धो ब्रूत इति कालोऽ
सौ स्वसुतां पद्मावतीं यौगन्धरायणादिमन्त्रिभिः प्रार्थितचर्यां यासेत्तस्य जीवनं
सहचर्यां चिकीर्षुः स्वेप्सितं यौगन्धरायणाय सन्निदेशः । सोऽपि च तासन्निदं
सर्वमुररीकृत्य ततः सप्तमेऽहनि निर्धारितोद्वाहल्लोऽह्वाय मगधराजाय प्रतिदूतं
प्रजिघाप । दूतमुक्त्वा च सम्वादनकमाकण्य स्वसुतास्नेहनिजविभवानुरूपसंयोजि
तोद्वाहसम्भारो नृपाणां धेष्टो मगधेश्वरस्तत्तद्देशरियतान् सर्वाभिरसम्बन्धितं सुद
दृशं निमन्त्रयितुं साधिनः प्रैषयत् । यासेतोऽपि सर्वैवाकरोदिति निश्चितोद्वाहदिवसे
वरतं समायातानां नैषर्ष्यानाम्, आयन्यानाम्, पाण्डूनाम्, पौराणाम्, पाञ्चाला
नाम्, कन्यातन्त्रायातानाम्, मागधानाम्, बाह्यानाम्, सकुपकुशैरक्रमेलकाधीनै
बृहणहेमणादिविचोभितेतररम्या, बालैः-पाण्डुकर्म्यैः-तिक्ष्णैः यैषामरभ्याऽऽश्वरैश्च

१ 'पृष्टी'त्यनेन समासः । २ 'न निर्धारणे' । ३ पृष्टया व्याख्येयं इत्यनेन
वरतं कन्यातन्त्रायातानाम् पृष्टयन्तात्तसिः वरस्य कन्यायाश्च पृष्टत इत्यर्थः । ४ कुरुना
विश्वो ण्य । ५ 'वृद्धोऽस्त्रोऽस्त्रमादाय' इतीदन्तर्यादपत्येभ्यश्च । ६ 'पाण्डो
दण्ड' । ७ 'पूरोरण्यत्तस्याः' । ८ पञ्चालानां राजेति विग्रहे 'अत्रियसमान
शत्र्यादि'ति वार्तिकेन 'अष्टदादपि बहुवचनविषयात्' इति कुत्र वाधिरा
भम् । ९ १० 'अगमगये'ति शत्रुत्वपत्ये वा अण् । ११. मुञ्जो हरितइमु
सोऽस्तपरिमज्जिति 'रमकरणे समुक्तकुञ्जस्य उपसंख्यानम्' इति शः । १२ अध्वानां
समूह इति विग्रहे 'केसाध्याम्यो यन्त्रावग्यतरस्याम्' । १३ 'तद्वाहतिरयमुग
ग्रामहम्' । १४ परिब्रूतो रम्यः । १५. 'पाण्डुकर्म्यत्वादिनि' । १६ 'द्वैवर्षेया
प्रादम्', रथानां समूहः इत्यर्थे 'छलगोरथान्' इति यः । १७ 'पत्रपूर्वोदम्' ।

रथ्याङ्गीर्णरथ्या, मेरीक्षर्तरमृदङ्गपणवधेणकरतालादिवाद्यभ्यप्रपरिजनादिचरणश
तसप्तोभचलितचितितला, विचित्राभिरपि सचित्राभि पताकाभि प्रतिभवनमु
न्नासमाना, समाना दिवा, दिवारात्र सम्पाद्यमानानेकसमुत्सवा, महाजनसम्म
र्दाऽभूमगधाधिपराजधानी । अथ प्राप्ते शुभयौ हस्ते, यथायथ स्थितेषु च
शुभग्रहेषु, गायत्रि सुतरां गायकेषु नृत्यन्तीषु च पौरपुरन्धीषु भामुक्तकौतुकाम्,
सयौतकाम्, विश्राणितबहुसूर्याभोऽर्थमुजिष्याम्, स्वविभूयनरूपं महाहंलङ्का
रैरलङ्कृत्य मगधेश्वरप्रदत्ताम्, पद्मावतीम्-सम्पाद्यमानतद्विवाहाया दिव्यावग्लान
मालातिलकौ हृष्टा वासवदत्तावियुक्तोऽपि पुनस्तदुपलब्ध्याशात-तुसमवनद्वहदयो
वत्सेश-प्राणौर्कृत्यापि न तस्याज हृदयात् चणमपि तत्रालक्षितस्थिताम्
वासवदत्ताम् ।

अथ विवाहानन्तर मगधेश्वरेण श्राणा सयाव पेटक-कूर्चिका कुण्डलिनी फाण्ट
रसगोलक त्रिकोणक मोदकै, यथागूराकुलीघृणचौरिकचौरीण्डरिकापूपपण्टैः, शु
क्लासुततेमनै, रामठजीरकादिविविधाभिधार्यप्राग्याज्यसुगन्धितद्रव्याभिधारित
सहरिद्रशतपुष्पैलाकुस्तुम्बुरुमरिचलवङ्गानुधरिकामापमूर्त्यमुस्तकचणकसतीनक-
सूपैः, उग्रगन्धाराजकर्णिकासोपस्करकरवेष्टपटोलमहाफलाससलापालकवास्तुक
कोशातकीमूलिकाकर्कारुविम्बिकाहृताकालुप्रमृत्यनेकशार्कै, स्वादिष्टमिस्साकर
पट्टिकादधिषट्कादिविविधवर्णनातीतपट्टसंयजनै, विविधैरातंषकलैरन्यैश्च स
त्कालोपलब्धानातंवफलैः, द्राक्षादादिमादिरसैश्च यथाकाल स्वादुर्द्वार मूलकोपद
शब्द सुसम्पादितेऽर्चिलैः श्रोतपिबतमीतिभोजनादौ चतुरो यौगधरायणो मन्त्रभि
^{१३} दामिया 'वत्सेशोऽर्चवास्माद्यास्पृशीति' मगधेशमुभवा क-याञ्छेहपाशवद्वादपि

१ 'रथाद्यत्' । २ उत्पूर्वकाज्ञासधातोः शानचि 'लाभयमनुय-धकार्यं
नादेशानामिति' लट्ष्टित्येऽपिडीबभावे टाप् । ३ राजाधीयतेऽस्यामिति
'करणाधिकरणयोश्चे'ति ल्युटि टित्वात् छीप् । ४ 'सूतयुवत्याम्' इति व्यङ्,
'यङ्श्चाप्' । ५ 'मोजक्षत्रिये' । ६ 'नित्य हस्ते पाणानुपयमने' ।
७ 'कुस्तुम्बुरुणि जाति' । ८ 'मूलमस्यावर्हि', मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुक्ताः ।
९ 'अस्तेन व्यजनम्' । १० 'स्वादुमि णमुल्' 'असैवाव्ययेन' । ११ 'उपदरास्तु
तीयाम्', 'तृतीयाप्रवृत्तीन्यन्यतरस्याम्' । १२ 'आख्यातमाख्यातेन क्रियाया
तत्ये' । १३ 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' ।

तस्मात्कथञ्चिदुदधितौलुमसिः सवसेशः पद्मावतीं यन्मानमारोह्य त्वरमागो यस्या सह सपरिच्छदागन्तुकराज-यो लावाणकमुपेत्य परेद्यवि समागतप्रातुणिकान् सवहुमानं सत्कृत्य विसर्जितवान् ।

इतः सैन्यस्य पृष्ठतः कृतरूपविषयं घसन्तर्कं पुरस्कृत्य वासवदत्ताऽपि पद्मावतीपितृगृहास्मिता लावाणकमामाद्य सार्याहे गोपालकगृहं प्रविशेत् । तत्र प्रदर्शितानवशादर सोदरं निजभ्रातर साक्षात्कृत्य कण्ठे गृहीत्वा रुद्रया वाप्य व्याकुललोचनायाश्च तस्या घासेद्यविरलेपदु ल स्यादुमागत्य वापद्वयं सरुमण्वरको यौगंधरायणः प्रयतते तावदेव पद्मावती सकाशात्प्राप्ता महत्तरस्ता मूञ्चु —‘देवि, अस्मास्मिन् समयातेषु राजमवनमपहायावन्ति केदापाता राज पुत्रस्य गोपालकस्य गृहे घर्तते । एतदाकर्ण्य किञ्चित्सातङ्का पद्मावती तस्मिन् प्रहिण्वती घासेद्यस्यामे पूर्वं सम्बिदपती—‘आयन्तिके, त्व हि मे निषेध इति नापरत्र कुत्रापि स्यात् तं प्रयोजनम् । अतो यत्राहमस्मि तत्रैव त्वयाऽऽग तस्यम् ।’

एतदाकर्ण्य प्रमातेषु तेषु ‘कनेमौमालातिष्ठकौ कृतौ’ इति जिज्ञासापर रहसि राजान पद्मावतीं प्रत्युवाच ‘मन्त्रेहे विप्रेणैकनन्यस्तायैपाऽवगितकाऽभिधा, तस्या प्रथमशिष्यमेतदिति श्रुत्वैव वासवो नूनं सा वासवदत्तैव भवेदिति चिन्तयन् महत्तरसाधितद्वारमन्तःस्थयेपीगोपालकमन्त्रिद्वयवसन्तक गोपालक गृहं प्रविश्य निजविरलेपपाण्डुरंगात्रो चामचामो चाम्त्रमसमूर्तिमिव वासवदत्तां वृक्षं । पारस्परिकसाक्षात्कृतिसमनन्तरमेव च शोकविकलेन्निपातुमौ शोकद्विनी धिर रुदतु । वृषाव्योष्य तथामृतामपस्यामपलोक्य यौगंधरायणोऽपि वाप्या कुलितनेत्रोऽवदत्तकण्ठश्च ममात इतीत्य सयत प्रयुक्ते कोलाहलेऽतिस्पाकुला पद्मावत्यपि तत्रैवाजगाम । अतिकरञ्च सर्वमिममाकर्ण्य तुलयावस्थायाः पद्मावत्याः प्रत्यक्षं मृशामाश्लोक्षन्ती वासवदत्ता मयुदुत्तर्हार्मि-या म जीवितेन किं प्रयोगा मिषायमानं व्यकुर्वन्ती सातिशयमश्रुतापमाप ।

- १ पद्मावताद्वयते-‘ते, ‘यस्य विभाषा’, ‘मन्त्रोऽप्यादाने’ इत्युपयोरमवृत्तिः ।
- २ ‘आदरानादरयो सदसती’ । ३ ‘पुरोऽप्ययम्’ इति गतिरपि ‘कुमति मादयः’ । ४ अहं साय इति विग्रहे ‘मदयापिसावे’ति शापकादेकदेशेति ममातः । ५ ‘साक्षात्प्रवृत्तीणि च’ । ६ पाण्डुशब्दात् ‘नगपांशुपाण्डु व्यधेति’ रः सत गात्रशब्देनपण्डुमीही ‘अगगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्’ इति ङीप् । ७ ‘प्रतिपरिममजुम्नोऽद’ । ८ ‘अभेभ्यो ङीप्’ ।

एवमारमनिन्दापरवशा वासवदत्तामालोक्य 'मगधेशसुतालाभेन तव साम्राज्यलाभः' इत्यभिकांक्षिणा मया सर्वमेतत्कृतमिति सर्वथाहमेवात्रापराध्यामि न देवीति वरसेश विश्वास्य देव्या वासवदत्ताया शुद्धतामारमणो नि स्वार्थराज्यभक्तिश्च प्रमाणयितुमाद्यम्य प्राहमुखोपविष्टो यौगन्धरायण उवाच—'यद्यह राजशुभेष्टु, समुत्कृष्टमुद्रिमती देवी वासवदत्ता च शुद्रिमती तदा हे लोकपालाः, सर्वमेतद् युष्माभिरुचेलिर्मम् । येन युष्माक वाचमुपनिपत्कृत्य राजा सर्वथा विश्वासपरो भवेत् । अयथाद्यैवाहमारमतनुमतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा भस्मसात्करोमि । एवलोकपालान् स्वाधराजशुभैषणयो मध्येकृत्योक्तवचसि राजभक्तिपरायणे यौगन्धरायणे निर्धेचनेऋत्य स्थिते सति, समुद्रभूद् दिव्या वागेवम्—राजन्, धन्यस्त्वम्, यस्यैव भूतो मग्नी यौगन्धरायणाः, जीवनसहचरी च यस्यैवभूता सर्वथा विशुद्धा निर्दोषा चेति ।

एतदाकर्ण्य गोपालकसहितो वरसेशो 'मित्रन्, धन्यस्त्वम् य एव स्वनीति शक्त्या यथावसरमुपाजेकृत्य पञ्चाशतीमनुनेतु मगधान् गतस्तत्रापरिगणितांशिता नशितो यथेष्ट कारिकाकृत्य मामुपकर्तुं वासवदत्ताया आरमनश्च चरित्रमेवमुदात्त प्रदर्शितवान्' एव यौगन्धरायणाचरित सर्वं प्रशसन् गोपालकगृहाद् वासवदत्ता मारमावासमानाद्य मूर्तिमतीभ्यां रतिनिवृत्तिभ्यामिव वासवदत्तापञ्चावतीभ्यां सहाकृतोभयो' लावाणके परमोत्सवेनोवास ।

अन्येद्यु स्नानानन्तर तत्रैकतान्तवांशुकसुवो वरसेश सम्पादितभोजनादि

१ वचधातोः केलिमरि सम्प्रसारणम् । २ 'जीविकोपनिपदावौपम्ये' । ३ 'मध्ये पदे निवचने च' । ४ वाचस्त्रियम्येत्यर्थः । ५ 'किञ्चची'ति किञ् दीर्घे सम्प्रसारणश्च । ६ पचादिषु चरदिति पाठात् ङीप् सहेन समासः । ७ 'उपाजेऽन्वाज' (हुचलस्य यलमाधायेत्यर्थः) । ८ अशितश्च अनशितश्चेति 'चेन नय्वि शिष्टनानय्' इति सप्तपुरुषसमासेऽपरिगणितशब्देन बहुव्रीहिः । ९ 'कारिकाशब्द स्योपसदयानम्' । १० नास्ति कुतोभय यस्येति मयूरव्यसकादित्वात्समाम् । ११ 'तन्त्रादचिरापहृते' इति कन्, सन्तूनां विकार इति विग्रहे 'ओरञ्' इत्यञ् एव सुष्ठु वस्ते इति सुव, धातुत्वादावसन्तेतिदीर्घाभावस्तत्तत्प्रकृतान्तवांशुकस्य सुव इति समासः ।

दैनिकरूपो वासवदत्तापगावतीम्यां सह विविक्ते पान्थीलाससक्तो गोपालकम्,
 रमण्वन्तम्, योगधरायण यस्यस्तकञ्चाह्वय विभिन्ना वि
 क्रीशान्बोपरावर्तनम् छग्निमणी कथाः कथयन् योगधरायणेनोक्तः, देव,
 प्रायुर्हितैपितैव सापत्नीलक्षणम्, न तु श्रियकारित्य
 मात्रम् । एवं रात्र्यकार्यमारैकचित्तन राजशुन्दानुरोधनञ्चोपजीविलक्षणमिति
 शत्रुरूपेण मगधराजेन सह सम्भ्रसया वृथिवीविजयहेतुना चापञ्चजीविकैररमा
 भिरिथ प्रायासि अतो हे देव, भावकमकथयन्मूलासद्यवियुक्तिर्देवी न कथमप्य
 पराप्यति, सा तु भवत पूर्णतयोपाकारिणी । एतदाकथ्य वासेना, मन्त्रिन्
 भावक सर्वं चातुर्यमह जाने । देव्या शीलौदार्येण चारित्र्येण च नाहमह्य परि
 चितोऽस्मि तथापि मयश्चुरागमनसा प्रणयाधिक्येन वा किञ्चिदसमञ्जसमुक्त
 मर्पणीयम् । एव प्रायैरालापैस्तद्दिन वासवदत्ता सहैव नीतवान् ।

परद्यपि मगधेनोऽपि प्रेषितो दूतः समागत्य वासेनामेव विज्ञापितवान् पञ्चदश
 मन्त्रिभिर्यय वञ्चिताः । किन्तु स्वयाऽनुनैव विधेय येन पञ्चायतीविषमकशोकेना
 स्माक जीवन शोकमय न भवेत् । वासेनाश्चैतदाकथ्यं स दूत पञ्चावतीपार्श्वे
 प्रेषितवान् । सापि ज्ञातिनम्रतया दूत स्वसखिधावाकार्यं तस्मात्स्वविश्रोतनामय
 वृद्धतीतेन सयथा तत्राप्य धार्ममभिहिता—'पुत्रि'प्राप्तेनचास्माञ्जीतापास्तेपति
 मयावत्तममुषितपच्छ नैकदिवमनुतपामि' एवमुक्तपितृसन्देशेन सन्देशहरञ्चोवाच
 पञ्चावती 'भद्र, तातोऽप्या च भद्राचा पाप्यी यत्रकोऽपि विषयोऽनुतापरय । आय
 पुत्रो हि मयि सातिशय दपोदया, वासवदत्ता चापि मयि स्वस्वसरीवसातिशय
 सस्नेहेतिलेशमात्रेणापि शोकेमालम् । एव प्रतिसन्दिश्य साकृते दूते मगधान् प्रति
 निवर्तितेऽस्तिकप्राप्तो यस्यस्तको विभिन्नकथाभिर्वासवदत्तापगावतीमनोऽनुरजयन्
 'युवासुमे चापप्युते पूर्वमगमभगिन्वाधिरमिच्छति जन्मनि मुषयोऽप्योग्यदित
 हृदयवर्तते एव विज्ञापितवान् । येन सपत्नीकनिष्कन्धन तावत्परिहृष्या
 खेदमप्यदर्शनता मयन् सर्वथा तयोर्विद्वद्भावाव्यवहारः पारस्परिकप्रेमोपचिते
 वारणता ययौ । विगतोऽप्य च कठिपपदिवसेषु प्राप्तपञ्चावतीसन्देशवचनेनाति

१ 'प्राप्तापने च द्वितीयया' इति समासे 'परवर्द्धितं वृद्धतपुत्रपयो' इति
 प्राप्ता परवर्द्धितता 'द्विगुप्राप्तापमानं स्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य' इति निनि
 र्यते । २ 'वृत्तेषु इति णः । ३ 'अप्यतुरविचनुर-' हायादिना मायु ।

गुह्ये मगधेश्वरो वासवदत्तां प्रति सर्वथा सन्तोषं प्रकटीकृतवान् । तथैव चण्डमहा
सेनोऽपि पद्मावतीं प्रति निरतिशय स्वकीय स्नेहभाव दूतमुखेनाभिप्रेक्षवान् ।
एव शशुद्रयसन्तोषप्रवर्द्धितप्रमोदो घत्सेशो योग-चरायणपरामृष्टवाऽ-येष्टुर्जरा
जीर्णदेहमपि महाबलसम्पन्नम्, मार्गधमप्यविगीतप्रशस्तिम्, पद्मावतीपितरमा-
मभ्य विविधाम्यदुर्लभवसुधाभ्यसमेधितवसुधान् मगधान् परित्यज्य वर्णकौमा-
वारिनष्टनर्गणिकौवर्गिकांस्तूपमानमृडानीम्, क्विदुदुपाभ्यार्याभ्याप्यमानकैठीबद्ध-
चीम्, इतरग्र पौरपुराधोषगांश्चास्यमानाशिखीम्, अतिरतिरूपाङ्गनोपहस्य
मानवृषोऽकपायीम्, स्वीयपातिप्रत्यशीलशैत्यशम्यमानांम्रायीम्, सामाजिकनियम
निरूपणविदुषितरौघरीक्रियमाणमनोयोम्, अकाण्डामपि सद्भिकौण्डाम्, विल-
सद्बहुपुरुषामपि ^१सद्भिपुरुषाम्, स वृषलीमप्यवृषलीम्, ^२गोपीमप्यश्वपालिकाम्,

१ मागधोय-हीति विरोध, मगधे भव मगधानां राजानमिति वा विरोधपरिहारः ।
२ वर्णकया प्रावारविशेषेण प्रावारिता तथा धृता कर्णिका कर्णालंकारः यथा एव भूना
या वर्णिका स्तोत्रकर्त्री तथा स्तूयमाना मृडानी यस्यां ताम्, 'वर्णकाता तव' ।
३ कर्णललाटाकनलङ्कारे । ४ स्तोत्रकर्त्री । ५ 'इन्द्रवरुणभवशर्व'-इत्यादिना
क्षीप् भानुगागमश्च । ६ या तु स्वयमेवाभ्यापिका तत्र वा क्षीप् । ७ शाखाप्ये
तुवाचित्वेन जातिलभणा क्षीप् । ८ न वर्तते शिशुर्यस्या इति विग्रहे 'सख्यशि-
खीति भाषायाम् । ९, १० 'वृषाकप्यमि'-इत्यादिना उदात्त ऐकारो ऋप् च ।
११ विदुपाशब्दात्तरपि 'उगितथ'ति वैकल्पिकत्वस्य । १२ 'मनो रौ वे'ति
वैकल्पिककारः । १३ न काण्डो दुघटना दस्यामपि सद्भिकाण्डमिति विरोध
'का डा-तात्वेऽत्रे इति क्षीपो निषेधे द्विकाण्डया सेधप्रवरया सहितामिति परिहारः ।
१४ बहुपुरुषामपि द्विपुरुषमिति विरोधः 'पुरुषाप्रमाणेऽभ्यतरस्याम् इति
वैकल्पिकक्षीबभावे द्विपुरुषया परिखया युक्तमिति परिहारः । १५ 'जातेर-
क्षीविषयादयोपधात्' वृष धर्मं लान्ति गृह्णन्तीति वृषला धार्मिकास्तेषां
स्त्रियो वृषण्यस्तामियुक्तामपि अविद्यमाना वृषण्यो वृषलपत्न्यो यत्रेति विरो-
धपरिहारः । १६ 'पुयोगादाह्वयाम्' तथा 'पालका-तामे'ति उदाहरणपक्षे
विरोधः, गा पातीति गोपूषकात् विवर्तेः के जातिलभणा क्षीप्, एव पालयतीति
पालिका अश्वानां पालिका तयोक्ता ताम्, गवां रक्षिका अश्वानामपि पालिकेति
विरोधपरिहारः ।

दैनिकृत्यो घासयदत्तापघ्रावसीम्पां सह विविक्ते पानशीलासम्

रमण्यन्तम्, यौगपरायण यस्मिन्

कौशाम्भोपरावर्तनम् छम्भिणीः कथाः कथयन्

पायुर्हितैपितैव सायम्

मायम् । एवं राजपकार्यभारैकचिन्तन

शत्रुस्वेग मगधराजेन सह संधिपान

भिरित्य प्रायासि भक्तो हे देव

पराव्यति, सा तु भव

भावाक सयं चातुरः

चितोऽस्मि तं ^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

मयंणीया ^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

^{अथवा विवेक्यम् अनूह्य इति निवेद्य}

पुनर्विज्ञानम्.

पुनर्विज्ञानम् पुनर्विज्ञानम् पुनर्विज्ञानम्-

१ 'न कोटादिबहुय' । २ द्वाभ्याम् कमेलकाम्यां क्रीतमिति, ते

पुनर्विज्ञानम् पुनर्विज्ञानम् पुनर्विज्ञानम्-

उत्तीर्यचरन्तुस्तीरनिर्दिष्टेभ्यश्च-

नारुप्रो वामाङ्गिनिर्गुणविभः, नयभङ्गवि

पाविकीर्पमाणलाजापुष्पप्रकर्षदङ्गावमज, सशिरिष

जनोच्चरदालोक, समन्तात्सप्रपक्वसामन्तलोह, राक्षसो

यत्र च प्रसाधितनगानिमज्जरी यथेष्ट "शोणा", "रोहिणी", "भासा",
१२ कल्मषी वा दार्दी परिवधाना स्त्रीणी १३ वृद्धी, १४ वृद्धीकानीकाशवाषा यत्सेसद्विधा
प्रेमसौजन्य १५ खरुमालपति । यद्यस्या हि नरपुङ्गवा महिषीवर्द्धमा अपि कुपो

१ 'न कोटादिबहुय' । २ द्वाभ्याम् कमेलकाम्यां क्रीतमिति, ते
क्रीतमिति विहितस्पर्धापद्धतः श्रद्धार्थपूर्वाद्द्विगोरिति लुकि अपरिमाणविस्ता
चितेति ङीपो निषेधः । ३ सदा सर्वदा गतिसमुत्थीमि अथवा सदागते
वांयोः समुत्थीमि, सती आगति सदागतितरसमुत्थीभिर्वा, सती 'समी
चीना या आसमन्तात्ततितरसमुत्थीभिर्वेति विग्रह, अपरेषां पतीनाम्
रक्षकाणाम् अपरासां पतीनां वा पराङ्मुखीभिः (दिक्पूर्वपदाङ्गीप्) ।
४ दानभोगप्राप्त्ययुक्तामि सदा न भोगमयीमि, नमसि गच्छतीति
नभोगो वायुः, सदा नभोगमयीभिर्वायुनिर्मिताभिरिव तीव्रजवाभिः, दानश्च
भोगश्च सप्राप्त्ययुक्तताभिरिति वा । ५ 'शोषप्रतिषेधे ह्यगवयेति सहकारेण
जातिलक्षणा ङीप् । ६ 'एकहृदादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ७ 'पिच्छादिलक्ष्',
रथेभ्यो हिता रथ्या-खलववमापसिलेति सूत्रे आद्यत् ताप् । ८ पट्त्वे पङ्गवच्
९, १० 'जानपदकुण्डे'ति साधु । ११ 'शोणात्प्राचाम्' । १२ 'वर्णादनुदात्तासोप
धातो न' । १३ नीरया रक्तां शायीम् । १४ अन्यतो ङीप् । १५ सस्य समुह
इति समूहार्थस्य घान्पानां भवने चेन्ने सज् इत्यन्तर्गतत्वात् 'शीघ्रसाम्नां
नम्रस्नजौ भवनादि'ति सामूहिके नञि, वृद्धौ, नम्रस्नमिति ङीप् । १६ 'क्रीती
गुणवचनात्' । १७ 'खरुसयोगोपघात' (खरु पति वराक-या) । १८
सूयभोत्पादिन इति विरोधः, राजदेवीप्रिया अपि धर्मपरायणा इति

त्पादिनाः । या च नगरी प्रातिमेन' मद्यसूत्रेण, उपनिषदा गोष्ठ्या, गीतया गीत्या, सुवर्णमयेनालङ्कारेण, प्रकृष्टेनष्टम्भानुरोधेन प्रसादनेन गुणेन, हास्येन च रसेन, सुमधुरया भाषया, आम्बीचिकीभिः प्रयानत्रयीमयीभिरिव साहस्य विप्रहिणीभिरप्यविप्रहिणीभिः, 'अजतनयामिरप्यनप्रातनयामि, 'निज्जातुन मयामिरिति 'द्वयद्वीन 'मासीनद्विर्ध्वमीनतनयामि, 'युवतिभिर्जतीभिः, पुत्र 'जतीभिः कुमारिभिः, सप्रतीहाराभिर्ना' रोभिश्चोपजहासेव 'विश्वामित्रकृत्रि 'मप्रियिष्टम् ।

यत्र पुगवा एव 'गेहेनदिन, निष्पेयपदार्था एव पात्रे समिता' न नरपुङ्गवा, उदयनैरुनायायाम् सुधाधश्लिताकलितसादायाम्, 'द्विप्रभूमसासाशायाम् बहुवा रिभैकायाद्य वर्या, महैवैयाकरणा न मध्यवैयाकरणा नापि च वैयाकरणसंज्ञेयो व्याकरणैकाः, पुराणमीमांसकौ न मामांसकैर्बुद्ध्या मिरपविद्वन्नावच्छेदकाश्चिद्

१ प्रतिभोत्पन्नज्ञानेन प्रक्षयः सूत्रेण सूक्ष्मवचसा, समीपस्थया गोष्ठ्या, हाटकालङ्कारेण (सप्तशृङ्गालङ्कारेण वा) सशशयानुरोधेन, आम्बीचिकीभिः सूक्ष्मदर्शनाभिः, मद्यसूत्रोपनिषद्गीतामयीभिः, साहस्यशरीरधारिणीभिः अपि विप्रह (कलह) रक्षिताभिः । २ अज्ञानाम् यकाराणाम् तनयामिरपि अजानाम् अजामिच्छाणां तनयामिरिति विरोध, अज्ञाः अनुत्पन्नास्तनया यासां तनयभूतामिरपि न अज्ञातः नयो नीतिर्वासां तामिर्नयपुक्षाभिरिति भावः । ३ निर्गता जरापास्तज्जामकराचरणा अपुस्तनयाः अर्जवपाका नीतयो याग्या (छलश्चिदादिरहिताभिरिति भावः) निगता जरायुग्यो गर्मांसवेग्याः तनयाः याताम् । ४ 'राग्यहःसम्बरसराह' । ५. 'मासाद्वयसि पाण्डी' । ६ 'द्विगोर्षा' । ७ 'यूनस्ति' । ८. 'युवास्तुतिपठितवहिनजरीभिः' । ९ 'वदति प्रथमे' । १० 'नृगरयार्द्धिध' । ११ 'मिप्र चर्षी' । १२ 'वाथर्ममनियम्' । १३ 'पात्रे समितादयध' । १४ सत्पात्रे सम्यक् इताः संरपाविताः । १५. 'हृ-प्योदकपाण्डुस्तपे त्यध्' । १६ 'अनिमरमन्-परिभाषया इमा स्त्रियाम् । १७ 'समद्वारपरमोत्तने ति समासे 'आम्महताः समानाधिहरणजानीययाः' । १८ 'अताम्रमतिक' ह्यपमयमपिप्यस्य मप्यहस्य 'पूर्वाप्रपममरमे'ति समासः । १९ 'दुरिस्तपि कुसने' । २० 'अपचेरने कम्' (स्वाचरमेन गर्विता ह्यर्थाः) । २१ 'पूर्वार्धेद्वयमरदि'त्पादिना समासा । २२ 'दुरिस्तपि कुसने' ।

अतर्कनिर्भिन्नानेकप्रतिवादिशङ्का मय्यनैयायिका न जरजैयायिका, प्रवृत्तवाग्वन्धा
न निर्गन्धवन्धा, प्ररुदनिद्रारुदस्वप्नान्धा न खट्वाण्डा, विहिताविहितविचार
शालिनो देवप्राद्वाना न प्राद्वानप्रवृद्धा, गुरुजनाभीष्टदेवप्रिया न देवाना प्रिया,
विविधदूणार्शकालिक-क्षेत्रियामयागदङ्कैरा सदैवा^{११} न भिषकपाशा,^{१२}
^{११}प्रायश्चित्तमूत्रबलिसन्तर्पितत्वांघ्रा न तीर्थत्वांघ्रा^{१३}, घटशरावादिविविधम्
^{१४}स्नातमज्जाण्डनिर्माणकुशला कुलालाः न आणकुलाला, पादसवाहनादिविविध
सेवाऽऽपद्याः सन्नापिता न पार्श्वनापिता, सर्वयाज्ञिको नववेदपाठैर्यथा प्राप्त
जीविका^{१५} विद्वांसो मित्रवशानुरूपानुसूतकृत्याश्च भृत्या । न केवल कौशाम्बी
सिद्धा^{१६} अपि तु विश्वप्रसिद्धा दानैशोण्डा । याश्च विविधराजैर्कार्यवत्कृता पुरी
प्रविशति दर्शनीयैतमभायं वरसेरो हर्म्यस्यमनोरमरामाननशतैर्देवीद्वयमुखविजि
तविधोस्सेवासमागतसैर्मयैरिव समपुरि समगताग्रभ । गवाज्जालाग्रलम्पपमल
लोचनैश्चानिमेपक्षणीयमाणाः काश्चित्तु विकसिताम्भोजसर शङ्कामुदपीपदन् । नव
यधूदर्शकानां कासाश्चित् सम्भ्रमश्चिद्वहारमुक्ताकणास्तत्तदुदयहर्षयाष्पाशुसी

१ 'पूर्वकालैकसर्वजरत्' । २ 'सिद्धशुक्लपक्षवधैश्चे'ति समासे 'ने'सिद्ध
प्रातिपु च' इति सप्तम्या नालुक् । ३ 'यच्चे च विभाषा' । ४ 'खट्वा क्षेपे ।
५ देवानां पूजका प्राद्वाना इति विग्रहे 'याजकादिभिध' इति समासानन्तर शाकपा
थिवादिनमासे मय्यमपदलोप । ६ द्रुधातो पञ्चाद्यभि वर्यादेशगुणाभावनिपा
तनेन निष्पन्नस्य प्रुषशब्दस्य घेलडादिवाद् घृत्तिविषये कुरसमवाचित्वेन 'कुरित
खानिकुरसनैः' इति समास । ७ देवानां प्रिय इति च मूर्छे । ८ 'दुरोदाशनाश'-
इति वार्तिकेन साधु । ९ प्रकृष्टः काल अस्यति कालिक 'प्रकृष्टे ठञ्' । दोधकाल-
चिकित्स्य इति भाव । १० 'क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्य' । ११ 'वारे सत्यागदस्य'
१२ सम्महत्परमोत्तमेति समास । १३ 'पाप्ये पाशप्' । १४ अहनि अहनि,
प्रत्यहम्, ततः कालादृञ् ततो वर्यग्नतत्पुरुषस्य श्वाङ्क्षान्तेन बहुमाहि ।
१५ 'प्राङ्क्षेण क्षेपे' । १६ सखी प्रशसायाम् । १७, १८ 'पापाणके कुरिते' ।
१९, २० 'पूर्वकालैकसर्वजरत्' । २१ 'प्राप्तापक्षे च द्वितीयया' । २२ 'सिद्ध
शुक्लपक्षवधैश्चे' 'ने'सिद्धप्रातिपु च' । २३ 'सप्तमी शोण्डै' । २४ 'नघृतश्च' ।
२५ दर्शनीयसमा भायां यस्येति समपि 'तसिलादिवाकृत्वमुच', वष 'क्षिया -
पुवदि'ति पुवङ्गावः ।

करा इवापमुः । कमदाद्यैव जनतानुमूतामन्दानन्दोत्सव वहति द्वारि, पौर-
न्धीणां नीरघ्नितगपायै कटाक्षै सौन्दर्यवञ्चिततापिर्युः, पिच्छातपत्रापमाण्य
वलातपत्र, मुहदुहदुहदुहदयेषु सौहृदय्य हस्तौसय एकपद पयोत्पादयन् मग्नादिता
शेषमह्लाचार निजमन्दिरमाविषेक्ष । पणादेय च तदगणितभूषाष्टमौलिमङ्ग-
लोपायनैरपूरि इति सम्मानिताखिलराजलोको वासराजोऽश्रोतपिबतोद्गरो रसुजादि
क्रियाकलापैर्दिनशेष नि शेषं चकार ।

इति कौमुदी-कथाकलोलि-यां समासलोपप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तृतीय कलोलः ।



१ 'मुहदुहदुहदी गिमाभिद्रयो' । २ मुहदपरय मायः कर्म वेति विपदे
प्यमि 'वा शोच्यप्रोतेषु' । ३ 'हृदयस्य हृदयेत्यदग्नमागेषु' (ह्राद्यपरम) ।
४ 'आहृद'तमाप्यातेन गिमासागय' ।

समास-तद्धितनिर्देशात्मकश्चतुर्थः कल्लोलः

द्वितीयस्मिन् दिने सुधर्मानवमेनसममण्डपच्छायागतस्य नृपस्य द्वारि
समागतो ब्राह्मण एकोऽत्रद्वैष्यमुद्रोपयन्नाह—देव, विविधपशुशरैर्व्येऽरण्ये पापैर्गो
पालकैरकारणमेव मर्षुष्यस्य पादच्छेदो विहित । एतदा
उदयनस्य राजसिंहा कर्णं द्विधान्^१ गोपालकानाहूय राजा द्विजग्न्याकर
सनारोहणम् व्यतिकर त पप्रच्छेति तेषामन्यतम सविस्तर चर्णयितु
गिरमित्यमुत्थापयामास—देव, गोपालका भूत्वा क्रीडता
मस्माक मध्ये देवसोमाक्षयो गोपालक 'अह पुष्पाक राजाऽरमीति निगदन्तोऽनु
हृदितशासनोऽनुशास्ति । अद्य तेनैव यस्मिन्ना विप्रस्यास्याय सनयस्तमप्रणम्य
गच्छन् एहीदंयागिराऽऽकारितोऽप्यस्मानवधूय हसन्नमे प्रचलित इत्यविनीत त
पादच्छेदेन निमग्नोऽनु समाश्रितगोपालकेनास्माभी राजाशोहृदनाद्यमैर्धाविस्वाऽस्य
पादच्छेदो विहितः । एव गोपालकैर्विश्रुतो राजा रहसि यौगधरायणेनोक्त 'देव नून
निधानादियुक्तेन तस्थानेन भुवेलिमम्, यत्प्रभावेण गोपालकोऽप्यवमीष्टे अतोऽ
विलम्ब तत्र गन्तव्यम् । मन्त्रिणेत्यमुक्तस्तद्गोपालकपुरस्सरः ससैर्यस्तत्र गतो
राजा यावदेव भूमिं परीक्ष्य कर्मिणि खानयति तावदेव शैलाकृतियञ्च एकोऽधस्ता
दुत्थायेत्यमाह राजन्, स्वपितामहनिखात शेषधिमिममङ्गीकुरुष्व' एवमुक्त्वा
स्वीकृतवत्सेनाविहितसपर्ये यदेऽन्तर्हितेऽवटाज्जटिति तस्मात् समहार्हसिंहासनो

१, २ शोभनो धर्मो यस्य (धर्मावनिष् कवलात्) तस्मात् अनवमा
अभिन्नकोटिका या इनसभा (समाराजाऽमनुष्यपूर्वा) इति नपुसकत्वम्,
तत् इनसभमण्डपस्य च्छाया इति विग्रहे 'विभाषा सेनासुराच्छाये'ति नपु
सकत्वे क्तान्तेन समास । ३ 'खलयवमापतिलवृषप्रद्वगणधे'ति यति 'ये चामाव
कर्मणोरिति प्रकृतिमाध । ४ 'तत्र साधु' । ५ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मदो
मदादेश । ६ द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सख्ययाप्यमे'ति बहुमीदौ, 'बहुमीदौ
सख्येये वज्रयहुगणात्' इति ङच् । ७ एहि ईद इति यस्यां गिरि सा एहीडा
तया, 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' । ८ 'दिक्शब्देभ्य'—इति अस्तासिप्रत्यये 'अस्ता
सिचे'त्यधराशब्दस्य अधादेशः । ९ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' । १० जन
सनस्तनां सन्सल्लोरिति दीर्घ ।

महान् निधिराविभून् इति कृत्स्नं तद्विधानमदगमणिप्रावकिरणप्रसरैः प्रसरि
त्युदयनप्रद्योतप्रतापद्योतकं रौप्यादुरमुत्रप्रोतमुष्णामन्तविद्वन्नुमस्यधिकविरम
यस्मेरुतारैर्मन्त्रिमिद्रीचपमाणं सिंहासनञ्च समादधानः प्रजासितगोषाष्टको
परसेनो निजनगरीमागत्य प्रजाताडितान् ददुन्दुभिष्पातैः सह प्रजाभिरक्षयमानं
तत्सिंहासनमन्तर्निजप्रासादमतिष्ठितम् । मन्त्रिणोऽपि चैतेन राज्ञः सर्वथाऽऽमुखा-
पातिकद्वयाणं ज्ञात्वा निरतिशयोक्तयेन तद्दिनं निन्युः ।

पारस्मिन् दिने पारसेनाभिप्रायं जिज्ञासुर्धौगन्धरायणस्तमुवाच 'राजन् एव
कुलक्रमायात सिंहासनं भवता समासादितमित्यतदारब्धं सनाधीक्यताम्' ।
एवमुक्त्वा पारसेनो विजिनाऽऽसमुदयितिभिर्मंदीयपूर्वजैरारूढपरमेतत्सिंहासनं कप-
मेकपद एव मयाऽऽदृष्टताम्' ह्यभिजातानुरूपमकृप्रिमाभिमानपृथकमभिदृष्टं
साधुवादं मन्त्रिणा चैतेन प्रदास्यमानः प्राक्यादिदिग्विजयायोद्योक्तुमयाचि ।
तथापि यद्विप्रा पाण्डित्यद्वयाणसिद्धयो न हि क्षम्युप्रसत्तिमन्तरेण प्राप्या इति
तदर्थं मे क्षम्योराविराधयिष्या भवन्निनुमन्पतामेवमुवाच मन्त्रिभिरनुमत्तं देवी
मि' सह तत्परमन्तर्निजोपोषितं भूपमतिस्तुष्टं शिषोऽनुरौघे निर्विना तद्वि-
जयमविगारमर्षविद्याचराधीनपुत्राशसिद्धं समान्निताम् । अतः क्षम्युप्रमादपरीत
तप ह्याग्निहमनीयाः, प्रजाजननमनीयं पादिर्यैयद्रं कवये सावक्षयेनापररात्र
एव तत्परात्रस्य मविवात् तनोववाप्तह्याग्ने वाग्तं पजापतीवासयद्वेषे च ध्याये
ध्याये तर्पदिवोऽसवधमपौरीषं प्रनपारणां स्वदधानम् ।

परेष्वपि धौगन्धरायणो राजानमागत्यावोचत्—'राजन् धन्यो भवान् भग-
वान् भवो भूयै यस्यैव प्रसन्नः । तदिदानीं राज्यं विजित्य स्वमुज्ज्वलितं
लक्ष्मीं प्रत्यक्षमिति विदुर्मिदं स्वपूर्वजसम्पत्तिमिश्रीं प्राप्तमपश्यन्निधिं सिंहा-
सनञ्च भवत्यति ।

ह्ययममाप्युक्तमोक्तो वारमेवो भवान् कस्तापकनिकायवर्णिनाममर्दिता दूषेन
पथीयसो पारीयसो विसरमुत्सारयितुं दिग्विजयप्रदानारम्भमादितम् । सत्ये
च पात्रासाग्ने प्रेमीभूनेषु च ऐनोर्हंतमैनिदु विजयात्तसिगिर्दिमिसेरतिप्रीता

१ विदुः-राजीवः समादायिष्यात् तद्विदुः समये 'अहं सर्वदेवैते'
त्यप् । २ अपरं वाप्रेतिविप्रदे 'पूर्वरायरोतार'ति समाधे 'अहं सर्वदेवैते'त्यप् ।
३ 'अनमित्तं व्याप्रादिभि' सामा'दाप्रयोगे' । ४ 'सुवि रचा' इति रचाधाता । ५
'अश्वाश्वयोग्नि-इति सत्यं वा । ५. रोम्बादन्-कृतादिभिः' ।

कीर्तिपार्थिव शुभेऽहि गजेताभीर्यपदिकंधानुष्कासिर्कंप्रासिकंपारस्वधिकशौचीकया
 छीकाविविविधपरिच्छदसुसजित पूर्व^{११} प्राचीविजिगीषयाऽभ्युज्जगाम^{१२} अभ्यमित्रिणो
^{१३} वाराणसेय प्रह्लादत्तम् । जिते च तस्मिन् क्रमेण चायुर्वृष्टानिवाग्यानपि तत्सहा
 यान् शमयन्नमपमृद्भून्, उन्मूलयंश्च कौशिकठोरानन्यान् किंराजन्यान्, वक्त्रा
 विधवेलातटे स्थापितनिजविजयस्तम्भो भूपतिकुञ्जर करदीकृतान् कलिङ्गान्
 भयनमय^{१४} महेन्द्राभिभवाक्षीतैरिव समवेतैर्गजैः इभ्युर्वैतिभिश्च विध्वारण्यानीं
 जिवाऽवाचीं दिश ययौ, तत्राप्यपर्वतीयशैर्ग्रून् सम्मर्दयन् कावेरीमुखद्वमानक्षो
 लकेश्वरकीर्तिं पुलुकीकृत्य प्रमदाभिव नमंदां नमंदासुक्तीयं विगतैराजान्तरभयेन
 चण्डसेनेन सस्कृत उज्जयिनीं प्रविवेश, तत्र च वासवदत्तया, पद्मावत्या च समा
 गतोऽतिप्रीणश्चण्डसेनोऽनुभूतामन्दानन्दोऽभूदित्यतिप्रीतियुक्तो वरसेश काश्चि
 निशास्तत्र विधम्य श्वाशुरैरसैनैरन्वित प्रतीचीं दिश जगाम । तत्र ईषद्वैत-
 नेत्रातिवाचाटान् छाटान् भयनमयन्त तमवलोक्य मा मामयमब्धिसुन्मन्यितु
 मुन्मूलयेदिति सशीत्या भीत्या तद्वजावधूतवनव्याजेनावेपथ मन्दरधराधर । इत्थ
 मास्वद्विलक्ष्णोदयनस्तेजस्वी उदयन प्रतीच्यामपि प्रकृष्टमभ्युदय प्राप्नुवन्
 कुबेरतिलकामलकासङ्गशशिनीं कैलासहाससुभगासुदीचीं ककुभमभिससार । तत्र

१ कीर्तिः प्रिया यस्मै स कीर्तिप्रिय स चासौ पार्थिव इति शाकपार्थिवादित्वा
 त्समास । २ 'गजसहाभ्यास्त्रेति वक्तव्यम्' । ३ 'केशाश्वाम्यां यच्छावन्यतरस्याम्' ।
 ४ पादाभ्यां चरतीति पदिक 'पर्पादिभ्यष्टन्,' 'इके चरतावुपसङ्गयानम्' इति
 पादस्य पदादेश । ५-७ 'प्रहरणम्' । ८ 'परस्वधाट्ठम्' । ९ १० 'शक्तियष्टयो
 रीकक्' । ११ 'उगितश्च' । १२ अभिग्रमभिलष्येति विग्रहे 'लक्षणेनाभिप्रती आभि
 मुख्ये' इत्यभ्ययीभावे 'अभ्यमित्राच्छ च' । १३ 'नद्यादिभ्यो ङक्' १४ 'राज
 श्वशुराद्यत्,' 'ये चाभावकर्मणो' ततः कुत्सिता राजन्या इति 'किं क्षेपे' इत्यनेन
 समास । १५ 'शृन्दारकनागकुञ्जरे पूज्यमानम्' । १६ महोश्वासाविन्द्रः, 'सन्मह
 दि'ति समासे 'आ-महत् समानाधिकरणे'ति आत्वम् । १७ इमो चासौ युवति
 क्षेत्र्यत्र 'पोटायुवती'त्यादिना समासे 'पुषत्कर्मधारये'ति पुवज्ञाप् । १८ 'तत्पर्यम
 रुद्धयाम्' इति निष्पन्नात्पर्वतशब्दात् 'पर्वताच्चे'ति छ । १९ अयो राजा राजा
 न्तरम्, मयूरव्यसकादित्वासमास । २० श्वशुरस्येमे (तस्येदम्) सेनायां
 समवेता (सेनाया वा इति ण्य) तत् उभयो कर्मधारयः । २१ 'ईषदकृता',
 'ईषदगुणवचनेनेति वाच्यम्' । २२ 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' ।

धत्तराजराजवर्चसम् अमदमानमादये चारमनः श्वोऽसीयत्तममवागमवि प्रातो-
पिक सिन्धुराज स्वकीयतेजोविशेषेण श्रान्धोपिक^१ कुर्यान्मग्नयान् ग्लेष्मानुपि
अतरङ्गीलान् सघरिद्धगलगलच्छोणितच्युरितकौशेयैकेण रा^२दताः कुर्वन् तुष्ट
तुरगमातान् निजपिकटकरटिपटाभिदंलयन् चैवराकृष्टहृत्स्वैकीयकरपातेन च
पारसीकपति शैर्यच्छेदिक विधाय क्षत्रसैन्यकनोप्योयुद्धनिधौ निदधौ ।
हृण्णानिहृतश्च तस्य मुग्धरीकृतदिङ्मुखा कीर्तिरपरा तुष्टतारा गता इव हिमाचले
विचचार । अयस्तिमितविद्विपोऽस्य दम्बितां नदन्तीतां च चमूनां प्रतीपो सादः
केवल गिरिशद्वारेषु शुश्रुवे ।

इत्थ निजपलजलनिधिबीचीनीचीकृतविधिभृष्टशुद्धदम्बमिजृम्भ, समुग्म-
धितप्रातिर्पथिको यासेक्षो वसुधां विजित्य मगधभृष्टत पद्मापतीसितुः पुर
माप्य सद्याविहातैर्हता यासयदत्तामधिकप्रयवारपद मन्यानेन^३ स्वागतिष्ठेन राज्ञा,
पद्मापतीसहितो नैकधर्मैतिसाकृतो निजपलभरेणावनमितातलो छापादकं
जगाम । ततो मन्दरगगयमाननिजबलापलोदितारिगक्रमकरापमानप्रतिमर
सगरावारपारीगकीर्तिरन्येदुर्लभाणैर्कौ^४गाम्भी^५ प्रतिप्ररिपतः सपरिष्टद्वितीया
रवामिविजयोत्सयेनोत्पत्तपताकानुमलतागिनृपयन्त्रीमिव राजधानीमागसोच्चैश्च
रणैरङ्गीयमानः, चन्द्रिभि रगूयमान, कर्पुर्द्वैरीर्ष्यमाण, विर्द्धद्वैरारकैरामी
मिरभ्यर्ष्यमाणः, नरदेवैश्च प्रणम्यमानो निजमन्दिरमाससाद । तत्र च निजमन्

- १ 'पत्तराजभ्यां पति पलभ्यम्' इत्यप् । २ 'श्रुगोपनीय' श्रेयता ।
३ ४ 'तप्त्रत्युत्पृषमीपलोमकूलम्' इति टक् (प्रतीपान्तीपभृष्टौ प्रतिहृष्टानुकूलप
र्वायी) । ५ 'कुलजनिघ्नीशब्दः श्वास्त्यक्षरेषु' इति टक् । ६ 'पद्मद्वैरतोरा
सङ्ख्यातम्' इति श्वायर्थः बम् । ७ 'वद्व्यापमिति विप्रदे गगदिशवापद्, 'स्वस्वये'ति
पुनः । ८ 'शीर्न्येदापये'ति टवि तत्तगे तिराय इतिपमायः । ९ 'नयोप्ये' ।
१० 'पथि पथि' इति बीष्मायामभ्यमीमावे 'अङ्कुरान्मुपयामातो' इति समा-
साम्ते 'नस्तद्विजे' इति टिटापे 'प्रतिपदमेति टयेति' टक् । ११ 'पूर्वमविज्ञातापमाना
तेति पूर्वज्ञानैकसम्भरदिति समासः । १२ 'तदादेतिमासददित्य उरददयाम्'
इतिनदकारेण 'अग्न्यद्वैरक', 'स्वागतादीनाप' इत्यैकमायः । १३ 'गम्यामा विपाये
षा' 'एकादो व्यनुमनगरमा' तत्र गुण्युतेति समासः । १४ 'वरारक्षारीनि'
सिद्धिः । १५ 'विमाया पुरवे' । १६ 'इद्वारक्षान्मुञ्चते पूजयाम्' ।

विनम्रेषु राजसु शासनमधिरोष्य तौर्यमङ्गलतारधीररवप्रतिरवै, तन्मन्त्रिमुख्यपरि
तोषितलोकपालप्रतिविशप्रदत्तसाधुवादै सह निधानाधिगत कुलोचित सिंहासन
माहरोह । नीतलोभश्च सन् वसुधाविजयार्जित च वसुवासधोपम साकृत्य द्विजेभ्यो
वितरन्, साममन्त्रिलालाटिकक्षितिपतिमण्डलश्च कृतमहोरसवोऽकृत कृतार्थम् ।

इत्थ कौशाम्ब्यां रुमण्वधौगन्धरायणाधिकृतराज्यमार कदाचिर्मादृजिकै
रन्यदा कौर्मरिकैः कदाचिच्च माड्डुकिदैर्विनोद्यमान, कदाचिद्वासवदत्तयाऽन्यैश्च
स्वानुजीविसभ्यैः सङ्गीतप्रावर्यैर्वीणां वादयन् पद्मावत्या च सह कुशलकुशीलव
कुलशीलितविचित्रवाद्यिक्लशीरवविषशीकृतमनाः, सङ्गीतक वा सेवमान, समय
मत्यवाहयत् । कदाचिरपर्व्यर्च्यनो विविधविबुधै सह शास्त्रसागरममथत् ।
सङ्गद्वपलाशश्यामवारवाणो गृहीतधनुर्बाणोऽतिपुष्पवाणोऽधोरसमारुह्य निष्कौ
शाम्बिमृगान्^१ मृगयमाणोऽसौ कदाचिदारण्यैर्वान् वशमानयमानो मृगयारसमा
स्वादयन्नतिभयानकान् चित्रकान्, वृकान् व्याघ्रकौश्च सपन्नार्करोत् । कदाचिदु
पाचभक्षो भक्षूकानमल्लत् । अथदा चालपुष्पिणोऽतिमल्लो^२ मल्लशाले मल्लितमल
मल्लकमतल्लिको मल्लकैरवल्लत् ।

एव सुखोपभोगेषु घसमान तमेकदाऽऽस्थानस्थित समागतो मुनिनिरादः
स्वीकृतातिप्रह्वीभूततत्सम्पादितातिथ्य समुवाच—‘वत्सेधर, सद्येपेण ते किञ्चि
द्विवशु मामवधेहि—भासीत् पुरा पाण्डुनामा स्वदीपपूर्वं
नारदस्य नरवाहन पितामहो महौजा राजा । तस्य कुन्ती माद्री चेति द्वे
दत्तोत्पत्त्युपक्रम मध्ये भार्ये बभूवतु ।^३ प्रातिपौषिको मथितप्रमाथी
स नदीनमेखलां महीमहीनो विजित्य जित्त्वरौऽवमत्य

१ ‘सङ्गायां क्लाटकुकुट्यौ परयति’ । २ ‘शिल्पम्’ । ३ ‘मड्डुककर्करादन
न्यतरस्याम्’ । ४ ‘समाया य’ । ५ ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ । ६ परिग्लानोऽ
ध्ययनायेति ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’ । ७ सङ्गद्व पलाशश्यामवारवाणेनेति
‘अवादय कुष्टाद्यर्थे तृतीयया’ । ८ पुष्पवाणमतिक्रान्त इति ‘अत्यादय क्वा-ताद्यर्थे
द्वितीयया’ । ९ अश्वानामुर इव इति विग्रहे ‘अप्रात्यायामुरस’ । १० निष्क्रान्तः
कौशाम्ब्या इति ‘निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ । ११ ‘पथ्यभ्यायन्यायविहारमनुष्य
हस्तिविविधं वाच्यम्’ इति धुञ् । १२ ‘सपन्ननिष्पन्नादतिव्ययने’ । १३ अलङ्कृता
शितस्वलम्—इति खः । १४ मल्लानतिक्रान्तः । १५ मनोहत्वाद् धुञ्, अनुश
तिकादीनाद्येषु भयपदवृद्धि । १६ ‘इण्णशमिसत्तिम्प’ करप् ।

वत्सराजराजैयर्चसम् असहमानमाहवे चारमनः श्रोवसीयसममानमपि प्राती
पिक सिञ्चुराज स्वकीयतेजोविशेषेण आन्वीषिकं कुर्वाणस्वग्रामान् ग्लेश्वानुविष्ट
असह्यीडान् सचरिद्धत्तगल्लगल्लोणितस्त्वरितश्रीतेयैकेण सण्डसः पुर्वं सुरस्य
सुरगमातान् निजविकटकरदिघटामिदंलपन् चैवत्तपृष्टवस्वैकीयकरवाले १ च
पारसीकपति शौर्यच्छेदिकं विधाय दानुमैन्मस्वोष्णोत्पन्निधौ निदधौ ।
हूणदानिहृतश्च तस्य सुवरीकृतदिग्मुखा कीर्तिरपरा सुप्रताप्ता गता इव दिमाषते
विचचार । भयरितमितविद्विषोऽस्य दितनां गदन्तीनां च समूनां प्रतीयो नाहः
केवल निरिगदेषु शुशुचे ।

इत्थ निजपलजलनिधिवीचीनीचीकृतविविधभूभृद्भुजदम्बविजृम्भ, समुग्म
धितप्रातिर्पयिको यासेतो यस्तुधां विजित्य मगधभूभृतः पद्मावतीविभु पुरं
प्राप्य सग्राविज्ञातैर्हतां पातयदक्षामधिकप्रसवारपय मन्वानेन १ स्थागतिदेन राज्ञा,
पद्मावतीसदितो नैकप्यमैतिसहृतो निजपलभरेणापनमितागलो छाषाणक
जगाम । ततो मन्दुरनगायमाननिजबलायलोदितारिनम्रमकरायमानाप्रतिमट
सगरावारपारीणकीर्तिरन्त्येष्टुर्लायार्णवैताकौशाम्बी प्रतिप्ररिपतः सपरिचदप्यं चित्तीश
रघामिविषयोस्तवेनोत्पत्तपताकाभुजलतागिर्नुत्यम्तीगित्य राजधानीमागस्योच्चैश्च
रजैस्त्रीयमानः, चन्द्रिभिः सस्यमानः, फागुर्देवैरीप्समानः, विर्ददरदारैरासी
मिरम्यर्ष्यमानः, भरदेवैश्च प्रणम्यमानो मित्रगन्धिरमासस्तादः । तत्र च निवसान्

१ 'पत्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्' इत्यर्थः । २ 'श्रोतवतीय' प्रेयसः ।
३ ४ 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपनोगूलम्' इति टक् (प्रतीपाश्वीपशब्दौ प्रतिहूणाशुहूण
र्वायी) । ५. 'कुलपुत्रिणीगम्य स्वात्पल्लवरेषु' इति टक् । ६ 'यद्यदुद्गतोरा
राजमानम्' इति स्वार्थे क् । ७ स्वर्णपयमिति विप्रदे गदादिधात्वर्थः, 'मत्स्यधे'ति
कुक् । ८ 'शीर्षेदेदाद्ये'ति टक् तच्चो गिरसः क्षीपभाषाः । ९ 'कस्तोष्णे' ।
१० पथि पथि इति वीस्तायामस्ययीभावे 'आकूररूपयमानः' इति समा
साम्ने 'नरतद्धित' इति टिकोप 'प्रतिपयमेति टंलति' टक् । ११ पूर्वमविज्ञाता पद्मावती
तेति पूर्वकालैकगर्भजरादिति समासः । १२ 'तदादेतिमासस्तदित्य' तत्रपक्षानम्
इति तदकारेण 'आवहृतेप्रक्', 'स्वागतादीनाथ' इत्येतभाषाः । १३ 'गहस्तादि विवर्धे
भा', 'एषाद्योऽप्यनुमन्त्यतरण्याम्' तत्रः तुप्तेति समासः । १४ 'वत्सराजराजिनि
गिदिः । १५ 'विभाषा दुर्दे' । १६ 'इदारकजगदुजरीः पूजयाम्' ।

विनम्रेषु राजसु शासनमधिरोप्य तौर्यमङ्गलतारधीररघुप्रतिरवै, तन्मन्त्रिमुख्यपरि
तोषितलोकपालप्रतिदिशप्रदत्तसाधुवादै सह निधानाधिगत कुलोचित सिंहासन
मारोह । वीतलोमश्च सन् वसुधाविजयार्जित च वसुवासवोपम साकृत्य द्विजेभ्यो
वितरन्, सात्ममन्त्रिलालाटिकचित्तिपतिमण्डलस्य कृतमहोरसवोऽकृत कृतार्थम् ।

इत्थ कौशाम्ब्यां हमण्वद्यौगन्धरायणाधिकृतराज्यभार कदाचिर्मादृजिकै
रन्यदा कौर्मरिकै कदाचिच्च मादृहुकिर्षिनोद्यमान, कदाचिद्वासवदत्तयाऽयैश्च
स्वानुजीविसभ्यैस्तन्नीतप्राचार्यैर्वीणां वादयन् पद्मावत्या च सह कुशलकुशीलव
कुलशीलितविचित्रवादित्रकलशरीरविविशीकृतमना, सङ्गीतक वा सेवमान, समय
मायवाहयत् । कदाचिरपर्यर्थायनो विविधवियुधै सह शास्त्रसागरममथत् ।
सर्वैरूपलाशरयामवारवाणो गृहीतधनुर्बाणोऽतिपुर्वबाणोऽक्षोरसमारुह्य निष्कौ
शाम्बिमृगान्^१ मृगयमाणोऽसौ कदाचिदारण्यकान् घशमानयमानो मृगयारसमा
स्वादयसतिभयानकान् चित्रकान्, घृकान् श्याम्रकौश्च सपत्राकैरोत् । कदाचिदु
पाचमल्लो भङ्गुकानमल्लत् । अन्यदा चालपुंरुपीणोऽतिमल्लो^२ मल्लशाले मल्लितमल
मल्लकमतल्लिको मल्लकैरवल्लत् ।

एव सुखोपभोगेषु वर्तमान तमेकदाऽऽस्थानस्थित समागतो मुनिनारदः
स्वीकृतातिप्रह्वीभूततरसम्पादितासिध्य समुवाच—‘वत्सेश्वर, संक्षेपेण ते किञ्चि
द्विषष्ट मामवधेहि—भासीत् पुरा पाण्डुनामा स्वदीपपूर्व
नारदस्य नरवाहन पितामहो महौजा राजा । तस्य कुन्ती माद्री चेति द्वे
दत्तोत्पत्त्युपक्रम मध्ये भार्ये बभूवतु ।^३ प्रातिपौरुषिको मधितप्रमाथी
स नदीनमेखलो महीमहीनो विजित्य शिरैर्वरोऽवमत्य

१ ‘सश्या ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति’ । २ ‘शिल्पम्’ । ३ ‘मदृहुकर्मरारादन
न्यतरस्याम्’ । ४ ‘समाया य’ । ५ ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया’ । ६ परिग्लानोऽ
प्ययनायेति ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’ । ७ सप्तद्र पलाशरयामवारवाणेनेति
‘अवादय’ कुष्टाद्यर्थे तृतीयया’ । ८ पुष्पवाणमतिक्रांत इति ‘अत्यादय क्रांताद्यर्थे
द्वितीयया’ । ९ अश्वानामुर इव इति विग्रहे ‘अप्राख्यायामुरस’ । १० निष्क्रान्तः
कौशाम्ब्या इति ‘निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ । ११ ‘पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्य
इतिस्थिति वाच्यम्’ इति घुञ् । १२ ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने’ । १३ अश्वदक्षा
शितङ्गलम्—इति खः । १४ मल्लानतिक्रान्त । १५ मनोहृत्वाद् घुञ्, अनुश
तिकादीनाद्येयुमयपदवृद्धिः । १६ ‘इणनज्ञिसर्तिम्य क्ताप्’ ।

देवि, भरित विविधै पंतनिकै^१, परिनिकै^२, मयिकै^३, विमयिकै^४, ययासाठ यया
समैय ययावरपक मय्याणि सार्यारुर्षद्विष मयविमयिकै^५, आपमित्यैकावार
हारिकै^६, धार्यिकै^७, सावैणिकै^८, गात्रिकै^९, कीटैतै^{१०}, ग्राह्मिकै^{११}, मात्रिकै^{१२},
शोषमारिकै^{१३}, बोवधिकै^{१४}, परिपूर्णो बहिनंगैरन्मुष्टिनिष्टै^{१५}स्योऽप्यग्नतनंगरन्मुष्टित
विष्टविष्टिष्टै^{१६}द्विको माष्टयदेवाः । तत्राप्यस्य आप्तिदत्ताभिषद्विज्ञस्य ग्रयः पुत्रा
उत्पत्ताः । मध्यमैरस्तेषु जनुषा^{१७}धो बाह्व एव क्षामासदनमसदम् । उपायोस्तनु
बाह्वरदत्तास्य, केनोर्ध्व द्वातितकर । द्वातितकरो बाह्व एव विद्याभिष्टानुकेऽ
कस्मारिषतुर्गृहाभिगंतोऽद्यावन्मज्ञातकुप्रत्य । तस्य ज्येष्ठो भ्राता तत्राप्यस्य यश्च
दत्तस्य सन्तजां मामुपायच्छत । कालेन तस्य वर्षोवा^{१८}र पिता पतिमष्टिनिष्टया
परिष्ठया निजभार्यया सह स्वगंत इत्यतर्पणी^{१९} निजपत्नी^{२०} मां विरहस्य तीर्थो
हेतुम गतो मे भर्ता निजभ्रातृनीजनकशोकस्ततस्तत्तत्सरस्यतीक्ष्णं पूरे तनुमापार्चय ।
तत्सहयापिमिध्यागत्योदिततदुदन्तीष्टयाऽह तमनुगन्तुमना अप्यग्नतः सारति
तयाकर्तुं नासादय स्वैरान्धयैर्लभ्यमानम् । प्रत्यप्रशोकाभिभूताया अपि मेऽकस्मात्
साप्रहरो नियातो द्रुमुभिलुष्टित इति क्षीष्टभ्रशमिया तिम्रिमांजनीभिः सह

१ 'पेतनादिभ्यो लीवति' । २-४ 'यत्रकपविक्रयाहन्' । ५. ययाप्र
तिज्ञम् । ६ 'सत्याददायधे' । ७ 'अपमित्ययापिताग्नौ कञ्चनौ', स्वयहारेण
चरतीति उक्तिं स्वागतार्थीमाद्येयप्रभाषे वृद्धिः । ८ 'तदस्य पण्यम्' ।
९ 'छपणाहन्' । १० 'तदस्य पण्यम्' । ११ 'मामकौटाम्पाद्य तप्या' । कुप्यं
भयः कीटाः स्वतन्त्र स चासी तदा अपि 'नरतद्विते' इति टिलोपः । १२ 'ग्राह्मा
ग्न्योरिग्ये' । १३ १४ 'मद्यादिभ्य हन्' । १५. 'विभावा विवधान्' ।
१६ १७ नगरादितिरिति विप्रदे 'अपपरिवदिरश्चयः पञ्चम्ये'ति समासगतप्रभुणि
(निपूर्वकस्यतः त्रिणि यज्जादिरवाप्तप्रस्तामे 'हानिधमियमीमांसे'ति च)
ययामेवंभूता निष्टयाः चाष्टाष्टादय ('निमो गते' इति एवपि 'हवशासाही तद्वित'
इति च) यत्र । १८ 'यतनिष्ठुमोर्ह' । १९ 'भरित गात्रि वि' ।
२० 'मर्यागा' । २१ 'मुमानुमो सनुगम्य इति च' । २२
कनततरहस्यम् । २३ 'अग्नयैवविपनामुह' । २४ 'पादुमां प' ।
२५ 'मद्यादिभ्यदेति' एवमेति 'ओगुन' । २६ 'ने' ।
मम्' तथा लयो गतिप्रममे' इति गणपत्ये' । २७ 'द्वे' ।

समुपात्तस्यैव सखाऽहं ततः पलाय्य दवीयसि देशेऽयायावन्मया मास कृच्छ्रकर्मोप
जीविनीतस्ततो निवसन्ती दीना, कर्णपरम्परया वरसेशं श्रुत्वा शरण्यु शीलैक
पाथेयाऽऽत्मसरक्षणमाग्रेकध्येयाऽहमिहायाता । आस्थानमण्डपगतस्य च राज्ञोऽ
भ्यर्णं गत्वा शरणं याचितस्यादेशेन त्वच्छरणातिकमासादितयतोऽप्येव एव मे
वृत्तान्तः । आवाह्याभिक्रियाधूमैर्मदीये दद्यावीपत्तिर्पङ्कले इति पिङ्गलिकानाञ्चा
प्रसिद्धाऽहम् । एवमुदितवृत्तान्तां तां देवी वासवदत्ता कुलीनेयमिति मनसि कृत्य
प्रीत्यैव अगाद ईहं स्थितो वर्तते शान्तिकराभिधोऽस्माकं पुरोहितो वैदेशिकः ।
स्यात्, स ते देवः ।

एवमुक्त्यात्युक्तया शान्तिकरमानाययितुं प्रार्थिता वासवदत्ता प्रतीहारद्वारा
तमाकार्यानुयुक्तपरिज्ञाततदन्वयाभिजनादि अपीय ते प्रजावती ? इत्युक्त्वा त
सां ब्राह्मणीमदीदृशत् । एव तयोः परस्परं परिज्ञप्तौ सजातायां ज्ञातबन्धुविनाशः
शान्तिकरो भ्रातृजायां निजनिवासमानाय पितरौ भ्रातरश्च यथोचितमनुशोष्य
दारकद्वितयान्वितां तां भृशमाश्वासयामास । देवी वासवदत्ता चापि तस्या
द्वावपि ज्येष्ठकनिष्ठौ पुत्रौ यद्गुह्यसम्पत्तिवितरणपूर्वकं क्रमशः शान्तिसोम-वैश्वानर
नामानौ कृत्वा भाविनः स्वपुत्रस्य कुलहितौ पुरोहितौ परिकल्पितवती ।

इत्थं तत्र सर्वेषु सगतेषु लब्धविभवेषु च दिनायतिवाहयस्तु शान्तिकरा
द्विष्वेकदा तत्र स्वकीये पञ्चभिः सुतैः सह शरावान् समादायागतामेकां कुम्भं
कारीमालोष्य पार्श्वतीयां पिङ्गलिकां वासवदत्तोवाच—सखि, समालोकयेमाम् ।
इयं हि पुत्राणाम् पात्रम् इति पञ्चास्या पुत्राः । नाद्यापि ममैकोऽप्यत ईदृशी
अपीय न मादृशी अननुभूतास्मोर्यस्य ततिर्मुखैतीयशोभासुखोद्भूतसन्तापसन्तसा
वर्तते । एवमुक्ता पिङ्गलिकाऽग्रधीत्—देवि, पापभूयिष्ठा प्रेक्षा प्रजेयम् दरिद्रेष्वेव
भूयसी । पुष्पादसेषु च जनेषु कश्चिदुत्तमपुण्यामैव जन्मिकै इति त्यरपालम् ।
अथ भवत्यप्यचिरादेवावाप्तोचितसुतसुखा भविष्यतीति ।

१ ब्राह्मणादेशाकृतगणत्वात् प्यजि ह्यस्तद्वितस्येति यलोपः पितृान् स्त्रीप् सतो
नजि अयायाकाम्या (असम्मनिष्ठा) औदासीन्येनेति भावः । २ पथ्यतिथिवत्
तीतिठञ् । ३ 'अभेक्षाविदूयै' । ४ 'ईपदकृता' । ५ 'अनत्याधानं ठरसिमनसी' ।
६ 'इदमो ह' 'इदम इत्' । ७ पुयोगलक्षणा स्त्रीप् । ८ 'मुखपार्श्वतसोलोपश्च' ।
९ 'एयदादिषु इतोऽनालोचने कञ्', 'इदकिमोरीशुकी' टिड्देति स्त्रीप् । १० आ
सर्पनाम्नः । ११ 'इदाच्छ' । १२ 'मुखपार्श्वतसोलोपश्च' । १३ 'तदद्वेति इति ठञ्' ।

तामरां भवानीमिव सिंहास्त्रां महाजातीयां कम्पामेकामवरयम् । तदपहरेन्न
 समकालमेव विस्मयाक्रान्तमना मनाक् स शबरोऽचिन्तयत्-‘गुरुदुर्गेऽपि त्रिमु-
 षौमम्भायितैतादृशरूपेणा केय स्यात् । यदीयं मौजुदी, यथ सिंहादिना ।
 यदीय दिव्या, कथ माहचैरीपया । तद्य भ्रमो या स्वप्ना यति तत्पञ्चिज्ञानयाः
 दमिमासुपमर्षामि । इमो हि स्वमित्रेण सयोजयितु क्षयनुवतो ममापूर्वेष्वने
 सुदिनाद् गतयेत् ।’ इत्यालोष्य स मे ‘सुदृष्टदन्तिरमुपगतः । पठन्तिष्व-
 सैकत्र तरुणायप्रदेने सिंहादबन्ध तयलर्परसमरोजान्वयचेतुमारमत । तन्मित्र
 मुपगत्य कृतानतिरूप्यातिथिमीत्या ष्याद्वत्तरयागतयचनया तया मिश्रानि
 कौतस्त्यादिष्व दावरः इव दावानीपरनैककारण क्षयर नीतहृमुद्यासिद्धेतोदाय
 निजागमम चाचणानोऽप्रवीत्-‘देवि, भयतोमपहरे’त्येतद्ग्रहं निजमुद्यत्तायंवाइ
 सुत श्रीमन्त यमुदय स्मृतिपथमवतारिगवान् । स हि रूपेण यौवनेन च त्वमिश
 द्वितीय इति कन्या सा धन्या परमाः करो मैत्री दामयपार्श्वपणिभिना, यैवादि
 विभिना तेन गृह्येत । पया खं तादृतेन न मुग्धेष्टेदिधेरेताहोचमरुपसम्पदाय
 विशारदिमा दिताभि मोनमापहत् । इत्यमावर्जितमर्माविर्षेनो कम्पमाऽहम-
 रापरै रिवापहतमामसा साञ्चितैः शरीरमिर्मरितारैरिय विदददया क त मुह्य ? त
 तावदामोय मैर्वो प्रदर्शयस्वेति’ तं दावरमुवाच । तद्वाक्यं कृत्यायमिवागमार्गं

१ महती प्रकाशयती-‘प्रकाशयने जातीयर्’ तत ‘पुण्यामंभारव’-इति
 पुपत्ताये ‘नामदत्त तमानाधिकरणपाठीयवोरि’त्यात्मम् । २, ३ अनुर्भा दुगता
 प्रवाणां मुषनानां च ममादाश इति विमर्हे ‘तद्वितायोत्तररथमगदारे पठि’
 तमामे ‘तत्तत्पार्श्वे शिषु’ ‘त यमुगकमिति’ कथित्या ‘प्रकाश’ तातत्पदे शिषुः
 शिवाभिष्ट इति प्राप्ते ‘पत्राच्यन्तस्य भेति निविष्यते । ४ प्रकाशानं कन्यु ।
 ५ ‘मनोर्वाशान्मुन्नी मुह्ये’त्यन्तमाहवा । ६ मनोरमानं शरणां ‘न’ इति
 इति टम् । ७ कुपो मराः कुपस्यपरगुण भाषः । ८ ‘इत्यो’ इति । ९ मित्राव
 माव इति स्वमि विशाष्टरि पठोत् । १० ‘मेरी’त्यात्मनिष्ठकारदा
 नन् इति महकोत् । ११ ‘ममि’त्यात्मनिष्ठकारदा
 विषयीति इति । १२ ‘ममि’त्यात्मनिष्ठकारदा
 १३ ‘ममि’त्यात्मनिष्ठकारदा

मयमान शयर स्वपत्नीं प्राप्य भूरिभारहार्यमुक्तामृगमदादियुक्तोऽश्मदृष्ट
मायातोऽनुलितवक्त्रिक^१ प्रभूत तत्प्राभृत मरिपत्रे न्यवेदयत् ।

सोत्सवमतीते तद्दिने रात्रौ रहसि मामवगततत्कयादर्शनाशेषदृष्टान्त कुर्वा
णस्तत्र गन्तु भृशमु-मनीभूत मामादाय स शयरेक्षस्तद्विदामुद्दिश्यापरिहृश्य
निशयेषादिशिवयत् । प्रातश्च सशयरेक्ष मा तत कापीतमवगत्य तत्प्रीतिप्रसीतो
मरिपताऽवलम्बितचतुस्तस्थौ । तरस्विना तेन चाह शयरेण क्रमात्तुपाराद्रिं नीत
इति तस्मिन् सरसि स्नानान्तर स्वच्छसर सलिल पीत्वा पीलुकुण्कमनीयकानने
निष्कुलाकृतस्वादिवृक्षैः शितभवंपोरावयोर्विकीर्णकुसुमास्तरण भृङ्गीसङ्गीतमुन्दर
शुभगन्धयह ज्वलितौषधिदीपक तत्काननमेव निशि विश्रायै वासधेशमाभूत् ।

अन्येषु प्रतिपद तत्तदुत्कलिकाभृता तन्मार्गानुधाधिना मनसा प्रयुङ्गता
इव स्फुरद्दिशिणचक्षुषा च सूचितागमना इव, सटोलसिंहपृष्ठस्था शरदम्भोधरो
रसङ्गसङ्गिनी निशीथ्यानां थकलाभिरैन्दवीकला इव तन्नागता सा सुभ्रूविलसद्वि
स्मयीः सुषयसाध्वमाभ्यां चक्षुभ्यां मयाऽवलोकिता । मा चापि सिंहादवतीर्या
वचितपुष्पा सरसि स्नाता तत्तीरगतहरमर्चयतिरस्म । समापितसपर्यां च तामु
पेत्य मत्सर्खे शबर सप्रणामभारमानमावेद्य ममानयनसूचनपुरस्सर तत्र मामुप
स्थापयितु सदनुमतिमजिज्ञासत । विदिततदभिप्रायेण च शयरेण तत्र नीत मा
प्रणयपरिपूर्णं नेधेण तिर्यंगालोकयन्ती मदनवेदशवशात् शयरमभ्यधात्-‘मुहुत्ते
मत्सो नाय ना, य^२ दशं दशं यद्दीदशी दशा मे सजाता । नेषमाकृतिर्मर्यामात् ।
अयं तु मद्ब्रह्मनाय समागतः कोऽपि विद्य इति निःसाशयिकम्^३ ।’ एतदाकर्ण्य

१ वस्तु हरति घट्यावहति धेति ‘वस्तद्रव्याभ्यां ठन्कनौ’ । २ तस्येन
युगपदिति यौगपद्येऽप्ययीभावे-‘अव्ययीभावे षाकाले’ । ३ ‘अस्मिन्वक्षुषेतो
रहोरजसा लोपधेति’ च्विमलोपी, ‘अस्य ष्वा’ वितोत्वम् । ४ ‘अस्मायामे
घास्रजो विनि’ । ५ पीलुजां फलानां पाक-‘तस्य पाकमूले’-इति कुणप् ।
६ निर्गत कुलमन्तरषयानां समूहो यस्मादिति यदुद्गीर्णं ‘निष्कुला
शिष्कोपणे’ इति ङाच् । ७ अतिशयेन स्वादु, ‘अजादीगुणवचनादे’ वसि
सहकारेण ‘अतिशयने तमविष्टनी,’ टरिति टिलोपः । ८ ‘आशिते भुवः करण
भावयोः’ इति खच् । ९ ‘आणिस्थादातोलजन्यतरस्याम्’ । १० रात्रिः ।
११ ‘राजाह सविभ्यष्टच्’ । १२ ‘आमीक्ष्ये णमुल् च,’ ‘निरययाप्तयो’,
‘हन्मेजन्तः’ इत्यप्ययत्वम् । १३ ‘सशयमापन्न’ इति टञ-तादृहुमीहिः ।

कौमुदी-कथाकलोलिनी

‘मुह्यद्बरेन्द्र’ । त्रैविद्यामार्गस्य मम सा भार्या मनोवती च, पश्यदधीनं सा ते
 स्वसा समुत्पत्ता षष्ठमेवा मे भूतेर्पूर्वाया भावाकभगिनी । भवानरि य मदीयं
 मृतपूर्वं मिश्रम् इतीमां परिणीतपूर्विणो मेऽस्ताविशानीमवश्य परिनेष्टथा ।
 किन्त्वेतत्सर्वमवगतसर्ववृत्तान्ताभ्यामस्मत्पितृभ्यामेव कृणुम्यादिति तो ल्या पूर्वं
 तत्सर्वीकृतिं लभस्वेत्यमुषो मिश्रावसुस्तत्पितरायुपगम्य सर्वं लब्धिवेष्टितान् ।
 ‘समुपलब्धतत्सर्वीकृतिश्चोद्गाहमगलममालम्भानि विरचय्य मिश्रावसुस्तान्
 जीमूतवाहनेन सह सग्निलसितसङ्घाते वरगद्विद्याचरोदधुरे, चन्द्रदुषाणं
 विधिपत्यसुरद्राह सम्पादितवान् ।

इत्थं निष्पादिनविवाहो जीमूतवाहनो महाहोण विभवेन मलयानी गुरो
 घैलावनाययलोकयितुमेन्द्रा श्वशुर्येणामितवसुना मिश्रावसुना सह गा हा
 इति विष्कोषन्ती मातर निवर्तयत् कश्चित् यविष्ठ परपक्षितम् । सत्त्वं
 किमीदृशे ? किं च माता ते शोचति ? इत्थं पृष्ट स इत्थं यजुमारम—
 १. पुरा कद्रुर्विनता च द्वे कश्यपमार्गे यभूवतुः । कथाप्रसङ्गेन तिरुत्त
 पोस्तपोराद्या सप्तसप्तिसतीन् श्यामान् अपरा च तान् कर्कान्गोन्वन्तान्
 मायादीन् । ततो जयार्थिनी द्विरसनजानी कद्रुर्निजामप्रेतगौरवन्द्री
 रैर्मण्डिनान् कारयित्वा तान् स्याभूतान् चित्वा दद्यादित्वा इत्यादि
 चकार । यैन्तेय पतव्यगाथागत्य कद्रु सासा सादृशित्वमुपिच्छत् ।
 काद्रवेयास्तदानीं सुरारुचमन्थनशीराग्निहन्त्युधातः सम्मागुन्ते दीन
 मैच्छद्विति साद्यं पीराग्निं गत्वा सुधार्यंमुखौर्य प्रदशयामास । इति
 हरिः ‘गुष्टे’ऽस्मि ते, वृणीष्व कश्चिद् वरम्’ इति यैन्तेयममास । इति
 ह्येन कोपितो यैन्तेयै ‘नागा मे भक्ष्या भवन्ति’ इत्यवाचत । ‘तत्सर्वं’
 हरिणा निजपराक्रमाजितामृतो गरुडस्तदास्यामपचपरिहृत्यैव
 प्लमुषगोप्तो यत् यथा नागैरिय सुधा न भुज्येत, तदीयं कर्त्तव्यं
 पतव्यं करोमि । त्वमेतामादाय तत्र गच्छ, गरुडैर्ना तेभ्य प्रदद्यात्

१ ‘न कोपयाया’ । २ ‘मुष्पुषा’ । ३ ‘श्रुं कर्मणे’ इति ।
 कर्मणि पठ्यविधानादप्य तद्वित्तस्य इमो योगो न पठ्यः । ४ ‘न’
 ५ ‘स्वे च’ । ६ ‘पति प्रतिनिधिप्रतिदानयो’, ‘प्रतिनिधिप्रतिदान’
 ७ ‘प्रतिनिधिप्रतिदान’ । ८ ‘प्रतिनिधिप्रतिदान’ । ९ ‘प्रतिनिधिप्रतिदान’ ।

एवमुक्तो वैनतेयस्तथेत्युक्त्वा समुपात्तकीलालकलश काद्रवेयानुपेत्य हरिवर प्रभावाङ्गीतान् तान् उवाच यदेतदमृत मयाऽऽनीतम् । तच्च ममाग्वां मुक्त्वा गृह्यताम् । भयक्षेदहमेतद्भस्मस्तरे सस्थाप्याग्वाञ्चो-मोच्य गच्छामि, यूयमितोऽमृतमेतस्वीकुरुत । 'तथास्तु' इति उच्येपु नागेषु, गरुड पवित्रे कुशास्तरे कीलाल कलशमाधत्त । तेऽपि च तन्मातर मुमुचुरिति दास्यमुक्तया मात्रा सह गते गरुडे, यावदेव विगतभीता काद्रवेयास्तदमृतमाददते तावदेव स्वशक्तितो नागान् विमोह्य शक्रः कीलालकलश कुशसस्तराजहारेति पीयूषस्यापि स्यु एत द्विया कुशसस्तरमेव लेलिह्यमाना विपण्णा नागा पाटितजिह्वा द्विजिह्वतां ययु । समवाप्तहरिवरस्तार्प्यश्चानुदिन निपत्य तान् भक्षयितु प्रारभतेति कृत्वा नागलो कमेकदैव नष्ट मन्यमानो भुजगेश्वरो वासुकि, प्रार्थनापूर्वकमेकैक नाग तदाहारार्थं प्रेषयितु प्रतिज्ञाय, नागलोके तत्प्रवेश निषिधेय । तथेति प्रतिपत्ते वैनतेये वासुकिस्तदाहारार्थमनुदिनम् एकैक नाग प्रेषयितु प्रारभत । एतेन च क्रमेण संप्र्यातीता फणिनो विनाशमफणन् ।

अहश्च शखचूडाख्यो नागो निजवारक्रमेण नागराजनिदेशतोऽधोमां वप्यं शिलामावातः इति संधो निधन गमिष्यतो मे शोकेनाग्वा परितपति । एतदा-
फर्ण्यासिदु खितो जीमूतघाहस्तममापत्—'अहो अस्याने वासुकरेण क्रमो यन्नि सत्वेनेव स्वहस्तेनैव स्वप्रज्ञा रिपोरामिपतां नीयन्ते । कश्यपापरस्य तार्प्यं स्यापि अक्षयधर्तिदेहार्थमित्यकरण न युज्यते । तदद्य त्व तावत्प्रसीद, मा विपीद, गृहमितो गत्या निपीद । अह त्वामद्यैक स्वशरीरप्रदानेन रक्षामि । एवमाकण्य शखचूडोऽपि धैर्येणैवमुवाच, 'भगवन्, शात पापम् । मैव पुनरि त्यमभिधत्या । अह निजकुल कलङ्कपङ्क्ति कर्तुं नेहे; नेहेत्य काचस्येव मम शरीरस्य कृते मुक्ताकणेरिव भवाहस्य चतिर्जातु शुक्ता ।' इत्यमुक्त्वा स साधु

- १ 'सञ्जायाम्' इति कद्रुशब्दादूटि 'द्वयच' इत्यपत्य ढकि 'ओर्गुण' ।
- २ 'अपि' पदार्थसम्भावनाऽवचसर्गगर्हासमुच्चयेपु' इत्यनेन अप्रयुज्यमानविन्दुपदार्थयोक्तकतायाम् अपेः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्तिर्यक्परः' इति अस्तेः सस्य न परवत् । ३ द्वितीयाश्रितातीतेति समास । ४ 'हनो वा यद्वयश्च यच्छय' । ५ सद्य परदिति' निपातनात्साधु । ६ 'तौ सत्', 'लुट सद्वा' । ७ उपसर्गे च सञ्जायाम्' इति ङः ।

प्रविविधज्जीमूतवाहनेनाभिहित —‘पक्षी-द्र, सत्य चेद्य पापाङ्घ्रिमेपि नातः पर
स्वयेमे भुजङ्गा भक्षया । पूर्वं भुक्तेषु च तेषु भोगिषु अनुशयो विधेय । एषा एवा
स्मात्पापात् यथार्था विशुद्धिर्नायेति’ । भूतानुकम्पिना तेनेत्यमुक्तो गरुडमान्
गुरुपदेशमिव तस्यैव हृद्देशे निवेश्यावशिष्टानस्थिशेषानाशीविषान्, अस्ताङ्ग-
जीमूतवाहनश्च प्रत्युज्जीवयितुं प्रज्जवी^१ नाक ययौ ।

एतदनन्तर जीमूतवाहनभार्याभक्तिसन्तुष्टया गौर्या सुधया सिक्तो जीमूत
वाहनोऽधिकतरोद्भूतकान्तपङ्क समपद्यत । एष तस्मिन् स्वस्थतामासादितेऽभ्य
राक्षीतममृत कृत्स्न वेलातटेऽभिवर्ष्य विपन्नान् पन्नगान् सर्वान् प्रत्युज्जीवयामास
गरुड । ततोऽद्भयेण देहेनामरकीर्ष्या च विराजित जीमूतवाहन यन्धुजनोऽभ्य
नन्दत् । गौर्या दृढाभक्तिस्तन्नायां चाप्यतिदृष्टाऽभूत् । शङ्खचूडोऽपि च तद्विष्टो
रसातल प्रविवेश । जीमूतवाहनोऽपि च मलयान्नलान्निलय तुहिनशैलतट
गत्या मित्रावसुना मलयवत्या निजपितृभ्या च सहितो विद्याधरचक्रवर्तिपदं पुभुजे^२ ।

इत्थयौगन्धरायणमुखाद् विद्याधरकथामाकर्ण्य गर्भभरोदारवोहदिनी वासव
दत्ता, निरतिशय मोदमाना, मागधी^३भार्यस्य वरसेशस्य समीपे वर्तमाना भावि
विद्याधरेन्द्रनिजतनूजविषयकविविधाभिर्वातांभिस्तद्दिनमनैषीत् ।

परस्मिन् दिने सचिवैर्युक्त समीपस्थ वासराजमुवाच—‘भार्यपुत्र, यत्
प्रभृति गर्भोऽयमपाद्यतस्तदा प्रभृत्येव तीव्रा तद्द्रष्टा चिन्ता मां याचते । अद्य तच्चि
न्ताक्रान्तेव सुप्ताह निशि कयाचित् भस्माङ्गरागसितया, पिशङ्गजटाकलापया,
शूलहस्तया च भूत्याऽनुकम्पासम्पादनपुरस्सरमहमुक्ता, ‘पुत्रि गर्भस्य कृते न
स्वया चि ता कार्या । स मयैव दत्त इति मया तस्य रक्षा क्रियते’ एवमुक्त्वाऽ-
न्तर्हितायां तन्मूर्त्तायैह प्रजुद्धा, तमिन्ना चाप्यरुणकिरणैरपमार्यमाणा, रसातल
द्वारणमशिष्रियत् ।

एवमिष्यादिभिरयैरपि भविष्यन्निजतनुजसम्बद्धेराजापैरतिवाङ्मनेषु दिवसेषु,
सर्वेषा मन्त्रिणां शुभलक्षणा, भाविकक्षणाणसूचका, क्रमेण पुत्रा उत्पन्नाः ।
प्रथमं तावत् यौगन्धरायणस्य मरुभूतिरिति विश्रुतस्तनयो जात । ततो
रुमण्वतो हरिशिख, वसन्तकस्य तपन्तक, निर्योदिताख्यस्य, इत्येकापरसप्तस्य

१ ‘प्रजोरितिः’ । २ भक्तिसन्धस्य प्रियादिषु पाठत् स्त्रिया पुंवदित्यस्या-
प्रवृत्तिः । ३ ‘वृद्धिनिमित्तस्य च तद्विस्तारणविकारे’ ।

प्रतिहाराधिकारिणो वायुस इति पुत्रो जायते । तेषु च जानेषु महोत्सवे बतन्तरे नमसोऽन्तरीरिणी वायुदपद्य 'माविनधद्वयतिनो वायरात्रमुत्तरप मग्निगोऽन्तरीरिवसदापाप्रयो भविष्यति' इति ।

अतिशयाम्बु सस्यातुरात्रे, समामन्नपसपोद्वा देवी वामपद्मा, सार्द्धाग्नी सरपितगवापञ्चम, पुरग्भीपरिष्कृतम्, विधिप्रचित्रपिप्रितम्, मग्निमित्रमहा भिमग्निनयप्रतत्रादिमुत्तरपितम्, गर्भरपापमम्, दुरित नरवाहनदत्तोत्पत्ति दुष्टपदुर्गामिष दुष्टदूर्वादिमिषुमायाम्प्रभाषितम्, विरि धरमवीपप्रभाभामितम्, एकतः सरपावितविशिषादुधद प्रसूतिकागृहमप्यारत । अमृत च सा काम तत्र, चौर्निगरदुष्टप्रागृतमवपुत्रि कुमुदिनीकागमिषैकान्तरमनीय द्वितीय भारमिष कुन्तारम् । जातेन च देव सप्तप्रसूतिकागृह साग्तःपुरवासिजननाद्वयेन सह प्राकृतीति प्रसराम्मोऽङ्गाङ्ग्य स्तरगृहादागप्य वासेताप कुमारोत्पत्तिप्रियनिषदिने, दिने तस्मिन्, विद्विषि मौद्देय स्वोपनेय नादं च दूरात् वाग्भूत् । ततोऽन्त दुग्गुपेधौगुववाहृदप्यस्ता रत्नधरापतद्वत्, साग्राग्यलक्ष्मीलीलापुत्रमिष वाग्निपुष्टपुष्टम्, आपतरणार्तं, सद्य ममुत्तरपितुगवलोचन वासवपदनेहेन चपतीय मग्नाग्नि यन्त्रो, मग्नाग्नि च चौगम्भरावजादिषु मग्निषु गगमतीरिषमुद्गिरिताम्भूयत—'रात्रप्रवं तत्रात्मज कामागापनारः । नरवाहनदत्तमेतमागपया, सवदिदाधोऽम्भाविष्यपतिमद्यावेदि' । एषमुत्तरवाविरतापी नमोवापि, दुग्गुभिष्वानमदितापी सजातायाद्यत्रिविष्टान् पुनर्गृहादिषायातिहृष्टा रात्रावविमशामुत्तवं बृहसो मात्रमम्, अनेर्ब्रह्मो यद्यदिष्ट नार्पित गुर्वर्ग त्रेपसो धाम्यं प्रद्वयगतदीनम्, तया वैधित्यदिष्टो वैधर्मोत्तरिहृष्ट प्रतिप्रतिष्ठितम् तापन विनीर्ष माग्निहृष्टोत्तवं कथमाशापयामाग ।

मन्त्ररूपविषयेषु बलपुत्रपदोरिषाम्बु अर्द्धाभाप नरवाहनदत्तम् एतत् अमृतमुत्तरपितुगवलोचन द्विषाग्नि वाग्भूतादुत्तराति हृष्टा गगद्वयवपराग्नि च

१ 'अहर्गोदरेष्ट' इत्यम् । २ 'मग्निगोऽन्तरीरिव' । ३ 'अमग्निदिपति स्तरोर्ध्व' । ४ 'न अर्धवम्' । ५ 'दुग्गेय इत्यत्र (दीपय) इति ईषदुष्टमुत्त' इति सत् 'दुग्गेयद्वय' इति जगद्वये । ६ 'अहर्गोदरेष्ट' । ७-८ 'तद्वैधित्यव्यय कोऽन्तम्' । ९ 'वाग्भूतादुत्तराति' । १० 'वाग्भूतादुत्तराति' । ११ 'वाग्भूतादुत्तराति' ।

निशम्यातितरां तुतोप । अथ मन्त्रिषरा समागत्य शिशवे राजसून विनयेय
गौरवपुपो विष्टतवपुपो हृदयान् दान् स्वसुतान् समर्पयामासु । इत्थ यौगघ
रायणिमंरुभूतिः रौमण्वतो हरिशिख, ऐत्यकिर्गोमुख, वासन्तकिस्तपन्तक
इत्यादयस्तस्य भाविसहचारिण पिङ्गलिकाया यमजौ पुत्री चेत्थ महोदयहेतुभूतै
पद्भिर्गुणैरिव युक्त क्रीडाकलितललिताप्यक्तनर्माभिलाप प्रीतिप्रवणमनसां
नृपाणामङ्कतोऽङ्क यान्त सयहुमान विराजद्वीरलक्ष्मीविभूमान स्मेराननसरसिज
सप्रमोद पश्यतो द्वितीयोभार्यस्य भार्याद्वितीयस्य वरसेशस्य, सानेन्दा
दिवसा व्यतिजग्मु ।

तत्रैकदा कश्चिद्विद्याः, किरीटी, खड्गी, झंखी च पुरुषस्समागत । भूपालश्च
सम्पादितसकृत्सि, प्रणत च सकौतुक, कस्त्व, किञ्चेह ते समागमनेन प्रयोजन
मित्यभ्यदधात् । सोऽग्रवीत् 'देव, अह मर्यो भूत्वा शक्ति
शक्तिवेगकथा वेगाद्यो विद्याधर सम्पन्न इति प्रभूतारिरह स्वकीयभावि
चक्रवर्त्तिन भवतस्तनय द्रष्टुमिहायात । एतदाकर्ण्यातिदृष्टो
वसेश कथं विद्याधरस्वमवाप्यते, कीदृशविध च तत्, कथं वा स्वया तदवाप्तम्
इत्यपृच्छत् । राजस्तद्वचनमाकर्ण्यातिविनयावनतो विद्याधर शक्तिवेग इत्थ
प्रत्युत्तरीतुमारमत—'राजन् विद्याधरपदं शङ्कराराघनसाध्यम् । तच्चानेकविध, किन्तु
मया यथा तदधातं तुर्य तदुदीर्यते ।' एवमुक्त्वा वासवदत्तायां शृण्वन्त्यां स
स्वसम्यग्दा कथां वक्तुमित्यमुपाक्रमत—आसीत्पुरोत्तरपूर्वस्यां दिशि, भूतलललाम
भूत घट्टमानाख्य नगरम् । तत्र बभूव परन्तप परोपकारी नाम नृपतिः ।
महत्वाभिकांक्षिणस्तस्य कनकप्रभाभिधा महिषी बभूव । रतिरूपोपमदनाय इव
धात्रा विनिर्मितां सैकां कन्यां सुपुत्रे । कालेन शनै शनै वर्द्धमाना सालोक्यलौचन
चन्द्रिका 'कनकरेखा' इत्यभिधां दधे । अतिक्रान्तशौशवामतिशयसुन्दरी ताम
वलोक्य पित्रर्हदि तदुपयुक्तवरेण सह तदुद्गाहयिता समुदपद्यत । किन्तु तदर्थं
परामृष्टा तत्पत्नी समबोधत्—'कनकरेखाविवाहार्थं देव एव इत्थ चितासुरो

१ बहुशब्दात् पृष्ठादिवादिमनिचि 'बहोर्लोपो भू च बहो' । २ 'द्वेस्तीय',
'सहापूरण्योश्च' । ३ भार्यासहायस्य । ४ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यत्र
सुपयोगस्य प्रायिकत्वात्समासे 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेश ।

५ 'अस्मायामेघास्रजोविनि' । ६ 'दिह्नामान्यतराले' ।

चित्तधर तं वणिजमपश्यद्यस्य पत्रमब्धौ भद्रमासीत् । तमवलोक्य यावदेव न
तत्समीपमुपसपति तावदेव स वणिगपि त कण्ठे गृहीत्वाऽतिदृष्टं शृष्ट्वा च तस्मात्
सर्वशृष्टान्त, स्वस्य चापि प्रवहणमङ्गस्यतिकरमादित सयं तमुक्त्वा, निजगृहम्
नैयीत् । तत्र साधुना सोऽधुना साधुतरम्यपादितसकारोऽपतिपापिततत्
त्रियामोऽपेक्षुस्तद्वणिग्व्यवहारिणां यानमारुह्य तै सहोत्थलद्वीपमवाप्य
पूर्ववदेव स्वयं-धुविष्णुदक्षगृहे तिष्ठासया यावद्विष्णीमप्येन गन्तुं प्रावर्तत तावदे
वाद्वादापते सरयधतस्य सुतास्तमवलोक्यैवममुवन्, 'महन् तातेन माक कनकपुरीं
मृगयमाण इतो गतोमयान् कथमेकक पवाधापद्यत । पतदाकण्य शक्तिदेवस्तान
प्रवीत्, 'युष्मत्पिताऽम्बुराजायगुमिराकृतवहनो वहनोदरे निपतितो घाटवस्य,
धरयतां यमस्य गतोऽनश्यत् । तद्वद्वृद्धाऽतिमुक्ता दाशपतिभुताः स्वसेवकाऽमुवन्
'यज्ञीत दुरारमानमेवम्; पितरमयमस्माक हतवान्, कथमन्यथैकपोतरस्यपोद्ध्यो
रेकतरस्तत उत्तरेदितरश्च फेर्निर्लोद-वद्वाद्यवाग्नौ निपतेत् । अतोऽस्मत्पितृव्यायप
मित्यस्युद्यतैरस्माभिः श्व पशूँतेनानेन चण्डिकादेवीयलिरुपहृतंभ्यः इति' । ततो
यद्व्या दाशपुत्रैश्चण्डिकामन्दिरमानीत शक्तिदेवः स्वजीविते सशयानो रात्रौ देवीं
चण्डीं स्वरचायै हार्दिक्यदनया प्रार्थयमानः कथञ्चित्किञ्चित्पुत्रनिद्र स्वमे तद्गर्भं
गृहनिर्गतां काञ्चिद् योषितमपश्यत् । सा चाकृता दिव्या, प्रहृत्याऽप्याजवस्तुनेन
मुपस्थापामापत् 'शक्तिदेव, मा मैयीः, न तेऽनिष्ट कथमपि भविष्यति । पूर्वां
दाशपुत्राणां विन्दुमती नामधेया स्वसाऽऽस्ते, अस्मात् तदभिरूपमालोक्य खा निज
मर्त्यवायमभ्यर्चयिता । तदभ्यर्चनासिद्धिरप्ययाऽवश्य करणीया । सा च न धीवरी
अपि तु शापतो मर्त्यवमुपेता दिव्या श्रीति सा स्वामस्मा-मोक्षयिष्यति । पत
शृष्ट्वा स प्रशुद्ध ।

प्रातस्तदाशकन्या, दवीमन्दिरमागतौसुत्रयपूर्णमानसैनमुपस्थाप्योचत्—
'महमितरावा मोक्षयिष्यामि तत्र ममस्तित कुरु । आतृसम्मता प्रथयाता अपि
यह्योऽवरा वरा मया प्रत्यापवाताः किन्तु स्वयि दृष्टे मदीये इदि काऽप्यनिवर्तनीया
नैसर्गिकप्रीतिरुपपद्येति त्व माम् भद्रव ।' एवमुक्त शक्तिदेवः स्वस स्मरन्नति

१ फेनादिल्लभ । २ उदन्वानुद्धो च । ३ कर्मणि हत' इति गिभिः ।
४ उद्यता अतपो यै 'ग्रहरणार्थेभ्यः पर निष्ठासक्तभ्यो । ५. व्योच । ६ 'वनोद' च'
इति णीप् रञ्जात्तादेशः ।

प्रहृष्टस्तस्या प्राधना स्वीकुर्वाणो घन्घनामुक्त स्वमलब्धदेव्यादेशैस्तद्भातुमिर्वि-
हितप्सितां ता सुमुखीं परिणीतवान् ।

रूपातरोपागतया विध्यया भार्ययैकदा प्रासादपृष्ठस्थ शक्तिदेव ऊढगोमां
सभारक मार्गागत निष्ठयमेकमधलोक्ष्य निजप्रियामब्रवीत्—‘त्रैलोक्यघ-द्या या
धेनवस्तासामपि पल्ल पापकृदयमश्नातीति कोऽयोऽस्मात्पापकृतमो भवेत्’ एत
दाकर्ण्य विन्दुमती निजपतिमब्रवीत्—आयपुत्र, अचि त्यमत्र पापम् । स्वरूपा-
पराधैवाह गथां प्रभावेण दाशकुलेऽस्मिन्नुत्पन्नेति काऽत्र निष्कृति । एतदाकर्ण्या-
तिनिर्य-धपर शक्तिदेवो निजदाशकुलोत्पत्तिकारण तामनुयुजान एवमुक्त
यदि त्व मम वचन कत्तु प्रतिजानीषे तदाऽतिगोप्यमप्येतत्त्वामह ब्रवीमि । तदा
कर्ण्य शपथोत्तर तथा कत्तु प्रतिज्ञाते शक्तिदेवेन, साऽऽदावेव तस्यसमीहितमुक्तवती
पदिहैवापराजपितेऽयुना भार्या भवित्री । मा चाचिरादापन्नसत्त्वा भविष्यतीत्यष्टमा
संज्ञातस्तस्या गर्भस्तदुदर पाटयित्वा स्वयानिर्घृणमाकृष्टय । एवमाकर्ण्यातिविस्मित
शक्तिदेव भूयो दाशपुत्री जगाद, एतावन्मात्र स्वया कस्यापि हेतोममोक्त कर्तव्यम् ।
अथ यथा मे दाशगृहे जन्म तद् द्रुवन्त्या मत्त सावहिति समाकणय—जन्मा
न्तरेऽह काऽपि विद्याधरी समभवम् । तस्याध मे दत्तैरिष्टत्वा वीणासु त-ग्रीर्वोज
यन्त्या शुष्केण गथां स्त्रायुना वद्धन स्पृष्टमित्येपाऽधोगतिर्मयापलब्धा । एव द्रुव
त्या तस्यां ससम्भ्रममेकतमस्तद्भ्राता समागत्य शक्तिदेवमभाषत—उत्तिष्ठ
महत्तरोऽय सूकर काप्युत्थाय हतानेकजनः सदर्पमित एवागच्छति । तदाकर्ण्य
रर्णयवप्यस्त शक्तिर्हस्त शक्तिदेवोऽश्वैरुहो घराह त प्रजहार किन्तु नैकनिर
सूकर सूकर स सेमां पलाय्य सखर मुपिरमेकमविशत् । शक्तिदेवोऽपि च विल
प्रविश्य तमनुसरन् एकस्मिन्नुद्यानेऽद्भुताकृतिं कन्यामेकामपश्यत् । ससम्भ्रम तेन
‘का त्वम्’ इति पृष्टा साऽभाषत—सुभग, अह दक्षिणदिह्नायस्य चण्डविक्रम

१ ‘सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृज’ इति क्तिप् ततस्तमप् । २ अष्टौ
मामा जातस्य यस्यति विग्रहे ‘काला परिमाणिना’ इतिसमास । ३ ‘शुष्क’ ।
४ ‘एकाद्य प्राचाम्’ । ५ यजयाच० इत्यादिना नह । ६ हस्ते शक्तिर्यस्येति
विग्रह ‘प्रहरणार्थेभ्य पर निष्ठासप्तम्यौ’ । ७ ‘वाऽऽहिताग्न्यादिषु’ ।
८ ‘ऊपमुपिनुक्कमधोर’ ।

नरनाथस्य विन्दुरेखाऽऽद्या कन्याऽस्मि । अकरमाकरमाच्चिदुपगतो ज्वलितलोचनो
दैत्य उपधिना पितुगृहामामपद्व्येहानीतवान् । स च क्षुधार्तं आमिपाशी, दर्पम
याची, मायावी, पृथ्वराहरपो यद्भिर्गतोऽद्यैव केनचिद्द्वारेण शक्त्या विद्ध इह
प्रविश्य पद्मस्थमित इत्यदूषितकौमाराऽहं चाराह सद्यः पतित तन्नावलोक्य
पलायमानेहायाता यातात दृष्टिगोचरताम् । तच्छ्रुत्वा 'मयैव निजाम्रतिहतशक्त्या
शक्त्या वराहो, वरारोहे, स्यापादितोऽहश्च शक्तिदेवादयो विप्र पृथ परिचायित
निजामिधानीयक 'तर्हि त्वमेव मे भर्ता निर्दिष्टः' इति तयोक्तस्तयैव सह दिव
द्वारेण निर्गतो निजभवनमासाद्यालौकिकरूपवयै तत्सर्वं विन्दुमार्यं सृष्टिस्थावेध
तच्छ्रुद्धित कुमारं तामिन्दुलेखामिव विन्दुरेखामुदवहत् ।

तत्रैव कृतकार्यस्य द्विभाषस्य पत्नीपरिजनादिक्रियमाणसेवस्य शक्तिदेवस्य
द्वितीया पत्नी विन्दुरेखाऽऽतर्वंसी सञ्जातेति गमस्याष्टमे मास स्वैर सनुपाय
विन्दुमती शक्तिदेव स्मारिततद्गायोंदरविपाटनरूपप्रतिज्ञं कुर्वाणा निजप्रणाल
नार्यं व्यजिज्ञपत् । प्रतिज्ञापाशायद् शक्तिदेव स्नेहपर्याकुलोऽनुत्तरोनिगत्य
विन्दुरेखाऽन्तिकमुपगतस्तत्र विशापितसधृष्टा तस्तयोक्तः 'विन्दुमतीहित
हित तेऽग्र्य करणीयम् । माऽत्र वृथा वृथा घृणाम् । न चाप्यस्यां कृती वसते
काऽपि गृहासता । इत्येवमभिदध्यां विन्दुरेखायां पापदाद्विते शक्तिदेवे दिवो
भारतीयमुदभूत्, 'शक्तिदेव, त्वया गर्भाऽयमवश्यमाकृष्यताम् । कण्ठे मुष्टया
गृहीतोऽसौ ते खड्गो भविष्यति' । पवनाकर्णितविरूप्याणि, शस्त्रपौणि, शक्ति
देवस्तस्या पाटितोदर गर्भमाकृष्य करेण कण्ठतोऽग्रहीत् । गृहीतमाग्रश्च स तद्
स्तगः खड्गं सञ्जातः । विप्रश्च विप्र विद्याधरोऽभूत् । विन्दुरेखा च विन्दुरेखा
इव तत्क्षणमवदानतामिता । पुस्तसधमवलोक्य तथाविधः स स्वद्वितीयपत्न्यै
न्ययेदपदिति सा तामाह, 'नाथ यद्य कनकपुरीतः क्षापय्युतास्तितः स्वमारः ।
तास्वेका कनकरेता यस्याः क्षापान्तस्त्वया यद्यमानपुरे दृष्ट । साऽपि स्वपुरीं गता ।
अदृष्ट तासु गृहीता । मनावि क्षाप फाम्यै इति गयाऽद्यैव निजमगरी गरीयसी

१ 'उपसर्ग घोः कि' । २ आमयस्योपगमदान दीपय । ३ 'अग्न-
श्रुत्यातिययोपचनोद्गादिभ्योऽम्' । ४ क्षान्तिमिषय 'क्षान्तिगम्' इत्यादिना
एन् ततः प्रहरणादिवाप्तसम्प्रा परत्यम् । ५ काष्ठं प्राप्ताऽप्यति 'क्षालायत्' ।

गमेलिमा^१ । तत्रैवास्माक विद्याधरशरीराणि, ज्यायसी भगिनी चन्द्रप्रभा च वर्तन्ते इत्येतस्य प्रभावत कौत्सेपकस्य प्रभावान्मया सहाश्रु कनकपुरीं गच्छ । तत्रावगतसर्वोद^२तेन वनस्येन पित्रार्थिताश्चतस्रोऽप्प्रस्मान् भार्याखेनावाप्य विपुलसम्पत्त्या तस्यां पुण्यामनापद्राज्यं कुरु । एवमुक्तस्तथेति स्वीकृत्य विन्दुमत्या साहाय्येन गगनपथेन कनकपुरीमापन्न शक्तिदेवो मण्डपत्रयदृष्टचरकनकरेखाया स्थात्मभिरनुप्रविष्टास्तिस्रोऽपि निजप्रिया, तज्ज्येष्ठामुपरचितमङ्गलामुत्सुकया दृष्ट्वा तत्र वर्तमानां, चतुर्थी चन्द्रप्रभां चावलोकितवान् । तत्र यथानियोगव्यापृतपरिजननिजवनिताभिनदितागमनोऽधिवासगृहं नीत स चन्द्रप्रभया निजगदे 'सुभग' या त्वया वर्धमानपुरे कनकरेखा राजसुता समबलोकिता सेय मे चन्द्रेखाऽऽख्या भगिनी । उरस्थलद्वीपे च या प्रथमं त्वया परिणीता दाशाधिपपुत्री विन्दुमती सेय मे शशिरेखाख्या स्वसा । तदनु या दानवानीता विन्दुरेखा राजसुता ते भार्याऽभूत्सेय शशिप्रभाऽभिधाना ममानुजा । तदिदानीमस्माभि सहारण्यस्था स्मरिष्युरतिक्रमेहि तेन प्रप्ताश्चाखिला अस्मान् परिणयस्व ।

एव मुक्तराक्षिदेवोऽर्जुनमचिरं गत्वा प्रमुदितेन विद्याधरेन्द्रेण प्रदत्तास्ता कन्या यथाविधुपयस्य समुपलब्धरुनकपुरीप्राज्यराज्यो विद्याधरेन्द्रदत्तेन शक्तिवेगाख्येन नाम्ना विद्याधरेषु प्रसिद्ध सपदि स्वा सर्वा विद्यास्तत्र वितरन् 'अतिप्रभाव भवन्तमन्यो न जेयन्ति' युष्मासु वरसेश्वराद्यश्चक्रवर्तिनरवाहनदत्त नामा समुदप्यति । स एव ते भावी विमुरिति तस्यैव त्वं नर्ति विदध्याः इत्युक्तवता विद्याधरेन्द्रेण स सकृति तपोवनाद्विसर्जित शक्तिवेग स्ववधूभि सह कनकपुरीं प्रविश्य तिष्ठन्नतितरामुपलब्धनिर्जृम्भितविद्याधरसम्पत्तिं पुत्रपौत्रीणामनुभवत् ।

इत्थमात्मीयविचित्रघरित्रमुक्त्वा शक्तिवेगो भूयो वरसेश्वरमुवाच—'हे शशाङ्ककुलभूषण, स एवाहमुत्पत्त्यमानचक्रवर्तिभावकसुतचरणयुगलदर्शनलाल-समानसोऽनुद्वेग शक्तिवेग । इत्थं मयेह मनुजेनापि शङ्करप्रसादाद्विद्याधराधिप तिताश्वासा । स चाहमधुना प्रभु दृष्ट्वा निजधामं प्रयामि । (इति शक्तिवेगकथा)

एवमुक्त्वा प्राप्ताभ्यनुत्ते शक्तिवेगे क्षणादन्तरिक्षमुत्पतिते देवीभ्यां महित

१ केलिमा उपसङ्गणाम् । २ 'सह यादा' । ३ 'अनुर्यत्समया' ।

४ 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

शिष्टतनयो वासेशो मन्त्रिभिः सहानिर्वचनीयो सम्मदमयी दक्षामनुबभूव ।
तथा यथासमयसम्पादिताद्यप्राधानमद्रौकरणादिसरकारो वासेधरिर्नरवाहनद-
त्तोऽभिवर्द्धमानस्तमद्गलकामनया हरिहरेरदिदेषपूजापरायणाभ्यां दम्पतीभ्याम्,
देव्या वासवदत्तया पद्मावत्या चानिश्च सत्त्वैह पाह्यमानोऽष्टवर्त्तरजतो गुरुभि-
र्विनीयमानः सद्दशजेन गुणैरापूर्यमाणेन धनुषा इव धनुषाऽतिदामतोभासम्पक्षो
मन्त्रिपुत्रैः सह रमणीयाभ्यारामेषु रममाणोऽवर्तत ।

अस्मिन्नेव काले वितस्तातीरे निवसद्नेकदक्षतथा, रक्षारचितातिसुहृदनेक
प्राकारकथा, वितस्तामन्वयसितप्रासादभिसितसम्पर्कप्रवहसीलकान्तप्रतिमाश्च

जलक्रीडदनेकफरारयमाणतिमिङ्गिला, किलासीत्तपशि
कलिगसेनाकथा ला-भिधान दधाना मगरी । प्राग्यराउपप्रथितनिज
मदनमञ्जुको निष्पन्ननाय सौन्दर्यविहसिताकाय, राजकार्याविहि-
त्पत्तिश्च तात्मोदयपर्य्यानिस्तारादत्ताजानि, निजोरमपमा
इव प्रजा पालयिता, ईर्षकृष्णभक्तिरप्यपरिमि

तशशयनुरक्ति, आभ्यासिकनेजोऽमिरैकृतलौकिक्यचनलूनिरपि पापियत
ज प्रसराहदिवोत्पादिवदुहृदादिकृष्णिः, मस्करिणा ममस्करिणामूरेषु
द्विपधिरङ्कुशकरिणां मूः, तस्यामभूकलिङ्गदत्तनामा नृपति । जापया तथा
सह वर्तमानस्य मुत्तिनस्तस्य दाच्या सह वर्तमानस्य णचीपतेरिव द्विवि भुवि
द्वियसा जग्मु । इतस्त्रिदिवे त्रिदिवीकसां प्रभृत्ते ऐ-द्रैर्महिके नृत्यगोतादायेका
मुरभिदत्ताऽऽपया वराऽप्सरा नादृश्यतेति सप्रणिधानेन कुम्भोरिणा दृष्टा सा बेन

१ 'मद्रात्परिषापणे' । २ 'द्र-हे वि' । ३ 'धर्मादिभवनियम' 'राज-तादितु
परम्' । ४ अष्टौ वासरा जातस्य यस्येति 'काला परिमाणिना इत्यनेन
उत्तरपदेन परिमाणितेति महद्वृत्तमनुरूपः, ५ गितेऽनितस्य । ६ माय
प्रापकः उपाय, नीतिर्या; आद्ये 'दुन्योरनुपमसं' इति ला, द्वितीय भागे घम् ।
७ ज्यानि, यया (जौणादिकोऽय दाग्, निगितुययादिवाप्राय सम्प्रसारणापत्तेः) ।
८ 'शजायदन्तम्' । ९ अमिराः अशवाः काराश्च । १० एतादित्यायायम् ।
११ 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिमाजकयो' । १२ ऊ रचय । १३ मूः य-यक
उभयोः 'उवरावर'-इत्यादिना विदि । १४ इन्द्रमह प्रयोजनमर्थयति 'प्रयो-
ज-गि ति टम् । १५ पु धरन्तीति कुम्भा पर्यता, 'मूलविभुगादिभ्यः ष',
तेषांरिणा दृ-द्रेभति भावः ।

चिद्विद्याधरेण सह रममाणा नन्दनवनेऽशप्यतेरयतिथेलमयुना शतमन्युना
मदनाधे पापे, प्राप्नुया मानुष्यजम्, प्राप्य चायोनिजां निजां कया विहित
दिष्यकर्त्तव्याऽऽयाहि दिवमिमामिति शता । अत्रातरे ऋतुमती कलिंगदत्तमार्या
तारादत्ता स्वप्ने निजोदर प्रविशतीं नभोभ्रष्टा ज्वाला ददशति सविस्मयोपसि
स्वप्न त स्वमर्त्रे विनिवेदयती प्रीतेन तेन निजगदे, जगदेकचेष्टेऽस्मिन् देवि,
देवादिशापकलापधापिता दिव्या अपि यर्घजोवा उपपद्यन्ते । तज्जाने, गर्भेऽर्म्भकोऽय
कोऽपि देवजातीय । अथ कालेन देवी दधे दौहदे दम्भोलिकरशापादिष
परिच्युतामन्तरस सुरभिदत्ताम् । प्राप्ते च यथासमय स्वरूपोपहसितरति
रूपाम्, अनयसदृशीमवयां कयाम् । कलिंगदत्तोऽपि च जातां, जातां तां
तादृशीमवलोक्य, दिव्यां तां सम्भावयन्नप्युत्कटपुष्पकाम्या, शोकक दानन्दनन्दनयोः
सुतासुतयोर्महदन्तरमनुभवन् तत् कन्याञ्जयूषधमन्यु केनापि वृद्धेन द्विजन्मनो
चे—‘राजन् शुचाऽलम्, ऐहिकामुष्मिकशिवायोत्पन्ना कया राज्यादिसम्पत्ति
लुब्धपुत्रोत्पत्तिं सर्वथाऽतिशेते । कुतिभोजाद्याः कुन्यादिकयागुणैरेवैव
रूपाति भुवि गता । सुतादानस्यायदान नार्हति षोडशीमपि कलाम् । किञ्च,
भवादृष्टाणा गृहे दिव्यानामेव, न तु सामान्यपुण्यानां जन्मसम्भवीति शापश्रुतैषा
नून काचित् कन्या दिव्या तव गृहे समुपलब्धजननिर्जननीसन्ताप्तासजाष
सन्तापसहारिणी, चमत्कारिणी निजकुलस्येपेतजन्मना न मनागपि सन्तसव्यम् ।
कलिंगदत्तो निजगृहद्विजन्मनो सुखादेतदाकर्ण्य कर्णसुखदमसितसुतदत्तदानी
मपगतचित्तासतसिरपि दिव्यसुतासततिनयनानन्ददायिनीं तां कलिंगसेनेति
नाम्नाऽलचकार । ता च राजपुत्रीं विहितमन प्रसादप्रासादे, सेनाविरामनि
सरस्सामतसकुले, उपातकृतमणिमन्दुरामन्दिरनिषद्विधपोपणोरकर्षहर्षद्वेपित
राजवध्नमतुरगमे, प्राङ्गणोत्सगरगम्भीहाकुरगविहगमे, अभगागरधिरचितकक्षा
न्तरे, सूचममुक्ताफलरचिततरगरम्परगरेखाराजिराजिताजिरे, उत्तुङ्गशृङ्गसगत
मगलध्वजे, पितृपेशमनि वधमानां हेर्म तशिशिरवसन्तेषु, अविरलालम्भु
मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरिषसरमसहकारवननिकुञ्जपुञ्जितपञ्चिकुलकलरवरमणीये, म्नीदो

१ ‘ऋदोरप्’ । २ ‘अप्रसययात्’ इति निष्पद्यस्य पुष्पकाम्याशब्दस्य उत्क-
टापुष्पकाम्या यस्येति बहुवाहिः । ३ ‘चार्ये द्वन्द्व’ । ४ ऋतुनक्षत्राणां समा-
क्षरणामानुष्येण ।

घानेऽनेकविधामि ऋषिदाभिः विहरन्ती हरन्ती पित्रोर्मनांसि, केलिसमासन्तो,
कदाचिद् व्योमचारिणी मयासुरमुता सोमप्रभाभिषाणिलषयीकृतवतीति किमि
यमैर्दधीकला, कामविरहिता रतिर्वेति सविहाना साऽकारण सन्निहता मनसा
निर्जरमानवोत्कृष्टया तथा सह जमान्तरप्रीतिमनुचिन्तयती यात्रापास्तस्या
स्त्रासशङ्कयाऽलक्षमुत्तीर्य मनुष्यकन्यकामतस्तिकाभावेन मुनिमानसमोहिनीम्,
अनवद्यपाणिपौदाद्यवयवौ तामुपमसप । कर्लिगसेनाऽपि भूरिदिव्यमग्न्याभरणा
घरणरमणीयरूपां सोमप्रभामवलोकयैव सञ्जातातिप्रीति, प्रदर्शितादरादरा, तां
समुपवश्ययावयनामनी मनीषिणी च तस्या अनुयुजाना, विदधाना च माना
विधानन्यान् सविस्त्रमात्रापात्र, विलम्बमपास्य पास्यत एव ते कर्णौ ध्रुतिमधुर
मरमदीयोदसजातम् 'इत्यभिहिता, हितातिप्रेयस्या ययस्यया सदानां तदीय
मल्लिख परिचयमनवाप्यापि तथा सत्रा तत्रालापैरेव मधुरैः परां कोटिं मुदोऽवाप ।
अथ प्रतीचीं ककुभमभिसुखीभूत भगवति भास्यति, सोमप्रभा कलिद्रसनाम्,
'सति चिरमतिष्ठम्' अर्थसायप्रायोदिवसः, इत पट्टियोज्ञ्यां मदीय गृहम्'
इत्युक्त्वा व्योमपथेन निजयसतिमुत्पपात । कर्लिगसेना च न यत्रयद् सती
मदीयासकौ का ! दिव्यौकाः काचिद्वत्सरा विद्याधरी वा । यतो हि विशप
स्नेहाद्वता दिव्या अपि मानुषीभिः सत्रति यान्ति प्येत्यतर्कितोपनतामिमौ
प्राप्य धन्याऽहम् । प्रातरागतौ तामवरय तद्वन्द्यपनामनी प्रप्याग्यहमिषादि
चितयन्ती यामिनीमनैपोत् ।

प्रातश्च कर्लिगसेनाविनोदापपादनचिर्कीपयोपात्तदारुमयानेकमायायग्र
पुच्छलिकापूर्णकरण्डिका सोमप्रभा, तथैव गगनगराया तदन्तिकमापयौ । कर्लिगसेना
ऽपि च तामालोक्य, विगलद्मन्दानदान्ता समुत्थाय कण्ठे गृहीत्वा निजपार्श्वानां
च तां विधाय 'सति, सावरीनामनपूर्णे दुदशन पिना समोगधोत्रियामा-पामे,
दातयामेव मयाऽतिवाहितस्यवरयमाययोः कचिद्वन्मान्तरसम्बन्धन भवितव्यम् ।
येति चेदवयोधिततस्म्य-धां मां शुद्ध ।' पतदाद्व्यासिम्, विषय प्रयन्तिमि

१ 'अन्यद्विषय' इति निर्जराद्वय पूर्वनिपात । २ 'द्वन्द्वमप्राणि
तुल्येनानामाम्' । ३ अथपूर्वकारयतघम् । ४ 'संज्ञापूर्वा द्विगु,' 'कृष्टरा
तोत्तरसो द्विगु द्विगामिष्ट,' 'द्विगो' । ५ 'तद्वत्प्रवृत्तपमानधे' । ६ कर्तव्यः
सम्पत्तादप्रत्यय टाप् ।

विज्ञाना सोमप्रभा प्रणयप्रणतशिरसा रसास्वादनलोलुपया, प्रेमविस्मयभेषलया कलिंगसेनया पुनस्तदन्वयनामनी, करण्डिकोपादानहेतुम्, तत्रत्य वस्तुजात च पृष्टाऽतिदृष्टा, 'यद्येष सुन्दरि, समुपविश्यतामिहावधीयताम्, श्रूयताञ्च, विस्त्रब्धम् 'इत्युक्त्वा क्रमादेव वक्तुमारभत—

अस्ति त्रिलोकीविद्ययातो मयो नामासुर । स चोत्कृष्टासुरस्वभाव शौरि-
क्षरणमाश्रित्याभयव लेभ इति दैत्या देवपत्नीय त मत्वा सस्मै चुम्बुधुरतस्तद्वयं
भीर्लुकोऽसौ विभ्यादौ बद्धाश्रयमयमसुरागम्यमायाविवरमिदमेकमरचयदिति
तदीयावाचा द्वे दुहितरौ । ज्येष्ठा स्वयप्रभा नाम कुमारी ब्रह्मचारिणी सद्गृह
स्थिता, कनिष्ठा चाह सोमप्रभा नाम कुबेरसूनुवे नलकूषराय प्रदत्ता । पित्रा चाह
मनेकधा मायायत्राणि निर्मातुं शिचितेति त्वत्प्रीत्या तत्पूर्णय करण्डिका ।
पृथक्त्वा करण्डिकामुद्धात्य सा नैकानेककौतुका मायायन्त्रपुत्तलिका कलिङ्ग-
सेनामदशयत् । तासु च काचित् कीलिकाहृतमात्रेण भूमिं विहाय, सा विहायसा
गत्वा, तदाशानुमारेण सुमनःखजमादाय द्रुतमाद्रुता । अया च तथैव काचित्
पानीयमानीयेदानीमेतदादानीयमिति भाव प्राकटीत् । काचिन्नर्तं, चकतं चापराऽ
परस्या शिरोऽवगुण्ठनेनेत्यादिभिर्महाश्वर्यैः काश्चिदकालकलास्तां विनोद्य, सुरचित
स्थापितयन्त्रकरण्डिका सोमप्रभा, समुत्कां कलिंगसेनामाम ज्य, भट्टपराधीनाऽ
ध्वनीनां विहायसा निजभवनमभजत् ।

कलिंगसेना चात्राश्वर्यदर्शनसज्जातातिमुत्, ध्वस्तक्षुत्, अनिर्वर्तिततदहरा
हारा तस्थौ । तां सथाऽवलोक्य रोगशङ्किनी तज्जनयानन्दाख्यमगदङ्गार कलिङ्ग-
सेनानाहीं निरूपयितुमाशंसवती । स च सोऽकुलनेत्रहसद्वक्त्रनिदानेनोत्सवान्
यक्षीरुजोऽप्येतस्या बभ्याप्यपूर्वस्य हर्षस्य हेतोः क्षुब्धाश्वर्यं रोगस्य रुजा
वतते । तदाकण्य वास्तविककारणमनुयुक्ता कलिंगसेनाऽप्यामूलमखिलमारमहप
हेतु यथावृत्त निव्रजननीं जगाद । शलाघ्यमस्त्रीसगसदृष्टाञ्च तां तन्माताऽभि
नन्द्य, यथोचितमभ्यवहारयामाम् ।

१ ग्रयाणां लोकानां समाहार इति तद्विधार्थे समासे, 'अकारान्तोत्तरप
दो द्विषु स्त्रियामिष्ट', 'द्विषो इति छीप् । २ परजित्यत्र भयादीनामुपसङ्गानम्
इति साधु । ३ 'मियं कुलुकनौ' इति छुक्त् । ४ 'उत्क उमना' । ५ 'यज्ञार्थानां
भावव्यवधानामञ्जरे' ।

अन्येषु पुनरायाता सोमप्रभा क्रमेणावगतामिच्छता, रहसि कलिंग
सेनामुवाच—सखि, मया त्वासदय निजपतिमावेद्य विदितयथार्थतरस्मात्तत्र
पार्थेयवहमाग-तुमनुचोपलभ्येति त्यमपि विदुष्यां सर्वं निषद्य तदनुज्ञाता भव
येन मया सह विहारे तवानुर्कामीन्त्य न विहन्यात् । एवमुक्ता कलिंगसेना
सोमप्रभया सह स्थपित्रो पार्थ समासाद्य तावाद्यथाततदवयनामधेयावकरोत् ।
तावपि च दुहिहस्नेहात्तां महासुरसुन्दरीं सकृत् कलिंगसेनाद्य तद्वस्त समर्प्य
तयो स्वैरविहारमनुदयामासत् । एवमनुज्ञाते ते, कलिंगसनापितृभ्यां सह
राजोद्यानविहाराय निरीयतुरानिन्यतुश्च तत्र तन्मायाय-प्रकरण्डिकामिति
सोमप्रभा तत्रत्यान् साधुजनानचयितु यमुपयुक्तसामग्रीमानेषु ग्रहिणोतिम्म म
रभसा नभसा दूरमध्वानमतिक्रम्य मुक्तास्रप्रवेष्टेमाभ्युदयादिकामापरयकसामग्री
मादाय निषृत् । एतदालोचयतिविस्मयस्तिमितनेत्रो, महिषीद्वितीयो राजा
कलिंगदत्तस्तद्यन्त्रचेष्टितमययुद्ध । सोमप्रभाऽपि च प्रकृते यन्त्रग्यमानस्यास्य
पञ्चमूलात्मकजगद्यन्त्रस्येव स्वमन्त्रवैशिष्ट्य पार्थस्यनेत्यमभिदधौ—‘महाराज’
पार्थिवमेतद्यन्त्रम्, द्वारादि विधत्ते, तत्पिहित द्वार न केनाप्यपरणोद्घाटयितु
शक्यते । एतद्वि आप यन्त्रम्, यन्त्रोत्थं आकारः सजीव इयावलोचयते । तैजस
दि यन्त्र उवाचा परिमुञ्चति, एव यायवीय यन्त्र गमनागमनादिक घटते ।
नाभसद्य स्पष्टमाचष्टे । एतानि यन्त्राणि मया निजपितुरवाप्तानि । किम्वद्वदस्य
रचक यन्त्रमेव ताव एव जानाति नापर । एवमभिदधायौ तस्या, विभूषिते
च मध्यमनमोभागे भगवता भासुरभासा भास्यता, सर्वत आर्प्यमाणानां
दाण्ड्यानां दाण्ड्यानां च्यनिमाकर्ण्य समुचितद्वारविधामादिमिष्यतानन्तर राजाऽ
याताज्ञा सोमप्रभा, विष्टा च सानुगा सपाथेया, कलिंगसेनां यन्त्रनिर्मितविमाने
सस्थाप्य, गागनेन मार्गेण मातापितृगृहे स्थिताया उपेक्षाया स्वसुरागिकमुपगम्युं
प्रतस्थे । दत्ता च चणेनैव विष्वाद्रिर्वर्ति तत् पितृमन्दिमवाप्नोपासपञ्चरात्रम्,
समुपासत्तद्व्याहमाळी, वरवर्जिनी, वर्जिनीमुपमगधीतधेनतन्त्रिकाम्, मयनो-प
कीयमाणायदातसुप्रभाम्, स्वयप्रभाम् । सा अपि चानिधयी प्रणयपतनमस्तकी

- १ ‘अक्षरपाठस्य तानुष्ठम गामा’ । २ ‘पिता माता । ३ दाण्ड्यानां
तिष्ठते ‘स्यः क ण’ इति अत्रत्यदे आकारलोपः । ४ ‘भाता धातो’ ।
५ ‘आनप् सृतो द्वन्द्वे’ ।

तां कलिगमेनां पवित्रमपीलून्यभ्यवहृत्यै वदाना, 'सखि, मुक्तेरैते फलै रसासार पूर्णं विन्नसा रूपविनाशिनी ते भविष्यतीति' कलिङ्गसेनामुवाच । साऽपि च तानि भुक्त्वा सद्य सुधासारसिक्काङ्गीवेतस्ततस्तत्र कौतुकाद् भ्रमन्ती विकचकाञ्चन वह्नारवापीके, सुधास्वादिए फललससालसच्छायापरिकरमाणविष्किरकुले, अन्नहिर्न कुले उद्याने विहरती जले स्थलधिय स्थले च जलधिय कारयन्मयमायाविनि मितमद्भुतपुरमवलोक्य विस्मिता कलिङ्गसेना घात्रे समारोप्य स्वयप्रभामा पृच्छ्य सोमप्रभा लक्षशिलास्थ स्वमन्दिरमाजगाम ।

इत्थ तयोर्गच्छस्वहस्तु सोमप्रभैकदा कलिङ्गसेनामवोचत्—'स्वपरिणयाद्य धेवावयो सख्यम् । तत् पञ्चात् तव गृहे मदीयागमन न सम्भवति । तदानीं हि श्वश्रूः स्नुषाम्, घृकी अविमिव पीडयति । अस्मिन् प्रसङ्गे सास्वपि बहुपूदाहरणेषु केवलमेकमवयुस्यानुवादरूपेण तव पुर स्थापयामि—

पाटलिपुत्राख्ये पुरे धनपालितनामा कश्चिद्धनी वणिगासीत् । अप्रतिभरूपवती तस्य कीर्तिसेनानाङ्गी जाताऽजनि । तां स मगधेषु स्वसमानधनाय देवसेना मिधाय वणिजेऽददात् । आसीन्नातिसद्वृत्तस्य दास्यविपन्नजनकस्य तस्याति दुर्जनजननी गृहस्वामिनी । सा स्वभ्रुपां कीर्तिसेनां पतिमग्मतां पश्यन्ती निजपुत्रपरोक्षे नितरामभर्त्सयत् । कुटिल श्वश्रूपरायत्ता कीर्तिसेना तत्रिज पतिमभिधातुमपारयत्यप्येकदा वाणिज्यार्थं घलभीं पुरीं गन्तु प्रयुक्ते पत्यावति प्रह्वया जिह्वया तमेव वक्तु साऽसाहसयत् 'आयपुत्र इयश्चिर न मया किञ्चित् श्यमुक्तम् । एषा तवाम्बा स्वयत्र रिपतेऽपि तव परोक्षे मां भर्त्सयति । प्रोपिते तु स्वयि किं मे कुर्यादित्यह न वेद्मि । एतदाकर्ण्य कणकटु, दयसेनस्तत्रेम विह्वलाकृतचेता मातरमुपगत्य सभयमाह—'मात, कीर्तिसेनाऽधुनाऽधोना ते वतते । 'कुलीना तनयाऽसावि'ति नावमाननीया यथा सम्भव लालनीया च' । इमे घर्णाः कर्णाञ्जित्तयारिणिद्व इव त-मातरमपीदयजिति सोवाच—किं मया

१ 'अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' । २ 'विष्किर शकुनी वा' । ३ 'येषा च विरोध शाश्वतिक' । ४ 'पश्चात्' इति सूत्रेणापरस्य पक्षभाव भातिश्च प्रापय । 'अद्यः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रे भाष्ये 'तत् पश्चात्स्वसते' इति प्रयोगदर्शनादत्र पश्चाच्छब्दस्य समासाभावः । ५ 'प्राह्मणादिवात् प्यम्' ।

ससमाधाय प्रदत्तकामण्डलपजला, तत्तापसप्रदक्षितपथन प्रतरये । अथैवमादिप
समतन्ती सच्छत्रोपानदाऽनोकहाकम्पितशाखाप्रैर्पर्णपरिच्छुल्लवन्ध्याप्यन्यहोऽवसाने
महतोऽरण्यवृक्षस्य मूलकोटरमेकमासमाह । निपण्णा च तत्र सा, प्रदोषे मुरापीती
मिष लोहितोद्गीमुखां, विर्मूर्धैस्त्रिमूर्देष्ट रघवालयै सहागतां, तैश्च सह किमपि
म्लिष्ट सलपतीं, रयावर्दन्तीं, नक्षत्ररीमेकां ददश । तामधलोषय तीर्णान्यापद
प्यहमघानया भवितेति यावधि तयति तावत्सा निशाचरी नद्वृक्षमादरोह ।
तत्पुत्राश्चापि तामायसरघमुर्ध्वं सत्राय, 'देहि किञ्चिन्नो मद्यमिति' । प्रायिता
चैव सा निजपुत्रानप्रवीत्, 'अद्य महारमदान रायाऽपि किञ्चिद्भयप नासा
दितम् । मिजभाग याचितोऽपि टौकिनीसघो न मे स भागमददात् इति तात्वेद
क्षिप्रया मया विशतो भैरवा मदीयौ नामान्वया यमुयुज्येयमादिशत्—'मयैर्हरि,
त्य ररदूपगावयजासीति श्यमितो यमुदत्तपुर मज । अपूर्व हि सन्नगर दिवस्पृ
यिव्यो । अत्युपोसासूर्यं तत्र विधीयते धरणीर्गावार्णं सत्प्रायदनादिकम् ।
पार्थिव्यादिभिरनुदिनमनुपास्त्रमुपपाद्यतऽग्निदेवत्यं पितृदेवायम् । निष्पाद्यते यथा-
वरयक यथासमपद्धाकाश्वमेधम्, अनुष्ठीयते चाग्निर्मरुतम्, तिद्गिरयते चाग्नेर्ग
ण्वम्, प्रस्तूयेते अग्नीषोमी चेति । अदिन च तस्य परमधार्मिकोऽतिराजो मुरात्र ।
हरिगुहभैति । सुग्निस्तस्य राज्यं नियसति समानतया यथावृत्ति प्राक्षणेऽपि
यदिदृश । स एव कृत्स्नामेतामदवीमभिरचति । सगृह्णाति पदकर्मैकशिवक

१ 'द्वद्वाद्युदपदा-तात्ममाहार' । २ 'प्रादिभ्योऽनुजस्य पाच्यो वा चोत्तर
पदतोप' । ३ 'अस्याद्पूर्वपदाद्वा' । ४ 'बहुमीहोत्तकप्यदणो स्वात्तरपन्'
पिद्गौरादिभ्यश्च । ५ 'उपमर्गाश्च' । ६ 'द्विभिभ्यां प मूर्ज' । ७ अविरस्पष्ट
मित्यथा, सुस्पर्शा-तत्प्रा-तल्लग्निलिष्टेऽप्यादिना माधु । ८ विमाथा रयावाराद्य
भ्याम् । ९ तत्तापिभ्य इतिवाच्यम् । १० मेघतिमपपु कृज । ११ दिपगुध
पृथिव्याम् । १२ उपालोपन । १३ पादार्थान्पायत् । १४ दपत्रा-तात्-दस्ये नत् ।
१५ अल्पपुंस्तुरनपुंसकम् । १६ भग्नमरुतौ दयतेऽरपावाप्तिमाद्यतम् 'इदृशदा
हतीकार । १७ 'विष्णौ न' इति ह्यवनिषेधे आसह्य । १८ 'इदम्' सोमवद
जयो', 'अप्र स्तुस्तोमसोमा' । १९, २० '१ पूजनात्' । २१ 'अनेक्य प्राप्ता
येक्य नियमोऽनियम शब्द' । २२ 'व-नामानुपूर्व्येण' । २३ 'प्रमादिभ्यो पुन'
नगः अन्वयनतोऽपिप्रकृतानाम्, (शिष्यवशादो व्युत्पन्तो वा स्वावप) ।

विद्वज्जनान्, अनुगृह्णाति शरणागतान्, निगृह्णाति तत्करान्, तथापि दयाभावे स
यूकालिक्षमक्षिकमपीतरप्राणिसदृशमल्लिषयीकरोति । एष तस्य राजवर्चसेन
प्रवर्धितं प्रह्ववर्चसं समधिकतरं दीर्घसद्भाष्ट्रस्याखिलस्याज्ञानान्धतमसमपसारयत्
पुरुषायुपजीविनीनां तत्रत्यप्रजानां नैकदिव नि श्रेयसं विधत्ते ।

मृगयार्थमटवीमटतस्तस्य राश आश्रममेकमाश्रित्य सुप्तस्य श्रवणे समापन्न
सत्त्वा शतपद्येका सन्निविष्टेति कालेन सा तस्यान्तं करोटि कोटिशः शतपदी
प्रसूतवती । राजाऽसौ तद्रुजेदानीं परिशुष्कसर्वासृक्, परिदृश्यमानसर्वनौडि-
रस्थिमात्रावशिष्टो वर्तते । वैद्याश्चास्य व्याधिं न विदमति । अयेषु चाप्यज्ञा
स्यारवेप स्वस्वपैरेव दिवसैर्यशः शेषता नेप्यते । तस्य माम् त्वया भोक्तव्यम् ।
येन पण्मासिका^१ परितुष्टिस्ते यास्यसीति । एव स्थिते, पुत्रका किमहं करोमि ।
एतदाकर्ण्य तत्पुत्रास्ताममुवन् 'अम्ब, किं ज्ञातापनीतरुद्धनृपतिर्जीविष्यति ? एव
चेत्कस्तद्रोगोपचारः ? एवमुक्त्वा सा तानित्य तद्रोगप्रतीकारप्रकारं व्याजहार
यमर्द्धितगोधूमचूर्णविनिर्मितालवालकं तच्छिरः सर्पिपाऽऽपूर्य कर्णकुहरनिवेशित
शीतोदकुम्भमुखस्थशरावच्छिद्रप्रविष्टनलिको राजा चिरमातपे समुपवेशित
स्यादित्यातपक्काता सर्वा अपि शतपद्य शीताभिलापिण्योऽमुष्य शिरसोऽत
रालास्रिगांश्च कर्णं ध्रुवद्वारा वशनलिका प्रविश्य तस्मिन्नेव घटे निपतिष्यन्तीति
नृपतिस्तन्महरोगासद्योऽगधिष्यति । एवमुक्त्वा विरतायां राक्षस्यां, कोटरस्थिता
कीर्तिसेना तत्सर्वमाकर्ण्य हतो निस्तीर्णा चेदहं तत्र गत्वा राजानमहमेतया
युक्तया समुह्नास्य श्लाघ्यपदश्च तस्यावाप्य तत्रैव स्थिता भर्तुरागमनं प्रतीक्षिष्ये'
एष विचिन्तयन्ती कृष्द्रादपनीततक्षिशोर्पस्यन्त्या बेलायामपगतेषु सर्वरक्षसु
तत्कोटराधिरगात् । अटवीमध्ये पुरुषवेपेण गच्छसी चापराहे गोपालसाधुमेक
दृष्ट्वा 'कोऽयं प्रदेशः' इति तमपृच्छत् । गोपालक उदतीतरत् 'पुरोवर्त्येतद्वसु
दत्तस्य भूपतेर्वसुदत्तनाम नगरम् । अस्याधीश्वरो महात्माऽऽमयेनाद्यधीनैर्मरण ।

१ 'क्षुद्रज-तव' । २ 'पत्न्यराजभ्रात्रेति वक्तव्यम्' । ३ 'महाहस्तिभ्यां
वर्चन' । ४ नमिकम्प्यसेति दीप् घातो र । ५ अयसमन्धेभ्यस्तमस । ६-८
'अचतुरविचतुर'-इत्यादिना साधुनि । ९ नाटित-श्रयो स्वाप्ते । १० पञ् मासान्
भाविनी परितुष्टि 'अवयसि टँश्चेति टन् । ११ एकद्वलादीं पूरयितव्येऽन्यतर
स्याम् । १२ उपसू प्रभातीभावे । १३ 'अद्यधीनावटब्धे' इत्यत्र विजायते इत्य
ननुवर्तनात् आसद्येऽर्थे च ।

मिहायात इति सां ख्य स्वीकृत्य । मद्भरादेतत्सर्वमाकर्ण्यभिनन्दिततद्वचनो
वत्येता प्रदष्टो हेमवस्त्राद्यैस्त साकृत्पामात्यमुख्य यौगधरायणश्चाह्वय विद्वि-
मिलवृत्तान्तं च कृत्वा, कर्हि सा शीघ्रातिशीघ्र परिणयेति तदभिमत जिज्ञासित
यान् । वत्सेनेनेत्य जिज्ञासितो मन्त्रिमुख्यः समालोचिततद्वापतिहितापेक्षी
अणमेवमधिन्तयत् यज्जाग्राप्रवृत्तातरुपां सुरैरपि स्पृष्टमाणां कलिद्रुमेनामवाप्य
वत्सेना सर्वमवाप्यव्यतीति सम्भावितामुविदुस्तथा वासवदत्तायामवश्य भाविनि
च नरपाहनदत्तीयविनाशे, दुष्करे च तेषां^३ ओदयद्विते पद्मावतीजीवने, इति
करे चैतस्मिन् सम्भावितविनाशयोरन्योपपि^४त्रो, श्वशुरस्योश्च सर्वरचनाः
सम्पद्येत । निविद्रस्य चास्य राज्ञो व्यसनमेतदाधिक्यमाप्नुयादित्यनुप्रयेगस्यास्य
ममिद्वयै कालमतिपापयामि । एतद्वालोस्य यौगधरायणोवासेशमुवाच, 'देव,
धन्योऽसि, यस्य ते समीपमेवभूता त्रैलोक्यसु^५दरी स्वयं धरणाधमागता । किन्तु
महाकुलीनेय कस्येति ज्योतिर्पिर्कान् पृष्ट्वा सुलभे यथाविष्यस्या पाणिग्रहण
विधेयम् । अथ अस्या स्वरूपानुस्य यामो देयः ।

मन्त्रिमुख्यनेत्यमुक्तो हृष्टहृदया राजा तदभिमतमनुमतमनुतेति प्रदत्तदा
सायासादिका कलिद्रुमेना निजवासाधिदेश्य प्रविश्य परां मुदमर्वाप । यौगध-
रायणोऽपि च राजकुलान्निगायाशुभस्य कायस्य प्राय कालहारमेव प्रतिक्रियां
मन्वान सर्वस्तप्रयैमौहूर्तिकै समिध विधाय सुदूरप्रतिदेशाय तान् गुप्त
व्याजहार । कलिद्रुमेनासमाचारेण पद्मावतीतरसपत्नीमिवाऽतिप्रुमितदृश्यया
पामयदत्ताया आकारितस्तथायास गायता 'धरे, मादधीर्य धैर्यम्, न मदि
प्राणिति सम्भवत्येतत्, इति चिन्तयित्वा गतुः' । यथापमरसमीपागत राजान
स्वमारमनो मनोविकारसम्युक्त्य सविशेषोपचारैरवचर । कलिद्रुमेनास्वीकारे चायात
तपितृमहायस्य राज्यस्यापि वृद्धिं मुक्ताया सम्पन्न तरया स्वीकृति स्वमनुम-
न्यस्य । एष कृते ते विनालदृष्टतामारोक्ष्य त्वपि सविशेषप्रपूज्यहो वत्येता
इदमेव कलिद्रुमेनामुद्गोद्य नोन्मतीभविष्यति । दया पद्मावती आप्ययमेव मनु

१ तत्कालस्तु तदाच स्वात्, आपतिरुत्तरकाल । २ सर्वाद्य सर्वाद्यवर्धति
च, 'ननुमद्वदनपुसरेनैश्वर्य' । ३ म च मा च स च त, तेषाम् । ४ 'पिता
माता । ५ 'श्वशुर' श्वशुर । ६ 'द्वन्द्वयार्द्वान्तादृष्ट' । ७ सुप । मुरा
समात् । ८ सुपरिगृह्य समासः । ९ 'अहमदशो प्रतिकेपद्ये' प्राप्तां वाया ।

त्वया निर्देशनीया । एव कार्येऽस्मिन् न कालक्षेपेण युक्त्या सर्वममीष्ट निष्पद्येत ।
एव प्रबोध्यन् मन्त्री तदाहस्ततदावासत साय निजगृह जगाम ।

एव पृथक्^१ पृथक् निजनिजसन्नसु चिन्ताम तानस दानितैस्तैस्सैर्व्यतिपापि
तायां मायात्रियामाया, प्रातरेव समीपमुपगम्य 'कलिङ्गसेनाया देवस्य च विवाह
मङ्गलाय कदा शुभावहो लग्नः ? किञ्चाद्यैव मौहूर्तिका समाकार्यं पृच्छन्ते'^२ इति
मन्त्रिघूर्तेन यौगन्धरायणेनोक्तो वत्सेन पुरोवर्तिन प्रसीहार तत्कालमेवादिश्य
मौहूर्तिकामानाययामाम । किन्तु तेन पृष्टा महामन्त्रिपूर्वकृतसन्निवृत्ते मौहू-
र्तिका षण्मासान्तरमनुकूल लग्नमाहु । तदाकण्य प्रदर्शितालीककोपो यौगन्ध
रायणः 'राजन्, अज्ञा इमे, योऽमावेपु ज्योतिर्विद्यालुङ्घु सोऽद्य नागत इति त पृष्ट्वा
यथायोग्य विधेयलिङ्गम् । एवमाकर्णितमन्त्रिवचा वत्सेनो गणक त दोषायमान
मानस क्षीप्रमाकार्यं पृष्टवान् । किन्तु सोऽपि तथैव कृतसन्निवृत् पण्मासान्ते
व्यवस्थित शुभावह विवाहलग्नमवधीत् । तदाकण्योद्विग्न इव यौगन्धरायणो
राजान तत्कालीन कर्त्तव्यं पृच्छन्नस्मिन् विषये कलिङ्गसेना प्रष्टव्येति सुलभैपिणो
त्केन च तेनाभिहितस्वयं स्थित्युक्त्वा गणकद्वयेन सह कलिङ्गसेनाऽन्तिकमाससाद ।
उवाच च तत्र यत्ते विवाहलग्न निश्चेतुमहमिहायात अतो निजजन्ममर्चमाचक्ष्व ।
तच्छ्रुत्वा तत्परिजनेन तज्जन्ममर्चमुदित किन्तु मन्त्रिकृतसन्निवृत्तौ गणकौ तत्रापि
मासपटकानन्तरमेव परिणयायान्यघाताम् इत्युक्तद्विग्नचेतसि कलिङ्गसेनायाम्
तन्महत्तरकोऽपवात् विवाहलग्नानुपस्थित्यावश्यकम् । कुलमे हि कृत उपयम
उपयम नयति वधूवरयोरन्यतरम् इति शिष्यवर्ति मतिं दधानैर्मयन्निर्भरतिमङ्गलोऽ
नुकूल एव लग्न प्रेषणीयो येन दम्पती चिरमर्जुन च ससुख निवसेताम् । श्रुतै
तन्महत्तरवचस्सु, तत्रत्येषु, सर्वेषु साधु साध्विति च मुवागेषु, आम्, कुलग्ने
कृते विवाहे सम्यन्धी कलिङ्गदत्तोऽपि सिधेत् इत्युक्तवति च यौगन्धरायणे'
'यथा भवन्तो जानन्ति, यद्य भवतामभिमतम्' इत्युक्त्वा विरतवचनायां कलिङ्ग-
सेनायाम्, तस्यास्तदेव वचन गृहीत्वाऽऽमन्य च तां सगणको यौगन्धरायणो
राजप्रासादमाससाद । सर्वं च तद्वत्सेनामावेष्ट प्रबोध्य च युक्त्या त निजनिशा
न्तमायात् । तथा तत्रैकान्ते स्थिरा स्वामीष्टसिद्धये सिद्धकालातिपातो मन्त्री

१ 'सर्वस्य द्वे', 'नित्यवीप्सयो' । २ सुयुत्पत्ते प्राक् सुपो नाज्ञा (प्रातिप
दिकेन) समास । ३ भवति मङ्गलं यस्मिन् लग्ने इति तिङ् सुपा समास ।
४ नमिकम्पीतिषुत्रे निपातनाद्वास्तुना सुपस्समास ।

आमतनूनामतनूभ्यतनूपातमेव दारणाध्रयणाय श्रेयस्कर, यशस्य स्वर्ग्यधाय गच्छन्ति । अतो राक्षन्, मरुहस्य भ्रेणो मरुहो, विनापण मनरियन्वा धास्य-
दत्ताया, सुदुसह इति भवता परिणीतायामस्यां कलिङ्गसेनायां निःसहाय
साऽधुन् जह्यात् । देवी पद्मायत्यपि तथैव सम्मान्यत । तयोश्च तथानूतां गतिं
गतयोऽङ्गमाधैकजीवितस्य नरपाहनदत्तस्य को भवेदाध्रय इति ज्ञानेऽहमेतान्
दपस्य कृते बहुहानिं प्रियाकान्तो भवाद्य सोऽयं नञ्नुवात् । देशोऽपि गाभीर्ये हि
तयोर्जीवितयागगाढीध्वनिरपृष्टद्वयतामभिष्यत्पीत्येकपद एव सम्भावितस्य
सर्वविनाशस्य स्वार्थस्य रक्षा भवाद्यैरसह्यैरवरय करणीया ।

मन्त्रिवरादेयमाकण्य सम्यग्विवेकपदवीमारुढो परमेष्ठ कलिङ्गसेना परिणय
सज्जातोदासीन्यो भविममन्त्रिमुख्यसम्मतिमतिशयन स्तुयन् 'मित्रे, स्वयमेव
जीवितोऽहमन्यस्या न नामापि ग्रहीतुमुत्सहे किमुग पाणिग्रहणरूपापर्पायलभ्य
नम् । किन्तु कलिङ्गसेना दृष्टान्तदीपगृहमुपपातेऽयुर्वशीवाजसौकृतमाभरतीहृषि
विनय प्रत्याचष्टाणाय पुनर्नुजायाऽनुनाय पण्डिताणां न मद्य दद्यादिति चिन्तय
ता मया सदानामेष न सहसा निषिद्धा' एवमाधासयन् तां रात्रिं तत्रैवानयत् ।

अग्रान्तरे कलिङ्गसेनावृत्तान्तश्रव्ये नियुक्तो मद्गराजसो योगेश्वरस्तस्यामेव
निशि मन्त्रिवरमागत्याम्बषाण्—'कलिङ्गसेनासदने सदा सीदद्यद् बहिरस्तां
दिश्यानां मानुषाणां वा नागममपरयम् । मरुहकोऽहमघाकरमात्रमसि सायम
मस्यक्त शब्द श्रुत्या विज्ञातु तमप्रभुमयन् कलिङ्गसेनालाक्ष्यदुग्धस्याम्बरे भ्रमतो
दिश्यप्रमावश्य कस्यचिदप्येष शब्द इति निश्चित्य तुभ्यमाहमिह बभूवमागाम्
यदतः परमद् यथातुदि यथानाकि च कलिङ्गसेनागतिं निगारित्ये । एता
यदुक्त्वा योगेश्वरो मद्गराजसो जगाम ।

१ यथास निमित्तमित्यर्थः 'तोययोऽयस्यापरिमणादादेयत्', एवम्
२ स्वयस्य निमित्त स्वयमित्यपि बोध्यम् । ३ कान्ताशब्दस्य शिवादिपात्र
हरिमन् शिवादिशब्दस्य पुण्यज्ञाय । ४ 'मयो विभापति पैकविषयमासाशोऽय् ।
५ 'अज्ञात उदसस्यानम्' (आर्षेयम् इतिनायम्) । ६ 'सुमागुहो अनुपा-
इति च' । ७ अथवा पण्डिताणां दृष्टद्वयतामेव विराट्मतेऽतिपादितोऽहमेति
माहाभारती कथा प्रायमेवा । ८ 'भोममहोऽस्मस्तमगादृष्टीयता' इत्युक्त्वा ।

तदनन्तरं मदनवेगाख्यो विद्याधराधिपः पूर्वं कलिङ्गसेनामालोक्य पञ्चशर-
शरादिवस्तदवाप्तये कृततपश्चर्यासशङ्करधरोऽप्यन्यासकामन्यदेशस्थां च ताम
लभमानो रजनीषु दिवि भ्रमन् स्वावासस्योपरिपश्यन्त वस्त्रेश दृष्ट्वा दृष्ट्वा तान्यन्तीं
स्वहर्ष्यगां कलिङ्गसेनामालोक्य तत्र अन्तरं लब्धुमेकस्यां रात्रौ एतद्वस्त्रेशस्वरूपो
मन्त्रिणा कालचेपमसहमानः स ह्य द्वारपालमिषदितः कलिङ्गसेनाऽवास
प्रविश्य विश्वास्य च तां तेनैव रूपेण गाधर्वेण विधिना स्वभार्यां चकार ।
तत्कालञ्च योगादलक्षितः प्रविष्टो योगेश्वरः सवमेतदाकलय्यातिपरितुष्टो हृष्टो
योगन्धरायणमागत्य यथादृष्टं निवेदितवान् । तेनातिप्रीतो योगन्धरायण
प्रातर्वस्त्रेशमागत्यानुपङ्गतोऽब्रवीत्—‘देव, परमस्वच्छं द्रौपा कलिङ्गसेना नाहंति
भवत्पाणिस्पर्शम् । स्वेच्छयैषा प्रसेनजितः द्रष्टुमायाता, जरापराहतलावण्यः स वीर्य-
सतो विरक्ता रूपलुब्धेहोपगताऽऽधासे स्वेच्छयाऽन्यपुरुषासङ्गं करोति । एतदाकर्ण्य
कुलीनेयः कन्या कथमेवमाचरेत्, मदीयान्तःपुरं प्रवेष्टुं को वा शक्नोति भवेदित्य
सदिहानो राजा ‘अद्यैव देव, त्वया प्रायश्च सर्वं कारयिष्यामि । मानुषाणां न
सत्यागतिर्भवेत् किन्तु तामग्याहतगतयो गन्धर्वादयोऽपि बान्धवन्तीत्युक्तो मन्त्रिणा,
रात्रौ सुषेपु सवषु जनेषु कलिङ्गसेनाभवनमगमत् ।

तत्रादृष्टप्रवेशे त्रिदशसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रया निद्रयाऽप्यतिशयं शय्यागृहे
कृतमग्नेशपास्तस्या समोपे सुप्तः स्वरूपस्थः सादृशिकः मदनवेगः शिखांसति
वस्त्रेशो, प्रबुद्धः स स्नात् स्नमुदपतत् । कलिङ्गसेनाऽपि च प्रबुद्धा शून्यं शयनमा-
लोक्य कथं पूर्वं प्रबुध्य वस्त्रेशो निद्रितां मामेव हित्वा जिहीते इत्युक्तवत्या
स्तरयास्तद्वचनमाकर्ण्य योगन्धरायणो वस्त्रेशमाह ‘एवमुपधारिणाऽग्नेन दूषित
चरित्राकृतेति समुपलब्धयोगबलोऽहं त्वयासाक्षादकार्यम् । किन्तु दिव्य-
प्रभावोऽयं हन्तुमशक्यः । एवमुक्त्वा वस्त्रेशेन सह कलिङ्गसेनामागत्य योग-
रायणेन राजकन्ये, त्वम् वस्त्रेशरूपधारिणा केनापि मायाविना सम्मोह्य परिणी-
ताऽसि नामुनीं मत्स्वामिनेत्युक्ताऽति सम्भ्रान्ता घाणविद्वस्त्वान्ता इव दुरन्तां गतिं
वैधीमाकलयमानाऽश्रुपरिप्लुतनेत्रा वस्त्रेशमुवाच—गाधर्वेण विधिनाऽत्र त्वया
परिणीताऽहं कथंकारमिह शकुन्तला दुष्यन्तेनेव विस्मये ! हृदिस्पृश वाचमेता

- १ शकुन्तलासोरनुकरणेऽनहं (प्रकृतिवदनुकरणम्) । २ ‘जहातेऽथ कित्’ ।
३ ‘हृकोरन्यतरस्याम्’ । ४ ‘अदसोऽसेर्दादु’ ० ‘न मुने’ इत्यादि । ५ ‘अन्यथैव
कथमित्यमिति’ कृजो णमुल् ।

मात्स्न्यं तद्दोषोन्मेषणसङ्कुचितद्वयपुण्डरीकः षणमत्राद्भुत्तग्नितो घासेन, माय
न ख मया परिणीताऽमि, अथैव अहमिहायाग ' इत्युक्त्या मन्त्रिना मह
राजमन्दिरमगात् ।

एव कृत्वा द्वय ततो निर्गम्य गते मन्त्रिणेन यौगधरायणे, राजनिषिदिता
पद्मिनीव मम्मोगधिदलपत्रमुखात्मा परिशितकपरीधमरीका बलिद्वयेन,
यिनष्टकयथाभावा, अमावास्यारक्षोपायस्यास्तविचनिचितचक्रुः 'घासेनग्नितो
वेताह परिणीता म प्रकाशयाम् । म एव हि मे पति ' इति दिनिर्मुक्तं वाच
स्याजहार । एवमुक्तपरायाञ्च तस्मां दिव्यरूपो हारकेयूरराजितो, विघाधराधिपो,
गगनादयतीर्ण 'को भयानिति सया ट्वा, अह तपि, मदनयेगायथो विघाधरा
धिपमयां पुरा पितृगृहस्यामयलोकाय राजासासयेकृततया कष्टेकोनाद्वसवाणादाप
थैव स्या नागयमागो यस्मेश्वरानुरक्षां स्वामिहासाद्यापृच्छतद्विवादानेव पुत्राया
पर्ययम् । एव तद्वाग्वताललितस्वरपक्षयतज्ञ निमकणमारोपयन्ती कलिद्वयेना
रपक्षयिपयान्तावमीनिः सत्यं पुनरागमाय प्रतिप्राप यामुपतता मदावेगेनाथा-
सिता दृष्टयेवैधमन्नमृगिन्, कलिद्वयेनाऽऽलानपद्मा मन्त्रिणेनैव तन्निप्रवासा
यम्तु रयात् स्थिरीचकार ।

एकदा तु कलिद्वयमासीदपमृतिममुद्भूतमन्मथापगादस्थो यत्सचरो
निगायामुत्पाप एतदापाणिर्मन्दिरमस्या प्राविशत् । अनुतामिसर्वाथ तत्र कृत्वा
भिष्य तां मायायम् । किंतु परपत्न्यहमिति तया प्रयायमागो भूयो गगिता
'परकलत्ररतिरपप्रतानभिष्यगति मन्त्रोन्नजातानाम् । रश्मिनिहायागाऽप्यह
रपदुपपाणिना मदापगायविघाधरेज क्यूनि म एव मे मर्ता । नाह गैरर्थाया
पुत्री पुंशो वेति निरपेक्षमिन् नाह मागऽऽहौगिनी, इहाभुताया च स्वयवया
निविटाऽप्यह स्वत्वार्थं प्रैष्यमेवमन्मथयमचिरमजरमन्त्रार्थं यत्, तेन मन्म
न्यथा मा मन्यथा । यन्मन्त्रेण आभिराम्यमाताऽनुमिदवावर्तिपुनश्चिद्वैतागुन्
परिहातुमभिर्लाचयेवेत्यवधि मन्त्राण्डरुण या मृधा मति मा कृता । अवि तु,
जगन्मुक्ताप्रमज्जन इवानुद्धूतलोचक, परिभ्रष्टा नावतिव नयना । इहापि
गाया मे यस्मेश्वि ते विप्रतिपत्तिबेदमन्यतो गच्छाम् । एतदावयव धामशो

१ 'इत्युक्त्या' । २ 'हस्त' तागदस्या संज्ञानाम् । ३ 'व' 'व' रिमता ।
४ 'तातुर' कृति यदुत्तम् । ५ 'मन्त्र' तिहरीपावत्यः ६ 'म' 'म' तातनाम्
'तत्पु' कृति यदुत्तम् । ७ 'इहा' 'आ' 'व' । ८ 'आ' 'व' 'म' ।

वत्सेश समुत्पन्नयिवेकातिरेको भर्त्रा सह निभय तत्रनियस्तु तामनुमत्य स्वप्राप्ता दमाजगाम । तत्सर्वमाकाशेऽलक्षितो मदनवेग समालस्य परा मुदञ्चासाध सद्यस्ततोऽवतीर्ण साधुवादेन स्वमिषां सत्कृत्य च तस्यां निशायां तत्रैव न्युप्यो पति दिवमुत्पपात ।

एवमागच्छता गच्छता च गविष्ठिरेण विद्याधरेण रममाणा कलिङ्गसेना भार्य-
भावेऽपि द्विविजान् भोगान् भुञ्जाना, सुखान्विता, तमात्रात्तमध्यवसत् । वासरा
जोऽपि च मुक्तचिन्तो मन्त्रिवध स्मरन् राज्य पुत्र च लब्ध भवानो नित
रामाननन्द ।

अथ गच्छन्तु दिवमेप्वापन्नसत्त्वा कलिङ्गसेनामुपेत्यैकदा मदनवेग उवाच
कलिङ्गसेने, प्राग्जन्माप्सरास्त्व स्वाविनयेन शक्रशापतः साम्प्रत मानुषयोनिम
याता । दिव्यागामस्माकञ्चैप ममयो यमानुषगभजातमिदमपत्यमिहैव त्यक्त्वा
विदूरतो याम इत्यपत्यमेतत्त्वमभिरक्षेरहृद्य निजस्थान गतोऽपि तव स्मरणक्षणे
एव सन्निधास्ये, इत्यमश्रुविलोचनां तामाश्वास्यपरिमित रत्नसञ्चय च तस्यै
दत्त्वा समयाकृष्टो विद्याधराधिपो निजवसतिमुदपतत् । कलिङ्गसेना च वत्सेश
भुञ्जन्त्यायामरलम्बितपत्याशासूत्राऽमुप्राजघ्नमयोगाय अतमिन्नाचरन्ती तत्रैव
दिनानि घ्यत्यगमयत् ।

अत्रान्तरे साङ्गपत्यवापयै तप कृतवतीममत्यलोके निजाराधनतो जनिप्य
माणामयोनिजामनङ्गभार्या रतिमग्बिकापतिर्दग्धपूवण, वत्सराजगृहे कालेजेन^३
तत्पतिना सयोक्तुमादिदेश । अतो दग्धकामोऽपि निजोक्ति
मदनमश्रुकोत्पत्ति पूरयितुकाम सतीवाम एतत्कार्यसिद्धये प्रजापति
मुयाच यत्कलिङ्गसेना दिव्यसम्भय तनय सोप्यते त
माययाऽपहृत्य तत्स्थलेत्यक्तदिव्यसनुमिमां रतिं मानुषीं कन्या निर्माय द्विपेतीश्व
राक्षां शिरसि निधाय निगते विधातरि ययासमय कलिङ्गसेनाप्रसूत सुत स्वमा
ययाऽपहृत्यालक्षित सन् कन्यारूपिणीं रतिं तत्र न्यधादिति सर्वे एव जना जाता
मेव जातां तामलक्षन्त । कलिङ्गसेनाऽपि जाता तामसदृशीं सुतामवलोक्य सम
वाप्तपुत्रजननाधिकस्ततोपा, तोषानुरूपमुत्तमव वितन्वती मदनमश्रुकेति नास्मा
तामाशुहाव । नृपोऽपि चाप वत्सेश्वर सदेयीक समन्त्रिका जातां तादृशीमनु

१ गवि घाचि स्थिर इति तयोक्तेन 'गवियुधिभ्यां स्थिर' २ 'प्रावृट्शरत्का
लदिवा जे' । ३ काले जात्रेन; 'प्रावृट्शरत्कालदिवा जे' इति सप्तम्या भल्लुक् ।

पमां कन्यां समाकर्ण्य कस्माद्विधिप्रेरितो यौगधरायणे शृण्वति वासवदत्तामुवाच,
 'जाने, कलिङ्गमेनैषा शापवशेन मर्त्यमवाप्ता दिव्या स्त्रीति निजालौकिकरूपेण दत्तां
 कानददायिनी ऐतदायनी अपि काचिद्विधैवेत्यसौ मम तनयस्य नरयाहनदत्तस्य
 रूपेण तुभ्यं शीलसौन्दर्यस्नेहसुभाकर्यो इव पुत्र्या महादेवीपदाहर्षा' । एतदा
 कण्य दधी वासवदत्तोवाच, 'महाराज, कस्मादकस्मादद्य येनस्यास्पदमकरोदिय मा
 यना भवतः ? कोमपकुलविशुद्धः सौभागिनेयं पृथु ते पुत्रं प्राप्तौ यान्धैरिनीया क
 लिङ्गमेनैषा ?' श्रुतैतद्वचनो वससेषो विमृशन् वासवदत्तामुवाच नादमात्मनैतद्
 प्रधीमि अपि तु यनापि देवेन हृदिस्थितेन प्रेरितस्य मम मुखादिमा वाचो नि स
 रन्ति । इय कन्या नरयाहनदत्तस्य भूतपूर्वभार्या । किञ्च, असावकपर्षा कलिङ्ग-
 सेना कुलीनाऽपि कुलीना, पूर्वकमवगन्तानुभवात् गतेत्यक्षरीरिणी वापमिवाह
 शृणोमि । इत्यमुवाच विरतवचसि भूपतौ, मन्त्रीयौगधरायण प्राह, 'देव, भूयत
 निजघये मयेन भूतिभूय प्रापिते, रत्या तपश्चर्यया प्रसादित शर्वो मत्स्यभावमागताया
 स्तस्या मार्यलोकपताणैर्न सक्षरीरेण तद्गर्भा सह सङ्गमाय वरमदात् । तप सुतस्य
 दिव्यया वाचा कामावतार उत्कृष्टं । हराश्या च रत्या मत्स्यभावेऽप्रतरणीयमेवपि
 कलिङ्गसेनागमप्राहिकाऽद्यागाय मामयममापत यत्कलिङ्गसेनागमं गदयायां योऽम
 को मया दृष्टस्तद्वन्योऽयं मां प्रतिभासीत्येतदाद्यजनहस्यतिकरेण ज्ञाने दवैः स्वमा
 यया कलिङ्गसेनागमचौर्ध्वेन निर्मितपाऽयोनिजा रतिरिति कामावतारस्य त्वपुत्रस्य
 युयिता भाविनी भाषा कलिङ्गसेनातनया । मन्त्रिणैवमुक्ते वरतनो वासवदत्तया
 सह तयारिबति कृत्वा तद्दिनमनैषीत् ।

अथ गच्छासु दिनेषु कमेज रूपसम्पदा वयसा च वर्धमानौ कलिङ्गमेनातनया
 मदनमञ्जुकामाकण्यैकदा वासवदत्ता कौतुकाङ्गात्मनोऽन्तिजमानाययामातेति निज

१ एतस्या अपात्यमिति विग्रहे 'स्वदादीनां हिप् वा वाप्' अथवा स्वदा
 दीनां वृद्धावन 'उदीनां वृद्धादगोप्रात् इति किञ्चि अपात्यमात्रमात्रातिशयगो दीप् ।
 २ लघु मारः । ३ कुले जाता, 'अपूर्वपदादप्रतरस्यो मटटमो इति यत्, टाप् ।
 ४ 'अहः' इति कर्मण्युपपदेऽपि टाप् । ५. सुमगाया अपात्यम् 'कृन्दाभ्यादीना
 मितद् इति दगिनदी । ६ व्यपाण्यादिवाद्दगिनदी तता दीप् । ७ 'ध'न्यो
 टट्' ततो दीप् । ८ एह पठित्यस्या, 'शिव मपम्मादिषु' इति मकारोन्तारे
 धारण्यविधौ गतिहो दीप् च । ९. भूमावपदीर्णाऽपि ।

रूपोपहसितान्यपरयोपित तामबलोक्य नूनमिव भुवमवतीर्णा रतिरेवेति तद्विषये स्वविचिकित्सामुत्सारितवती तथा जगद्यनोरसव स्वकीय सुत तत्रानायितवती इति घालावपि सौ सतीवरवरज्ज्वाकूपोषयिष्येवान्योन्यावलोकनेन सञ्जाता तिष्ठयौ दृष्टिपाशैश्चद्रावपि ततः प्रमृति पृथक् स्थातु न शक्नुत । एतदवबुध्य कलिङ्गसेना सानन्द नरवाहनदत्ते जामातृ प्रीतिं यद्ध्वा प्रतिमादधौ ।

एवमतिक्रामस्तु दिवसेषु वरसेशो मारमिव निजकुमार कथंचहर्षैकपमालोक्य सम्मन्य मन्त्रिभिः स्वपुत्रार्थं स्वस्यैव पृथक् प्राप्ताद कारयिष्या आध्यगुणाग्रहा ग्रहिलस्य तस्य यौवराज्याभिषेकोपकरणाहरणाय नरवाहनदत्तयौवराज्या परिजनान् समान् समाहूय समादिदेश । अयमपि चक्षुः भिषेकः त यौवराज्ये सम्मृतेषु सर्वसम्भारेषु देवदुःखमि निर्वादानन्दतूर्यनिर्घोषप्रतिशब्द, माङ्गल्यमाव्यदिव्य पुष्पवपणपूर्वकम्, अपरिमितमानन्दमभिव्यक्तीकुवस्तु च नगरेष्वसिषु, न्ययूयुञ्जत तद्वाल्सखान् स्वमन्त्रिपुत्रानाहूय तस्य चित्रत्वे, तथाहि यौगन्धरायणि मरुत्तिक मन्त्रिष्वे, रौमण्वतम् हरिश्चित्र मैनापर्ये, चासन्तर्कि तपस्तक श्रीडा सख्ये, पेश्यकिं गोमुख प्रतीहारत्वे, पिङ्गलिकासुतौ वैश्वानरशक्तिसोमौ च पौरोहित्ये इत्यादि । एवं भूमृताऽऽश्लेषु तत्तत्स्थानीयपुत्रसहायकाधिकारिपूद भूरुपपृष्टिपुरस्सरी दिव्या वाक् 'सस्वप्नतेष्वस्य सर्वाधिकायसाधकेषु गोमुखोऽस्यात्मना द्वितीय क्षरोराभिधो भविष्यतीति' । दिव्यया वाचैवमुक्तोऽतिदृष्टो वरसेशः सर्वान् वस्त्राभरणैस्सम्मान्यानुजोविभ्यो दारिद्र्यदारि द्रविण यिततार । एवं तौयग्रिकादिपूर्वक विहिताभिषेके नरवाहनदत्ते, 'पूज्यन्तां दिजन्मानो देवसाश्च, विमुच्यन्तां यन्दिन' कारागारेभ्यः, मुच्यन्तां पविणोऽपि पञ्चरेभ्यः, इत्यादि श्रूयमाणेषु परितः परिजनालापेषु लास्योमादिनि, मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे सचरितपुरपथेषु पौरनारीजने, स दिवसः सम्प्राप्तस्वर्गसुखस्येवास्वादितामृत रसस्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञोऽतिचक्राम ।

- १ घालाश्च घाला चेत्येकशेषः, एवं स च सा च तावित्यत्रापि । २ 'यिसा पावपचरशरवरात्' इति सप्तम्या वैभाषिको लुक् । ३ 'ययमि च' इत्यच् । ४ 'न वत्वा सेट्' । ५ 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक् । ६ 'पूर्ण इति षष्ठ्यम्' इति सप्तकारेण 'आत्मनश्च' इति तृतीयाया अलुक् ।

तदाह्वय कणयुगलमुधावपि सपरिजनो वरसेश- मुतोद्वाहकृतरियरमति-
 आकारितापगतचरतावमचिवमुष्यमौहृत्तिकोऽप्यमयममयमुहृत् स्थिरीकृतु समा
 दिदेश । गणकाश्च नाखट्टया सवमवलोभयाचितमा
 मदनमञ्जुकायिवाह विनमैव शुभविवाहलभ निर्दिशन्तोऽपि किञ्चिदालीन
 आविभाषापिपोग तापुत्रस्वोषु । तत प्राप्ते विवाह
 दिवस दिव्याहनाविहितदिव्यमद्गलकौतुक्या मदनमञ्जुकाया सह निम्वैभवे
 चित्तपुत्रविवाहविधि नियत्य हराञ्जयाऽम-दानम्भमावि-दन् यामेश सकलमतार
 मुखरमास्वादमुभितस्यान्तः सुचिराकाङ्क्षितजीवलोकसुखमनुभवकरवाहनदृष्टेन
 पुत्रेण स्नुषया मदनमञ्जुकाया च सह सपरिजन सुमेन विपसाननैषीत् । अमु
 दयाकाङ्क्षी युवराजो नरवाहनदत्ताऽपि च विदुरै-तेवासी मुनिसुखेन धैशारक्षमधि
 वसन् नवविवाहानन्दमन्वभवत् । मदनमञ्जुका चापि मातृनिर्विन्दनदत्ताया
 यामयदत्ताया , मातृत्वैस्तनिर्विन्दनपद्मावत्याश्च हस्तदत्तायामाधित्य विस्मृतनिजमा
 गुरोदाऽनेहस्त ममुष्य निताय ।

अथैकदा, तिमृतपरिभ्रमणपरिमृतमातृचन्द्रमपविपञ्चीममुद्गृह्णितपञ्चमाक्षि,
 प्रमद्व्यञ्ज्यचद्वरीकुरुष्वक्षुकिताग्रमजरीकेऽममहारममरसमये, ममन्त्रिको नर
 गाहमदत्तो विदुस्तुमुधान गतो लोललोचनवट्पदाम्
 नरवाहनदत्तास्या शोभोष्ठपद्मवाम्, पीनस्तनगतपञ्चशोमिताम् परागपुञ्ज
 न्यपदीप्राप्ति गौराग्र-मै, द्वादया तापहारिणीम्, ममेद्धारिणीम्,
 माधवीलतामिव माधवाम्, आधितैवासाकृतस्मृत्यम्,
 अनुकृणाहृतिम्, मनोभरभाषमधुपविनयिताम् तापाद्विद्वन्वीर्यकार ।
 तद्दृश्यापद्वेष्टनेषु, तत्र गन्धोपविष्टेषु रस्येषु गोमुखस्तामदृष्टद्वार-— शुभे, का
 तपम् ? यतमद्य देशो नीतः शूयतामिह निजागमनेन ? किं निमित्तकथाविर
 प्ररुटितपद्मवनलभरणपुष्पावासा ? एतदाह्वय प्रनतिपद्वरतमग्न्ययन
 पुण्या मा नरवाहनदत्तावदनेन्दुविहितता चमं पि-वरय विस्मरेताममुताग्न

१ एमापदो तत्राः (अथ एभावहो विभिः) प्रभुगुणभावहसनय इति
 भावाः । २ 'स्त्रो विदायोविगुम्भ-येम्' । ३ 'विगता स्त्रुपायो' ।
 ४ 'मोपे-द्वयोः एमागे या' इति पररूपम् । ५ 'सद्वगाद्व्यञ्ज्यो वन्यदम्' ।

वर्णयितुममनगेवमात्ममौनमुद्राम्—‘आस्ते त्रैलोक्यविषयातद्दिग्बन्धने द्रस्य जरा
मृत्युभयच्छित्सिद्धयोपधिनिधानेष्वयतमे बहुयोजनविस्तीर्णे काञ्चनशृङ्गाख्ये
सानावुमापतौ दृढभक्तिर्हेमप्रभो नाम विद्याधरेश्वर । तस्यास्ति बहुपत्नीषु प्रियतमा
विद्वत्तमाऽलंकारप्रमाख्या पत्नी । तथा सह प्रातरुत्थाय यथाविधिविहितशिवा
शिषसपर्यस्य, मानुषलोकमागत्यानुदिन दत्तदीनसर्वास्त्रीभरनमिध्रस्पर्णलक्ष्य,
तदनु राजकृत्यावेक्षणपूर्वकं विहितमुनिवक्ष्यतघ्नताम्पयहारादिकस्य, तस्याति
क्रान्तेषु कालेषु आरवपुत्रताहेतूपपन्नचिन्तातन्तुसन्दानितान्तं करणेऽनपश्यता
विषमविषादघेदनाख्यतिकरश्चेतस्यास्पदमकरोत् । किमनेगामपत्येनाधिपत्येन
एव स्निग्धचेतस राजानमवलोक्य तद्दौर्मनस्यकारणमनुयुक्तवत्यलंकारप्रमेय तेन
निगदिता यत् समधिगताखिलविभवस्यापि मदीय स्वान्तं नितातमनपश्यता
तापेन तातप्यते । न ज्ञायते समायास्यति न वा कदाचित् श्लाघ्यं स कालः,
घन्यं स वासरः, सुलक्षणा सा धेला यदा भवनाङ्गणचङ्क्रमणचितितलरेषु
रूपितं, कनकमेखलापरिवेष्टितकटितलं, हृद्यं शालमङ्के समारोप्य कृतकृत्यमात्मानं
मस्ये । एतदाकर्ण्य तत्पत्नी तमेव सान्त्वयन्त्युवाच—‘देव विश्वजनीनविभवा
भवानुक्रमया यथाकालं पुण्यात्मनि सर्वैरवाप्यन्त इति स एव दग्धकामोऽपि
ते पूरितकामः, वषट्कं अपि च तेऽनपश्यतादारिद्र्यमर्धं, भविष्यत्यतो माऽऽनय
मनमि निरतिशयमौदामीन्यम् । आधेहि धर्मं धैर्यं च धियमधिकाम् । ममा
कर्णितदेवीमुखैतदुदारवचा लघूभूतकिञ्चिद्भृन्लोको हेमप्रभस्तत्त्वचिति ध्रुवाय,
सुधाय, पुरोधाय च पुरोहित काञ्चननवकोटीर्विप्रेभ्यो वितीर्य देहं वा पातये
यम्, आशुतोषं वाऽऽशु तोषयेयम्, इति कृतनिश्चयः, ‘इहासने शुष्यतु मे शरीरं
त्वगस्थिमासं विलयं प्रयातु’ एवमहार्यधैर्यं हराग्रे परित्यक्तौषवर्जं प्राशिष्य, पुत्रार्थं
मुग्रं तपस्तेवे । त्रिराश्रोपोषिताय तस्मै ससोमः, सोमं शार्वाणोजानि साक्षादाधि

१ ‘इहा तावत् लघुपूर्वात्’ । २ अतिशयेन विदुषीति तमपि, ‘उगितधेति’
यैकस्मिन्कहस्वाभावपक्षे ‘तखिलादिविति पुम्बन्नाथ । ३ ‘हृदयस्य प्रिय’ इति यत्
‘हृदयस्य हृदलेख्यदण्डासेषु’ इति हृदयस्य हृदादेशः । ४ आत्मन् विश्वजनः—
इति खः । ५ ‘वा शोकस्य रोगेषु’ । ६ परित्यक्तम् औषवस्त्रम् उपवासभोज्य
द्रव्यम् उपवासे यत्किञ्चिप्राशिष्यं प्राप्तं यस्तु वा येनेत्ययं, ‘उपवस्त्रादिभ्य
उपसक्त्यानम्’ । ७ उभया सहितः ।

धिरं शृण्वीं कुर्वाणः श्रान्तः पुण्यमेकत्र विधग्मयाधमास्तोऽधवादिनैकेन गोमुखेन सह वायव्यपरिचिताचारपद्युक्तकण्टकाकीर्णप्रान्तरं वनान्तरं प्रविशति तावदेव तेनैव पथा समायान्तीं नापमीमेको ददत्त । सा च सविषय ममस्तुत्या नरवाहन दत्तेन समासीर्षित्यर्थेयं यक्षुमारमत 'वास, इत्या पातेपयोपिधि पुरमस्ति कनूर सम्भव गाम । सद्यस्ति कर्पूरकनामारामा । तस्य कर्पूरिका नागा सुन्दरी भुजा । सा च पुरुषद्वेषिणी विवाह नाभिकाच्छति । सा च त्वप्युवेतेऽपरय एवद्विनी भविष्यतीति त्व सत्र गच्छन्नयस्य सुन्दरीं तामयाप्यसि । यद्यपि तत्र गच्छतस्ते मार्गे महान् प्लेहो भविष्यति तथाप्यद्वार्यपैर्यकार्यं कुर्वतस्ते सर्वे स्वन्तं मावीति न कथमपि विरमेष्टिमम् । ण्वमुकावा तिरोहितायां तापस्यां गरवाहनदत्तः कर्पूरसम्भव पुर गन्धुमभिरुपग्रामसधर्तिन गोमुख प्रेरयमाणस्तेनोक्तः 'देव, साह सेनाहम्, क्षामावयुतमानयपच्छेन्दोऽस्या क वा सा कन्यकेति तक्षामध्वनमात्रेण परित्यक्तदिष्याद्वाजनस्य ते निरभिप्रायसिदिग्धमानुषीमभिधावत सिकताया उदयेव पेयगमिवानुचितम् । एव गोमुखेनोक्तो नरवाहनदत्तो 'न सिद्धनापस्या इतस्या यच्च कथमपि भुवा भविषु ज्ञानेती'ति तद्राजकन्यकावाप्तप्रेऽपरय भया तत्र गच्छतम्' एवमुक्त्वाऽऽस्तद्वयो गन्धुमभिरुक्तापि गोमुखेनापुगम्यमानस्य त्वणमेव तदभिमुखमभिप्रास्ये ।

अत्रान्तर एव कृतातेरो धाम्नेन स्वचलमप्यगस्य स्वसुगमायाना मगरानो महभूयादिभिः सह निजपुरीं प्रायापतंत । किन्तु कश्चिन् काळं वायव्यमागते नर वाहनदत्ते दत्तेनो रत्नप्रमाणिकमाजगाम । सा आदित एव रपातया विप्रविद्याऽ- कपातशातत्रयितोदन्तोद्विज स्वधशुर धत्तेनाममयीत्- 'आयुधरतापमीतिदिष्टो कर्पूरिकां राजसुतां प्राप्तुं कर्पूरसम्भव पुर गता इति न कृतकार्यं इदंभवताति यिन्तायाऽष्टम्- एतद्द स्वविद्यातोऽप्यगच्छम्' एवं धाम्नेन समाचारय रत्नप्रभा नरवाहनदत्तस्य मागक्रेणोपागतये निप्रविद्यां प्राप्नुहेति सा गोमुखापुगत नर वाहनदत्तमदत्तां संगद्य कुमारीन्पेनोवाच 'अह रत्नप्रभेरितेदायाता मायावती नाम विद्या भर्गेऽरया त्वां रचानीति विजिम्नेन त्वया गम्यतम् ।

एवमुक्त्वा तिरोहितायां दितायां मदितावाद्य रत्नप्रमया विद्यायां तावमावत- क्षामावतानोदन्तो धम्मेऽह वापैरंगूता रत्नप्रमा विद्या भर्गेति सम्प्रगतमभीरुपनि

१ 'वा गोदमितारान्देऽ ३ति पाठ्युत्तरं वैकनिगद पदादेव । २ 'देवं वायव्यपिबु च' इत्युत्तरपदादात्ता ।

सायमेक दैवकृतोपलम्भमग्नोरुहताक सुधासारपूरितापम्, भूरितापो दूराध्वगमन
 खेदसिद्ध समवाप्य तत्रस्नात कृतस्वाद्युतरारण्यातवफलाहारो नक्त तत्राद्य सयत
 हयो मन्त्रिद्वितीयो वासार्थं महातरुमेकमारुरोह । तत्र निशीथे विशालतरुशाखा
 सम्विष्टो विप्रस्तह्यद्वेषितमाकर्ण्य प्रयुद्धोऽधस्तादागत सिंहमपश्यत् । अवलोक्य च
 तमस्युद्यतो जिघांसयाऽवतितीपुरपि गोमुखेन 'युधराज, अल नक्षवप्रायुधन ति
 रक्षा सह युयुत्सया । शरीररक्षायमेवावामिह वृचमारुढावित्येव गोमुखवामुद्दे नर
 याहनदत्ते सिंहस्तदश्रमाशु विनाश्य द्वितीयमप्याजघान । एतस्मिन्निधायवत्सेधर
 सुतो हयं चममिलय्य वृसादेव धितेन कौचेयकेणाप्यर्धयत्येव गोमुखेन द्वेषां चकार ।
 अवतीर्य च तत उपात्तखड्गस्तमेव वृचमारुह्य क्षपितक्षप प्रातस्तरो आवतीर्णो
 गोमुखानुकाशी कर्पूरिकाभिलापी पत्कांक्षी प्रत्ययासीत् कर्पूरसम्भवम् । तत्र मार्गे
 राजकुमारीप्राप्यपाशाकशया करयमाणाऽपि गोमुखोक्तमनोरक्षकक्याभिर्विनोद्य
 मानोऽविज्ञाताध्वापि मध्येमध्ये समागन्तीर्विकटा अटवी, खरितधाराधुनीः,
 शतश शैलश्रेणीश्च पारयमानाः, कृच्छ्रादादिष्वस यौजनिक सायमतिसरसरसा
 णादिनानानोकहनिवहप्रतिधिव्धरम्यरोधः सान्द्रसरससरोजराजिराजितसरः, एक
 मासाद्य तत्र विहितज्ञानादिक्रियः, सुरभिमधुरास्वाद्यद्यवन्यफलनिर्वर्तिताहार-
 विधिः, सविधि सहया साह्यं मृदुकिंसलयास्तीर्णंशय्यो रजनीं निनीपुरगेत ।

प्रभातायाश्च हर्षवर्द्यामुत्थाय सम्पादिताह्विककृत्य, सगोमुख प्रस्थितो
 मार्गे मन्त्रिणमेवमभापत 'वयस्य, स्वप्ने काचिद् धयलाभ्यरा दिव्यरूपा कुमारी
 मामेवैवमभ्यधात् 'वत्स' मा कृथा धृथा चिन्ताम् । हत पर त्यमाशु समवा
 प्यसि पयोनिधितीरे घनान्तरस्थमाश्रयपूर्णं पुरम् । तत्र विद्वान्तोऽश्लेशेनैव कर्पूर
 सम्भव पुर प्राप्य कर्पूरिकां राजकन्यकामवाप्स्यसीति । एवमभिधाय र्शद्यस्तिरो
 भूतायां तस्यामह प्रबुद्ध ।

एवमुक्त्वन्त गोमुख उवाच-देव! न किञ्चित्ते वर्तते दुष्करम् । अधिरेणैव त्व
 भविष्यसि सिद्धाभीप्सित । इत्येवमाद्युक्तो गोमुखेन गच्छन् क्रमाज्जलधेयकण्ठ

१ 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति निष्ठाया परनिपातः । २ अक्षिण
 इत्यप्ययम्, अभ्यक्ष करोति अभ्यक्षयति तत शत्रुन्तारसप्तमी । ३ 'सह्याया
 विधायै धा', 'एधाच', तत 'तसिल्रदय प्राक्षपाशप' इत्यभ्ययत्वेन 'अभ्ययस्य
 ध्यावीत्य नेति वाच्यम्' । ४ 'हिमन्नापिहतिषु च' । ५ 'योजन गच्छति' इति टप् ।
 ६ 'सद्यःपणदि'ति सूत्रे, समानेऽहनीति विप्रह, 'समानस्य सभावो यथाहनि' ।

सतीर्ष्यमानोर्देर्णान्यतमसहृष्टेर्केन चिपुष्टेण, मद्रितैकपरेणाहमभिहितः, 'मद्र',
न गन्तव्यमितसवयेद्वैय वस्तव्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समागम्य श्यातव्यम् ।
एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् प्रपुष्टोऽह निरधिगम्य यत्पुमारिमितमेतद्विपरिधान
मितीह निवसन्नह नून पदापद धेय समुपेक्षामीति यद्वाच्योपितो निर्वाचिता
द्विकृत्यो पापदाहारकाले मध्यमपुरमान्द्र स्थितः तावदुपनतेषु द्विरुपमय-
पात्रेषु स्वादिष्टसर्विंशालिमित्ता-आणा-शानुन्नी-सपाय-शुष्कभाकादिभोजन
मयाचिन्तितमन्यबोपनत सद्य एव मपुरे स्थापितममूर्त् । यत्तन्मयवह्न्यापहत
पुष्टृष्णोऽहमवाप्तातीमनिर्कृति ससृष्टः । ततः प्रमृष्टि प्रतिवासरमवाप्तपयाधि
निततरात्रभोगोऽहमिद्वैय वसतिमकरयम् । इह हि मद्रितितः परिष्कृतो माया
या नारतीति सर्व एव जनो मया दाहर्मयो विहित । इत्ये प्रामातसोऽप्यह
राग्यधरामिधो विधेयशास्त्रोऽजापमाणो देवनिमित्तेऽस्मिन् पुरे एकैकोन निवसा
मीति सौम्य, यथाशरण्यातिरूपपरिचर्यापरस्य मम साष्टविस्वीकृतिपूर्वकं च
विभग्य शम्भताम् ।

एवमुक्त्वा राग्यधरेण तत्पुरोद्यानवापी नीतः सगोमुष्टो नरवाहनद्वारनय
प्राप्तो, विक्रयवारिमाधितपञ्चमुष्टो, मध्यमपुराहारभूमि प्रापितो । प्यातोपन्नादि
छान् मुख्यादुविधिवाह्याराम् जग्या, दुग्धादिमधुमधुरपेयानि च पीत्वा, निवृत्ता
सन्तुष्टिमवाप । तत्तत्तत्र भोजनमात्रनमात्रनकरादीनामभावेऽप्यहरेण प्रमृष्टाहार-
भूमिको भुक्तवान्मूर्त्कालवन्नो भव शायभोक्तम भजे । तत्र च चिन्तामग्निनिमत
पुरमाहात्म्यविरमपरितमिततारको वापेसामुत्तः, कपरिकाञ्जपातिनवीमुख्यम
आविष्टपवीर्ण्यया इह निद्रयाऽऽनालित्तो, विनिद्रान्, पार्श्वीदेन वापममस्य
मप्यासीनेन राग्यधरेण, कर्त्तुं चित्तपाशम्, उद्धारस्तर्ष श्रीरिवात्रमा
भक्तो इति त्यमरीक्षितो विद्यामकरय माप्स्यसोऽपुनोऽज्ञास्यैर्षो गोमुष्टेन सह

- १ 'गमानतीर्ष्यगी,' तीर्ष्ये मे' । २ 'उमानोदरे शमित' । 'विमर्शे' ।
३ 'एते चेति वक्तव्यम्' । ४ 'इदमो ह' । 'इदम इत्' । ५ 'राग्यमादमहागि
मादनेति' मात्तु । ६ 'पूर्वमिष्टवसानाम् कठिगुरूपयै' । ७ 'वयम्मा
स्तसिन्' । 'त्यदादीनामा' । ८ 'मयद्रुतैतयोर्मा' । ९ 'इदममम' ।
'एतेही एते' । १० 'ममकौटुम्भ' । ११ 'राग्यमादमीति' । १२ 'वप
साष्टोदम' । 'महत्तायवात्तुयोर्द्वि' । १३ 'तत्र शायम्' । १४ 'एह-मादिनिच-पदाभि'
इति वादि' । १५ 'इह इत् इमे' ।

मुख निदद्रौ । प्रातश्च कृताहारं कृणु यावत्तिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यभरमुवाच,
'सखे, मध्यमो कृते यन्त्रविमानमेक कुरु येन तदास्व कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य
समवाप्यतां निजप्रियाऽनेनेति । सञ्चाकर्ण्य तदासावुपानीय रक्षितचरमर्पयति
स्मैक वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि—श्वगामि च यदास्व सगोमुखो
नरवाहनदक्षो मङ्गलं चित्तकलोलिनीयल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भव पुरमवाप्य
नभसोऽवतीर्य विमानादवरुद्ध सकौतुक पुरान्तं परिभ्रमंस्तद्देवामीप्सित कर्पूर
सम्भव पुरमिति लोकतो ज्ञात्वाऽतिदृष्टो वर्षीयस्या स्त्रियैक्याऽधिष्ठित रुचिर वेश्मैक
तदनुमतो निवासाय विवेश । तत्रानुपङ्क्तिगत्या जिज्ञासमान, 'आर्यं किमभि
धानोऽत्र राणा, किञ्च तदपत्यम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदेशिकाभ्यामावाभ्यां
शसेत्येवमनुबद्धा घृष्टाऽद्वाऽरन्ध्रवती तमेवमुत्तरीतुम्—

महाभाग, निखिलदिग्भवैभयसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन्कर्पूरको नाम राजा ।
स चानपत्यताधिपीडितः सदारः सदारचित्तशङ्करार्चननभस्योऽप्यधिकतपस्याभि
काङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितो वरदस्य, बलीघर्दवाहनस्य, सन्तोषाय निराहार
स्तपस्तप्तुमारमत । पश्चरात्रोपोपिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावन समा
दिदेश, 'पुत्र समुत्तिष्ठ, समवाप्स्यसि त्वं पुत्राभ्यधिकां कयाम् । अघास्यति च
यस्या पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । पृथमादिष्ट प्रबुद्धो भूपतिः प्रातः सर्वं तद्विज
पत्यै निराद्य प्रहृष्ट सपत्नीको घृतपारणामकरोत् । अचिरात्पापक्षसत्या सन्नाशी
ययासमयमसूत सूर्यन्धियन्धसङ्गठितकोमलभांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुत
निर्विशेषसम्पादितमहोरसवाः कर्पूरक कर्पूरिकेति तस्या नाम चक्रे । लोकलोचन
चन्द्रिका सा राजसुता सुताधिकेन्द्रेहलालिता लताभिनयेव लावण्याधिवयमा
दधती दधती चापि पदभिनययौवने तद्विवाहमभिकाङ्क्ष्यपि भूपतौ, पुरुषद्वे
षिणी, मनस्विनी, न पुदोर्गङ्गुलिपङ्गमपीषद्वति । किं कन्याजन्मफलम् ? कुतस्त्य
न विवाहमिच्छसीति तत्सख्या मासुतयाऽनुसुक्कोक्तवती, 'सखि, मम विवाहा
निच्छाया प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । सञ्चामितहृदयायै शुभ्यमभिदधती मामव
धारय 'महाम्मोपेस्तीरेऽस्यैको महान् च दनवृक्ष' । निकषा च त, वर्तमाने विनिद्र
सान्द्रसरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहमभव हसी । साऽहमन्धितदस्थ
चन्दनपादपे स्येन भर्त्रा हसेन सह निर्मितनोटा, क्रीडानुरक्ता दायकानसविपि ।

सतीर्थसमानोदयान्यतमसद्वेण^१ केनचिरपुरेण, मदितैकपरेणाहमभिहितः, 'मत्र,
न रा' तस्यमितस्वयेहैय वस्तस्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समारुह्य स्थातव्यम् ।
एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् प्रयुद्धोऽह निरधिनिव परकुमारनिर्मितमेतद्विषयस्थान
मितीह^२ निवसन्नह नून पदारपद श्रेय समुपेयामीति यद्वात्प्योत्पितो निर्वर्तिता
द्विककृत्यो यावदाहारकाले मध्यमपुरमारुह्य स्थितः तावदुपनतेषु हिरण्मयै
पात्रेषु स्वादिष्टसर्पिं शालिभिस्सा-ध्राणा-शङ्कुली-सयाव-शुष्कशाकादिभोजन
ययाधिगिततमन्यवोपनत सद्य एव मत्सुरं स्थापितमभूत् । यद्याभ्यवहृत्यापद्धत
प्लुतृष्णोऽहमवाप्तातीवनिर्वृतिः सवृत्तः । तत् प्रमृति प्रतिवासरमवाप्तययाधि
न्तितराजभोगोऽहमिहैव वसतिमकरवम् । इह हि मन्त्रितत परिच्छदो भायां
या नास्तीति सर्व एव जनो मया दारुर्मयो विहितः । इत्थं प्रार्मतसोऽप्यह
राज्यधराभिधो विधेर्वशाद्वा^३ जायमाणो देवनिर्मितेऽस्मिन् पुरे एककोत्र निवसा
मीति सौम्य, यथाशक्त्यातिथ्यपरिचर्यापरस्य मम सत्कृतिस्वीकृतिपूर्वकं क्षण
विभ्रम्य गम्यताम् ।

एवमुक्त्वा राज्यधरेण तत्पुरोद्यानवापीं गीतः सगोमुखो भरवाहनवृक्षस्तत्र
ज्जातो, विकचवारिजाजितपद्ममुखो, मध्यमपुराहारभूमिं प्रापितो ध्यातोपस्थापि
तान् सुस्वादुविविधाहारान् लभ्वा, दुग्धादिमधुमधुरपेयानि च पीत्वा, नितरां
सन्तुष्टिमवाप । ततस्तत्र भोजनमाजनमाजैनकरादीनाममावेऽप्यष्टेन प्रमृष्टाहार-
भूमिको मुक्तसाम्यलैलालवद्भो नक्त शयनोत्तम भेजे । तत्र च चिन्तामणिनिमत
पुरमाहारव्यविस्मयस्तिमिततारको वस्तेष्वसूनुः, कर्पूरिकाऽनवातिनयोरसुष्येन
भाविस्पल्लीप्यया इव निद्रयाऽऽनालिङ्गितो, विनिद्रान्, पार्श्वतीयेन शयनमभ्य-
मध्यासीनेन राज्यधरेण, कुर्यात्^४ निन्, चिन्तयाऽहम्, उदारसख श्रीरिवाहना
भजते इति स्वमपीप्सितता प्रियामवश्य प्राप्स्यसीत्युक्तोऽवाप्तधैर्यो गोमुखेन सह

१ 'समानतीर्थवासी,' तीर्थे ये । २ 'समानोदरे शयित ०' 'विमायोदरे' ।
३ 'इत्थे चेति वक्तव्यम्' । ४ 'इदमो हः' 'इदम इह' । ५ 'दाण्डिनायनहास्ति
नायनेति' साधु । ६ 'पूर्वाधरावराणाम् अप्सिपुरधयधैयाम्' । ७ 'पद्मव्या
स्तसिल्,' 'त्यदादीनामः' । ८ 'मयद्वैतयोर्भाषायाम्' । ९ 'इदमस्यम्' ।
'एतेतौ रयो,' १० 'प्रामकौटाभ्याश्च तद्वत्' ११ राजेवाचरतीति 'कृतुः क्यङ्
सलोपश्च' 'अह्णसार्वधातुकयोर्दीर्घं' ततः शानच् । १२ 'एकादाक्षिनिष्वासहाये'
इति पाक्षिकः कन् । १३ 'अत इन ठनौ' ।

सुख निदमौ । प्रातश्च कृताहारं ण यावसिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यभरमुवाच,
'सखे, मत्प्रभो कृते यत्र विमानमेकं कुरु पेन सदारुह्य कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य
समवाप्यतां निजप्रियाग्नेनेति । तच्चाकर्ण्यं तच्चासावुपानीय रचितचरमपंपति
स्मैकं वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि—स्वगामि च यदारुह्य सगोमुखो
नरवाहनदत्तो मरुच्छ्रवितकल्लोलिनीवल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भव पुरमवाप्य
नभसोऽवतीर्य विमानादवदह्य सकौमुक पुरातं परिभ्रमस्तदैवामीप्सित कर्पूर-
सम्भव पुरमिति लोकतो ज्ञात्वाऽसिद्धो वर्षीयस्यास्त्रियैक्याऽधिष्ठित रुधिर वेश्मैक
तदनुमतो निवासाय विवेश । तत्रानुपगच्छित्वा जिज्ञासमान, 'आर्यं किमभि-
धानोऽत्र राजा, किञ्च तदपरमम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदशिकाभ्यामावाभ्यां
शस्त्रेत्येवमनुषङ्गा वृद्धाऽद्वाऽरन्धवती तमेवमुत्तरीतुम्—

महामाग, निखिलविषयचैभवसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन्कर्पूरको नाम राजा ।
स चानपर्यताधिपीडितः सदारः सदारचित्तशङ्करार्चननमस्योऽप्यधिकतपस्याभि-
काङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितो वरदस्य, वलीवर्दवाहनस्य, सन्तोषाय निराहार
स्तपस्तप्तुमारमत । पञ्चरात्रोपोषिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावन समा-
दिदेश, 'पुत्र समुत्तिष्ठ, समवाप्यसि त्वं पुत्रान्यधिकां कन्याम् । अवाप्यति च
यस्या पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । एवमादिष्टं प्रबुद्धो भूपति प्रातः सर्वं तद्विज-
पन्त्यै निगद्य द्रष्टुं सपत्नीको व्रतपारणामकरोद् । अधिराष्टापञ्चसत्त्वा सन्नाशी
यथासमयमभूत् सुपर्णिवधसङ्गठितकोमलमांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुत
निर्विशेषसम्पादितमहोरसव कर्पूरक कर्पूरिकेति तस्या नाम चत्रे । लोकलोचन
चन्द्रिका सा राजसुता सुताधिकस्नेहलालिता लताभिनयेष लावण्याधिक्यमा-
दधती दधती चापि पदमभिनवयौवने सद्भिवाहमभिकाङ्क्षत्यपि भूपती, पुरुषदे-
यिणी, मनस्विनी, न पुरुषोऽनुसिपिहमपीच्छति । किं कन्याजन्मफलम् ? कुतरस्य
न विवाहमिच्छसीति तत्सख्या भक्तुतयाऽनुयुक्तोक्तवती, 'सखि, मम विवाहा
निष्फलाया प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । तस्याभिष्टदयायै तुभ्यमभिदधतीं मामव-
धारय 'महाम्मोपेस्तीरेऽस्येको महान् चन्दनवृक्ष । निकषा च त, वर्तमाने विनिद्र-
साऽमरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहमभव हसी । साऽहमन्धितदस्य
चन्दनपादपे स्थेन भर्त्रा हसेन सह निर्मितजीडा, क्रीडानुरक्ता शापकान्तसखिणि ।

किं तु बलवदुर्मिर्ममाक्षी, स्वालीकादकारुद्वारेणायां तर्जयधिवाकरमात्तस्मादस्म
 स्मृतानपाहरदित्यपश्यस्नेहसुलभदैपुयां धुर्यागत्याम्भितटस्थशिवलिङ्गस्य निप
 तन्ती, विलपन्ती, च 'निरपराधोपपीडक, दण्डधारिन्, त्रिशूलिन्,' इत्याद्यने
 कोपयुक्तनामोच्चारम्, अपरिमयविषादा निषादाहतपोतकसञ्जातशोकसन्तापयिषु
 रीकृतकुररीवामन्द क्कदन्ती, विषतपपतिरिव पितृ विलुन्ती, शुचा दिवसम-
 हमासमनर्शनेति राजहस्तेन मदीयां पश्योपेत्याहमुक्ता-^१'प्रिये, समुत्तिष्ठ, घ्यसो
 तापर्यानुशोकेन अलम् । जीयद्भि सदर्भयाप्यत इति भविष्यति नावन्यायप
 र्यानीति' । एव कद्वदस्य तस्य हृदयतोदकारिणीं घाणीमाकुर्यं राक्षिञ्चेहनिष्कृ-
 पतोत्पन्नविस्मयविस्मृतचिपेका धिगहो पुरुषान्, कापुर्दपान्, पापाः, ये भक्ति-
 मतीष्वपि पत्नीषु कामवामनाशमनमाग्रैकोद्देश्या वेश्याभिगमनमिवाभिगमनमा
 फलयन्तो घालापयेषु चैव निष्कुर्यामीभवन्ति । तत्र किममुना मदीयपतिना
 दुःखिना वा वेदेन गेहा वाऽपत्यशून्ये'त्यालोच्य हृदि कृत्या भवत्या भव पुरत
 पश्युस्तस्य पश्यत एव जगनान्तरे जातिरमरा राजपुत्री भूयासमिति सद्भव्य
 पयोनिधौ तच्छरीरं चिप्र चित्तवतीति पूज्यतां भर्तुस्तस्य नृशसतां स्मरन्त्या
 हृदि विषविषमविषयचैरस्यन्नतन्नततिमावर्द्धयन्त्या मे नान्यदथ कस्मिंश्चिदपि घरे
 मनोऽनुरक्तमिति विद्याहमधुना नेष्टाम्यत पर सर्वं देवायत्तम् । एव राजसुतो
 द्राटिताखिलरहस्या साऽऽगत्य मामुपवर्णितयती । अत एवृद्धते ते सर्वं मया
 मिहितम् ।

सा चैषा नृपात्मजा विद्याधराणां भविष्यत्तकवर्तिनस्त भार्या भाविनी ।
 पूर्वं दैवेन शम्भुनाऽप्येतदादिष्टमिति तन्मन्त्रोपेत त्वामिह लोकेऽहमालोक । एव
 मुक्तो वृद्धोपहृतादारो नरवाहनद्वतो गोमुत्पान्वितो निशां तां तत्र नीत्वा, प्रातः
 सम्म^२य सम मथिणा गोमुखेन कृतमहाप्रतिकषेष्टो गोमुखसहायः, 'हा हसि!
 हा हसि !! इति पावघमानो राज्ञकयद्वारमासाद्य जनतश्चितो ययाम ।
 समालोकितेर्दमीयैतद्वतयश्चेटिका मविस्मया राजसुतां कपूरिकामुञ्च-^३'देवि,
 सिंहद्वारेऽस्माभिरेको महाप्रती ४८ । सद्वितीयोऽपि य सौन्दर्यणाद्वितीय,
 'हा हसि । हा हसि !!' इति दिवानिशमुच्चारयति । पूर्वं हसी सा, चेटीमुखादेवम

१ निराहारा दिवसमतिष्ठम् । २ 'रयषदयोय' इति को कदादेश ।

३ 'विमापा पुरुषे' । ४ 'राज्ञ क च' । ५ 'त्यदादीनि चे'ति इद शब्दस्य
 घृदसशायाम् 'वृदाच्छ' ।

वधायं धार्यमाणसकौतुकहृदयातङ्का, त, काल एव तस्मिन्निजान्तिकमानाय, शङ्कराराधनोपासयत, सतनुमिवातनुम्, विस्मयोःफुल्लया दशा पश्यन्ती किमेत दिति स्वया हा ! हसि ! हा ! हसि !! इत्युच्यत इति तमनुयुयुजे । किन्त्वव मनुयुज्जागामपि तां हा ! हसि ! इत्येवमुत्तरयति तस्मिन् गोमुखस्तामुवाच, 'देवि, विषयेऽस्मिन् सन्निध्या वदन्त मामवधेहि—'कर्मयोगतोऽय पूर्वजन्मनि हस आमीत् । जलनिधिसमीपे महत सरसस्तटे वरटया सह चन्दनपादपे निवसतोऽस्यापर्येषु जलनिधिनाऽपनीतेषु, योपिदस्य सिन्धवाऽपर्यशोकदहन दहमानमात्मानमग्नौ, लब्धौपयिकशास्त्रिभवादिति तद्वियोगात् पश्चिजातौ विरक्तस्यक्तुकामस्तनुमन्यजन्मनि जातिस्मरोऽह राजपुत्रो भूयासमेपा च मे जातिस्मरा भार्या भूयादिति सकल्पयन् विरहवह्निविधुर शकर सरमृत्य निपत्य पर्यौ सरितामभस्याश्वसितौसुरभवत् । अधुना चाय शुभे, कौशाग्न्यां वास राजस्य जातिस्मरो नरवाहनदत्तस्तनय सज्जातः । जातधायमुद्भूतया दिव्यया वाचा विद्याधरेन्द्राणां चक्रवर्ती भवितु समादिष्ट । क्रमेण च यौवराज्येऽभिषिक्त पित्रा, दिव्यया मदनमञ्जुकया च परिणायितो, विद्याधरपतेर्हर्मप्रभास्यस्य सुतया रत्नप्रभया स्वयमागत्य वृनोऽपि निवृत्तिं नामोति तां नक्तदिव स्मरन् हसीमिति शालमृत्योऽहमेतेन निगदित । मृगयार्थमायातोऽय मद्वितीयो दैवात् कया चित्तापस्याऽवलोकित कथाप्रसंगेन सानुग्रहमेवमुक्तो यत् 'पुत्र, पुरा कमयोगाद् सत्त्वमापन्नस्य कामस्य दिव्यस्त्रीशापतत्पुत्रा हसी भार्याऽभवत् । वेलाम्बलाप कृतापत्यशोकस-तसायाज्जोद-यत्यामात्मान पातितवत्यां तस्यां, तद्वियोगासह स हस्तोऽप्यात्मानं तत्रैवाक्षिपदिति शम्भो प्रसादात्त्व जातिस्मरो घासेश्वरात्मजो जान । मा हसी च पारसमुद्र कर्पूरसम्भवे पुरे कर्पूरिकानामाधुना राजसुता जाता । तत्त्व पुत्र, अद्य तत्र सगच्छस्व स्वप्रियाज्जोपयच्छस्व । एवमुक्त्वा दिवमु-त्पतितार्यां तस्यां तापस्यामसाधस्मत्त्वामी^१ तत समुपलब्धप्रवृत्तिस्तरुणमेवे तोऽभिमुख मद्वितीयो गन्तु प्रवृत्तस्तरुणस्नेहापणीकृतनिजजीवितो विविधश्चापद सक्रीणकठिनकान्तारप्र-तरशतगिरिणदीवलेनामपरिगणयन्नमुधितदस्यहेमपुरीयत चगा राज्यधराभिधेयेन प्रत चन्द्रविमानकमारुह्य पयसामात्पदैमपि गोर्षदमिवा

१ योऽन्तकमणि इति धातोः क्तः । २ 'स्वामिर्भवमे' । ३ 'शुनो दत्तदद्या कर्णकु-दयराहपुच्छपदेषु दीपो वाच्य' । ४ 'गिरिनद्यादीनां वा' । ५ 'आस्पद प्रतिष्ठायाम्' । ६ गोपद सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

कलप्रन्नासहायोऽयं पुरमेवदवाग्येह आग्यैस्तयान्तिकमुपेयिवान् । किमत पर
निखिलाचारप्रतिष्ठानिष्ठस्य परमेष्ठिनोऽभीष्टमिति तु नाद्यायधि स्पष्टम् ।

गोमुखमुखतीयमेतद्विधान्य समुपजातसत्त्वादप्रत्यया कर्पूरिका मय्यार्यपुत्र
स्यास्यैतावान् स्नेहो मुधैव मे विरक्तिरिति प्रेमाश्रुकोष्णैका जलक्षिप्तानना विमृ
शती 'सत्यमेवाह सा हसी, धन्यो च, यत्कृते जन्मद्वयेऽनुभूतवानार्यपुत्र एव
क्लेश प्रतिदेशम् । तदहमपुना प्रेमाश्रिता ते दासी मोदासीनतातो मरुत्कृति
स्वीकृती प्रदर्शनीयेति' चादिनी नरवाहनदत्त सगोमुख स्नानाद्यै सम्माय परी
वारमुत्तम सवमेतत् स्वजनक्रमबोधयत् । सोऽपि चायमुद्रसकलदृष्टान्तस्तदन्तिक-
मासाद्यावाहविवाहेषुसुतानुपूठ यिद्याधरमहाचक्रवर्तिलक्षणाङ्कितवरश्चाव
लोक्य कृतकृत्यमिषारमान मन्यमानः सविधि सादर स्वसुतां वारसेषामुत्ताय ददौ ।

एव कर्पूरिका सह कृतोद्वाहो नरवाहनदत्तो मूर्तिमत्या कीर्त्येव तया
कतिचिद्दिनानि तत्र निवसन्नेकदा कौशाम्बीं गन्तु कर्पूरिकामाह । सापि च नर
वाहनदत्तीययन्त्रविमान बहुस्थितिपर्याप्तमनाकलम्य वेशांतरादागत्य तत्र निव
सन्त प्राणधरनामान यन्त्रविमानविरचनचतुरमाकार्यं तत्क्षण व्योमगामि महदेक
यन्त्रविमान रचयिषुमादिशन्ती घेटीमुखेन पित्रे प्रस्थानेषु न्यवेदयत् ।

अत्रान्तर एव चित्रं तत्रै समागते राज्ञि, समायातस्तथा प्राणधरोऽपि
व्यजिज्ञपत्—'देव, सुमहद्विमानमेक मे कृतमेव घतते यन्मानुपसदृश लीलयैव
वोढुं शक्नोति' । एवमावष्टाण त तच्छाण साधुवादैर्नरवाहनदत्तोऽभिपूज्य 'कश्चाय
पुसानुजस्य राजधरस्य नामायन्त्रनिर्माणकुशल प्राणधराभिषो आता ?' एव
मभिदधान समतिप्रणतिप्रह्ला 'स एवाह देव, कथं नौ देवो वेत्ति' इति जिज्ञासा
परवशस्य तस्य राजधरेणोक्तं सर्वं सप्रसंगमभिधाय तद्विचित्रिणामुत्तरायामास ।

अथ मुदा तेन प्राणधरेण समुपाहृते महायन्त्रविमानके, श्वयूरचित्तमङ्गला
लङ्कृतां नववधू कर्पूरिका नरवाहनदत्त प्रदत्तदासीकर्पूरकाञ्चनस्तमारोप्य,
सगोमुखो राजविसृष्टेन प्राणधरेण प्रधानप्रतीहारेण च सहित, समारूढवद्विमानो,
व्योम्नोत्पन्नदक्षिणैस्तारस्य राज्यधरावसथमासाद्यावततार । तत्र आलुदर्शना

१ 'उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च' । २ 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' ।

३ 'कथं चोत्ते' । ४ 'ईषदर्थे' । ५ 'धनगण लब्ध्या' । ६ 'सप्तम्याल्ल' ।

७ 'दिक्शब्देभ्यस्तीरशब्दस्य तारभावो वा वाच्यः' ।

एतद्वष्ट प्रहृष्टोद्वाप्य कथमप्युज्जिताप्रज राज्यधरमापृच्छ्य तेनैव विमानेन तदैव
कौशाम्बीमवाप्याकाशास्तानुचरनववधूको नरवाहनदत्तो विस्मितनेत्रया जनत
याऽवलोक्यमानोऽवततार । पिता आस्यागमन बुद्ध्वा देवीसचिवस्तुषादिभि
सहाम्युद्धतामिनववधूसहित चरणायनत त समभ्यनन्दत् । माता वासववत्ता
चापि पश्चादस्या सम समन्तरान-दाभ्रप्रवाहवृद्धिततद्विरलेपदु खड्गन्धमाशिरलेप ।
प्रेमहृतेष्वै रत्नप्रभामदनमञ्जुके चापि तक्षरणौ हृदयश्च तुल्यमेव जगृह्यत् । ततो
वत्सेश ससचिवो यथोचितावनता नववधू कर्पूरिकां तत्पैतृक प्रधानप्रसीधारञ्च
पूजयित्वा नरवाहनदत्तोक्तमामूल कर्पूरिकाप्राप्तिवृत्त यथावृत्त समाकणयक्षितैरां
सोपमवाप । ततो भोजनाद्युत्तरं स्थित्वा योग-धरायणादिभि सह प्रेमालाप
कुर्वन्त वत्सेश प्रणत प्राणधरो व्यजिज्ञपत्—‘देव, कर्पूरकनूभृता समादिष्टावावां
यन्मम सुतायां सकुशल भर्तुंभयनमाप्तायां त्वरितमिहागन्तव्य येनाह तां सकुशल
तप्राप्ता जानीयाम्’ इति । तत् देव, कर्पूरिकास्वहस्तलिखितलेख दापयित्वा मया
सहित कर्पूरसम्भवपुर गन्तु प्रधानमिममनुजानीहि । अहञ्च सुधासरस श्रीमच्चरण
तामरस त्यक्तु न शक्नोमि इति निजकुटुम्बमादाय तत् इह प्रत्यागमिष्यामीति’ ।

एवमुक्त्वा समुपासतद्भर्तुंसदनसकुशलावाप्तिकर्पूरिकाकराङ्कितपत्रौ कर्पूरस
म्भवेशप्रधानामात्यप्राणधरौ वत्सेशादिभिर्विस्तृष्टौ समाख्यविमानौ गगनगती
तीर्णजलघी कर्पूरसम्भव नगरमवाप्य समपितलेखौ तस्त्रीवृद्धभूभृतमान-दयाञ्च
क्रतु । अन्येषुश्च सकुटुम्ब प्राणधरो राजानमनुज्ञाप्य सम्भायितराज्यधरो
नरवाहनदत्तपाशमगात् । युवराजोऽपि च तस्मै तत्रागताय निजमन्दिरसमीप एव
वसतिं जीविकाञ्च दत्वा तस्मिन्तैर्विमानकै रत्नप्रभामदनमनुष्ठाकर्पूरिकाभिश्च सह
विहरश्चभ्यस्त्यस्त्रिय भाविविद्याधरचक्रवर्तिगगनगतिं, सुखेन दिनानि निनाय ।

एव कौशाम्ब्या निजोद्भवमवनमधिवसन्नरवाहनदत्त कदाचिन्मृगयार्थं
मप्रेर्वेणमनुगत सैन्यपरित्यक्तो गोमुखद्वितीय स्फुरदधिणापिसूचितशृमागम
नोऽरण्यानीमेकामविशत् । अग्नौ च दिव्यवीणारणनोन्मिश्रमुरसङ्गीतम् ।
तदनुसृत्य गच्छन्नातिदवीयस्यश्वनि शैवायतनमेकमवलोक्य तस्मिन्कटवर्तिन्येकस्मिन्

१ ‘विनुर्यचे’ति चाट्टञ् । २ द्योत्यार्थप्रकर्षं द्योतकात्तरप, ‘तरसमपौ च’,
‘किमेतिष्ययेति’ आमु । ३ ‘नहिवृत्तिवृत्तिष्वधिरुचिमहितनिपु क्वी’ ।
४ वनस्याग्रे भग्रेवणम् राजदन्तादिवाद्यप्रेषादस्य पूर्वनिपात सप्तम्याञ्चालुक्,
ततः ‘वनपुरगामिधकेति’णत्वम् ।

भवन प्रविष्टा शापादस्माद्विमुक्तिमवाप्स्यसीति शप्ता । सैपाऽशोकमाला विद्याधरं
चरी तेनैवाभिधानेनेह मनुषी जाताऽपुना शापात्तमवाप्य वैद्याधरीं निजतनु
प्रविशन्ती विद्याधरमभिरुचिताय महीभुज पतिस्त्वेनावाप्य रस्यते । एचमुश्रवा
विरतायां दिव्यवाचि, तत्क्षणमशोकमाला सहसा परीतप्राणा पृथिव्यामपतत् ।
तच्छालोक्य वाष्पापितेक्षणा तत्क्षणमलङ्कारवती सनरबाहनदत्ता तत्पार्श्वमगमत् ।
हठतमौ चाकस्माद्वागाभ्यो विलपन् हृषसमुत्कुलाना, किमेतद्विधिं पृष्ट सर्वस्त
त्कारण पूजजन्मस्मृत सचमित्थ सर्वेभ्योऽवर्णयत्--'अस्ति हिमगिरिर्णिदीतीरस्थमदय
पुरे विद्याधरेश्वरः प्रलम्बभुजो नाम । प्राक्पुण्यपरिपक्वीनि फलानि भुञ्जानस्य तस्य
स्थूलभुजाख्यस्तनयरसमुदपद्यत । स च भव्यो राजपुत्र क्रमाद् धौघनमापन्नो
विविधगुणगणयुक्तो निजवयोगुणानुरूपमाख्यातिमभक्तत् इति सुरमिवस्ताव्यो
विद्याधरपति सदारिको दिग्पाऽभ्यांगारिकः प्रलम्बभुजमागत्य सुरभिदत्ताख्याया
निजमुताया वरकामेयया गुणवते तासूनवे स्वसुतां पाणिपीडनविधिना दातु
प्रास्तावीत् । प्रतिपन्नतद्वचनेन च प्रलम्बभुजेन स्थूलभुजस्तमधमभ्युपपत्तुमभिहि
तोऽपि कदर्पकल्परूपदर्पितः रूपेणावरैषा गहमेनां परिणेत्ये इति पितृवचन
स्पष्ट प्रत्याघट । किन्तु 'पुत्र, जगतीह किं क्षणमङ्गुरेण रूपेण ? महान्वयसम्भूता
पित्रा दत्ता सुरभिदत्ता त्वत्कृते मयाप्तेति मान्यथा कृया मद्दघनम्' । इत्थमनुनी
यमानोऽपि निपेक्षैकनिर्यन्धो न यदा तद्दघनमवसरत्तदा स'युस्तु' इत्यच्छवा
नुमाख्यमानकोपः पिता तमित्य आशाप यदनेन रूपाङ्कारगौरवाणेनोन्मत्तस्य
विकृतविकटाननो मनुष्यो भव । अशोकमालया मार्यया चानिश्चिन्तयाऽप्युज्जित
तोऽन्यप्रसक्त्यायास्तस्याः कृते विरहकृशीकृतमनोनीतविग्रहोऽतिरागान्धोऽभिदा
हादिमहापातकं करिष्यसीति । एतदाकर्ण्य साध्वी सुरभिदत्ता प्रलम्बभुजपाद
लम्बोवाच यमदीयमङ्गुरेकाकिनो मदपराघतः हेशो मा भूदिति मद्दमपि शाप
वेदि येनावयोः समा गतिर्भवेत् ।

एवमुक्तवती साध्वी प्रति परिपुष्टः प्रलम्बभुजोऽशोकमालाक्षापमोक्षावधि
तच्छापः तदैवाचिरादुभयविवाहयोगोक्तवान् । स चाह स्थूलभुज शापादिह

- १ भूतपूर्वा विद्याधरी, 'तसिन्नादिष्वाकृतमुच' । २ 'गिरिनद्यादीनां या' ।
३ 'कुमति चेति' प्राप्तं शाप 'युवादेर्न' इत्यनेन मार्यते । ४ अम्पागारे तत्सम्बन्धि
कमणि नियुक्त, 'अगारान्ताट्ठन्' । ५ 'कुमति च' । ६ पान पीतिः 'एयुट् चेति'
भावे नपुमके एयुट् 'वा भावकरणयोः' इति पाननकारस्य वैभाषिकेण ।

परिच्युत स्वाहकारदोषानुभूतैवावन्महादुःखोऽद्य विमुक्तताप सजातः । एव
मुक्त्वा परिच्युततत्तनुहंठशर्मा, समवाप्तविद्याधरकुमारकथ, स्वविद्याप्रभावतोऽ
शोकमालादेहमदृश्यमेव गगायां क्षिप्त्वा, समानीतैश्च तत्तोयैरमितोऽलङ्कारघटी
वासगृह चणारञ्जालयिष्या कृतस्थकीयभाधिनरवाहनदत्तनमस्कृति, स्वकाय
सिद्धय विहायसा समुदपतत् । तच्च तथा समवलोक्य विस्मितेष्वथ सर्वेष्वनु-
पङ्गसमुपनतां गोमुखोऽनगरत्तेरिमां कथामवणयत् ।

अस्ति पृथिव्यां शूरपुर नाम यथार्थं नगरमेकम् । तत्राभवद् महावराहना
माऽतिदुर्मदो राजा । गौर्याराधनतत्परस्य निरसन्ततेस्तस्य स्वमहिष्यां पञ्चरता
घनङ्गरतिर्नाम सुतोत्पन्ना । यौवनापञ्चा सा कालेन स्वरूपयौवनाभिमानिनी
माननीयेष्वपि याचमानेषु राजकुमारेषु न कृतममप्यपतीयत् । अपितु य
शूरो रूपवान् शोभन विज्ञानमेक वेत्ति तस्मै मयाऽऽत्मा दातव्य इति कृतनिश्चया
तस्यौ । अतीनेष्वथाहस्सु श्रुततद्गुणनिश्चयोद्-तास्तदिच्छेद्वैश्वरवारो धीरा दधि
णापथादपरस्परश्चलन्तः समागता अनङ्गरतिमग्निधौ नृपतिना महावराहेणैकैक
नामजातिविज्ञानमनुयुक्ता एकतमस्तेष्वेव व्यजिज्ञपत्—‘शूद्रोऽह पञ्चपट्टिकनामा,
प्रत्यहमह पञ्च पट्टिकायुगलानि वयामि । तेभ्यश्चैकं ग्राहणाय ददामि, द्वितीयं च
परमेशाय । तृतीयं स्वयं वसे । चतुर्थं चाह या मदीया भार्या भवेत्तस्यै दास्यामि;
विक्रयेण च पञ्चमस्य शरीरयाग्रा सत्पद्येतैतन्मयि विज्ञानम्’ । द्वितीयश्च तेषां
चक्षुः—‘भापाज्ञसज्ञकोऽह वैश्यः । सर्वेषां मृगपक्षिणां रूत विज्ञानामि’ । ततस्तृ
तीयोऽवदत्—‘खड्गधराभिघ चत्रियोऽह, नान्येनापितु खड्गयुद्धेन जयः’ । चतुर्थ
स्तेष्ववदत्—‘द्विजोऽह जीवदत्ताक्यो गौरीप्रसादविद्याभ्यां मृतां स्त्रिय जीवयामि’ ।

एव पाथक्येनात्मविज्ञाननैपुण्यमुक्तवत्सु तेषु क्षत्रियविट्शूद्रेषु तथा,
रूपवज बलवीर्यं च स्व शसति ग्राहणे, महावराहेण, सर्वे ते निजसूतगृहे
विध्रामार्थं विवृष्टा । आत्मजाऽनङ्गरतिश्च ‘चतुर्षु तेषु धीरेषु कृतमोऽभिमत’
इत्यनुयुक्ता नैकतममपि पतिव्येन कामयमानाऽबोचत्—‘शूद्रस्य वायकस्य
शातपथ्यादिस्तस्य वैश्यस्य च वयनपथ्यादिरुशानयोरनुपयोगित्वारक्षत्रियाह
ताभ्यां कथमात्मानमर्पयेयम् । तृतीयस्य तुल्यकुलरूपवयस्कस्यापि सेवोप

१ ‘नगपांशुपाण्डुभ्यरचे’ति २ । २ ‘विदुरिच्छु’ । ३ ‘अपरस्परा’
क्रियासातये’ ।

स्याद्य स्वलोक यातेति यात्वा विध्यवासिनीमेवाराधय येन विद्याधरीमपि तां
 त्वमवाप्नुयाः । एषा च दिव्यभोगस्था, हे राजन्, त्वयाप्यशोच्या । एव
 मुदीय विरतायां दिव्यगिरि, तनूजां निजामत्येष्ट्या सस्कृत्य परिहितशुक्,
 भूसुक्, त्रयोऽन्ये वीराश्च यथागत ययु । जीवदत्तस्तु जातास्यो विध्यवासिनी
 माराधयस्तुष्ट्या तयेत्यमादिष्ट — 'अस्ति मुहिनाषले वीरपुर नाम नगरम् ।
 तत्रास्यविद्याधराधिराजस्य समराभिधस्यानङ्गयतीर्देश्यामुत्पन्नाऽनङ्गप्रभा सुता
 सस्वपि तद्योग्यधरेषु रूपयौवनोरितवरया कश्चिदपि स्वपतिसनिच्छन्ती दुर्गं
 हाभिमुद्राम्यां स्वपितृभ्यां मानुषीं तनु, मुनिकन्यामिलापेण शापादवाप्तमर्यादस्य
 विरूपस्य खड्गसिद्धाभिधस्य पत्नीत्वञ्चावाप्नु तत्रापि च पतिसुखमनवाप्य
 पोहृशब्दे तत्तनुपरित्यागानन्तर पुनस्तन्नगरं निषतयितुमभिशाता । अनिच्छन्त्या
 अपि खड्गसिद्धेन मर्यादलोक नीतायास्तस्या अन्यापहृतिहेतुका पर्या वियुक्तिः ।
 यतो हि पूर्वजन्मनि तेन अष्टौ परयोपितोऽपहृताः अतोऽष्टजन्मभोगाहं दुःख
 मनुभवता स्वपापभागदेन तेन पापिष्टेन सगतैकस्मिन्नेव जन्मन्यष्टानां जन्म
 नामिष दुःखमनुभवन्ती नष्टस्मृतिषट्कान् मानुषपतान् च गच्छन्ती मनुजीभूतेन
 मदनप्रमेण द्युचरेणान्त्येन पर्या याच्यमाना शापनिर्मुक्ता समवासनिजलोका
 द्युचरीभूतेन तेनैव मदनप्रमेण समुचितेन पर्यावाप्तसगतिमविध्यतीत्युक्ता ।
 एव पितृशता सा क्षिताप्रवाप्तविग्रहाऽनगप्रभा पुनरनङ्गरतिरूपेणोत्पन्ना स्वपि
 त्रोनिकटे वीरपुरे वर्तते । त्व तत्र गतो विजितेन समरे समरेण तपिप्रा दत्तां तां
 परिणयस्य । खड्गं चेम गृहाण । हस्तगतेनानेन त्वमाकाशगतिरज्यस्य भवि
 स्यसि । एवमर्षितखड्गायां देव्यां तिरोहितायां, प्रसुद्धो जीवदत्तो हस्ते दिव्य
 खड्गमालुलोके । प्रदष्टमना स चायोरधाम विहिताग्निषकानतिस्तत्प्रसत्तिमुधा
 प्यायितशरीरशान्ताशेषतप क्लेश, करधृतखड्गोऽवलम्बितवैहायसगतिः, अने
 नैव मुहिनाषलस्थितवीरपुरस्य निजकृतिसिद्धिमाप्तिमर समर समवाप्य जन्य
 जितेन च सेन प्रदत्तां सामनङ्गप्रभां परिणीयावाप्तपरिमितसम्भोगसम्पन्नातिधिर
 तत्रोवास । कृतावस्थानाभन्तरश्च समरसुमरशत्रुघर्म्मरासिरवाप्तश्चशुरसमरसम्मति
 स्ततो मर्यादलोकभागमनिषच्छन्त्याप्यनङ्गप्रमया सह परां प्रियां निजजन्मभूमिं मर्या
 लोक नमसा सरमस समवातरन् मध्येमागमवलोकितैकरम्यपर्वतया धातया
 तयाऽनङ्गप्रमया स्तोक तत्र विभ्रमिषुमभ्यर्धितस्तत्रायतीर्य, तत्तद्विद्याप्रभा

१ 'यप उत्य दत्तदशभासूत्तरपदादे षुत्व च धासु वेति वाच्यम्' ।

घत कृताहारपानादिरनङ्गप्रभाकृतधूजटिस्तुतिगीतिमधुरमधु कर्णचपकेणापिय
सपहृतमुग्धचित्तो निददौ । पतस्मिन्नन्तर एवाखेटकातिश्रान्तो निर्झरजलामिला
पुको हरिवरो राजा तेनैव पथा गच्छन्नाकर्णितगीतध्वनिरुन्मुक्तय केवलस्तत्रागात्
परस्परावलोकनेन पञ्चशरशरशरन्पता गतयोरनुयुक्तोक्तान्यो यकौ तस्कुतस्वयोश्च
तयोस्तदवस्थपरित्यक्तमुसस्त्वपत्नी^१ अनङ्गप्रभा अङ्गोपात्तभूपतिरूपस्य स्वरया
ख यावदेवावगाढुमैल्यस्तावदेव भर्तृदोषेण परिभ्रष्टविद्या विद्याधरी निष्फलाप्य
वसाया सञ्जातेति स्मृतपितृशापाऽपारयन्ती सोढु स्वाभिलाषानैष्कल्पजन्यां
शुचि, भृश सारिवता नृपतिनाऽङ्गे गृहात्वा स्वरयमारोहिता मनोजवेन चतुरप
स्करेण रथेन हरिवरनगरमवाप्य शापविमोहिता तनृपस्यनुरक्ता च तत्रैव
दिश्यसुखमनुभवितुमारेमे ।

इतो विगतनिद्रेणादौ प्रबुद्धेन जीवदत्तेनानङ्गप्रभां स्वासिञ्चानवलोकयता
हतासिरनङ्गप्रभैव कुम्भदिग्गता, अयो वा कश्चित्तद्द्वयमपाहरदिति विविध
तकवितकनकर्तितविचारतन्तुनोद्भ्रातेन मदनदहनददङ्गमानमानसेन, कूट
कारस्करभूजद्विर्किरवचसा तत्रानगप्रभायस्यिति निषेधन्तमपि गिरिं सर्व
दिधसत्रय, तथा दश दिवसानखिलानि तदीपत्यककाननानि च विचिन्वाने
नापि न तत्पादचिह्नमपि कौपि समवापि । अतस्तद्वियोगविच्छ्रव आम्बुदधिर
श्नन्नटसितस्ततो निर्ध्रष्टिक्करो द्विजगृहमेकमाव्यमाविशत् । तत्र च सुभगा
सुवस्त्रा, प्रियदत्ताख्या तद्गोहिनी आसनोपवेशितजीवदत्तस्य पादप्रचा-
लनार्थं निजदासीरादिशतौ 'प्रयोदशमद्य दिवसमस्याशनविरहितस्य' इत्य
भाषत । तदाकर्ण्य तदातिविस्मितो जीवदत्तोऽनङ्गप्रभा विद्योगिनीह प्राप्ता, योनि
भीयमयवेत्यतर्विमृशन् धौतपादोऽशिततपत्ताशनोऽतिप्रणत, प्रियदत्तां
तामस्याह्यां स्ववृत्ता-तावगतिहेतु, निजप्रियाखड्गगतिज्ञेत्येतद्द्वयमपृच्छत् ।
समाकर्णिततद्वचना, वचनरचनाचातुरीचुञ्चुरश्चनीयचरणपतिप्रता सा, चित्ते
मे स्वप्नेऽपि पश्युरस्य पद न विधत्ते, धत्ते चा-यो ना मे पुत्रभ्रातृसमान
ताम्, नता भामवलोक्याचनार्थमतिधिनं कदाचिदपि विमुखो गृहातरमभि

१ तदवस्थ परित्यक्त मुसः स्वपतिर्यवेति 'विमाया सपूर्वस्ये'ति पतिशब्दे
वैमापिकमस्ये, ङीप् । २ 'अपस्करो रयाङ्गम्' । ३ 'आस्करो वृक्ष' ।
४ 'विर्किर' शकुनौ वा' । ५ 'किमोऽत्', 'काति' । ६ 'प्रतिष्कशद्य करोः' ।

अथ तद्धितद्विरुक्तनिर्देशात्मकः पञ्चमः कल्लोलः

इतोऽनङ्गप्रभायां च हरिवरपुरस्थस्य राज्ञो हरिवरस्यान्तपुरे मुष्पतां प्राप्ताया, तदेकाग्रमनसि सुमन्त्राख्यात्माभात्य-यस्तसमस्तराज्यमरे च तिष्ठति भूभृष्टपेकदा मध्यदेशत समगतो लब्धवरो नाम नाट्याचार्य सन्नाणनैक्य माटत् । वाद्यनाट्यदृष्टकौशलकृष्टेन च राज्ञा निजाधरोधनाट्याचार्या विहित इति सोऽनङ्गप्रभां नृत्ये पवमुकृष्टां व्यधात् यत्तस्यै सपर्यन्तोऽप्यष्टहयन् । कालेन नृत्यशिष्टाभ्याससहवासविशृङ्खलातिपरिचयपरस्पराकृष्टयोश्च तयोरेकदा स्मरशरारुशरशीर्यमाणशरीरा, रहसि रत्नलालसया परित्यक्तस्वधर्मपतभावाऽनङ्गप्रभा नाट्याचार्यमुपागम्य तेन सह रममाणा सुरतसुरतात्पन्तम्-तुष्टा जगाद, 'नाहं स्या विना चणमप्यवस्थातुं शक्नोमि किन्त्ववगतैतत्तत्रो हरिवरो नैव नाविहैव स्यातु सस्यत इतीतोऽन्यत्र कुत्रचिदज्ञातस्थानं त्वरितमाश्रयितुं श्रेयः । स्वस्वात्थ्यतुष्टराजप्रदत्तौष्ठकमश्रीयश्च तव, मम च हिरण्यमालङ्कारा सन्तीत्यन्यत्रगमने स्थितौ वा न कामप्यसौविधीमहमनुमिनोमि । एतदाकंर्णितेन नाट्याचार्येणाप्यनुमोदितऽस्मिन् प्रस्तावे परिवर्तितवपाऽनङ्गप्रभा विश्वस्तयैकया चेत्या सह नाट्याचार्यगृहमागत्योद्गृष्टापिततदनल्पचारणद्विरवधीरितविद्याधरद्विं रागपैत्यरय हय समारूढा रूढानुरागनाट्योपदेशिना सह ततः प्रयाती वियोगपुरसंज्ञकं सुदूरं नगरमवाप्य ससुखं तस्थौ । राजा हरिवरश्च अनङ्गप्रभा नाट्याचार्येण सह गतेति सन्दिग्धनिदग्धरतद्वियोगद्वारपुत भुग्द-वृद्धमानमेदोमज्जो निमज्जपि दृश्यमानभवस्थित्यनित्यसम्बन्धगम्भीरविचारविधौ, धैर्यनीरनिधौ, न कथमपि शान्तिं लभमानो देहत्यागो-मुखो बभूव । किन्तु मन्त्रिणा चणानुरागिणीविलासिनीरेव जानानोऽपि भवान् कथमेव जीर्वद्विद्वलीभवत्येष सम्यगवबोधितः, परित्यक्तशोकः, स्वदारेष्वेव सममुप्यत् । वियोगपुरे च तत्रानङ्गप्रमया सह कञ्चित्कालं स्थितस्य नाट्याचार्यस्य

१ 'न पदान्ताद्वोरनाम्'-इति द्रुतनिपेधः । २ 'नित्यं सपत्न्यादिषु' । ३ अथपत्यादिभ्यश्चेत्यण् । ४ 'गोत्रोच्चारणेत्यादिना धुञ् । ५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्य । ६ 'श्रीपुष्पाभ्यां नभस्तथैव भवनादे'तत् चार्थं न प्रवर्तते ।

कालेयकेलिकलितस्य सुदर्शनाख्येनैकेन धूतकरेण सङ्गतिः सञ्जातेत्यधिरेणैव धूतापहारितसर्वस्वः तत्त्यक्त्वाऽनङ्गप्रभा सुदर्शनमेव स्वपतिव्येनाशिश्रियत् । नष्टदारधनो नाट्याचार्यश्च निराश्रितो वैराग्याप्रवृद्धजटस्तटः तटिन्या गङ्गाया स्तपसे समाश्रयत् । नवनवप्रियप्रियाऽनङ्गप्रभा च तत्रैव सुदर्शनेन सह तस्थौ ।

एकदैकार्गारिकैरावृत्तो मन्थरात्रे^१ सुदर्शनो मुपिताशेषसर्वस्वीकृत इति द्रव्याभावात् स्वमित्राद् हिरण्यगुप्ताद् वणिजः किञ्चिद्भनमृगरूपेणादातुमनङ्ग प्रभया सह परामृशत् । तथा स्वीकृतवत्या च तया सहैव निजमित्रगृहं गत्वा धनमयाचत् । सत्र वणिगनङ्गप्रभोभया-योन्यालोकने सञ्जाते ताव-योन्याभिलाषौ सञ्जाताविति कुशलो वणिक् सुदर्शनमपरस्मिन् दिने धनं दातुमुक्त्वा तस्मिन् दिने स्वगृहे भोक्तुमुत्सवान् । किन्तु सुदर्शनेन प्रत्याख्याते भोजने 'अस्तु, तव वनिता प्रथममेवार्माक गृहमायातेतीयमेव भुङ्क्ताम्' इति तन्मित्रणाग्रहं कृतोऽ तस्तूर्णीभूते सुदर्शने कितवो वणिगनङ्गप्रभायुक्तोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । अतर्किं तोपनतया च तया सह यथेच्छं पानाहारविहारादि कुर्वानस्तत्रैव व्यल्ग्वतः । सुदर्शनश्च बाँहीकप्रकोष्ठे सन्निरगमः प्रतीक्षमाणो वणिक्प्रेरितसेवकैरुक्तो यत्तदीया भार्या भुक्त्वा भवनं गतेति तवात्र स्थितिरनर्धिका । साद्यावधि न निर्यातस्यु क्ताश्च ते निघन्धपरं तं सपादप्रहारं वहिर्निरवालयन् इति निरतिशयं दुःखं तस्तेन सुदर्शनो निजमित्रेणापहृतां स्ववनितामनुचिन्त्य 'यन्मयाऽन्यस्य कृतं तन्ममा-येन कृतमिति कोपाहं स्वकर्मैवात्र हेतुः । अतस्तस्मै क्रोधो व्यथ' इति विचार्य भवच्छेदि तपस्तप्तुं बहिरिकाश्रममगमत् । अनङ्गप्रभा च रूपाधिकं वणिक्पतिमवाप्य पुष्पात्पुष्पं गता भृङ्गीव सत्रानङ्गरसास्वादनं कुर्वाणा, विपुलं श्रियस्तस्य प्राणधना, प्राणेषु, धनेष्वपि च स्वामिनी सञ्जाता । किन्तु य-धन्यं धिष्ठिते गृहे कुललोभं श्रीर्ग्लायतीति कतिपयैरेव दिनैरुत्पीभूतधने हिरण्यगुप्ते, लुप्ते चाखिलवाङ्मादम्बरे सम्भृतभाण्डकोऽसाववशिष्टधनमादायानङ्गप्रभया सह वणिज्यार्थं सुवर्णभूग्याख्यद्वीप^२ सागरपुरनामकं नगरमवाप । सत्राखिजीविना सागरधीराख्येन निपादाधिपेन चामिलत् ।

१ अमिकलिङ्ग्याङ्कं वक्तव्यम् । २ 'देकार्गारिकट् चौरैः' ३ 'सस्याविसाय'— इति शापकस्य सामा-यत्वात् 'सर्वोऽप्येकदेशं कालेन समस्यते' इति समासानन्तरम् 'अहः सर्वैकदेशं' इत्यच् । ४ 'ईकक् च' इति ईककिचाट्टिलोपः । ५ 'स्यागा पापघो भावे', 'घतिस्पतिमास्यामितिकिति' । ६ 'द्वयन्तरूपसर्गम्पोऽप ईत्' ।

देशोद्भवमहाहरस्रहास्तिनायनादिभि पुत्रपराक्रमतित्तुष्टयो पित्रोश्चरणान् पूजया
मास । तदाज्ञापितश्च ब्राह्मणेभ्यो हस्त्यश्वद्वेभ्यः स्वराणादीनि दत्वाऽर्थिभ्यो दरिद्रेभ्यश्चापि
तथैव पुष्कलं द्युम्नं दयित्वा दरिद्रशब्दमेवार्थदरिद्रं स्वराष्ट्रे नि रोपितवान् ।

तस्मिँश्चैव पित्रा सहायलभ्यमाने राज्यधुरे विषयप्रयोगः^१ माण्डकेयेषु^२, कापेयैः^३
कापेयेषु^४, नकुलीनाम् कौलटिनेयेषु^५, नोदनिवास^६ चाटकैरु^७, द्विजिह्वा^८
गौधेरेषु^९, जडता जाडारेषु^{१०}, कुर्वतोत्यसि काठेरेषु^{११}, गुणविच्छेदं तान्तु^{१२}
ग्येषु^{१३} कुटिलिकासमूहः कार्मार्याणि^{१४}पु, अजस्रं छाग्याय^{१५}निपु, तीक्ष्णता
तच्छेषेषु^{१६} नान्येषु इत्येतस्म ।

पुत्रस्यैव माहात्म्यमवलोक्य सानङ्गप्रभ सागरवर्मा भुक्ताखिलराज्यसुखोऽन
नुभूतपरपराभव सर्वं राज्यभार योग्यतमे स्वपुत्रे सस्थाप्य विनश्वरेणापि क्षरी
रेणानश्वरस्य तपस्य पुण्यस्याजिज्ञयिषयाऽनिच्छस्यपि पुत्रे प्रयाग ययौ । समुद्र
वर्मा चापि कतिचिरप्रयाणक पितरमनुमन्य निजनगर परावर्तितो यथोक्त
विधिं स्वराज्यं शशास ।

१ 'दाण्डिनायनहास्तिनायन०' । २ विषयं जलम्, तस्य प्रकृष्टेन यागः
सयोगः प्रयोगो वा । ३ ढक् च मण्डकात् । ४ ईपदपेयता ('ईपदर्थे'
इति अजादौ कोः कादेशः) कापेयेषु-कुसितपेयपदार्थेषु । ५ कपेरपत्यमिति
('इतश्चानिभ') ढक् कापेयेषु कप्यपत्यम् । ६ न कुलमस्यति 'नभ्राण
पात्'-इति प्रकृतिभावे नकुलः तस्य स्त्री नकुली तस्या इनात्मस्वामिधम
कुलीनत्वाभाषणम् । ७ 'कुलटया वा' । ८ निगता ईडा ईशस्तुतिः यस्मा
त्स चासी निवास, कुलायनिवासश्च । ९ 'चटकाया ऐरक्' । १० पिष्ट
नता द्विजिह्वा च । ११ 'गोधाया ढक्' । १२ 'आरगुदीचाम्' । १३ शुद्धाया
भाव शुद्धता, 'यत्तल्लोर्गुणवचनस्ये'ति पुस्तकम्, तस्या उत्पत्तिः । १४ शुद्धाभ्यो
वा' इति ढक् । १५ सूत्रविच्छेदः । १६ 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चै'ति ण्य ।
१७ कुटिलिका अयस्कारोपकरणं लोहम् तासमूहः, कौटिल्ये आग्रहो वा ।
१८ कर्मारस्य अयस्कारस्यापत्यमिति विग्रहे 'कौशल्यकार्मार्याभ्याश्च इति विहि
तस्य फिज आयनादेशे तस्य 'दगुकोसलकमारण्यवृषाणां युह्वादिष्टस्य' इति
युदागमः । १९ 'छागवृषयोरपि' इति फिज् तत् आयनादेशे 'दगुकोसलकर्मा
रण्यम०' इति युदागमः । २० 'तक्षोऽण उपसहयानम्' इत्यणि 'पपूर्वदन्
धृतराजमणि' इत्यलोपः ।

सागरवर्मा च दैवयैश्यै सात्यमुग्र्यैमहात्मभिः ससङ्गप्रसङ्गेन सगतो गृहीत-
कार्पायोऽपि विगतकर्पायः प्रयागे तपसा वृषध्वज सन्तोषयन्नेकदा निशाव-
साने त्रिपुरारिणोक्त 'श्वम्, एषा अनङ्गप्रभा चोभौ विद्याधरौ प्रातर्निजशाप-
क्षयाज्जिज्ञोक्त प्राप्त्यथ ।' एवमुक्तः प्रबुद्धो राजा यावदनङ्गप्रभां सर्वैः वर्ण-
यति तावद्विवोऽवतीर्णो निजजातिस्मरयाः तस्या पिता समर समायात ।
सागरवर्माणश्च तस्य मदनप्रमसङ्गकभूतपूर्वविद्याधरश्वमात्मनश्च समरनामका
नङ्गप्रभामभूतपूर्वपितृवञ्चावेष्ट रूपगर्वितया तयाऽप्यपतिपरित्यागात् तुल्यगुण-
मङ्गीकर्तुमशक्त तत्तत्पतिपरित्यागेन जातरोपेणात्मना प्रदत्त मानुषीभवन-
रूपं शापं तदवधिञ्चोपवर्णितवान् ।

तद्गणितमखिलमाकण्य सजातजातिस्मृती जन्पती विद्याधरश्वमवाप्या
न्योऽप्यदिव्यवर्णिलोचनविलसद्वाढानुरागौ बभूवत्तरिति विद्याधरीरूपामन-
ङ्गप्रभामात्मभूतपूर्वकन्यां विद्याधररूपिणे भूमृते ददौ । सोऽपि च क्षपितशापया
तया ससुखं स्वपुरं ययौ ।

इत्थं स्वकीयदुर्नयविपाकवशेन दिव्या अपि शापच्युता मनुष्यलोके आयान्ति ।
समुचितफलभोगान्तरमुचिताश्च निजगतिं पूर्वाजितसुकृत्यनुकूलं परावर्तन्ते ।'

निजमन्त्रिणो गोमुखमुत्पादेवभूता कयामाकर्ण्यति सन्नुष्टं सालङ्कारव-
सीको नरवाहनदत्तो दिनकृत्य सदानां तन विमर्जिताखिललोको निष्पादितवान् ।

एकदा स कार्तिके मासि, 'पौषेऽहनि, रथमारुह्य गोमुखादिभिः सह
मृगयार्थं गतोऽनुगैः सह मृगायां चिक्रीड । स्यन्दने स्थित एव च घट्टन् सिंह
घृकं चित्रकादीन् सायकैरवधीत् । नभोमध्यमच्यारोहति च हरितहये परि-
श्रान्तं ससारथिगोमुखस्तृपाक्रांतः सलिलान्वेषणक्रमात् महावनमन्यदेक
विवेश । ददर्श च तत्र प्रकुलहिरण्याब्जं, धीचिसम्पकरणार्कविम्बेन सुवनतल

१ दैवयजिशौचि—इति प्यङ् देवाः यज्ञा यष्ट्या यस्य तस्यापत्यमिती
अत्रात् प्यङ् । २ उग्र सत्य यस्येति निपातनात् विशेष्यस्य पूर्वनिपातो
मुमागमश्चेतीत्यत्रात्सात्यमुग्रिशब्दात् दैवयज्ञीत्यादिना वैमापिकं प्यङ् । ३ 'तेन
रक्तं रागात्' । ४ रागादिवासनया अखण्डवसवनवल्ग्व्यनम् ।

५ कृतिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी 'नक्षत्रेण युक्तं कालं' इत्यण्,
ह्येप् सत्त 'विभाषाकात्यायनीध्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति वैमापिकं टक् ।
६ 'नक्षत्रेण युक्तं कालं' ।

दृष्टिर्नृपात्मजो जिज्ञासिततरपरिचयः उक्तः, 'देव, हिमालये काञ्चनशृङ्गाख्य हेम पुरमस्ति । तत्र कृष्णनाथशरणागतकृष्णवस्त्रालय स्फटिकयशोनामा विद्याधरो निवसति । तस्य हेमप्रभादेव्यो जाता गौरीवरोन्मवा शक्तियशोनाम्नो तनया । पितुः प्राणप्रियाऽहमात्मना यतो कनीयसी । तदादिष्टा यतै स्तोत्रैश्च पार्वतीमतोपयमिति सन्नुष्टा साऽऽविभूय सकला विद्या दत्वा पितुरपेक्षया दशगुण मे बल नरवाहनदत्त भर्तारश्च पुचारिणा भाविचक्रवर्तिन निर्दिश्य तिरोदधे । तत्प्रसादादुपलब्धविद्यावलाऽह क्रमाध्यासयौवनिका जयनिका इव मायायाः यूनामघ्णा, चपायां दत्तदशनया देव्योक्ता यत्प्रातस्त्वया निजो भर्ता द्रष्टव्य । तवृपिता चेह मासे^१ र्वा समायातो वामुद्वाह विधास्यति । एव मभिधाय तिरोभूतायां तस्यां व्यतियापितत्रियामा रामाह र्वामालोकयितु मिहायातेति साह भवन्तमवलोक्य मसखीजनाद्य प्रजामि । एवमुक्त्वा खमुत्पतिताया शक्तियशसि तद्विवाहोत्सुको नरवाहनदत्तो मास युगोपममनुभ यद्यभ्यन्तर प्रविशेश । तच्च तथाभूतमतिविमनायमानमालोक्य गोमुखस्त न्मनो रञ्जयितु पुनः कथामेकामेयमवर्णयत्—

आसीरपुरैका निरीतिकृपीर्वलखल्यौ, वन्यौगोचरभूमिसुरञ्जिततृण्यौ, द्रवि रसद्युध्यमाणगार्हर्पत्या, अयत्र वार्जपेयिकोत्सृज्यमानगार्हस्पत्या^२, दीयमान काया^३, पठ्यमानध्राया^४, अभिपिच्यमानशतहृद्दीया, जोहूर्यमानमाहे-द्र^५ सोम्यो^६ यस्य^७ शुनासीरीया^८, सस्क्रियमाणाष्टाकपालं पुरोडाशा, सन्तोष्यमाण

१ आत्मनश्च', 'पूरण इति षष्ठ्यम्' । २ 'द्वन्द्वमनोलादिभ्यश्चे'ति मनो ज्ञादिवाद् धुञ् । ३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमभ्ये इति कर्तृकर्मशक्योमभ्ये काले सप्तमी । ४ 'रज'कृष्यामुतिपरिपदो वलच्', 'वले' । ५ खलानां धान्योत्पवनस्थानानां समूहः 'खलगोरथात्' । ६ ७ वनानां वृणानाञ्च समूह, 'पाशादिभ्यो य' । ८ 'शृङ्गपतिना सयुक्ते न्य' । ९ 'कर्तृक्यादिसूत्रान्ताट्ठक्' । १० 'सास्य देवता' । ११ 'कस्येत्' (को देवताऽस्येति काय हविः) । १२ श्री देवताऽस्येति धायो मन्त्र । १३ शत रुद्रा (शतशतशेऽभ्यन्तवचनः) देवता अस्येत्यर्थे 'शतरुद्रादृषश्चे'ति छ । १४ 'महेन्द्राद्याणौ च' । १५ 'सोमाट् ट्याण्' । १६ 'वायशृत्पिनुषो यत्' । १७ शुनो वायुः, सीर आदित्यस्त योद्धे देवता द्वे चेत्यामहः, शुनासीरशब्द इन्द्रवाचको यति 'शावापृथिवी शुनासीर०' इत्यादिना छः । १८ 'सस्कृत भक्षा', 'द्विगोर्लुगनपत्ये', 'अष्टनः फपाले हविषि' इत्याश्वम् ।

कर्मकार्यवर्णिक्वाढव्या^३, कव्यापसारणससूच्यमाननिष्पादितपित्र्या^४ धरि^५या
शिरोमगिरूपा, अहरहर्निष्पादिताहीना^६ हीनालङ्कर्मणिप्राचीन^७ श्रोत्रिय^८ याजिता
गणितभूपा, समुच्छायितबहुपूपा, अय्य^९ पात्रिय^{१०} दक्षिणीयैश्च^{११}
धरणीगोर्वाणै, यक्षि^{१२} यरात्विजो^{१३} नैश्चाधिष्ठिता काञ्चनपुरी नाम नगरी ।
यमूव च तत्र पराजिताखिलनिजाराति सुमनोनाममहीपति । स्वीयाश्वी
यगजतौष्ट्रकपा^{१४} श्वप्रकाण्डकाण्डार^{१५} कावचिक^{१६} सैनिक^{१७} यथाका^{१८} तदुगका^{१९} तारभूमागस्य
च यस्य पादावनतौष्ट्र^{२०} म्यरशैव^{२१} वैदि^{२२} शादिराज^{२३} न्यक्रमौलिकिरीटलचित्तौहि^{२४}-
तीकवैद^{२५} य्यादिमणिप्रभांशुद्विगुणितनखपुतयोऽहर्निश द्योतते स्म ।
तमेकदाऽऽस्थानगतमवलम्बितवामपाशंक्रौञ्चैक^{२६} प्रतीहारो व्यजिज्ञपद्—देव,
स्वकीयभ्रात्रानुगता दूरेत्या^{२७}, दाक्षिणात्या^{२८}, लोहितवृह^{२९}तिकाऽऽवृतापरकाया
दुष्कुलीनापि परिहितासिताप्रपदीना^{३०}, समुपनद्रसर्वच मीनानुपदीना^{३१} भ्यासीना
बहिर्द्वार निपादाधिपकन्यकैका मुत्तालतानामधेया पञ्जरस्थित शुक्रमेकमादाय देव

१ 'कमादिभ्यो जुन्' । २ अथर्वाणमधीते इति विग्रहे 'वसन्तादिभ्यश्चक्' ।
३ घाडवा विद्वा-सस्तेषां 'प्राह्मणमाणवकाडवाद्यत्' । ४ 'वायृत्तु
पिनुपसो यत्', 'रीङ् श्रुत', 'यस्येति च' । ५ 'अह' ख क्तौ । ६ 'विभाषा
क्षेरदिक्त्रियाम' । ७ 'श्रोत्रियैश्छन्दोऽधीते' । ८ 'दण्डादिभ्यो यत्' ।
९ 'पात्राद् घश्च' । १० 'कङ्कुरदक्षिणाच्छ च' । ११, १२ 'यज्ञर्विग्भ्या-
घस्यौ' । १३ 'गोत्रोक्षोष्टेति' समूहे जुञ् । १४ 'पश्वा णस्', 'सिति' च ।
१५ 'काण्डाण्डादीरक्षीरचौ' । १६ 'ठञ्क्वचिनश्चेत्यनेन कवचिनां समूह इत्यर्थे
ठञ् । १७ 'सेनाया धेति' पाश्चिकश्चक् । १८ 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' ।
१९ 'तस्य निवास' । २० 'अदूरभवद्' । २१, गोत्रोक्षोष्टेति जुञ् ।
२२ 'कर्कलोहितादीकृ' । २३ 'विदूराज्य' । २४ 'कुलकुम्भिप्रोवाभ्य'—इति
ठक् । २५ 'दूरादेत्य' । २६ 'दक्षिणापधात्पुनरस्यश्चक्' । २७ 'वृहत्याच्छा
दने' । २८ 'दुष्कुलाढगिति' ढगभावे 'कुलास्त' । २९ 'आप्रपद प्राप्नोति' ।
३० 'सर्वचर्मण कृत खन्ममौ' । ३१ 'अनुपदसवाप्तायानय'मिति खे, अनुपद
वद्वा अनुपदीना उपानत् ।

दिश्यते । एतच्छ्रुत्वा भावावबुधस्य स्वकीयं-पार्श्वतीयं-जनकीयं-राजकीयं-
मुखतीयं-मुद्रा समालोकयमानेन राज्ञा 'को दोषः प्रवेशयताम्' इत्यादिष्टेन प्रती
हारेण नृपास्थानमण्डप प्रवेशिताऽद्भुतरूपमिहक-यका राजान प्रणम्यैवमप्रवीत्-

राजन्, वैयासैकिरिषाद्वितीयो भागवत शास्त्रग्रन्थादयोऽयं शुक्, परिशीलित
कुमुदिक-काशिल् कौमुदिकं कुमुददेश, सुपरिचितनाट्यनैतद्वर्णनद्विकीय^{१३} शिक्षार्थं
वैल्यकेश^{१४}, अपूर्वोऽष्ट^{१५} को वैयाकरण^{१६}, व्युत्पन्नो नैयासिक^{१७} नैयायिक^{१८}, अवगत
साङ्गप्रहसृष्टिक^{१९}, अद्वितीयोऽश्वत्थामणिक^{२०}, विनिष्टस्त्रैविध्य^{२१}, विख्यातैतिहासिक
पौराणिक^{२२} सर्ववेद^{२३}, कृत्स्नकलाविचक्षण, समालोहितोपनिषद्देश^{२४} च, ज्योतिष
शास्त्रपारावारीण^{२५}, अग्राम्यपरिहासपेक्षाल, नागरेयैर्कशिष्टाधारदण्डइतिपरिख
स्यास्य सर्वयो^{२६} देवोपयोगित्वान्मयाय^{२७} देवकीयपादमूलमानीत । एवमुक्त्वा

१-५ 'गहादिभ्यश्च' इति छे 'स्वस्य च', 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च', 'कुम्जनस्य
परस्य च, 'राज्ञ क च' । ६ वेदान् भ्यसतीति घेदभ्याप (अस-नातिदीप्त्यादानेषु
इत्यस्मात्कर्मण्यण्) नामैरुदेशग्रहणे नाममात्रस्य ग्रहणम्, भीमो भीमसेनवत्
'तस्यापत्यम्' 'व्यासवरुनियादे'त्यादिना इति, अकष्टि, 'नप्याभ्यामि'त्यैच् ।
७-९ 'युञ्छणकठं' । १० 'कुमुदनरुवेतसेभ्यो ङमुप्' । ११ नटादिभ्य फक् ।
१२ 'कुमुदनरुवेतसे'त्यादि० । १३ 'नटादीनां कृच्' । १४ 'शिक्षाया घलच्' ।
१५ नटादिस्वाच्छ्रुतस्य मवार्थकेऽणि वित्त्वकादिभ्यश्चल्लुक् इति लुक् ।
१६ 'तदस्य परिमाणमि'त्यधिकारे अष्टौ अध्याया परिमाणमस्येति 'सख्याया'
सङ्गासघसूत्राभ्यनेषु इति कनि अष्टक पाणिनीय सूत्र, तदधीते वेत्ति वा इति,
'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तस्य 'सूत्राश्च कोपघात्' इति लुक् । १७ 'तदधीते तद्वेद',
नप्याभ्यां पदात्ताभ्याम्० इत्यैच् । १८ २० 'वृत्तक्यादिसूत्रान्तादठक्' । २१ 'विद्या
लक्षणकल्पात्ताश्चेति वक्तव्यम्' । २२ 'अज्ञानप्रधर्मनिर्पूर्वादिग्रन्थान्तास्तेति वक्तव्यम्' इत्य
नेन विद्यातल्लक्षणकठको नियेध, 'तदधीते तद्वेद'इत्यण् (अत्र तिस्रो विद्या अधीते इति
विग्रहे सद्विद्यार्थे द्विगुणं, द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि त्रिविध इत्यापत्ते । अतः
त्रिविधा विद्यास्त्रिविधास्ता अधीते, वेद घेत्येव विग्रहः) । २३ इतिहास पुराण वा
अधीते वेद वा इत्यर्थे 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेति' ठक् । २४ सर्ववे
दानधीते इति 'सर्वादे' सादेष् लुग्वक्तव्य' । २५ 'शेषे' इति शैथिल्येऽण् । २६
राष्ट्राधारपाराद्वक्षौ । २७ 'ग्रामाद्यक्षौ' २८, 'कृत्त्रादिभ्यो ढक्' । २९ 'प्रकार
वचने याल्' । ३० देवमस्येदमिति विग्रहे गहादित्वाच्छेदेवस्य चेतिङ्कृक् ।

प्रतीहारेण राज्ञः समीपे स्थापितं शुक्रं स्पष्टस्वरवर्णं मानवगण्योवाच—राजन्,
युक्तमेव यद्भवद्विषद्विषयुक्तदुर्गुम्बिनीति श्वासवातोद्गमसन्धिघितो भावैको मादेयै
प्रतापानलं प्रतिदिशं प्रज्वलति तथापि त्वन्नियन्तपरिभवोत्पन्नसपन्ननारीयाप्ताम्बु
पूरुषवै सोऽवहमधिकं वदते इत्याश्चर्यम्। एवमुक्त्वा शुक्रं देव, न कोऽपि विष-
योमयाऽनाशयेय इति किं प्रमेयं केन शास्त्रेण प्रमाणीकृत्य प्रवीम्येतद्वाञ्छाप्यताम्।
पतङ्गाकर्ण्यं तदीयविषयेऽतिस्मांशियकविस्मयस्तिमितं सामात्यं^१ सन्नाट्य शपात्
शुक्रयोनीसमुत्पन्नं तं कमप्यपूर्वं जातिस्मरन्मृपिमाकलयन् 'क, कुन, कृत्यो भवान्
कथं च शुक्रयोनाधुत्पन्नस्यापि तयेदृशी तात्कालिकव्युत्पत्तिरित्यादि वक्तुं तमाश्रय-
वान्' यदाकर्ण्यं शुक्रो वात्प्यमुत्सृजन् 'देव, भवाद्यमपीदं कौतुकाकृतभवदाश्रयो
प्रवीमि, श्रूयताम्' एवमुक्त्वा स्वसम्बन्धिनीं कथामेव वक्तुमारभत—अस्ति
हिमवन्निष्ठपर्वतीयं प्रदेशोऽतिविशालो मार्यूरशौकौघघिघितो महोत्तरोकः।
तस्मिन्निजजायया सह निवसत पञ्चाद्वै चयसि वसमानात् शुक्रादेकोऽहमेव सुत
उदपादि। जातमार्तं^२ स्यैव च मम माता, ^३मामकीनोत्पत्तिहेतुकप्रसववेदनया, स्वरा-
रोहत्। वर्षीयांश्चापि मदीयं पिता, सहाया-तरामावाद् येन केन प्रकारेण मास-
म्बर्धनं एष मावहितिनैकटिकं^४ कोटरस्थशुकानीतभुक्तोपशालिनीवारफलादि मामा-
शयन् मनुष्यभुक्तोपसायप्रातिकं^५ चाशनजातं स्वयमभक्षयवाह्यद्विवसान्।

एकदाऽऽखेटकाय तन्नायाता भयकरी, नि गौर्वं^६ स्तिकविभवा, श्वे^७ णणिक-कौ-
टि^८ लिङ्मार्गिकं^९—मार्यूरिकं^{१०}—मैनि^{११}—सैनि^{१२}—भिन्नसेना, मृगयायनभूमिसीमसु,

१ 'खलादिभ्य इनिर्वाच्य'। २ 'मयतष्टृच्छसौ', 'इषुमुक्तान्तात्'। ३ 'नद्यादिभ्यो ढक्'। ४ 'अव्ययास्यप्', 'अमेहकृतसिन्धेभ्य एव'। ५ 'कार्यादिभ्य णञ् भिठौ' इत्यग्र 'आपदादिपूर्वपदात् काला-तात्'। ६ 'तत्पर्वमरुद्भ्याम्' इति पवशब्दात्तपि 'पर्वताच्चे'ति छ। ७ 'वे शालच्छकटवौ'। ८ 'अनुदात्तादेरम्'। ९ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'। १० 'अपरस्याद्वै पद्यभावो वक्तव्य'। ११ मात्र शब्दस्याग्रावधारणमर्थं 'मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे' तस्य च जातस्यैवेत्येवकारेणास्व पदविग्रहे मयूरग्यसकादिशायममास। १२ 'पुष्पदस्मदोरन्यतरस्यां सञ् च', 'तवकममकावेकवचने'। १३ 'निकट वसति'। १४ 'कालाट्ठम्' १५ 'श्वस्तुट् च', 'द्वारादीनाम्'। १६ 'श्वगणाट्ठय'। १७ 'अण् ध्रुटिलिङाया'। १८-२० 'पक्षिमस्यमृगान् हन्ति'। २१ 'सेनाया वा' इति ण्यभावपक्षे ढक्।

सीमसु पुष्कलकान्, चर्मसु द्वीपिन, दन्तेषु कुञ्जरान् केशेषु च चमरीमृता,
विविधप्राणिघाताय निग्रहाय च धावता पुलिन्दवृन्देन साधिवेल कृता-तक्रीडि
तमापेटक कृत्वा, समुपात्सीमधर्मदन्तकेशपिशितभारा, चणमेकत्र विधम्य, तेनै
वारण्यकेर्नपथा निरयात्। शयरेषु तेषु, एकोवृद्धोऽनासादितामिप सुधितस्त सह
मालोक्य तत्तले व्यलम्यतेति निर्मभिकी भूते तस्मिन् प्रदशे, स शयरवर्षिष्ठस्त सह
माहृष्ट कालपरिघाकाराभ्यां निजभुजाभ्यां तत्रस्थान् महर्गोणान् अन्यैश्चाण्डशान्
सक्रीदरेभ्यः समाकृष्य समाकृष्य, नीचेभ्यो मुवि मपातयत्। शमनसमानोदर्यसन्निभ
समायान्त समहमालोक्य, जन्मसहभुवा भयेनातिमीतो निजनीचे यावदेव पितुः
पञ्चान्तरे निलीये तावदेव स कुलायमस्माकमवाप्य, पितरमपि मामक पीडितश्रीव
कृत्वा तस्तले चितावशिष्यत्। अहृष्ट तर्पक्षतां निलीनो निरसुना तेन मह पतितः
प्राणपरित्यागयोग्येऽपि तस्मिन् व्यतिकरे सद्यो विस्मृतचिरर्त्नपितृजेहस्तदवस्थ
पितर परित्यज्य निजप्राणपरिरक्षणायान्तर्जोर्ण^१ शीर्ण^२ प्रीर्ण^३ प^४र्ण-नृण्य^५ प्रावि
शम्। शयरश्वासाववतीय तस्मात्तरोऽभ्येतेषु तेषु कतिपयान् पाणोऽग्री शूलाकृत्य^६
स्वदप्तातिथीन् विधायावशिष्टैश्च घृततिबद्धानादाय पाप पक्षीं गिजामाजयत्। अहृष्ट,
नयननिमीलनशिरपकविपतबहुसादा^७ प्यकमुद्रया, निद्रया दीघदुःखदोषदोषातन
समवमतिघाद्य प्रातरमिपतिजगच्चक्षुषि भास्वति, तस्यान विहायाप्रिमप्रैसरणमेवा
न्तिमं मुपाय स्वरक्षाया मन्वान, पञ्चपालीपरिक्रव्यसुधो मुहुर्मुहुः प्रस्खलज्जुद्वया
परवशोऽनतिदूरवर्ति पञ्चसरस्तीरं प्रापम्। तत्र तदवस्थ मा, कृतपूर्वास्तेन^८
कृत्यः, मरीचिनामा मुनिदृष्ट्वा समुपजातदयादय, कृपाकराग्रेण मामुपाप्य,
मामुत्तनिश्चितकतिपयोदविन्दु^९ पत्रपुटे निधाय, तारसरोऽपा^{१०} च्यदिरय^{११} निजाधम

१-४ 'निमित्ताकर्मयोगे' इति सप्तमी । ५ 'सन्धिवेलाद्यनुनभ्रमेभ्योऽण्' ।
६ 'पथ्यभ्यायन्यायेति धुम्' । ७ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् इत्यभाषाधकार्य-
योभावे च्चिः । ८ 'अशब्दे यत्स्वाचन्यतरस्याम्' । ९ 'समानोदरं' । १० 'पक्षाति' ।
११ 'चिरपरस्परारिभ्यस्तो घाच्य' । १२-१३ जृशृ धात्वोर्निष्ठान्तरूपे । १४ 'नध
पुराणे प्रात्' । १५ 'तस्य समूह' । १६ 'पाशादिभ्यो य' । १७ 'शूलात्पाके'
'ऊर्यादिचिब्रञ्चश्च', 'कुनातिप्रादय' । १८ 'सहायाद्वा' । १९ 'अप्रादिपथर्गुमिन्' ।
२० 'भ-ताव' । २१ 'विभाषापूर्वापराप्राभ्याम्' । २२ 'मथौदमविन्दुं'
इति उदकस्योदादेशः । २३ 'द्युप्रागपायुदक्प्रतीचो यत्' । २४ 'दिगादिभ्यो यत्' ।

पन्थको^१ भवद्यनुमरस्तट^२ किञ्चिद्दूर सपथेनाप्यग्रे सपथेन^३ पथा सपथेनमनुसरता, गुरुनिदेशवर्षयेनापीन्द्रियावश्येन वयस्येन सह प्रतस्थे । ततो गत्वा चाह किञ्चिद्दूर, परित्यक्तानुप्राप्तिकसहवासम्, अनुभूयमानदार्धसैत्रश्रायसम्^४, घुष्यमाणसौप^५ तह^६ काते^७ पात्व^८ णत्त्विकामि^९ छेमिक वाशिष्टिक^{१०} पौरोडाशिक^{११} छन्दसा^{१२} चिकपौर^{१३} धरणि^{१४} कार्गयनम् सलक्षमाणभ्रातृकपित्र^{१५} पतामहक^{१६} भौति^{१७} कानै^{१८} श्वर्यम्^{१९} उह्य^{२०} मुष्यभोज्यसम्मान्यमानतैर्यम्^{२१}, भक्ष्यमानसोदर्य^{२२} सद्भावसती^{२३} र्थ्यम्^{२४}, अभ्यस्यमानशा^{२५} रीरकीयविरुद्धभोजनीयम्^{२६}, शिष्यमाणताक्षशिल^{२७}

१ 'पथ पन्थ च । २ सरस्तटसमीपे सरस्तटेन सम्बद्ध वा । ३ 'पद्म स्मिन् दृश्यम् । [सकर्तृमेनेतिभावः] ४ पादौ विष्यन्तीति पथा शर्करास्तामि सहितेन ('विष्यत्यधनुषा') । ५ सपथि शीघ्रम् पुनमनुसरतेतिच्छेदः । ६ 'वश गत' इति यत् । ७ 'नौवयोधर्मः' । ८ 'ग्रामात्प्रत्यनुपूर्वात्' (ठञ्) । ९-१० 'तत्र भव', 'देविकाशिशपा' । ११-१३ 'तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्य नाग्र' । १४ 'बद्धचोऽन्नोदासट्ठन्' । १५ 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च' । १६ 'अध्यायेत्वेवर्षे' । १७ 'पौरोडाशपुरोडाशात् छन्' (पुरो दारयते इतीद्वैव निपातनादस्य चेपुरोडाशः) । १८ 'छन्दसो यदनौ' । १९-२० 'द्वयजद्वाङ्मणर्क्' इति ठक् । २१ 'अण्प्रग-यनादिभ्य' । २२ 'ऋतष्ठम्' । २३ 'पितृर्गव' । २४ 'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुप्' । २५ 'अनीश्वरादागतस्तत्र भवो वेत्यणि, 'नम शुचीश्वर'ति वृद्धि । २६ 'शूलोष्वाद्यत्' उक्त्वायां सस्कृतमित्यर्थे यत्, 'शाखादिभ्यो य'—मुखमिव मुष्य । २७ शुण्डिकादिभ्योऽण् (तीर्थादागतस्तैर्य) । २८ 'विमापोदरे', 'सोदराद्य', २९ समाने तीर्थे घसतीति 'समान तीर्थे वासीति' यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । ३० 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (कुरितस्य शरीर शरीरक समग्र्यन्धी शरीरको जीवामा, समधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रसद्वर्मा, अणि, पृष्ठाच्छ्र) । ३१ इन्द्र जननादिरवात् 'शिशुवन्देति छ' । ३२ तच्चशिला नगरी अभिजनोऽस्येति 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणमौ' ।

शिवम् , अघ्याप्यमानपाणिनीय^१ तैत्तिरीय^२ शौनैकिक^३ कालपेच्छागलेयि^४
पाराशरि^५ ब्रह्मचारिवर्गम् , लिख्यमानपाणिनीय^६ वाररुच^७ वारुचकम्^८ , परिरच्यमाण
माशिकशौद्रम्^९ , निर्माप्यमाणाग्रोधम्^{१०} , प्रदीप्यमानाग्रोधोयम्^{११} , उच्चार्यमाणसामि
धेन्यम्^{१२} , धार्यमानवाहृच्या^{१३} यर्वणम्^{१४} , सोष्ट्यमानशाक्तशोधम्^{१५} , अयिप्रभावा
मिष्यक्तनिर्गोव्याघ्रिकम्^{१६} , कचिचिकित्स्यमानशारदिकम्^{१७} , इतरत्र सस्थाप्यमान
बीजवापीष^{१८} हेम^{१९} न्ताश्वयुजैक-मैर्मैकं प्रावृषिकं^{२०} शारदकम्^{२१} , पदञ्चतूपसेविवादेकदैवो
पलभ्यमानप्रावृषेभ्य^{२२} शारद^{२३} हेमैर्न शैशिर^{२४} वास^{२५} त भैष्म^{२६} फलकम्^{२७} , गोमयो
पलिप्यमानकुटीरो^{२८} टाजिरम् , और्म^{२९} कोपचर्ममाणकच्छु^{३०} रणे^{३१} यत्वन्मयम्^{३२} ,

१ तेन प्रोक्तम् । २ तित्तिरवरत-तु० । ३ 'शौनकादिभ्यश्छ-दधि' ।
४ कठेन प्रोक्तमधीयते इति विग्रहे । कठशब्दस्य वैशाखायनान्तेधासिस्वाणि
निस्तस्य कठचरकाल्लुक् । ५ 'कलापिनोऽण्' इत्यणि 'इनप्यनपर्ये' इति प्रकृति
भावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे, 'सब्रह्मचारि'—इत्यादिनाटिलोप । ६ 'छगलिनो
डिनुक्' । ७ 'पाराशर्यशिलाकिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो' । ८ 'उपज्ञाते' । ९ 'कृते
प्रन्ये' । १० 'कुलालादिभ्यो युम्' । ११ 'सज्ञायाम्' । १२ 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादम्' ।
१३ 'अग्नीधः शरणे रण भ च' । १४ 'वृद्धाच्छ' (भक्तिः) । १५ 'समिधामाधाने
पेण्यत्' । १६ 'छन्दोगौष्यिकेतिव्य' । १७, अघर्षण प्रोक्तो वेदोऽथर्वा—भभेदोप
चाराव, समधीते इति 'वसन्तादिभ्यश्छक्' दाण्डिनायनहस्तिनायनेत्यादिना निपाद्य
नाटिलोपाभावे आघर्वणिकारथाय धर्मं आम्नायो वा—'आयवणिकस्येकलोपवे
स्यण्' । १८, 'भक्ति' । १९ 'द्वन्द्वाद धुन् वैरमैधुनिकयो' (धुञ्-तस्त्रियाम्) ।
२० 'विमापा रोगातपयो' इति ठञ् । २१ 'उप्ते च' । २२ 'आश्वयुज्या युञ्' ।
२३ 'ग्रीष्मवसन्तादयतरस्याम्' । २४ 'प्रावृषष्टप्' । (प्रावृषि जातपण्यापवा
दष्टप्) । २५ 'सज्ञायाम् शारदो युञ्' (शारदका मुद्रविशेषा) । २६ 'प्रावृष-
ण्य' । २७ 'कालात्साधुपुण्यत्वच्यमानेषु' (शारदि पच्यमान फलादिकम्)
२८ 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' । २९ 'कालात्साधु०' । ३०-३१ 'ग्रीष्मवसन्तादन्य
तरस्याम्' । ३२ 'गोत्र पुरीये' । ३३ 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र', उटैः पर्णैः जायते
इत्युटजा । ३४ 'उर्मोर्णयोर्वा' । ३५ 'कच्छा हस्त्वच' । ३६ 'एण्या वञ्' ।
३७ एकाचो नित्यम् ।

कचिद्दुर्गम्यमीयमानग्रीहिर्मयद्रव्यम्, इतरत्रामैत्रादीयमाननिग्धद्रव्यम्, आलो-
क्यमानकौलशेयगव्यर्धनिधयम्, उल्लासुपाच्यमानधेनुधन्यम्, भिक्षुजन-
सरस्यमाणमैश्वर्यम्, सञ्जीयमानानुष्मिन्मपत्तिकमहैमनफलम्, वैषधिक^१ वादरिक^२-
समानीयमानध्वरम्, ^३ 'ऐकान्यिकीमिमुनिक-याच्छा^४ भोभिरभ्यस्यमानशुद्धस्वर-
वर्णोच्चारणम्, निच्यमाननास्तिक गौरुतल्पिक^५ चानुर्दशिकम्^६, कचिस्सस्था-
पिताङ्गारीय^७ चच्छादिधैर्यं पुञ्जम्, इतरत्र प्रस्तुतीक्रियमाणौपानैर्ह्यमुञ्जम्, आश्रम-
मपश्यम् । यत्र च विकार^८ आश्रमपैर्ष्वर्लंगलाश^९ द्रापुर्पादिप्रकृतिषु, न
मानुपादिप्रकृतिषु प्रत्ययलोप^{१०} आमलकमल्लिका^{११} जातीविदारीषु^{१२}, जैत्रफल-
परिपाकशुष्कता ग्रीहिमुद्गमापेषु^{१३}, वचनविशेषनिघ्नता हरीतक्यादिषु^{१४}, कपीय^{१५}-
विकार कास्ये^{१६} न मनुष्यास्ये, दृश्यमानमासीत् ।

आगत्य च तत्रैकत्र रक्ताशोकतरोरध स्थितमहमद्राच प्रारब्धवहुर्जन्यम्

१ 'माने यय' । २ 'ग्रीहे पुरोक्तशे' । ३ अमघ, पात्रम् । ४ 'द्रोध' ।
५ 'इतिकुक्षिकलशि०' इति ढम् । ६ 'गोपयसोर्यत्' । ७ ऊचसि भवम् (उगवा-
दिभ्यो यदित्यत्र 'ऊधसोऽनच्') । ८ मित्रादिभ्योऽण । ९ विभाषा विवधात् ।
१० 'उच्छति' । ११ 'कर्माप्ययने वृत्तम्' (ठकि ङीप्) । १२ 'शीलम्'
'छत्रादिभ्यो ण, 'ताच्छीलके शेऽपि' । १३ 'गच्छतौ परदारादिभ्य' । १४ अप्या-
यिन्यदेशकालात् । १५ 'तदर्थं विकृते प्रकृतौ' । १६ 'छदिरुपधिवलेर्धम्' ।
१७ 'श्लेषमोपानहोर्ज्य' । १८ 'तस्य विकार' 'अश्रमनो विकारटिलोपो वक्तव्य' ।
१९ 'अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्य' । २० 'पलाशादिभ्यो वा' । २१ अपुञ्ज-
नो धुक् । २२ आमलक्या फलमिति विग्रहे 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति विहितस्य
मयट् 'फले लुक्' इति लुकि । 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक् २३, २४ जातीमल्लि-
कयोर्विहितस्य पुष्पार्थकस्य विदायाश्च मूलार्थकस्य 'अनुदात्तादेवेत्यत्र 'पुष्पमूलेषु
बहुलमिति लुप् । २५ 'फलपाकशुषामुपसटयानम्' । २६ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' ।
२७ 'कमाय हितमिति तस्मै हितमिति छ, पक्षे कसस्य औपसेनेनामधेयवात्
वृद्धाच्छ' । २८ कपीयपरशव्ययोययनौ लुक् च । २९ अनानां जहपो अन्य
'मत्तजनहृत्कारणजल्पकषेपु' प्रारब्धो बहुभि सह जन्मो वार्तालापः येन सधामृत
मपि जय युद्धम् अथवा जनी वधूस्तां प्रापयतीति जन्म्या (सहाया जन्म्या) तद्
हितम् ।

प्यजन्यम्, ससमुपात्तवाङ्मयप्रामद्वयप्रसङ्गविवाहप्रसङ्गसपित्तवाङ्माधुयधुर्यम्, ससमाधमानाहीनसमीनसर्वधुरीणमपि सर्वजनीनसयतजीवनैकधुरीणम्, निषिद्धसमां समीनमपि भुक्तसमांसमीनम्, भौतिकार्थनगण्यमपि समुपलब्धाभ्यात्मिकतावाप्र गण्यम्, भगवन्तं पुलस्तयम् । स च कुलपतिर्हस्तामलकीकृताखिलैर्हलौकिंकार लौकिकसार्वभौलिकाभ्यात्मिकतश्च, पारिमुख्यतमोविशेषानुभाविततपोगाम्भीर्य प्रभावा भगवान् पुलस्तयो मानवलोकाय हमन्त्यैमुनिभिः पृष्टा दिव्यदृष्टिरवोचत्- 'शापशुकमेतमवलोक्य दुःखेनाहमदसम् । सम्पादितापराद्धकृत्यद्याहमेतत्सम्पदां कथां कथयिष्यामि यच्छ्रुत्वा स्मृतस्त्वपूर्वजातिकृतयोऽयं भविष्यतीत्युक्त्वा स निजाद्विकृत्यकरणायोदतिष्ठत् । परिसमापितसर्वदैविकविधिश्च मुनिमिरसकृदभ्य र्यितो मत्सम्पदां कथां वक्तुमेवमारभत—

आसीत्पुरा शालानुराज्ञातिनेदीयो निर्धोयमानशौल्केशात्मिकशुक्ल, स्यैषह्य रिजनादीयमानमासि^१कावरसैर्मैकसाम्यै^२त्सरकापरिमर्यैकै^३ दीयमानयाचितकै^४-

१ समुपात्तवाङ्मयस्य प्रवर्षेण आसङ्कृत् योग्याः प्रसङ्गो विषयप्रसङ्गो यैरेव, भूता अपिचरसा अपियालका प्रासङ्ग्या इव सै सहितमपि याचि माधुर्यं यथा ते वाङ्माधुर्यस्तेषां धुर्यम् धुरीणम् (तद्वद्वतिरयमुगप्रासङ्गम्, 'धुरो यद्वक्तुः', 'न भङ्ग्युराम्') । २ सम्पाद्यमानस्य अहीनस्य (अहं स्व प्रती) समीनस्य (समाया य) च-समासपीष्टो भूतो भूतो भावी वा-तस्य च सवधुरीणम्- (स सर्वधुरात्) एवभूतमपि सर्वजनीनम् सर्वजनेभ्यो हितं, पासयतजीवनं, तस्यैकधुरीणम् 'सर्वजनादृष्टं सत्यं', 'एकधुराह्नुक् च' । ३ निषिद्धाः मांसन सहिता मीनायन तथाभूतमपि भुक्ता भोजनादिना परिपालिता समांसमोना प्रतिवर्षं प्रसवित्री गौर्येन (ससांसमां विजायते) । ४ भौतिकार्था नगण्या यस्मै सन् । ५ ६ 'अध्यात्मादृष्टमिष्यते', 'लोकसर्वलोकादृष्टम्' 'अनुशक्तिकादीनाम्' । ७ 'अभ्ययीमावाच', 'परिमुखादिभ्य एवेभ्यते' इति ङमा । ८ 'पूर्वाङ्गापराङ्गादा मूलप्रदोपावस्कृताह्नु' । ९ 'ठगायस्यानेत्य' । १० 'चरति', 'स्वागतादीनाम्' । ११ 'देयमृगे' । १२ अवरस्यां समायां देयम् इति 'प्रीप्तावरसमाद्वयम्' । १३ 'सम्यत्सराप्रहामणीभ्यां ढम् च' । १४ १५. 'अपमित्ययाचितान्यां कृद्गो' ।

साम्बहिर्ग्रम्, सन्निहितपर्शालादिषुसैरिकैस्तन्नाहमपि आश्वरय शाकटै-सङ्कीर्णं
शालम्, कसिद्वयव्यमानशारदम्, इतरत्रसस्थाप्यमानहैम-तस्, नियुज्यमानवैतै
निकाकरि^१श्वागारिकै^२म् आज्ञाप्यमानावसथिक कर्म पारिपा^३ श्विक पारिमुखिकम्^४,
आदिश्यमानपथिकै^५र्यिकै^६ दाण्डै^७मायिकपारिप^८न्यिकनि शश्वै^९शै^{१०}म्, अपरिदृश्य
मानादि^{११}कै^{१२}म्, निर्धार्यमाणापूषिकै^{१३}-लावणिकै^{१४}-किसरै^{१५}क शालै^{१६}लुकमयवि^{१७}मैयिका
पणिकै^{१८}म् आलप्यमानसामै^{१९}जिक घा^{२०}मिक पारिपै^{२१}सामै^{२२}वायिकम्, वितीयमाण
२३पणिकै^{२४}पै^{२५}म् द्वै^{२६}गुणिकै^{२७} वार्धुपिकै^{२८} दर्शकादशै^{२९}क धनाढ्याभ्युपितै^{३०}कदेशम्, आल^{३१}-
घ-य^{३२}घ-यतरापरभाग रक्षाकर नाम नगरम् ।

अभवच्च तत्र उयोत्तिप्रभो नाम परमशिवमक्त सौ^{३३}र्वभौम पाथिवः । समूर्जि
तशासनो^{३४} धै^{३५}र्म्यै^{३६}न्यौ^{३७}र्यौरसै^{३८}र्मजातुत्यै^{३९}प्रजाध्यवहारो यश्चास्त्राकरमुर्वीमधिचक्रे ।

१ 'वहेस्तुरणिट् च' । २ 'अहुलेर्दाणि' (पच्) । ३ हलसोराट्ठक् ।
४ अश्वस्याय वहनीय इत्याश्च 'पात्राद्वाहो', 'पत्राध्वर्युपरिपदश्च' इत्यञ् स चासौ
रथस्तया 'शकटादण्' । ५ वेतनादिभ्यो जीवति । ६ आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकर
(पुसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेणेति घ) तत् 'तत्र नियुक्त' । ७ 'अगारान्ताट्ठन्' ।
८ 'आवसयाष्टल' । ९ 'कर्मस्ताच्छीन्ये' । १० परिमुखञ्चेत्यत्र चकाराट्ठक् ।
११ पारिमुखिक इत्यत्र तु परिमुखञ्चेत्यनेनैव, तत् पारिपार्थिकश्चासौ
पारिमुखिको यत्र । १२ 'पय ष्कन्' । १३ 'प्रतिकण्ठार्थललाम च' । १४
'मायोत्तरपद०' । १५ 'परिपन्थश्च तिष्ठति' । १६ 'विशसितुरिद्लोपश्चाश्च
वक्तव्य' । १७ 'आकन्दाट्ठन् च' । १८ 'तदस्य पण्यम्' । १९ 'लवणा
ट्ठय्' । २० 'किसरादिभ्यष्टन्' । २१ 'शालालुनोऽन्यतरस्याम्' । २२ 'वन्न
क्रयविक्रयाट्ठन्' । २३ 'अवकय' (आपणस्य अवकय, राजप्राह्म द्रव्यम्,
इत्यर्थे) ठन् । २४ 'रक्षति' । २५ धर्मं चरति' । २६ 'परिपदो ण्य' । २७
'समवायान् समवैति' । २८ 'पर्पादिभ्यष्टन्, पर्पेण पङ्कपीठेन चरन्तीति पर्पिका
स्तेभ्यः । २९ सस्त्रुतम्' ३० 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' ठक् । ३१ वृद्धेशुपिभावो
वक्तव्य' । ३२ 'कुसीददर्शकादशात् ष्टन्ठचौ । ३३ 'अक्षाण्' (अध्र लब्धा) ।
३४ 'धनगण लब्धा [पव] । ३५ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामगम्यौ', तत्र विदित
'इति च । ३६ 'नौवयोधर्मे'त्यादिना यत् । ३७ धर्मपथ्यर्यन्यायादनपेते' ।
३८ उरसा निर्मिता औरसा 'उरसोऽण् च' ३९ नौवर्योधर्म० ।

अभूच्च।य तस्यात्त पुरप्रधानीभूता ऽयोतिष्मती त्रियामेवास्यभिरामा हर्षवती
नामा वामा वामाङ्गी ।

जिजामात्यविनिवेशितराजभरस्य लौकिकैश्वर्यसुखमनुभवतस्तस्य राज्ञो
भूयान् कालो व्यत्यगात् किञ्चन्त गतेष्वपि प्रायोऽखिलजीवलोकसुखेषु सुतमुत्त
दशनमुख स नोपलब्धवानिति शरवणस्येव निष्कलपुष्पदर्शनात् पुरस्य, निष्कल
मनोरथस्य च तस्यानपत्यताजन्यसन्तापोऽधिकाधिकमेधाश्चक्रे । येन स सुतेतर
यहुपारिवारिकव्यक्तिपरिवृतमपि नि सहायम्, चारुचारुचन्द्रम् तमपि प्रज्ञाचन्द्र
यमिव, भूतलावलम्बनमपि निरवलम्बनमिव, अविकलसकलेन्द्रियचक्रमपि भग्न
मनोरथचक्रमिवारमानममन्यत ।

एकदा स हर्षवतीनिवासगृह गतश्चिन्ताशोकप्रैस्तपरिजनपरिवृताम्, समीप
वर्तिष्ठदात्त पुरवर्षीयसीमिराभास्यमानाम्, दिवोऽवतीयं कमलकिसलयाकलि
ताम्रयकलानिधिकलामिव धामकरतलावलम्बितसुखकमलाम्, अविरलाधुपातो
च्छूननयनाम्, परिलक्षितौदासीन्यशयनाम्, रुदतीं तां ददर्श । इष्ट्वा च तत्कारण
पृच्छंस्तत्प्रत्यासन्नकरङ्गवाहि-याः, निजापुत्रतां तस्मान्तोपिकहेतुमबोधि । तत्रा-
कण्यांसिबु खितो राजा सुहृत्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्योवाच—देवि
यथाविधिसन्तोष्यमाणगार्हपत्य गार्हपत्य एव गार्हपत्य-योगक्षेमौ, सर्वमिह सर्वथा
स्वच्छन्दनियतिच्छेदस्य न किमपि स्वहस्त्यमिति नि मांशयिकऽलमतिरुदितेन।
पुत्रपरिवृत्तकीलालालौकिकसुखानुभवस्य नूनमनारपदमस्माकं हृदयम् । नहिदेव
मन्यमयिषु बलवतापि केनापि शक्यते । अतो यावन्मानवशक्यमखिलमुपपाद्य

१ 'प्रनिरन्त शरेधु०' इति णत्वम् । २ इन्द्र भारमा, तस्य छिन्नमिति,
'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यनेन इन्द्रशब्दाद् घञ् । ३ असु भक्षणे इत्यस्योदित्वात्
परवायां घेट्कत्वेन 'यस्यविभाषेत्यनेन निष्ठायां नेट् । ४ 'क्षीदितो निष्ठाया
मि'तीदभावे सम्प्रसारणादि । ५ 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' । ६
'गृहपतिना सयुक्ते ज्य', गार्हपत्येनाग्निना विहित यद् गृहपते कम । पर्यन्त
पुरोहितादिभ्यो यक्) तस्मिन्नेव गृहपतेरिमौ (दित्यदित्यादिरयत्पुत्तरपदाण्य)
गार्हपत्यौ योगक्षेमौ । ७ छन्दसा, इच्छया, कृतमित्यर्थे 'छन्दसो निर्मिते इति
यत् । १० 'तेन यथाकृपाञ्च हस्ताभ्यां णयतौ' (हस्तेन देय कार्यं या) । ११
अन्यथाकर्तुम् ['तत्करोति तदाच्छे'] इति णिचि टिलोप । १२ 'यावदवधारणे' ।

ताम् । भवाधिकतर दीनहीनशरण्या, नयस्य स्वसम्पत्तिं स्वव्यवहृतिञ्च सार्वजनीनताम् । वितरानुदिन भस्तेभ्यो मार्चान्, स्यालीविलीयंशालीन् । अवधारय हरि कौयिकान् । आशापय ममधिकमातिथेर्यम्, दापयानुदिन निस्विकपयिकीर्भ्य पाथे र्यम् । एवकृतेनातिसत्पुष्टा देवा नून यथाभिमतफलानि ददति । यद्वो हि राजानो देवमुनिसेवया सुतसम्प्राप्त्या ^१ सुतद्रमसुखिन सज्जाता । एषप्रायाभिरतिमधुरा भिरधरीकृतसुधाभि शोकापनुदाभिर्वाग्भिर्हर्षवतीमाश्वास्य राजा स्वभवनमाजगाम ।

निगते च तस्मिन्, सा सकल सदादेशानुसारमाचरन्ती, गते च नातिबहु तिथे काले, षीणप्रायायां क्षयायामेकस्यां, स्वप्ने स्वमुखे प्रविशन्त सोममद्राक्षीत् । प्रभुद्रा च हर्षातिरेकविकसितनेत्रा येनासने नेदीयस्येव शयान राजान प्रबोध्य, निवेदितनिजस्वप्ना किमेतदिति कौतूहलिनी राजोक्ता, 'दधि' ^२ सुखोऽय स्वप्न, पूर्णा अस्माक मनोरथा । प्रसन्नस्ते भगवानुभापतिरिष्यचिरेणैवाह सुतसुशो भितोरसद्वा भवतीं द्रक्ष्यामि ।

अतिक्रान्तेषु कतिपयेष्वहस्तु सामयि ^३ कार्तव ^४ छानानन्तर भर्तृधर्मपरायणा गर्भं दधे राज्ञी । असूत च वैजने मासि निजवापुष्कान्तितिरस्कृतमार कुमारम् । तस्मिन्नुपश्लेष्टिहर्षितप्रजापरिजनस्येतरस्ततो धावतोऽतिकोलाहलेन सञ्चोभित सन्नगर तदानीमजनि । पार्थिवोऽपि च तनयाननदर्शनातिहर्षितो निजौ दार्येण दीनानपि वितीणसर्वावश्यकवस्तुभि प्राभूतिहान् ^५ पार्यातिर्को ^६ विदध प्राज्याज्याभिन्नकु दकलिकाकल्पशाखयोदनेन, धूपामोदमनोहरशिखरिणीस्वादु शाकेन चै ^७ तुर्जातकसकृतेषुरसेन, जिग्धस्तब्धदधिद्रवशकरास्वादुषिभस्सेन, आस्वाद्यकवलयलेहपेयबहुलेन, शृङ्गारसिन्धुप्रवमानघटिका ^८ भिरिव पृथुषतुलकुच

१ 'तत्र साधु' इति यत् शाखादिभ्यो य' इति वा य । २ 'प्रतिजनादिभ्य खञ्' । ३ 'मकाण्' । ४ 'स्यालीविलात्' । ५ 'कयादिभ्यष्टक्' । ६ 'पथ्य-
तिथिवसति०' । ७ 'भर्त्रैयाजावा०' । ८ 'यस्य कन्', पिश्वान् ङीप् । ९ 'पथ्य-
तिथि०' । १० 'गमे सुपि घाष्य' इत्यसंज्ञायां त्वच् । ११ 'तु-दक्षोक्तयो परि
सृजापनुदोः' इति क । १२ 'तस्य निमित्त सयोगोत्पाती' । १३ 'समयस्तद-
स्य प्राप्तम्' । १४ 'ऋतोरण्' । १५-१६ 'आहौ प्रभृतादिभ्य' । १७ गुहावगे
छानागकेसर चातुर्जातकमुच्यते । १८ 'नौ द्वयचष्टन्' (घटाभ्यातरतीभिः)

एव समारूढयौवनस्समस्तनेयपारोवारीण स्ववशपरपरेणप्रथामर्चकर्मो
णोऽभ्यमित्रीण सोमप्रभोऽयेष्टु पित्रानुज्ञातस्त प्रणम्य सखल, सर्वचर्मणिचार्मा
न्तर्निगूढनिष्कृपकृपाणाः, सर्वोदीणसुलक्षणमध्वेनोनाशुश्रवसमारूढ शुभयावह
नि पूर्वं पूर्वदिक्संस्मुत्तानो दिग्विजयाय प्रतस्थ । तदश्वरत्नसाहाय्येन जिह्वा च सव
दिशां विशांपतीन्, तेभ्यो रथायाहरन् विद्विपश्च शिरसा सममेव तदनुर्निहन्तन्
कृतकार्यो हिमाद्रिनिकटे, पथि सधिवेगितसैन्यो, वनाद्वनातरे शौवापदंशुगायां
कुर्गाणः किन्नरपुग्ममवलोक्य तज्जिघृक्षयैन्द्राश्चाधिरूढस्तदवधावत् । तच्च किञ्चिद्
दूर गत्वा गिरिगुहामेकां प्रविश्य चक्षुरगोचरतां गतम् । मनोजवेन च तेनाश्वेना
तिदूर नीत सोमप्रभोऽज्ञां श्विनेऽश्वनि सुदूरपरिणक्षयल, सध्यासमयेऽणवर्कष
महासर एक दृष्ट्वा तत्तीरे तां निशां निनीपुरयततार । अश्वस्य पुरो घासञ्च विकीर्य
स्वय गृहीतफलोदकोऽकस्मादेकतो गीतनिःस्वनमशृणोत् । कौमुकाकृष्टस्तस्मिन् स्व
नानुसारेणच किञ्चिद् दूर गत्वा शिखलिङ्गाग्रे गाय-तीं द्वैयङ्गधीर्नर्मैदिमशरीरावयवाम्
असंभारणीं दिव्यक-यकामेकां ददर्श । सा च, केयमद्भुतमौ-दर्या सोदर्या रते
रिव स्यादिति, विस्मयस्तिमितलोचनमनिमेपेण चक्षुपाऽञ्जिलपयीकुर्वन्तमुदारा
कृतिं कृतातिथ्यै^१ सकारा समुवाच—‘को भवान्’ कथञ्च दुर्गमामिमां भूमिमे
काको^२ प्राप्तवान् ? पृथक्स्थोपवर्णितनिजवृत्ता-तेन, सोमप्रभेणारमवृत्ता-तमनुव
र्णयितु मियद्वा यद्वादरेण सा, पथमतटरूढविटपिसमुत्पाटनपटुभिरश्वपुरैराप्यायि
तसुनेत्रै^३ निजोद-तमेव वक्तु प्रारभत । अस्ति हिमाद्रिकटके काञ्चनामाख्य पुरम् ।
आस्ते च तत्र पद्मदूताभिधानो विद्याधरेश्वर, तस्य हेमप्रभाख्यायां पर्यां जाता
पुत्रादप्यधिकप्रिया मनोरथप्रभाऽह कन्या । विद्याप्रभायेणाह सखीभिः सम

१ ‘श्वारपारात्यन्तानुकाम गामी’ । २ ‘परोक्षपरम्पर’ । ३ ‘तत्सर्वादि
पथ्यङ्गकर्म’ । ४ ‘अभ्यमित्राच्छ च’ । ५ ‘सर्वचर्मण’ कृत खलमौ,
तथा चर्मणोविकारेऽणि ‘चर्मण कोशे’ इत्युपसङ्ख्यानाटिलोपे चार्म (कोश)
६ ‘तत्सर्वादि’ । ७ ‘अध्वनो यत्खो’ । ८ ‘ययामुखसम्मुखस्य दर्शन ख’ ।
९ ‘शुनो दन्तदंष्ट्रा’ , ‘तस्येदम्’, ‘पदान्तस्यान्यतरस्याम्’, इत्यैष्ट; ङीप्पुम्ब
ज्ञाय । १० ‘अश्वस्यैकाहगम’ । ११ ‘अर्णसो लोपध’ । १२ ‘पृथ्वादिभ्य
इमनिञ्चा’ । १३ ‘आप्तीप्रसाधारणादम्’ । १४ ‘अतिपेव्य’ । १५ ‘एकादा
किनिष्ठासहाये’ । १६ सयोगोपधत्वात् ‘स्वाहाचोपसर्जनादिति’ ङीवभाषः ।

प्रत्यहमाश्रमेषु, कुलशैलेषु, *निविरोधोपशैलप्रदेशेषु, पीलुङ्गणचणौपर्य्यक
धनोपवनेषु च क्रीडिष्याऽऽहारसमये पित्रोरन्तिक भजन्ती शैशव वयस्यया
पयम् । समुपारुढयौवना चैकदैतत्सरस्तटे विहरन्ती स्नानाथमागतम्, सवयस्य,
सैत्यकमपर्य्यक्मेक मुनिकुमारकम् । तद्रूपशोभया दूरया ह्वाकृष्टाह तसम्भुपग
तेति समुपविष्टायामि तत्र साकृतया दृष्टया कृतमस्वागत परिज्ञातोभयाश-
यया मत्सहया कोऽय महाभाग इति तद्वयस्योऽग्रच्छि । सदाकण्य सोऽग्रवीत्-
यज्ञातिदधीयसीतो निवसति स्वाश्रमे वीधितिमाद्यामा मुनि । सत्कर्मठो वर्णी स
सरमि स्नातुमग्न कदाचिदायातस्तत्कालागतया धिया दृष्टः । तन्न शरीरेणाप्राप्य,
प्रशान्त, मनसैव सदैनूक तर्मनुका साचीकमत माचीकृतधारुचक्षुपाऽवलोक-
यन्ती सकामया भावनयेति तावद्दर्शनरसेनैव कृतकृत्यावाप्तैतत्पुत्रा, त्वद्दर्शनामयि
समुत्पन्नोऽय पुत्र, त्वया चैप परिगृह्यताम्' इत्युक्त्वा दीधितिमन्त त पुत्र समर्प्य
श्रीरन्तर्दधे । मुनिरपिचानायासलब्ध त पुत्र दृष्ट सन् स्वीकुर्वन् यथाकालमुप-
नीयाध्यापितसवविधीकृतः । स एवाय रश्मिमाद्यामा मया साकमिहायात धिय
सुतो मुनिकुमारक । एवमुक्त्वा तद्वयस्येन पृष्टा मत्सखी मद्भिषयकसर्गमपेक्षि
तमन्वयनामादिक तस्मायवोचत् । अन्योन्यावयज्ञानसञ्जातानुरागाधावां
यावत्तत्र रिपतौ तायदेव द्वितीया सखी गृहादागत्याहारभूमी मा प्रतीक्षमाण
पितरमवोचत्, येनाहमाशु समागमिष्यामीति मुनिपुत्रमुक्त्वा भीत्या पितुरन्तिक
मुपगम्य कृतकिञ्चिदशना रसनाऽनाद्येय तत्सम्पकसुखस्वादीयोरसमनुभवितु
यावद्विनिगता तावदाद्या मदीया सखी समागता स्वैरमैरयत् सखि, मुनिपुत्रस्य
तस्य सखा समागतो द्वारि स्थितो मामवदस् यन्मनोरथप्रभादशनेन कुसुमशरश
राहृशरशरभ्यतां गच्छन् मम सखा कामप्यनिर्वचनीयां दारुणां दृशां प्राप्त प्राणे
श्वरीं तां विना प्राणान् धारयितुमसमथ इति प्रयुक्तपैतृकभ्योमगमनविद्योऽह
मनोरथप्रभापार्थं प्रेषित इह समायातः । एतदाकर्ण्य तदुदन्तर्त्प्राप्तुस्ततो निर्ग

* 'नेर्विडज्विरीसची' । १ 'तस्य पाकमूले पात्वादिभ्यः पुणञ्जाहचौ', 'तेन
वित्तशुश्रुप्चणपौ' । २ 'उपाधिभ्यां त्यकञासञ्जाहृद्यौ', 'त्यकनश्च निषेधः', 'तत्र
भवः' । ३ 'सस्येन परिजात' । ४ तिङ्शेत्यक् । ५ 'कर्मणि घटोऽठच्' ।
६ वर्णाद् मद्भाचारिणि' । ७ सन्, उत्तमः अन्को वशो वृत्ति स्वभावो वा
यस्य तम् । ८ 'अनुकामिकामीक कमिता' । ९ 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने' ।

स्यामे गामिना पर्यंकेन तेन, दयालुद्वयैरालुमुनिपुत्रकमित्रेण, समखीहाहमौहाय,
मया विना चन्द्रोदयेन सहैवोद्धतप्राण तमद्राक्षम् । तद्वियोगार्णवनिमग्ना चाहमा
रमान निन्दन्ती गृहीततत्कलेवरा, मरणार्थिनी यावदेवानल प्राविविच नावदेव
तेज पुञ्जाकृतिरुक्ष्वेली पुमानेको दिवोऽवतीर्य समुपात्तच्छरीर खमुत्पाधावष्टा
वयमान एव चक्षुषामगोचरतां गतः । त तथार्भूयगते, भूते च तदनुपदिनि,
तत्सुहृदि, केवलयामेव मय्यनल प्रविविचौ, गगनगवी मामेवमभापत—‘मनोरथ
प्रभे, मनोरथः पूर्णस्ते भविष्यति मुनिकुमारकसगमात्मक इति साहसेनानेना
कम्’ । एतदाकण्य तरसमागमनिबद्धा शापाशामदानितप्राणा विरतमरणधारणा,
धारणाभ्यानादिना तद्दिनादादिनाथ भगवत्त दारुमस्त्रातीह स्थिता । एतद्वादिनी,
तरसखीविषये पृष्टा, सैवमवादीत्—‘यस्मा सिंहविक्रमनाम्नो विद्याधरेश्वरस्य मकर
रन्दिका नाम्नी कन्या मदीया सखी मद्वुःखदुःखिनी मद्भातां जिज्ञातु स्वसखीं
प्रेषितवती आसीत् । तया साक मयापि स्वसखी प्रेषिता इत्यद्याहमिहैकाकिनी
तिष्ठामि । एवमुक्तवती सा, सदैव दिवोऽवतीर्णामुत्समखीवातां तां स्वसखीं
सोमप्रभाय दर्शयित्वा कारिततद्वपणदण्डयाऽश्वाय घासच्छादापयत्’ ।

तत कृतनैशिकैर्विधामा व्यतियापिततश्चियामाश्रय—सर्वे ते प्रातरुथिता
व्योम्नोऽवतीर्ण देवजयनामान विद्याधरमपश्यन् । यश्चागत कृतानति
रूपविश्व मनोरथप्रभामेवमवादीत्—‘मनोरथप्रभे, राजा सिंहविक्रमो ममुक्षे
नैव त्वां षक्ति यश्चद्वपणपरिणीतायां त्वस्त्रेहात्तावकीना सखीय मदीया सुभा
मकरन्दिकाऽपि न विद्याहमिच्छतीतीहागत्यैनां योधय येनेष विवाहोऽमुञ्जी
स्यात् । एतदाकण्य स्वसखीं प्रयोधयितु देवजयेन सह गन्तुकामया तया सह
वैद्याधर लोकमवालुलोकयिषू राजा सोमप्रभोऽपि प्रदत्तघासमश्न तयैव स्या
पयित्वा सद्यो व्योम्ना सिंहविक्रमालय प्रापत् । तत्र प्रदर्शितवैहुतियातिर्ष्यो-
तिषेयी^१ मकरन्दिका सोमप्रभ इष्ट्वा कोऽयमिति जिज्ञासिता^२ मनोरथप्रभोक्ततदु

१ ‘तत्र कुशल पप’ (युक्) । २ ‘हृदयाचालुरन्यतरस्याम्’ । ३ ओहा
कृतौ (भाग्येति भाव) । ४ ‘अर्थाशामन्निहिते’ ‘तद-ताम्’ ‘शस्त्रेभ्यो
डीप्’ । ५ ‘बाह्वर्षपूर्वपदाद् मलात्’ इतीनिः । ६ ‘मुचो भावे’ । ७ ‘अनुप
यन्वेष’ । ८ ‘सुखादिभ्यश्च’ इतीनिः । ९ ‘निशाप्रदोपाभ्याम्’ । १० ‘बहुगण
पतुःकृतिसह्या’, ‘तस्य पूरये षट्’ ‘बहुपूगणसप्तस्य तिथुक्’ । ११ अतिषेक्य ।
१२ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेज्, टिड्ढाणञ्० इति षीप् । १३ ‘तदस्य सजात
तारकादिभ्य इतच्’ ।

दत्ता समुद्यद्वाकामोमप्रभेण सोमप्रभेण च सद्योऽपहतमानसा न साऽऽमान
तत्परिवश वशीकर्तुमपारयत् । सोमप्रभश्चापि सुपचर्मलार्क्षी केशार्क्षी^१ लक्ष्मणा,
ललाटलाम्, सर्वयानुकूलाम्, लक्ष्मीर्तमा प्रियतमामाज्ञानां तां मनसा प्राप्य, गण्य
गुण्यौप्रगण्यः कश्चित्सुकृतिकप्रकृतिक एव तद्गुरो भवदित्यचितयत् ।

अथ साय सम्पादिताशनीतपिथतेषु सर्वेषु, सुखोपविष्टेषु, प्रवृत्ते च स्वैर
समालापे, यामिमनी, पोड^२शिनी, मनोरथप्रभा मकरदिकी तदुद्वाहानिच्छादेतुम
पृच्छत् । सा त्वाह शरीरादप्यधिकया भरतपया स्वयाऽस्वीकृते वरे कथमह ते सुख
दुःखसं^३धर्मिणी प्राणिपीडनमिच्छेयम् । इत्थमुक्ता मनोरथप्रभा स्ववृत्त वर, तत्सङ्गम
प्रतीक्षाञ्चाचक्षाणा प्राणिग्रहामिलापिण्या मकरदिकया सह सोमप्रभ पर्यचीचयत् ।
तामपि च तद्रूपयौवनलावण्यातिशयाकृष्टामालोक्य सिंहविक्रम क्रमात्तत्प्रोत्तिमुप
क्रम्य मनोरथप्रभा तदुभयविवाहकृतनिश्चयाभूत् । ततोऽतितोषोत्कर्षोच्छ्रुत्
स्वा^४तसि^५धुमनोरथप्रभाश्रमनिवर्तनावसरवि^६दु^७ सोमप्रभो लघुपतिस्तां जगाद-
अहमधुना क्षिमेव त्वदाश्रमगमनोत्क^८ । म^९त्यधिष्ठित तत्रागत ममानुपदि सैन्य
महो^{१०}र्तमनवेत्य मामकीनाऽहिताशङ्कि परावर्तत चेत्सद्वर्त्त^{११}यो पुत्रवर्त्तयोर्मम पित्रो
महादुःखकर उद^{१२}त एष स्यादित्यवगतसैन्यवृत्ता^{१३}तो निता^{१४}तनिश्चिन्तस्वा^{१५}त,
परावृत्त्य मकरदिकी परिगेप्यामीति श्रुत्वा देवजयोत्पन्नारोपित त यावदेव
स्वाश्रममानयति मनोरथप्रभा, तावदेव सोमप्रभस्य प्रियद्वरनामा मन्त्री तत्पदार्थी
विचिन्वान मसैनिकस्तत्रागात् । मिलिताय च मन्त्रिणेऽतिहृष्ट सोमप्रभो यावदेव

- १ पञ्चमशब्दात् 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लचि सुपचमले अक्षिणी
यस्यास्ताम् । २ प्रशस्ता केशा सन्ति यस्या इति विग्रहे 'केशाद्वोऽयतरस्याम्' ।
३ 'लक्ष्म्या अक्ष (चात् ७ प्रत्ययः) । ४ प्रशस्तललाटयुक्ताम् 'वातदन्तवल्
ललाटानामूङ् च' । ५ 'कृष्णयान' । ६ 'अज्ञातकन्याणे' । ७ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
इति यप् । ८ 'अत इन् ठनौ' (सुकृत पुण्य वतते भव्येति विग्रह) । ९ 'वाचो
मिमिनि । १० पोडश सम्बत्सरोज्ज्या इति विग्रहे ययमि पूरणात्' इतीनि उतो
ढीप् । ११ 'समानस्य रङ्गदसीनि' सूत्रे समानस्येति योगविभागात्सदृशवचनेन,
सहशब्दनास्यपदविग्रह्यहुमीहिणा वा समानस्य सहशब्दस्य वा समावे 'धर्म
शीलवर्णान्ताच्च' इतीषा^{१२}तान् ङीप् । १२ 'विदुरिष्टु' । १३ 'उत्क उन्मना' ।
१४ 'वृत्तय' (विच्छिन्नस्य प्रतिविधान वृत्ति, सा अस्त्यस्मिन्निति पातम्) ।
१५ 'वत्सांसाभ्यां कामयते' । १६ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (वलप्) ।

र्णकीनैः, कचिद्द्वितीयक्रियमाणैरितरत्र शम्यौक्रियमाणैरन्यत्र च बाजोऽहृतै
चेन्नैरिष्टशाकटोपयुज्यमानशाकटैः, आनुर्व्रजमार्गोपरुढाजम्यौविर्य्य, आशित
प्लवीनगौघीनैः विकटाविकटोरणयुद्धैः, अविपट्टाविषोढात्पयःपिपासाऽविकटो
सकपेपीयमानावि^{१३}सोढैः, सञ्जाद्यमानगोगोयु^{१४}गोढशर्क^{१५}द्युपस्थोपवेक्षित-कृपी-
चलयालर्वा^{१६}तीनैः, अनुर्व्र^{१७}वीनसरद्यमानार्थ^{१८}वीन-समांसमोनैः, गोगोष्ट^{१९}तिष्ठश-
र्क^{२०}वीनैः स्थलैः, सद्गृह^{२१}तिकैरस्यसद्गृह^{२२}तिकैः परहितपरिहितकौ^{२३}पीनैरप्यतिशा-
लीनैर्जनैश्च राज^{२४}न्यन्नारतभूमिमनुकुवत् कुरुधर्पस्य धारेश्वराभिधेय शौवे मिद्वचेत्रे
न्यवसरकोऽपि बहुभिर्वनयिकै^{२५}तां पसोपसेदिवन्निरुपास्यमानो मुनिध्रेष्ट^{२६}। एकदा
स स्वध्रेष्टा^{२७}न् शिष्यान् आहूय 'युष्मासु केनचिदपि किमप्यपूर्वं श्रुत इष्ट वा
स्याद्येदुपवर्ण्यताम्' इत्याज्ञापयत्। गुरुणा एवमुक्तानां तेषामेक^{२८}तमोऽगादीदानु

१ धान्यानाम० । २ ३ ४ 'कृषो द्वितीयतृतीयशम्यवीजात्कृषौ' । ५ 'भवने
चेने शाकटशाकिनौ', 'शाकटादण्' । ६ 'अनुर्यसमया' तद्वच्छ्रुतिपयि
दूतयो' । ७ 'अजाविभ्यां ष्यन्' । ८ 'अपठभाशितस्त्वल्म०' । ९ गवां
स्थानमिति सुपीतियोगविभागात्तिष्ठतेः के, अम्वाग्गोभूमीति सस्य पक्षे
दुःखम्; एष निष्पन्नाद् गोष्ठशब्दात् 'गोष्ठात्स्वञ् भूतपूर्व' । १० 'सम्प्रोदध
कटच्' इत्यत्र चाद्विकटम्, तथा अविशब्दात् 'सघाते कटच्' तत्र ये
उरणाः मेपा (कारनाम्नीतिसूत्रे हलादावेवेतिनियमेन सप्तम्यलुग
भावः) । ११ 'विस्तार पठच्' । १२ 'अवे क' (अविरेष भविक) ।
१३ 'अवेर्दुग्धे सोढदसमरीसचोवक्तव्या' (सकारपाठ सामर्प्याजि पः) ।
१४ 'द्वित्वे गोगुगच्' । १५ सर्वतोऽक्लिजर्पादित्यके' । १६ रजः कृष्यामुति०
'यले', 'घातेन जीवति' । १७ 'अनुस्वलं गामी' । १८ 'अयश्चीनावष्टब्धे' ।
१९ 'गोष्ठजादय स्षानादिषु पशुनामभ्य' । २० आङ् पूर्वाद्भोः कमकरे स्व, गो
प्रत्यर्पणपथन्त कमकर । २१ गृहती भाषणम् जलादिनिधान वा तत्सहितै
रपि प्राधाररहितैः (एकत्र गृह्तिकाशब्दे 'न सामिषवने' इति सूत्रज्ञापितो
गृहतीशब्दात्स्वार्थिकः कन् 'केऽण्' इति इत्थः) । २२ 'शालीनकौपीने अष्ट
ष्टाकार्ययो' । २३ 'राजन्वान् सौराज्ये' । २४ 'यिनयादिभ्यष्टक्' । २५ 'अण्
च' इत्यनेन तपसोऽण् । २६ अतिशयेन प्रशस्य इति, 'अतिशयने तमविष्टनौ'
इत्यनेन प्रशस्यशब्दादिष्टनि प्रशस्य अः 'प्रकृत्यैक्यच्' । २७ मित्रशब्दादिष्टनि,
प्रियस्थिरेति प्रादेशः । २८ 'एकाश्च प्राचाम्' ।

शौचिकोऽपूर्वस्य स्वश्रुतस्यैव यत्काशमीरेषु विजयनामधेये कस्मिंश्चिच्छात्रमवे महा
 चेत्त्रे कृतकुटीरः, सर्वथा शयुरपि विद्याहृत्य कश्चित्परिव्रजोऽयवसत् । अह सर्वं
 विजयी भवेयः, दंष्ट्रिष्टेऽपि देशेषु मदीया बहिर्ष्ठा कीर्तिं प्रसरेदित्यस्युत्कटेच्छ
 शम्भु प्रणत्य सद्योवादाय बहिर्निरगमत् । पयदनक्रमेण च स विदुषाम् त प्रदेशान्
 गत्वा सत्रस्थान् वादविद्वद्देश्यहर्षपट्टन् पराजयमानोऽटवीमेकामासाद्य परिश्रान्त
 स्तरोरेकस्याधस्तां द्विशश्राम । कृष्णादेव च तत्र नेदीर्य सर सरसिजशिथिर
 समीरणे चेत्त्रे कुतश्चिस्समागतेन दण्डकुण्डिकाकरेण, द्रव्येण, धर्मिकेणैकेन तस्य
 काकतालीया^१ सगतिं सञ्जाता । कुत आगतः, क्व च स्व यासीति परिव्राजा परिपृष्टो
 धार्मिको जगाद, 'अह विद्याक्षेत्रात्पाटलिपुत्रादिहायातो वादेन धावदूकान् जेतु
 काशमीरान् गच्छामि' । एतदाकर्ण्य परिघाद्वचिन्तयत्-यदिहस्थोऽयमेक पाटलि
 पुत्रीय स्वकुशां प्रीयया बुद्ध्या न मया जितक्षेत्रगत्वा बहूनां जयोऽसम्भव एवेति
 परिघाद् धार्मिकमाक्षिप्यैवमाह-'देव मुमुक्षुस्वम्, वादप्यसनातुरवञ्चयेत्तद् द्रव्यं
 सवधाऽन्योऽयमिष्टम् । वादाभिमानबध्नेन सद्यस्तिमुमुक्षा, बह्विनीष्यशमन
 मिव, हिमेन च शीतनिवारणमिव, पापाणतरण्या सिन्धूत्तरणमिवेति रक्षसां कृते
 शोभावहा बाक्कल्लविषादेच्छां परित्यज्य ससारबलेशमीरणा मुमुक्षुणा सर्वथा
 शान्तेन दान्तेन च भवितव्यम् । एवमुक्तो धार्मिकोऽतिसन्तुष्ट उवाच-'सवधो
 हि सज्जनानामाभाषणपूर्वः, सख्यं च साप्तपदीनमित्यटव्यामिह सङ्गतयोर्नावेतद्
 द्वितय सञ्जातम् । अतो मित्रस्थानेऽपि भवानुपदेशेनानेन मे गुरुस्थानीय^२ ।

१ अजुगादिनष्टक । २ 'कशम्या ममयुस्तिरुतयस' । ३ 'अह शुभमो
 युम्' । ४ 'परौ मजे प पदान्ते' । ५ 'स्थूलदूर' । ६ बहुल
 शब्दाविष्टानि 'प्रियस्थिरे'ति यहादेश । ७ 'तदस्यास्त्यस्मिजिति मनुष्य',
 'तसौ मत्स्ये', 'वसो सम्प्रसारणम्' । ८ 'ईपदसमाप्तौ कल्पन्देयदेशीयर' ।
 ९ विमाया सुपो बहुच्युरस्तात् । १० 'पूर्वाधराधराणाम्' 'अस्ताति च' ।
 ११ अन्तिकशब्दादीयसुनि 'अन्तिकशब्दयोर्नेदसाधौ । १२ 'द्रव्यं च भव्ये' ।
 १३ 'धर्मं धरति' । १४ 'समासाद्य तद्विपयात्' । १५ 'कुशामाच्छ' ।
 १६ 'सह्याया अवयवे तयप्' द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा । १७ 'पूषस्रपासमो
 नाथंफलह' । १८ 'सहयुय' । १९ साप्तपदीनं सह्यम् । २० 'स्थानान्तादि
 भाषा सस्यानेनेति चेत्' ।

112

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

कौमुदी- कथाकल्लोलिनी

[पञ्चाङ्गभागः]



अथ गणनिर्देशात्मकः पष्ठः कल्लोलः

नैमान्यशेषविघ्नोद्यगारण वारणाननम् ।

कारण चर्द्धिसिद्धीना दुरितार्णवपारणम् ॥

कामरूपेण स्पर्द्धमानो वरसयुवराज एव शक्तियशस रत्नप्रभाया आद्या देवी
स्तास्वपि च मुख्या मदनमञ्जुकाञ्चोपलभ्य सुहृद्युक्तो निजपितृपार्श्ववर्ती सैमोद
कौशाभ्यां निघमलेकदोद्यान गतो देशातरादागताभ्यां द्वाभ्यां
अन्यपत्नीप्राप्तौ— भ्रातृभ्यां राजपुत्राभ्यां सङ्गतोऽभवत् । स्वीकृतधरसयुवराजकृता
(भ्वाद्य) तिथ्ययोश्च तयोरेकतरस्तम् अङ्गादीत्, 'देव, आसीञ्जिजारां
रामणीयकाधरीकृतनन्दने, क्रीडासरस्तीमि सैम्बलिते, गुपारधय

१ गणकार्यारम्भे गणेशप्रणत्यात्मकमङ्गलस्याख्यायकतया भ्वाद्यदादिसर्व
गणप्रतिनिधिरूपतत्तद्वर्णीयधातुनिष्पन्नशब्दप्रथितश्लोकेनादौ गणेशानतिरूप मङ्गल
नमामीति-इह नमामीत्यत्र 'नम्' इति भ्वादिगणधातु । अशेष इत्यत्र च 'शिप्'
इति रुधादिगणधातुः । विघ्न इत्यत्र विपूर्वकादादादिकात् 'हन्' धातो कप्रत्यय ।
ओघ इत्यत्र च 'ठच्' समवाये इति देवादिकाद् घञि शृपोदरादिवाचकारस्य
घकार । गारणमित्यत्र तौदादिकात् 'गृ' धातोर्णिज-तात्त्वयुट् । एव वारणमित्यत्र
मैयादिकाद् 'वृ' धातोर्णिज-तात्त्वयुट् । कारणमित्यत्र तानादिक 'कृ' धातोर्णिज
न्तात्त्वयुट् । अद्विरित्यत्र सौवादिकाद् 'श्रध्' धातो स्तिन् एव सिद्धिरित्यत्र
दैवादिकात् 'सिध्' धातो त्तिन् । दुरितशब्दो दुरुपसृष्टात् आदादिकात् 'इण'
धातो ऋन्तः । अर्णवशब्दश्च जौहोत्यादिकाद् 'श्र' धातो औणादिके नसि
सत्त्वर्थस्य वप्रत्ययान्तः (धातोरेत्यच्छादमत्वेऽपि 'अतिविपर्योष' इतीत्यविधान
सामर्थ्याल्लोकेऽपि तत्प्रयोग) पारणमित्यत्र तु चौरादिक 'पार' धातोऽयुट् प्रत्ययः ।
२ स्पर्द्धं सवर्षे । ३ मुद्दं हर्षे । ४ भू सत्तायाम् । ५ गद् व्यक्तायां
वाचि । ६ घल् सङ्करणे ।

रसात्तदनुरोधाच्च परम् आह्लादमानं तथेयंभ्युपेत्य तदानीतातिजवाश्रयम्
अभिर्हृदं^१ ताम्नां सह वैशाखपुरार्थं प्रातिष्ठत^२ । अतित्वा^३ चाचिरमेव तापुर
प्राप्य निशाकरो यथा तच्चगरनरनारीभिरभिनन्दमानस्तदुत्तम पुर प्रविवेश । तत्र
च युधराज पूर्वै प्रसिद्धितस्य कामस्य रतिप्रीतिपव । शृङ्गारैकमय मन्दिर
निकषा मन्दिर रुचिरदेवस्य, तत्पुरस्कृत प्रीत्या प्रविश्य वरवाजिगजाकीर्णं
तदागमनसोत्सवसमूर्जितश्रिणि तद्गृहे सस्कृतोऽप्यनुतापृतिं कन्यां जयेद्रसेनां
रुचिरदेवस्वसार समंघालोकिष्टेति तद्रूपाकृष्ट स विस्मृतप्रघाससमुद्भूतस्वजनविरह
प्रेमप्रचित्संप्रकुलनीलाब्जजयमालयेव स्वयंवरे तयापि तरुणमेवाप्रियत । - -

अन्येष्ू रुचिरदेवेन पोतकानीतजवितुरगयुगले स्ववशावेगवलेन जिते यावदेव
वर्त्तेशमुतोऽभ्यन्तरं प्रविशति सायदेव तत्पितृरूप्यो दूतस्तत्पार्श्वमोदय्य त प्राण
सीत्^४ श्रमापत च-‘देव, उद्यानतोऽनिवेद्यैतावद्दूरमर्जितमजितं स्वामाकर्णयतो
विगतघृतेर्देवस्य वरसराजस्य हृदयमनुचण त्वदनवलोकनसमुपजातासंतोष
जोष जोषमोर्षंतीति स्थानादस्मात्पक्षेह्यभ्यासक्तिना सारवरमिशरेण भवता
भवनीयम् । एव स्वानवलोकनेन पितुरवस्थां प्रिमोर्षल्लेब्धिश्च^५ आगत दोषाय
मानमानस नरवाहनदत्त दूरादेव नमस्तुतिहर्षलो जयघोषमुचरन्, तस्य भावि
विद्याधराधीष्टव विद्विषां विनाशकारिष्वन्न पणायन् सायंवाह एकोऽवर्दत,
‘अचिरादेवाभ्युत्तगुण स्वालौकिककान्तया दियम् आर्क्षमन्त भवन्त खेचरा
द्रक्ष्यन्ति’ । एव स्तूयमानेन युधराजेन तेन साकृतो निजघृष्टात्त वणयितुञ्जानुयुक्तो
महावणिक एव स्वघृष्ट वक्तुम् आरभत—

अस्ति भूलोकमौलिमालिकामतल्लिका लम्पा नाम नगरी । अनुशासित च
सत्र भवदत्तो नाम भुवो भर्ता । यच्च स्वराष्ट्रपरराष्ट्रनीति सम्यग्निर्धदति^६ । अकृशा

- १ ह्लादी धुत्ते च । २ हृद धीजजमनि प्रादुर्भावश्च । ३ छा गतिनिवृत्तौ ।
४ अत् सातस्यगमने । ५ लोह दर्शन । ६ स्मृ चिन्तायाम् । ७ कुल
विक्षन्ने । ८ जि जये । ९ प्रज गतौ । १० णम् प्रहृत्वे शब्दे च (यमरम
नमातां सक् च) । ११ आप व्यक्तायां वाचि । १२ भज गतिरुपणयो ।
१३ उप् दाहे । १४ झुलभप् प्राप्ता । १५ ष्ये चिन्तायाम् । १६ चर
गतिरुपणयो । १७ ण व्यवहारे स्तुतौ च । १८ वद् व्यक्तायां वाचि ।
१९ प्रमु पादविच्छेदे । २० दक्षिर् प्रेक्षणे । २१ रभ रामस्य । २२ वह
प्रापणे ।

नुभावोऽपि च यो निजप्रतापात्तुतनूनपाता विद्वेषी-धमौवदहा दहति दाहण
दुहद । न यस्य राष्ट्रे धमति दरिद्रातिदरिद्रेष्वपि सुमुखा सन्धुक्षितसुमुक्षित
जाठराग्निम् । न यो नमति समुद्रामहसिदतिहरीनरीन् । न च गुरुजनसेवाया
युच्छति । न दायादान् व्युच्छति । किं बहुना, य सखशीलसाद्रुण्यपुण्ययशोवा
सासि चीर्वति । असौजय द्वीर्वति । स्वकीयायत्ययानत्ययादालतारसैः पीवति^१ ।
विपक्षिविजिगीपानि श्वासैर्जीवति^२ । स्वकीयाप्रतिमप्रतिभया^३ नवनव विषय
जातम् अभ्यूहते । विबुधसहकृतो विविधशास्त्राण्यवर्गाहते । घृन्दारकवृन्दवन्दि
नोऽर्हति, सन्मार्गप्रतिषन्धिना भवति । यस्यानुशासने वर्णाश्रमधर्ममनुसृत्य
यथावस्थमाश्रमेषु लक्षाधोशोऽपि गृहीतग्रहचारिमतो गुरुजनेभ्य साङ्ग्येदोपवेदान्
शिक्षते मिशते^४ च, विविधविज्ञानशाला^५ निरीभते^६ समीक्षते च । कृषीवलश्च
यत्र निरीतिमीति निर्घसति, विघसति च । मार्तानश्च यथावृत्तिसमुपलब्धिसमु
पजातमीति विहसति, विलसति च । एव वर्तमाने सुखमयसाम्राज्ये तत्राभव
देकोऽतिघनाढ्यः कुसुमसाराख्योमहावणिक् । प्रत्यह स देवान् अयन्दते^७ । वणि
ज्याव्यासक्तोऽपि न सुपथोऽस्पन्दते^८ । दीनेभ्योऽनुदिन यत्किञ्चिद्विभ्रंशं
एव अमोदिष्टे^९ । ज्ञातीन् सुखयित्वैव मोऽह्लादिष्टे^{१०} । प्रतिपद्य स्नानार्थं स गङ्गां
व्यसेधेत् । दारिद्र्यादितादित स बहूनां प्राणान् अगोपायीत्^{११} । व्यवहृती भूतैव-
ञ्चितोऽपि न स्वय तान् अधूपायीत्^{१२} ।

१ दह भस्मीकरणे २ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो । ३ धुष स दीपने ।
४ णम प्रहृत्स्व ५ उद्दामादतिरहृतिरेव दतिश्रमपात्र तां हरतीति उद्दामदतिह
तिहरय, पशधः तान् (हरतेर्दतिमाययो पशौ इति इन्) ६ गुरुषु प्रमादे । ७
वच्छी विवासे (प्रायेणायविपूर्वकः) । ८ चोष्ट वसने । ९ छिबु निरसने । स्वकीयो
य भायत्ययः उत्तरकालीन शुभावहो विधिस्तस्य अनत्ययस्य अविनाशस्य वा
आशालता तद्रसै । १० पीव स्यौहये । ११ जीव प्राणधारणे १२ (प्रकारे
गुणवचनस्य) । १३ ऊह वितर्के । १४ गाह विलोढने । १५ भव रक्षणे ।
१६ मव धाधने । १७ शिष्ट विघोपादाने । १८ भिष्ट भिक्षायामलाभे लाभे च
१९, २० ईष्ट दर्शनाङ्गनयो । २१ वस निवासे । २२ घरल भदने । २३ हस
हमने । २४ लस श्लेषणग्रीहणयो । २५. यदि अभिवादनस्तुत्यो । २६ स्पदि
किञ्चिच्छलेने । २७ धन दाने । २८ मुद हर्षे । २९ हादी सुखे च । ३०
पिध गत्याम् (सेधतेगती) । ३१ गुप् रक्षणे । ३२ धूप सत्तापे (गुप्धूप०) ।

अपि त्ववितृष्टेन चक्षुषा ईक्षमाणं मोहताचना सञ्ज्ञेह सुहृमुहुः परिवृत्य निर-
 षिष्टं किञ्चिद्विमृशन्ती च शनैश्शनैस्तस्मादगमत् इति दृक्पधाद्गतायां तस्यां
 तमोऽन्धा दिशोऽवलोकमानोऽनिर्वचनीयावस्थोऽहं समजनिपि । तदवस्थे तत्र
 वतमाने मयि क्षणानन्तरं तेजसाऽर्कप्रभाभिमा बाह्यब्रह्मचारिणी मत्तद्गमुनिकन्या
 यमुनानामधेया तपश्चामशरीरा एतितिरिच विप्रहिणी, कक्षमाणदर्शना, विपञ्चीव
 सुमधुरस्वराऽवलम्बितएतितिरिच्य मां रहसि रहस्य सर्वं संप्रपञ्चमपेक्षीत् यद्वीपा
 न्तरीयशिविराण्यो महावणिक् कन्यायामस्यां जातरूपाभिजातरूपवार्ता प्रादुभू-
 तायां जिनरक्षितसञ्जन सुहृदा ज्ञानिनोक्तः 'अयमातृका कन्यैपाऽनवधा स्वयं
 कस्मैचिददद्या' । अतो देयां तां सन्मातामहहस्तेन स तुभ्य दापयितुमचीक्रेत ।
 अत एव च तपिप्रा सा सिंहलद्वीपं प्रेषिता । पयोधौ पोते भग्नोऽपि तत्र निप-
 तितौ तामायु शेषतया न कोऽपि जलज-तुरखँदत् । महोर्मिमाली चापगतघतनां
 तां घेलातटे न्यक्षैप्सीत् । ताञ्च ज्ञातुं गतो मदीयं पिता भगवान् मत्तद्गमुनिमृतं
 कदपामपि तदानीमवासचेतनामवलोक्य प्राणिमात्रदयालुतया समाश्वास्य स्वकी-
 याभ्रममानैपीत्, श्रवौदीच माम्, यमुने, समुचितसम्बद्धं मोपायै तार्यैस्व इमा
 मनाधामिति' घेलातटे समुपलब्धया अस्या 'घेला' इति नाम कृत्वा मद्यमर्पितं
 वान् । तदामृतस्यपथ्यवारसख्यमयं मदीयं चित्तं नवयौवनशालिनीमिमामवलोक-
 मवलोकं तपति' । इदमुपयुक्तपतिसयोगाय च काळातिपातं न सहते' । इयं
 हीह निवसन्ती देवाचनपुष्पायधयादिना पितरं श्रयति । स्वयमपि चास्मत्सहवा-
 सजनितसस्कारैः सन्ध्ययोद्वयोर्देयान् यजति । भोजनपाचनादिना चास्मान्तिथ्यांश्च
 भजति । किं बहुना, विविधस्वादिष्टभोज्यपेयचौमादिपरिधेयार्हाऽपि धन्यफल-
 मूलादिभिरस्माभिः सममात्मानं भरेते यदकलयस्यैश्च यदुर्व्ययते' । सर्वथा
 पूज्यचरिता किंगिवय त्वदीया प्रारजन्ममार्गेतीहागत त्वां प्रणिधानेनाहम् अघो
 धिर्षम् तवान्तिकम् उपार्ष्टुम् चेत्यस्मदपितामिमो परिणयैस्व, अतः परं

- १ गतुं गतौ । २ पवि व्यक्तीकरणे । ३ कमु कान्तौ । ४ तादृ-
 मरणे । ५ यद् व्यक्तायां वाचि । ६ तादृ सन्तानपालनयोः । ७ तप-
 स-तापे । ८ यद् मरणे । ९ शिञ् सेवायाम् । १० यज देवपूजा ।
 ११ भज सेवायाम् । १२ भृञ् भरणे । १३ व्येञ् सम्बरणे । १४ शुच-
 भवगमने । १५ सुप्तु गतौ । १६ जीञ् प्रापणे ।

दयम्ब चेति गिराऽनयाऽनभ्रवृष्टयेव शुष्यच्छस्यचेग्रमभिवृष्य यमुनी मां स्वपि
तुर्मतङ्गस्याश्रमम् अनैषीत् । स च मतङ्गो मुनी रूपिणीं मनोराज्यसम्पत्तिमिव
वेलां मद्यन् अदयिष्ट ।

तया च वेलया ससुख तत्र निवसन् सरस्येकस्मिन्नभ्योऽवगाहनकेलिं कुरुं
अपरयत्नेकदाऽह शुन्ध्यन्त मुनिं मतङ्गमभ्यसा अभ्यषिद्यम् । एतेन स मुनिम
त्यन्तम् अचण्डिष्ट, अशंस चावाभ्यां वियोक्तुमिति तदवहेलाभ्रनिजखेलासिन्धु
वेला वेला, जमां याचमाना मुनिपादयो प्रणयैपतत् । तेन च शान्तो मुनि
करोणुवेगेनाश्वयुगजेतृभाविविद्याधरेश्वरनरवाहनदत्तदर्शनावधिं तच्छाप निर्दिश्य
सम्पादितस्नानादिक्रियो हरेर्दर्शनार्थं व्योममार्गेण श्वेतद्वीपम् अशिश्रियत् ।

एव विघ्नदक्षितोऽपि चम्पजीवनेनातिविघ्नो चनिताविपोगमयजुसोऽह स्वदेश
परावर्तितुमुत्सुकोऽभवम् । अतोऽम्बुधितटमवाप्य तदानीं समुपलब्धनिजसुद
द्वजनिक्प्रवहण भाषामारोप्य यावदेवाहमारुहामि तावदेव समीरणस्तरपोत
दूरमहरविति हृतभार्यो विहृत्य भूमावहमपतम् । तदैव दैवयोगेन तत्रागत
फश्चिन्तापस तदवरध मामवलोक्य निजकामण्डलवचारिप्रणयेण सचेतन-कृत्वा
ऽऽश्वासनपूर्वक निजाश्रममानीतवान् । तत्र च यथावृत्त पृष्ट्वा श्रुतशापव्यतिकर
स्वप्रणिधानेन सावधिं शापमवधार्य मदीय एतिवधम् अर्मावीत् । तदनन्तर
तां प्रियां पुनरविच्छन् भग्नवहनोत्तीर्णं सखाय वणिग्वरमवाप्य लहृमनोऽपि
दिवसानुलङ्घयन् देशान् दुर्गमान्, क्रमाद् वैशाखपुरमवाप्य परमेश्वरसद्विशु
क्तामनेभवत् इहागमनमहमश्रौपम्^{११} । हस्तिना च विजिताश्वगोयुग भवतमा
लोक्य विगतशापमारोऽहमधुना साधु वणिग्विरानीतां सम्मुखगतार्तां तां प्रियां
वेलामहमिह अर्दशम् । अतो यमुनाप्रत्तसप्ततद्वहस्तया तया स्वप्रसादेन सयो
जित समुत्तीर्णशापमहाणवोऽहमिह प्रणन्तु त्वामायात इति सद्यितो निवृत्तो-
ऽहमस्मिन् समये स्वदेशमिये ।

इत्थ पक्षितनिजप्रपञ्चे ऽक्षिते^{१२} च प्रणम्य चन्द्रसारेऽवलोकितवत्सराजाम

- १ वेङ्क रक्षणे । २ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ३ शुभ दौघे ।
४ चङि कोपे । ५ शाप आक्रोशे । ६ पाण्ड पतने (पतः पुम्) तत
नेर्गदनदेति णत्वम् । ७ दुर्गोधि गतिवृद्धयो । ८ हल चलने । ९ मव
वधने । १० लवि भोजननिवृत्तौ । ११ शु अवने । १२ हस्तिर् प्रेक्षणे ।
१३ अय गती । १४ अचि गती ।

इव पङ्कातर्विचेष्टितु नापारयदिति तथाऽवसन्न समवलोक्य सा घशा शिवा
तच्छणमेव स परिस्पृज्य धारणान्तरमाश्रित्य कापि इयाय । किञ्चिकाशला
नन्तरञ्च पूर्वविश्लिष्टा तस्य निजा करेणुका निजपतिमन्विष्यती दिष्टया
तमेव प्रदेशे प्रायासीत् इति भद्रजाति सा पङ्के निमग्न निजपतिः निरीक्षयातिदु-
खिनी तमनुसक्तुं तास्यः प्रविष्टा स्वयमप्याकण्ठ पङ्के निमग्ना सज्जाता । तस्मा
लञ्च तेनैव मार्गेण सशिष्यो ब्रह्मसिद्धिर्निर्गता । घशानागौ च तथा पङ्का-तर्हि
मग्नयुद्धीषपातिकरुणापरवशाः प्रभूतबलैः शिष्यैस्ती पङ्कान्तरादुद्धारयामास ।
एव मृत्योर्वियोगाच्चोत्तीर्णौ तौ तस्मिन्मुनायपयाते यथाकाम विजहत् । इत्य-
मुत्तमजमानस्तिर्यञ्चोऽपि न निज प्रभु प्रिय धोऽहन्त्यपि स्वापत्तेरुत्तारयन्ति ।
हीनजालयुद्धवाश्चल्लारमामश्चैव नैसर्गिकस्नेहपूर्णा न भवन्ति ।

नरवाहनदत्तोक्तेतदाकर्ण्य दिव्यकन्यका सा सर्वं तदाशयम् श्रुत्वा श्रम-
धीन् च, यद्भवदुक्तौ न कोऽपि यद्यपि सशेते^६, तवाभिप्रायञ्चाहमभ्युपायम्,
तथापि, आर्यपुत्र, अहमपि कथामेकानुपवर्णयामि श्रुत्वा तासर्वं मत्त स्वहस्त-
तज्जावमुपगत्य मद्विपयिणीं शङ्कां सर्वां त्व परिमृद्वि^७—

‘का यकुञ्जे शूरदत्ताभिधान आसीदेको द्विज । माह्वणा प्रायः हरिदैति
किन्तु स तद्यत्यबाहुशक्तिनामकमहीपतेरमात्य इति ग्रामशतम् ईशार्थं के ।
पतिदेवता तस्य वसुमतीनामभार्यां धामदत्ताय भव्य पुत्र प्राप्तवित्^८ । सम्पन्नम-
द्राकरणादिसत्कारश्च सोऽचिरादेव^९ सर्वा विद्या अप्यगीर्त्^{१०} । यौवनमापन्नश्च शशि-
प्रभां भार्यां परिणीय कालेन सभार्ये परमे पितरि तयैव भार्यया सह गाहस्थ्ये
प्रावर्तत । किन्तु अविदेत^{११}स्तस्य किञ्चिकाशलान्तर सा भार्या देवात्येच्छाचारिणी
समवाप्तशकिनीसिद्धिश्च सवृत्ता ।

एकदा राजसेवार्थं राजकटकमुपाधित वामहस्त मित्रगृहादुपेत्य सत्पितृभ्यः

१ इण् गती । २ या प्रापणे । ३ इण् गती । ४ विद् ज्ञाने । ५ मृज्
व्यक्षायां याचि । ६ क्षीट् स्वप्ने । ७ इण् गतावित्यस्य लङ् उत्तमैकवच-
नम् । ८ मृज् शुद्धौ (छोटी हिमवन्नरमृज्मृज्—इति पाठे हर्षो दुःखम्) ।
९ हरिद्रा दुर्गती (भाग्यस्तपोराताः) । १० ईशं वेश्ये । ११ पृष्ट् प्राणि-
गभविमोक्षने । १२ इह् अप्ययने (विभाषा लुङ्पृढो, गाह् कुटादिभ्योऽङ्गि-
ठिह्, घुमास्यामापात्रहातिसां हलि) । १३ विद् ज्ञाने (पिदः शतव्यां)

अर्वाङ्ग यत्तवैया भार्या स्वदीय महिषपाल उन्मृक्ते अतोऽस्मात्कुलमिदानीं वण
सङ्करतां प्राप्त सद्दिनष्टम् । एतदाकर्ण्य वामदत्तो निजपितृव्य तत्रैव निजस्थाने
स्यापयित्वोदायुधो निजसदनमुपेत्य यावन्निमृत्त पुष्पवाटिकाम् आस्ते तावद्वर्णा
देवोपपतिसमुत्सुका विविधाहारहस्ता तन्नाया तत्रैव उपैद् । मुक्तवता च तेन साक
निस्यमाना अस्वाप्सीत् । तदवलोक्य वामदत्तो निजायुधमुद्यम्य 'आः, पापौ अद्य
इत्त क इत्त' एवमुक्त्वा तौ हन्तुम् अर्वाङ् । एतेनानार्या तन्नाया सहसा विति
द्रोण्याय कचे घट्टिरिव त्व मां स्वकञ्च कँचे इति कथमिह अर्कचे त्व आहम् !
इत्यमुक्त्वा त-मुखे धूलिं प्राक्षिपत् । तेन च स मानुषोऽपि मञ्च तदानीमेव
महिष समपश्यत् । स्मृतिस्वस्य तन्नावेऽपि न व्यलुपदिति तथामूत तमिभस
न्निमेपु सैरिभपु निक्षिप्य दुष्टा सा महिषपालकेन तेन निघृण ताडयन्ती एकस्य
महिषार्थिनो हस्ते तिर्यक्त्वविवशीकृत त व्यक्रैपीत् । तत्रैता च तस्पीठसमारो
पितमार महिषस्वमापन्न वामदेव गगातीरे वसमान कञ्चिद् ग्राममानैपीत् । तत्र
शङ्कुना षट् स पूर्ववृत्त सर्वम् अभ्यर्गात् येन च 'दुष्टता भार्या कक्षा-तरप्रविष्टा
पुष्पादिनी सर्पिणीव न कस्यापि कस्याणाय' इति चिन्तयन्त सुदु खितमुद्वाप्य
भारक्षेसास्थिपञ्जरशेषशरीर त काचिद् योगिनी ^{११} अभ्याचष्ट स्वालौकिकज्ञानाव
गताखिलवृत्ता-ता च मन्त्रतोयेनाशु तस्य महिषस्वम् अदोष्ट^{१२} । प्राप्तमानुषरूपञ्च
त स्वगृह नीत्वा तस्मै कान्तिमतीनाम्नी निजदुहितरम् अरासीत् । एव पुनर
वात्समानुषरूप समुपलब्धनवीनभार्यश्च स वामदत्तः ससुख कतिपया-यहानि
तत्रैव तस्थौ ।

व्यतिर्य^{१३} त्सु चाहस्सु निजगृहगमनोद्यत वामदेव दृष्ट्वा सा योगिनीकृष्णरक्त
गौरान् त्रिवर्णानपि सर्पपान् आदाय सर्वान् अयावीत्^{१४} । अभिमन्त्रितोश्च तान् कृत्वा

१ घट्टेर्लङ् । २ पृथी सम्पद्यने । ३ गिसि चुम्बने । ४ क गच्छतः ।
५ वश कान्तौ लङ् । प्रथमपुरुषैकवचनम् । ६ कचे, तृणेऽग्निरिव त्व स्वकचेस्व
कीयप्रकोष्ठे, कचे शारिस, इतीह अकचे प्रकोष्ठाद् बहि (तृणामावे वा) त्व माम्
हे जाहम्, कथम् अकचे कुरिस्त शारिस (नम्रो मलोपरिस्तडि चेवे) । ७, ८
कश गतिशासनयो । ९ इण्वदिक इति वक्तव्यम् । १० तत्त्वकथने
'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति निषेधामावे पुत्रघाते तकारस्य द्वित्वम् । ११ चडि
छोऽप्रदर्शनार्थत्वाद् अदशदित्यथ । १२ छुष्ट् अपनयते । १३ एतेः क्षतरि
सुप् । १४ यु मिथ्यणामिथ्यणयो ।

तमशिर्षत् परं यस्या कारणेन त्वमद्यायध्येवे कष्टमध्यकष्टौ तामाद्यौ दुर्मंगां
सर्पपैरेमिराहरय तत्र बद्धवां विधेहि । महिषपालखः तज्जौर बहिः । कृत्वा
चेव निश्चितं स्वपिहि ।

इत्थं समुपेताभिर्मन्त्रितसर्पभाष्यौ वामदक्षस्ततो निजगृहमुपेत्य योगिनी
कथितप्रकारेण सर्पपैराद्यभाष्यां बद्धवां विधाय महिषपालमवधीत् । मन्तुरायदाद्य
तां बद्धवां प्रत्यहं स्वयैरविशुद्धये लघुघ्नेन सप्तकृत्वास्तादयिरवैव आदौ बद्धप्रतिज्ञा ।

एव कान्तिमाया महं ससुखं समयं यापयतस्तस्यै वामदक्षस्य गृहे एकदा
कश्चिदतिथिः आयात् । तस्मिन्धातिथायस्तु प्रवृत्ते स्मृतादक्षकुभाष्याविबद्धावति
वामदक्षोऽजस्रवैव दण्डपाणिर्निर्ययौ । प्रदक्षवद्धवारूपतत्कुभाष्यांनियतलघुघ्नादतिथि
गेहमागत्य समुपेतनिर्धृतिं श्रृंक्षासीत् । एतेन एणमतिथिनिजमोजनम् अत्र
जिष्टे सप्तम्रम पप्रच्छ च त तद्विहिर्निर्गमनकारणम् । सोऽपि च स्पष्टम् आचक्षु
प्राघुणिकाय तस्मायामूलं सर्वं वृत्तान्तम् । तच्चाकर्ण्य प्राघुणिकस्त तयाकृतु
समवशिष्टं श्रृंक्षात् च परं एतेन दुर्महेण अलम् ; या तव पश्चात्तम् अद्भुतं तामेव
विमतिभिः 'नुहि आराध्य च तामेवावाप्तसमृद्धिं एषि' । अतिथिनैवमुक्तो वामदक्षो
विहितसकृत्तिं तं विसृज्याकस्माद् गृहोपेतां तां योगिनीमनुग्रहायीं समभ्यर्च्य
धिरम् अस्तांवीत् । तेनातिप्रसन्ना सा योगेश्वरी सभाष्यां तस्मै यथाविधि
वीक्षापूर्वं कालमङ्कशिणीं विद्यामुपादिष्टदिति श्रीपर्वत गतः स तां साधयित्वा ततः
समुपलब्धखड्गोत्तमः कान्तिमतीयुतो विद्याधरोत्तमो धनुषः । ततश्चामसिद्धिप्र
भावेण मलयभूभृतो रजतकूटाख्ये शृङ्गे कृतपुरवर कालेन कान्तिमायां ललितलो

१ घासु अनुशिष्टौ (सर्तिशास्यतिभ्यश्च) इत्यङ् (शास हृद् हल्) इत्युप
धेयम् ततः (शासयसघसीनाश्च) इति सस्य मूर्धन्य । २ कश्च गतिदास
नयो , कष्टं प्राप्नोदिति भावः । ३ जारयतीत्यय (दारजारौ कर्तरि णिलुक् च)
इति कर्तरि घञ् णिलोपश्च । ४ हन् हिंसागत्योः (हन्तेज) । ५ मिष्यप्
शये (रुदादिभ्यः सायधातुके) । ६ हन्तेलुटि (लुटि च) इति यथावेदः ।
७ अद् भक्षणे (अद् गायगालघयोः) । ८ म्मा भक्षणे । ९ वृजी
वजने । १० वर्जितयान् (वर्जने सदाञ् नेष्टः) । ११ घासु अनुशिष्टौ
(तिप्प्यनस्तेः) । १२ शु रत्नवने । १३ अस् भुवि (स्वसोरेद्रायभ्यासलोपश्च) ।
१४ दुष् स्तुतौ (स्तुमुपज्ञभ्यः परस्मैपदेषु) ।

चनानामधेया कन्यामवाप । उत्पत्तिसमकालमेव च सा गगनोद्गतया गिरा
भाविनो विद्याधरसच्चक्रवर्तिनो भाविनी भाया निदिष्टा । तामेव माम आर्यपुत्रो
विदाङ्करोत् । नाहमत्र भवते सर्वमेव विदुषे कथमपि द्विषे^१ । अतो मा मयि
भवानपि सदेगु^२ । स्वय्यनुरक्तैव चाह त्वामहमिह समानैषम् ।

एवमारयातात्मकुला सा स्वात्मविपयिणी नरवाहनदत्तीयसर्वशङ्का पर्यमार्द^३
इति विद्याधरीं तां भार्यारूपेण स्वीकृत्य स तद्वीयाभिलाषा क्षिप्रम् अप्रीतीत् ।

[इत्यदादय]

एकदा च श्रीहासुसुमावचयक्रमेण सा ललितलोचना मलयपर्वतीयवनराजिषु
निशिद् दूरम् अजिहोत् । इतो नरवाहनदत्तोऽपि तया अत्रेवेक्^४ । एवभूते व्यति
करे स वामन्तिकशोभासम्पन्ने कुसुमिततरसुभगे गहने
नरवाहनदत्तस्य प्रिया वने विहरन्नेक महदच्छजल तीरतरुपरिच्युतकुसुमै
पार्थक्यम् सतारकम् आकाशमिव धिराजमानमपश्यत् । तद्दशन
(जुहोत्यादय) समकालमेव विचारोऽयं तन्मनसि अविर्शत यत्पुपाणि
अवचिन्वाना मदीया प्रिया न यावत् हह अभ्याजिहीते
तावद् अहमिहैव तां प्रतीक्षमाण काल विपरीताणि पतस्मिन्नेव सरसि^५ नेनिजानि,
वस्त्रातराणि च विभर^६णि । एव सञ्चिन्त्य स तस्मिन्नेव सरसि, विविक्ते अनेनिक
विहितदेनिकसन्धोपासनादिश्च तत्रैकस्मिन्स्तरुनले तिष्ठन् राजहसीना तत्सदृशीं
गतिं रमालवल्लीषु च तदाहापसञ्चिभ पिकीनामालापम्, हरिणीनाश्च तत्रेत्राभे
नेत्र विलोक्य दूरस्थामपि स्वप्रिया मदन्मन्त्रका स्मरद्युद्धतकामाक्षिस^७ तस्य
तत्क्षणमेव सुमूर्च्छ । तस्मिन्नेव च काले पिशङ्गजटो नाम दिव्यदृष्टि कश्चि^८मुनि

१ विद् जाने (विदाङ्कर्वन्स्थित्यन्यतरस्याम्) । २ द्विष अप्रीती^९ ।
३ दिह उपचये । ४ मृजू शुद्धी, लड प्रथमपुरपेक्वचनम् (मृजेवृद्धि)
(अश्वभ्रजसृजमृज०) इत्यादिना प । ५ प्रा पूरण । [इत्यदादय]

६ जुहोत्यादय ७

८ ओहाङ् गती, ('ई हल्यघो') । ९ विचिर् पृथग्भाव, (गिनां
त्रयाणां गुण श्लै) । १० विप्ल व्याप्तौ, (शल इगुपधादिति वम्) । ११ पृ
पालनपूरणयो (अतिपिपर्योश्च) । १२ गिजिर् शीचपोषणयो (निजो
त्रयाणां गुण श्लै) (नाम्यस्तेस्योचि पिति मात्रधोतुके) । १३ इभृञ्
धारणपोषणयो (मृजामिद्) ।

तत्र चातुस्रगादिति तदवस्थ स तमत्रलोक्य तत्प्रियास्पर्शानुत्पत्तीतलजलै
मिन्नन् प्रयुद्ध सावहित, प्रणतञ्च तमेवम् अभ्यर्षत्, 'पुत्र, परीर्व्यन्ति प्रियाविषय
कास्ते मनोरथा' इति मा जुहुँधि तद्विरहवद्विमात्मयौवनशक्तिहविषा । जहि
दैव्यद्विपटम् । मा च जहिहि, जहीहि, जँहाहि धैयम् । धृत हि तत्, धारिण
सर्वममीष्ट इदानी । धैयशौचशालिनो हि व्याघ्रादयोऽपि विभ्यति । असिद्विस्तु
श्वशुरादिव तस्माज् जहिहि^१, इति मदाश्रम चलित्वा ण्तरस्मयद्वा मृगाङ्गदत्तोयां
कथां त्वमाकर्णय' । ण्ठहुक्वा धाह्या-तर्विशुद्ध पिशङ्गजटस्त निजाश्रममानयत् ।
तत्र च फलमूलादिभि सम्पादितसमुचितातिथ्य त स्वयमुपभुक्तफलादिरित्य
ॐमृगाङ्गदत्तोयां कथाम् अभ्यर्षधात्— [इति जुहोत्यादयः]

अस्ति भुवनत्रयविश्रुता धयोध्या नाना नगरी । तस्याममरवत्ताप्यो मही
पतिर्विशते^२ स्म । भास्वरस्येव तस्य राजवचस त्रिभुवनेषु दिदीपे^३ । नित्यानु
रक्ताया सुरतप्रभाया भायाया तस्य मृगाङ्गदत्ताख्य पुत्रो
प्रियापार्थक्ये^४ जज्ञे । यौवनमापन्नस्य तस्य स्वकोदण्डस्येव कोटिप्राप्तगुणान
(दिवादयः) तस्य प्रचण्डशक्ति-स्थूलबाहु-दृढमुष्टि-मेघजल भीमपराक्रम-
विक्रमकेमरि विमलबुद्धि व्याघ्रसेन-गुणाकर विचित्रकथ प्रख्या
कुलीना युवान, शूरा, प्रभुहितैषिण प्राचाश्च मन्त्रिणो यभूवुः । मृगाङ्गदत्तश्च
तै सह ससुग्न पितु ग्रामादेषु तिष्ठन्नात्मानुरूपं भाया लेभे ।

एकदा रहसि तदन्यतमो मन्त्रो भीमपराक्रम स्वकीय स्वप्नमेव वर्णितयान्-
'देव, प्रासादेऽद्याहमशयिणीति स्वप्ने खरतरनखरमभिधावन्त मिहमेकमपरयम् ।
गृहीतच्युरिके समुत्थिते च नयि मोऽग्रस्यत्^५ इति पलायमान तमह जवादनुपत्य

१ जुधाज् धारणपोषणयो, (भ्राभ्यस्तयोरात्), (दधस्तयोश्च) । २ पृ
पालनपूरणयो (धृतो वा) । ३ हु दानादनयो, (हुस्तल्लभ्यो हेर्धि) ।
४ ओहाक् त्यागे, (ई हल्यघो), (जहातेश्च), (आ च ही) । ५ जुधाज्
दाने । ६ त्रिभी भये, (आत्मनेपदेष्वनत) । ७ ही लज्जायाम् । ८ जुधाज्
धारणपोषणयो (गातिस्थाधुपा०)— [इति जुहोत्यादयः]

(दिवादयः) ९ विद सत्तायाम् । १० दीर्षा दीप्ती । ११ जनी
प्रादुर्भावे, (गमहनननखनप्रसां लोपः क्लित्यनङि) । १२ त्रयी उद्वेगे ।

० इय कथा दशमकल्लोले समाप्नोति ।

व्यङ्ग्यं प्रायश्चैम् । स च किञ्चिद्दूरं गत्वा प्रसारितरसनं ^३शूरितुं माम् अगृधत् ।
अतः छुरिकयाऽहं दीर्घां तस्य रसनामच्छैत्सम् । तदैव च स सिंहो बिकृतो
महानेक पुरप समपद्यत । 'को भवान्' इति पृष्टश्च सोऽबोचत् यदहं वेतालः,
तव शौर्येण च निरतिशयम् अर्तुषम् । कथय, किं ते प्रियमाचरेयमिति । एतदा
कृष्णाहमद्रव यदेव चेत्तदा मनः प्रभोमृगाङ्कदत्तस्य का भाषा भाविनीति मामव
बोधय । तच्चाकर्ण्य स वेतालोऽपशसासीत् यत् उज्जयिन्या कर्ममेवनाम्नो नृपतेनि
जलावण्यन्यक्कृताप्सरस्तौन्यशीलसम्पन्ना सुता शशाङ्कवती तन्नाया भविष्यति,
ताञ्चावाप्य सार्वभौमो भूपतिर्भूत्वा तव प्रभुः सर्वा निजप्रजा सन्तोषयिष्यतीति ।
एवमुक्त्वा स वेतालस्तिरोऽधत्त, अहञ्च स्वगृहमागमम् ।

एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तोऽन्यास्त्रिजमन्त्रिणः समाहूय सर्वं तच्छ्रावयामास ।
स्वकीयञ्च स्वप्नमिथ तेभ्योऽवर्णयत्—'जाने, सर्वे वयं महादर्शिनः प्रविष्टा अध्वनि
अर्तुषाम । दुःखेन चावाप्तं पानीयं पेतुं प्रवृत्ता पञ्चभिः पुम्भिः सायुधैरवरुद्धा ।
तान् हत्वा पिपासवो वयं यावत्पानीयं पातु प्रयतामहे तावन्न तज्जलं नापि ते
पुमांस इति कृच्छ्रा दशमवासा वयमिन्दुज्ज्वलतृपमारूढमायान्तं महेश्वरमज्ञा
महि । स च प्रणतेष्वस्मासु त्रिजिनादृष्टगोऽश्रुण कणमेकमपातयत् । स च क्षणा
नन्तरं समुद्रं समपादि । तस्मात् प्राप्तां शुभाभेकावलीं गले यद्ध्वा रक्तानुलिप्तेन
नृकपालेनाहं तमम्बुधिम् ^१अपीये । तदनन्तरमेवाहम् ^२प्राप्नुस्मि । क्षणदाऽपि
तदाऽदास्त' ।

मृगाङ्कदत्तेनेत्ये निजस्वप्ने निवेदिते मन्त्री विमलबुद्धिर्द्विष्यस्तु तत्रस्थप्वन्यं
प्वभाषत यत्प्रमत्तास्तभवानुग्रहो भवान् धन्यः । स्वप्ने भुक्तावलीं लब्ध्वा यद्भयं
ताञ्जबुधिः पीतस्तेन शशाङ्कवतीमवाप्य भवान् भुवः मोक्षयतीति स्थिरीकृतम् ।
तच्चाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तस्तानुवाद यद् यथा मम स्वप्नस्य फलं यथा वा भीमपरा
क्रमो वेतालादाकर्णितवान् यद्यपि तत्तथैव भाविं तथापि यल्लुङ्गाभिमानिनः

१ व्यथ ताडने । २ यमु प्रयत्ने ('यमोऽनुपसर्गात्') । ३ शूरी हिंसा
स्तम्भनयो । ४ गृधु अभिकांक्षायाम्, (पुपादिद्युतादि०) । ५ नृप प्रीती
(पुपादिष्वदह्) । ६ भितृपा पिपासायाम् । ७ पीद् पाने । ८ यती प्रयत्ने ।
९ पदं गती । १० पीद् पाने । ११ युध अवगमने । १२ दीद् ज्ञे
(मीनातिमिनोतिदीर्घां ह्यपि च) ।

कममेनम्य सुता शशाङ्कवती शौचप्रत्तावलेनैव मयोपलघ्या । यता हि प्रत्तावलेन स्वाभीष्टमिदमुत्पत्त्यसाधनम् ।

एव शशाङ्कवती समुपलब्धिसमुत्सुको मृगाङ्गदत्त स्वमन्त्रिं सममुज्जयिनीं गन्तुमना महाव्रतिकवेपेण स्वनगर्यां ग्रहिणान् मन्त्रिभिः सम्मन्थ्य सन्धाङ्कपादादि समाहर्तुं भीमपराक्रमाभिधमन्त्रिं समादिशत् । किन्तु तेनाहृत तत्पर्वं मृगाङ्गदत्तस्य पितुर्मुष्यो मन्त्री स्वगृहं अयुद्ध ।

द्वितीयस्मिन् दिने हर्म्यपृष्ठे यातायातं कुर्वन् मृगाङ्गदत्तोऽधस्तादकस्मात्स्वमुग्रताम्बूलरसम् अर्घ्येत्यत् । स च दैवाद्वयपृष्ठमधोऽधोवतमानया पद्धत्या पथमानस्य मन्त्रिणस्तस्य शिरमि अर्घ्यंशत् । एतेन 'मृगाङ्गदत्तो ममोपरि अर्घ्यं व्यत् एवमवबुध्यमानो मन्त्री निरतिशय तस्मै अर्घ्येत्यत् । हन्निहितपरिभवो दश निजगृहम् आपद्यत मचैलश अर्घ्येत्यत् ।

अथान्येषुमृगाङ्गदत्तस्य पितुरमरदत्तस्य दैवाद्विसूचिका संमंजायत । अतो निर्जने लब्धावसरो मन्त्री सहस्रोद्भूतरोगार्तिं तमभयं याचिष्वाऽवदत्, देव, भीमपराक्रमगृहे मृगाङ्गदत्तेन स्वदर्थमभिचारं समारब्धस्तनैव भवानद्य क्रियति क्रियति चानुष्णं ध्वम्य देहं अहञ्च चारमुखांस्वमेतद् अवाधुष्ये । अतो देहाद् व्याधिमिव-देशात्तमात्मजं दुरात्मानं निराश्रम्य सन्तुष्य । एतदाकर्ण्या मरदत्तः स्वातिशयम् उदध्राम्यन् तदवेक्षणाय च निजसनापतिं भीमपराक्रमगृहम् जीगमत । स च सेनापतिः केशकलापादिसर्वमभिचारिकप्रमुखात् मन्त्रोपलभ्य तत् समानीय सर्वं तद्राजानं प्रादर्शयत् । अमरदत्तश्चैतेन निजमन्त्रिकथने व्यथ्य मीत् निरतिशयश्चाधुष्येत^१ अचिन्तयच्च, 'अहो ! यच्छुभोदकं परं पिता दुःपरिस्थितौ^२ धुष्यन्नपि न भुङ्क्ते, त्वयन् अपि न पीयते यश्च सुतश्चेहसम्यग्ध्वं यश्च शृङ्खल इव पितरं न्यैति विं तथा कथितं स इहैव^३ पश्येत्स्यति^४ किमयमेवास्मत्तो निजपूवन्तान् पुनामो नरकात्^५ समुज्जम्यति यो^६ दस्यति स्वमेव निजजनकामि चारकलङ्कपट्टेनाविलयितुम् ? किमेतदेवास्मज्जलाम्भक्तं यद्वाप्य मातृवमनो हर्षेण

१ युध अवगमने । २ एषु निरमने । ३ पद गर्ता । ४ शृङ्खल अवाधुष्यते । ५ क्रोध । ६ युधशौच । ७ जनी, प्रादुभाय । ८ पिलश उपतापे । ९ शृङ्खल उन्करणे । १० अमु अनवस्थाने । ११ शुभ मञ्जलन । १२ युध सुसुषायाम् । १३ गृह दधने । १४ पोऽन्तकमणि । १५ जमु मोक्षण । १६ यमु प्रयत्ने ।

नृत्यति । शैशवे धूलिधूमरितस्य यस्य रजसा मलिनीभूता अपि जना धन्याना
त्मनो मन्यन्ते । यस्मिंश्च पितु सहस्रशो जीवनाशाबुद्बुदा आवीर्यन्ते, न
धिराच्च विलीर्यन्ते ? मत्स्वपीतरभावपदार्थेषु किं जगति द्रव्यम्यव प्राधान्यम्,
गुणानाञ्च सर्वाधोपसर्जनीभाव ? न च कर्मसु किमप्यवधानम् ? किं तथा स्निह्य
त्यपि पितरि पुत्रस्य जनमानान्यप्रतिपत्तिर्न विशपाग्रह ? किमिष्य द्रव्यमिति
रिष्य गुणान्समवाये मानवानामेकपद एवाभावबुद्धि ? किमेतदर्थमेव जनोऽ
न्योन्येन ससृज्यते, रज्ज्यति, विरज्यते च ? अहो यतः, यदनवाप्याधिपीडितोऽ
हमन्त प्रविष्टपुण काष्ठ इवाहनिशम् श्रृंजरम् सत्यपि सर्वस्मिन् प्रभव सुत
मुखात्लोकनकामनया सुरतप्रभया सह तथाभूतानि यतादीनि समाचरन्
तत्सर्वं विपधीजवपनमिष ममजनि । कथमन्यथा ममवोरसा जातस्य मर्येराभि
चारिकबुद्धिभवेत् । एवमित्यादि विविध चिन्तयन् 'अतिगुप्यन्, 'कुप्येध
नृपतिर्निजपुत्रदौरात्म्य 'क्षमितु न श्रैक्षयत्, सेनापतिश्च प्राबिसत् ' यदाज्य
लुब्धो मम दुष्टेन मृगाङ्कदत्ताऽमात्ये सहितोऽद्यैव राज्याश्रिवांस्यताम् । सेनापति
रपि मृगाङ्कदत्ताय राजादश निवेद्य सामात्यं त नगर्या निरकालयत् । राजपुत्रोऽ
पि चाचितविनायकोऽतिद्वष्टा गृहीतापेक्षितसम्पत्तिर्मनसैव पितरौ प्रणम्य विनि
र्गत्य चायोध्यात प्रचण्डशक्तिप्रमुखाश्लिजसहयोगिनो दशापि मन्त्रिण उवाच
यमदीयो बालमुदत्, विद्यासु च सग्रहचारी, किराताधिपतिरिदानीं पितरि
मृते पित्र्ये राज्येऽधिरोपितो यतते अतः सुहृदस्तस्यदानीं निफट गच्छाम । ततः
क्रमाद्वय दशद्वयवर्ती प्रसुजयिनीं याम्याम इति ।

एव प्रतिपत्तात्मक्यनै सचिवै सह गच्छन्मृगाङ्कदत्त साय निवृत्तोयोमद
धीमेकामवाप्य स्थिरैर्दूताग्र कृच्छ्रात्तीरोपान्तप्ररुद्धशुष्कपादप सर एनमयालो
किष्ट । तत्र आत्मा सम्पादितसाध्यविधि, पीतजल, श्रान्त शुष्कस्यैकम्य
तरोरधोऽशयिष्ट येन तस्याप्यवलान्ति अलिशैत ।

१ नृती गात्रविशेषे । २ मनु अवरोधने । ३ धीह् आधारे । ४ लीह्
श्लेषणे । ५ जिह् प्रीती । ६ मृन विसर्ग । ७ रज्ज रागे । ८ जृप् ययोहानौ ।
९ जनी प्रादुर्भावे (जनिष्योश्च) । १० गुप ध्याकुलम् । ११ कुप
क्रोधे । १२ क्षम् सहने । १३ शक् विभापितो मरणे । १४ विम प्रेरण ।
१५ ब्रुह निघांसायाम् । १६ त्रिदा गात्रप्रचरणे । १७ लिह् अवनीभाव ।

मृगाङ्कदत्त एव तत्तापस्यादाकर्ण्य 'भगवन्, अलमति खवेन । सामात्याऽह
वेत्स्ये' तव सहाय इति सवमभीष्टे ते सेत्स्यति'^१ इत्थं तत्रभाषिष्ट । तापसश्चैत
वभिनन्द्य कृतकृत्यमिव तत्क्षणमेवाभानम् अमर्त्त^२ । सानुगं तेन सह तस्यान
च ययौ । तत्र मत्रवदासु विष्णु च रात्रौ मृगाङ्कदत्तादीन् स्थापयित्वा दिष्टुं विहितं
रश्मिभित्रनसर्पपैरग्निं प्रकटीकृत्य नागदमनैर्मन्त्रैर्हातुं प्राक्म्यत । उत्पातमेवादीं
श्वात्ममन्त्रशक्त्याऽजैषीत् । एव कुर्वति सानुगे तस्मिन्स्तापसे शिक्षापातरारका
स्त्री निरिगाय । सा च न्यक्रीयाभरणरवैर्मोहमन्त्रान् पठन्तीवोपेत्य कटाक्षत
मानसत विदधती समौऽश्लक्षत् । एतेन विस्मृतमन्त्रः स तापसो नितराम् अर्जुन
इति होमभाण्ड तस्य हस्ताद् अभ्रशत् । तदानीमेव लब्धावसरोऽमौ पारावताभ्यां
नागं कृत्वा तघनाघनं द्रवोदगमत् । नयनज्वालाघोरं तमालोक्य तस्य दारण
गर्जनश्चाकर्ण्य सा दिव्या भारी तत्क्षणम् अनशत् । स्फुटितहृदयस्तापसश्चापि
चिराय अशंसत् । तस्मिन् नष्टे नागो विहितसाहाय्येभ्यः मृगाङ्कदत्तादिभ्य
अशर्प्यत् यद् यूयमस्य साहाय्यं निष्कारणमनुचितमुचितौ अकुर्यन्ति कश्चित्का
लमन्योन्यवियुक्ता स्थास्यथति ।

एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते नागे ते सर्वे तत्क्षणमेव स्वात्तावरुद्दृष्टो व्यस्तश्चाद
ध्रवणशक्त्यश्च मृगाङ्कदत्ताद्या विप्रयुक्ताः शापप्रभावादितस्तत्र 'धुम्यन्तोऽन्यो
न्यान्'^३ मृग्यन्तश्च नितराम् अखिरसत^४ ।

एव सचिवैर्विनेतस्ततो आभ्यतो मृगाङ्कदत्तस्य द्विद्वेषु मामेषु श्यतीतेषु षड्दा
श्रुतधिर्विप्रस्तम् अभिव्यन् धक्स्मात्तदन्तिकमघाप । प्रदर्शितवित्तयश्च साधु
श्रुतधि सादर स्वमन्त्रिवाता पृच्छन्त तमाश्वास्योवाच 'प्रभो, न मया ते दृष्टास्त
थापि जाने, उज्जयिनीमेव ते याम्यग्निः यतो हि सैव पुरी भवती गान्ध्यास्था
नम् ।' एवमुक्तस्तेन प्रेरितश्च मृगाङ्कदत्तस्तेन महोजयिनीं प्रस्थितः स्तोत्रैरेव दिगमै

१ विद् सत्तायाम् । २ पिषु मराद्धी । ३ मा जाने । ४ क्रमु पाद
विष्णु ('वा आशम्नाशत्रमुक्रमु०') इति वैभाषिक श्यन् 'प्रोपाभ्यां
नमधाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्, तेन 'क्रम' परस्मैपदेषु' इति दीर्घाभावः ।
५ दिष्टुं आर्लिगने ('आर्लिगने') । ६ मुह वैचिन्त्य । ७ तानु उप
शम । ८ ताप जाक्रोश । ९ उच्च ममवाये (समवता इत्यर्थः) । १० शुभ सघलने ।
११ मृग अन्येषणे (दिवादराष्ट्रनिगणत्वात् श्यन्) । १२ गिट ईन्य ।

माग विमलबुद्धिं निजमन्त्रिगमघाप्य श्रद्धैपत् । तदर्शनन चोद्वापदश प्रणत
त परिरभ्य तत्रैव चोपवेश्येतरमन्त्रिणा घातां पप्रच्छ । विमलबुद्धिरत्ततार यदेव,
नाह बुध्ये नागशापत कस्कस्तेषु क गत इति तथापि भवौस्तान् प्राप्स्यतीत्यह
यथा वयि तच्छृणु—नागशापेनेतस्तत् परिभ्रमन्नहमदृष्ट्या पूर्वदिविभागेऽति
कलान्त केनापि माधुना महर्षेर्ब्रह्मदण्डिन आश्रम प्रापित । तत्र तेनपिणा
प्रदत्तै फलै अम्भोभिश्च विगतकल्मीकृतोऽह पथ्यट्नाश्रमादाराद्बृहतीं गुहा
मद्राक्षम् । प्रविश्य च तत्र तस्या अन्तर्मणिमन्दिरमेकमवलोक्य जालगवाक्षैस्तत्र
वीक्षितु प्रवृत्त सभृङ्गक चक्र भ्रामयन्तीं स्त्रिय पृथक् पृथक् स्थितौ वृषगर्दभौ
चादशम् । भृङ्गाश्च पाथक्येन वृषगर्दभौ श्रधीयन्त इति ताभ्यां श्रुधौ क्षीरा-
सृक्फेनौ पीत्वा यथाश्रय ते सितासिता भूत्वा जालकारका अभूवन् । ततो द्विवि
धैश्च तै स्वकृतशङ्खद्विद्विविधा जालपाशा कृता, ते च सुषुपैर्विषुषुपैश्च सगता ।
तेषु जालपाशेषु यथासुख सक्तास्ते जालकारा श्वेतकृष्णोभयमुखेन महाहिना
समागत्य दष्टा इति नार्यां तथा ते नानाघटेषु शिष्टा । समुत्थिताश्च ते तथैव तान्
पाशान् यथातथ श्लिष्ट्वा विपोढेगाच्च तत्पुष्पजालस्थेषु समारटसु अन्येऽपि तेऽन्य
जालस्था ग्रन्थितु प्रवृत्ता इति तत्रस्थेन केनापि कृपालुना तपस्विना भालतो
मुक्त्या जालया दग्धपाशास्ते ससुपिर वैद्रुम दण्ड प्रविश्य तद्रूक्षस्थे भास्वरे
ज्योतिषि यलीयन्त । तत्क्षणमेव च सचक्रवृषगर्दभा सा स्त्री चक्षुषोरगोचरताम्
आपद्यत । तद् दृष्ट्वा विस्मितोऽह यावत्तत्र पर्यटन् स्थितस्तावद् भृङ्गगुञ्जितरम्बुजै
स्व वीक्षितुमाह्वयतीमिव पुं करिणा हृद्यामेकामपश्यम् । तत्तीरोपविष्टश्च यावदह
तद्ग्न वीक्षे तापस्तुब्धकेनैकेन स्वय सचर्द्धितो दशगुह सिंहपोतोऽनायत्त इति
क्रोधात्तस्मादनाद्विरामित । स सिंहपोतोऽपि च वनान्तरं सिंहा शब्दमाकर्ण्य
तत्र गच्छन् वायुनाऽवकीणमुनो विहित किन्तु क्षणानन्तर क्रमशः स लम्बो
नरेणैकेन पुम्ना पूर्ववत्समारोपितयाहुक सम्पादित इति स सिंहा कृते सद्ग्न
जिगमिषुमृशम् श्रक्लिश्यत् तथापि अन्ते ता प्राप्य तद्युक्ते निजजनमायात् इति
सभार्यं त करिमदनमागतमालोक्य उधकस्तस्मै सद्ग्न समर्प्य ततोऽगात् ।

एतद् निरीक्ष्योभय तदाश्चर्यमहमाश्रममागत्य ब्रह्मदण्डिनेऽबोधम् । स
चापि त्रिकालो मुनिमात्रमभ्यधात् धन्यस्त्वम् । सर्वमेत प्रमथेनेश्वरेण

१ हृष तुष्टौ । २ बुध अवगमने । ३ धीह् आधारे । ४ प्युह
उत्तिरेणे ५ किलश उपतापे ।

जलमानुषा युगपद् गृहीत्वा निर्गारितुम् ऐषिषु^१ । अतस्तत्परिच्छदस्तम् उज्जिक्त्वा^२ शिष्यदभ्यद्रवत् । तद् दृष्ट्वा समाकृष्टबद्धो मृगाङ्गदत्तोऽतः प्रविश्य जलमानुषोस्तान् प्रत्यस्किरत् शररब्धं अमोचयत् इति तदग्राहनिग्रहा^३ मुक्तो भिन्न राजोऽस्य वैदमाहसीत्, राजपुत्रपादयो पतितां च श्रृंशसीत्, 'भगवन्, कस्यम् यस्म्यमानीतो धात्राऽत्रात्रास्त ग्रस्तस्य मे प्राणान्? जन्मना एव क महानुभाव मृडसि? रहसि त्वां का योषिजोऽपि जुंषते? क एव शिर्यसि? मनमि किं वा महोद्देश्यं शिर्यसि?' इति । एतदुक्त्योत्तरे श्रुतधेरोपतश्च नद् पृष्ठान्तं श्रुत्वा सुतरा प्रणत शरैरेन्द्रो यथादिष्टे तदभिवाञ्छिते सहायो भवितुं मन्यं अदिश्यत्, स्वगृहं तत्कृपोपरिचर्या पवित्रीकर्तुञ्च प्रार्थयमान स्वकीयां पक्षीमानीय स्त्रीभूतिभिः यथावत् आदिशत्^४ । मृगाङ्गदत्तोऽपि च तदनुरोधतः तत्र कौशिक्षिद्वयं रान् अभिर्यत्^५ ।

एकदा तत्रैव स्थिते मृगाङ्गदत्ते शरेश्वरश्चण्डकतुनाम्ना निनप्रतीहारिणाञ्चैर्वीज्यन्नासीदिति नमनि मेघेषु गजानु प्रनृत्यतो मयूरां द्रष्टुं स उत्तम्यौ । धूतरसिक प्रतीहारस्तमभ्यधात् यत्राजन्, असुदक्षितताण्डवैरेभिर्नयूरैरहम् । मदीये गृहेऽस्मीमानभृतपूर्वां मयूरो यतते तदवलोकनरसिकश्चेन्नवान्, तं च प्रदर्शयिताहे । एतदाकण्य 'नूनं स एव प्रदर्शयित-य' इति प्रतीहारमुक्त्वा छानाद्यर्थमुत्थिते तस्मिन्ध्वरेश्वरे मृगाङ्गदत्तोऽपि सानुगस्तास्तवमाकण्वाभाप्य छानादारादिविधीन् श्रविधत् ।

अथ रात्रावधे तमसि परमूरिकानुलिप्तनीलवासस्वचिर्त्ताङ्गो राजपुत्रो घोरचचार्यं स्योद्देश्यादेकक एव सुसानुगास्यायासात् त्वत्पतिर्निजगाम । अमृतश्च माग घ्नान्तवशादपश्यतस्तस्य कस्यापि पुरुषस्यांशनास्त्वानोऽभ्यहन्यतेत्यतिक्रुद्धो राजपुत्रो युद्धाय तमाह्वयति स्म । किन्त्वसेनाहतो निपुणः पुमान्

- १ गृ निर्गारण ('वृत्तो वा', अचि विभाषा) । २ दृष्ट्वा दृष्ट्वापाम् । ३ उज्ज उज्जस्ये । ४ ए विधेये ('किरती लवने', 'अहम्यामभ्यवापेऽपि०') । ५ दुमस्त्रो शुद्धौ ('मस्ति नत्तोऽहति') । ६ प्रच्छ शीप्पायाम् । ७ मृद सुषणे । ८ जुषी प्रीतिसेवनयो । ९ नि निषाम्परायो । १० पि धारणे । ११ क्षिप्त भस्मिर्जने । १२ दृद् आदरे । १३ दृद् अवस्थाने । १४ एष मवरण ।

तत्कालोचितमुवाचे यद् अविचार्यैवैव कथमतिताम्यति भवान् । अत्र तु निशा पतिरेवापराध्यति येन नैषा निशा प्रकाशिता विधाता वा सुकोट्यो न पूणाधि फारमस्य भाग्ये लिलेखे । अत एवेदश्यन्धकारेऽकारण वैराणि समुल्लसन्तीति देवादत्र मिलितयोरावयोर्युद्धेन कतर कि वेदिष्यते । नागरिकादेतदाकर्ण्य सत्यमिति तुष्टो मृगाङ्कदत्त 'को भवान्', इति त पुर्य पप्रच्छ । तेन च चौरोऽहम् इत्युक्तो राजपुत्रो मृपावदत्, 'तर्हि हस्तमानय, सहचरश्च मे भवेति' । इत्थ तेन सग्य कृत्वा तेनैव सह गच्छन् स निर्जलजीर्णकूपमेकम् उपासीदत् । तच्च प्रविश्य तत्र वर्तमानया मुरुग्या तेनैव पुसा च सह गत्वा स मायावटो रानोऽत पुर प्रविशेत् । तत्र प्रकाशे स पर्यचपीद् यत्तस्य सहायायी पुरपो नान्यस्तस्करोऽपि तु चण्डकेतु प्रतीहार । राजस्त्रीच्छन्नकामुकश्चण्डकेतुस्तु मन्दा लोकैककोणस्य मृगाङ्कदत्त परिचेतु नाशकत् ।

तत्र प्राप्तमेव च प्रतीहारमुत्थाय मञ्जुमत्यभिधाना तदनुरक्ता राजपत्नी त कण्ठेऽग्रहीत् पर्यङ्के समुपवेश्य चाप्राप्तीत्, 'अद्य क पुमान् त्वमिहानैषी' इति । प्रतीहारोऽब्रवीत्, 'विश्वसिहि ममाय सुहृदिति न भयस्यावकाश' इति । एवमुक्ता मञ्जुमती सातिशयम् उदैविजिष्ट उवाच च यदिदानीं मन्दभाग्याया मे कुतो विश्वास' यतो हि नर्मदाम्भसि मृत्युमुपे पतित राजानमवलोक्य मृगाङ्कदत्तस्तद्रक्षणे व्यापृर्त इति राजाऽमौ जलमानुपगृहीतोऽपि नार्हत । तच्चृ खोपांशु प्रतीहारोऽवादीत्, 'प्रिये, शुचा जलम् । अचिरादय मृगाङ्कदत्त तम हम् प्रतिस्फिरिष्यामि' इति । एतदुक्त्वन्तं त मञ्जुमत्यभ्यधत्-सा विकल्थिष्ठा, यदानौ नृपो नर्मदाम्भसि प्राहैराक्रान्तोऽभूत्तदैको मृगाङ्कदत्त एव तद्रक्षणाय समयस्यत्, तमजस्येच्च । कथ न ख त तत्रैव तर्हि तर्हितुमभङ्गुर शस्त्रम् उर्दगुरिष्ठा, अपि तु भीतस्तत पलायिष्ठा ? धीरा हि कर्मणि निपुणन्ति न केवल वाचीति जोषमास्यनाम् । सा कस्यचिच्छ्रुतिपथमेतदचतरेद-यथा मृगाङ्क दत्ताच्छूराच्छिव त न भवत् ।

- १ कुट कौटिल्ये । -- २-लिख अक्षर विन्यासे । ३ विद्वत्-लामे ।
४ विश प्रवदान । ५ ।ओविजी भयचलनयो- । ६ पृष्ट व्यायामे । ७ मृड प्राण त्यागे । ८ गुरी उद्यमने । ९ पुण कर्मणि शुभे । ।

जलमानुषा युगपद् गृहीत्वा निगैरितुम् ऐषिषु^१ । अतस्तत्परिच्छिन्तम् उज्जिम्भत्वा^२ त्रिभ्यदभ्यद्रवत् । तद् दृष्ट्वा समाह्वय्यद्गो मृगाङ्गदत्तोऽन्तः प्रविश्य जलमानुषोस्तान् प्रत्यस्किरत् शयरञ्च अमोचयत् इति तद्ग्राहनिग्रहा-सुक्त्रे भिन्न राजोऽद्भ्यः^३ उदमाङ्गीत्, राजपुत्रपादयो पतित्वा च श्रैष्ठाशोत्, 'भगवन्, कस्वम् यस्समानीतो धात्राऽत्रात्रास्त द्रस्तस्य मे प्राणान्? ज-मना एव क महानु भाव भूँहसि ? रहसि त्वां का योपिज्जोष जुपने ? क त्व भियैसि ? मनमि किं वा महोद्देश्य धियैसि ?' इति । एतदुक्तत्वेत्तरे श्रुतधेरशेषतश्च तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा सुतरा प्रणतः शबरेन्द्रो यथादिष्टे तदभिवाञ्छिते सहायो भवितुं स्वन् अदिशत्, स्वगृहं तत्कृपोपस्थित्या पवित्रीकर्तुञ्च प्राधयमान स्वकीयां पत्नीमानीय स्वभि भूतिभि यथावत् आद्रियत्^४ । मृगाङ्गदत्तोऽपि च तदनुरोधतः तत्र कौश्रिद्वासे रान् अध्रियत्^५ ।

एकदा तत्रैव स्थिते मृगाङ्गदत्ते शत्रेश्वरश्चण्डकेतुनाम्ना निजप्रतीहारेणासौ दीर्घ्यन्नासीदिति नभसि मेघेषु गर्जत्सु प्रनृत्यतो मयूरान् द्रष्टुं स उत्तस्थौ । धूतरमिकः प्रतीहारस्तमभ्यधात् यद्राजन्, असुशिक्षितताण्डवैरेभिमयूरैरल्म् । मदीये गृहऽतीमानभूतपूर्वो मयूरो वर्तते तदवलोकनरसिक्श्चेन्नवान्, त श्व प्रदर्शयिताहे । एतदाकर्ण्य 'नूनं स त्वया प्रदर्शयितव्य' इति प्रतीहारमुक्त्वा स्नानाद्यर्थमुत्थिते तस्मिन्ध्वरेश्वरे मृगाङ्गदत्तोऽपि सानुगस्तत्सर्वमाकण्यात्थाय स्नानाहारादिविधीन् अभिधत् ।

अथ राजावन्धे तमसि कस्तूरिकानुलिप्तनीलवासस्त्वर्जिताङ्गो राजपुत्रो वीरचर्यायं स्त्रोद्देश्यादेककं पृथुं सुसानुगास्त्वावासात् खड्गपाणिर्निर्जगाम । अमृतश्च मार्गे ध्रान्तयशादपश्यतस्तस्य कस्यापि पुरुषस्यांशेनास्यासोऽप्यहन्त्य तेत्यतिक्रुद्धो राजपुत्रो युद्धाय तमाह्वयति स्म । किं त्वसेनाहतो निपुणः पुमान्

- १ गृ निगारणे ('वृत्तो वा', अचि विमापा') । २ दृष्ट्वा दृच्छायाम् । ३ उज्जि उज्जसर्गे । ४ कृ विधेये ('किरती लवने', 'अहम्यासभ्यवायेऽपि') । ५ दुमस्त्रो शुद्धी ('भरिज नशोर्भलि') । ६ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । ७ मृह सुग्वने । ८ जुपी प्रीतिसेवनयो । ९ छि नियासगत्यो । १० धि चारणे । ११ दिश अतिसर्जने । १२ दृद् आदरे । १३ एद् अवस्थाने । १४ त्वच सयरणे ।

कस्मिन् शास्त्रमलिपादपे निगता गणेशप्रतिमामालोक्य कृततत्परिणूति तन्मूले परिश्रात ममुपाविशम् । कृतञ्च मनसि, यद् धतालवृत्तान्त स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम् । एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमात्मानमालोक्य निराहारो देवस्याग्रेऽधुव देहमिम परित्यक्तुमभ्रुवम् । गतासु चैवमयहुतिथीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चित्पथिकोऽपथीत् तस्यैव तरोश्छायायां च क्षण विध्रम्य 'किं त्व पुत्रात्र म्लानमुपस्तिष्ठमि ? किमिच्छति भवान् ? किं मिच्छति भवन्तम् ? इत्थ निरवज्ञात । तस्मिन्नेन च यथावत्स्ववृत्तान्त विनिवेदितवन्त मां स वृद्धपथिक 'न धीरेषु भयादशेषु एवमात्मग्लानिहेतुभूतत्रिकारा शुम्भन्ति । धीरोद्योगिना हि सर्व मनोरथा यथाममय संमुम्भन्ति, इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्जति ।' एवमुक्त्वा तद्वोधिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणान्मां निवार्य यथेच्छम् अविच्छादीत् । [इति तुदादयः]

मित्रवियोगजन्मतमिस्त्रावरुद्धबुद्धि किन्तु, सुगृहीतस्नेहोपदेशप्रदीपोऽप्येव खिते, यत्सवमुपदेश्य विद्वानपि न स कृत्याकृत्य विन्ते । ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य संमुच्छन्ते इति प्रियाप्रियतरमपि स परिचिन्ते । अतः प्रियापार्थक्ये कथ मां विधिर्मम प्रभुणा सयुगेकु येन स पुनरप्यस्मान् पृथक्त् (रुधादयः) संमुनक्तु इति चित्तानिमग्नोऽह युष्मान् अन्विष्यद्वया स्तथाभिलषितामुज्जयिनीम् आजिपम् । पर सापि मे तव सयोगम् अर्थैर्जित् । एतच्च नैराश्य स्वान्त मदीयम् अभिर्नैत् इव, शरीरश्च प्राणेभ्य अविर्नैक् इवेति भवदनयाप्यवर्द्धमानसगतितिश्रान्त एकस्या म्रिय गृह प्रदत्तभोजनावाप्तवन्नोऽह दासाय प्राविशम् । तत्र चावाप्तशयनासन क्षण

१ णू स्तवने । २ भु गतिस्पर्ययो । ३ 'मान्तप्रकृतिकसुयन्तादम्ययाञ्च कथञ्च न' इति किम् शब्दात् कथञ्चो निषेध । ४ मिच्छ उत्पल्लेशे । ५ शुम्भ शोभायै । ६ उम्भ पूरणे । ७ विच्छ गतौ ('गुपूषूपविच्छ' इत्याद्यप्रत्ययः) (इति तुदादयः)

ॐ रुधादयः तनादयश्च ॐ

८ खिद दैन्ये । ९ विद विचारणे । १० उत्पृदिर व्रीतिदेवनयो । ११ उत्पृदिर हिंसानादरयो । १२ युजिर योगे । १३ मुज पालने । १४ अज्ज व्यक्तिसङ्गण । १५ वृजी वर्जने । १६ मिदिर विदारणे । १७ विधिर पृथग्भावे । १८ रुधिर आवरणे ।

एवमुक्त्वा जार प्रतीहार सातिशय लेजे^१ । तदधिचैषान्तिस्तदानीं तत्र
 श्रय न भेजे । अमपायेशभरोऽमुन्याधरो निष्पुणो^२ ।^३ चुशोर च मञ्जुमत्युक्तमेकै
 कमचर तद्दृश्यमिति क्रोधाग्निर्ज्वलद्वाङ्कपालपतिताञ्जमिव तत्पचाङ्ग धर्मे^४ ।
 अतोऽमृत्यमाण स उवाच-‘आ पापे, मृगाङ्कदत्तसवाम् अलुभत् इति त्व
 तस्मिन् यद्धभावा, किन्तु तेन त्व यन्माम् अधिक्षिर्पसि तस्य फलमिदानीमेव
 विन्दस्व^५ । एवमुक्त्वा स्त्रीवधपापानवहित स स्वच्छुरिकया तच्छिरश्छोरितुं
 मैच्छत् । पर तस्मिन्नेव काले रहस्यधारिणी चेटिकैका छुरिकां ताम् अवाष्टनात्
 इति मञ्जुमती ततो निर्गास्यान्यग्रागमत् । प्रतीहारश्च विस्मितेन मृगाङ्कदत्तेन सह
 यथागत स्वगृह परावर्तत ।

प्रतीहारे तस्मिन् स्वगृह प्रविष्टे मृगाङ्कदत्तन्तमसि तमभिहितवान् ‘ममासा
 दितस्वभयनो भवानधुना क्षिप्र गाढ निद्रातु अहमपि चात साधयामी’ति ।
 प्रतीहारस्तथैत्युक्त्वा तच्चैष्टाषट्कोक्तेच्छया तत्रत्य स्वभृत्यमेकनाहूय आदिशत्
 यत्स मयूरो यत्र वर्तते तत्र पुरुषमेन नीत्वा शयनीयमस्मै प्रयच्छ । मृत्योऽपि
 च तथेति प्रतिपद्य मृगाङ्कदत्त सदीपक तद्गृह प्रवेश्य दत्तशय्यञ्च स विधाय
 वह्निर्निर्ययौ ।

गते च भृत्ये सार्गलीकृतवह्निर्द्वारो मृगाङ्कदत्त पञ्जरस्थित त मयूरमालोक्य
 सोऽय प्रतीहारोक्तो मयूर इति चिन्तयन् कौतुकात्तस्य पञ्जरमुदाटयामास ।
 पञ्जरनिर्गतो मयूरश्च मृगाङ्कदत्त निपुण निरीक्ष्य तापादयोर्निपपात मुहुर्मुहु
 लुलोठ चेति ह्रुततन्तस्य कण्ठे मृगाङ्कदत्त बद्ध सूत्रकमवलोक्य तुदति एतदेन
 मित्यवगत्य मधु तद् अमुक । मुक्तकण्ठसूत्रश्च मयूर पश्यत एव मृगाङ्कदत्तस्य
 भीमपराक्रमो मन्त्री समपद्यत । मृगाङ्कदत्तश्च तदीक्षुष्येनानत स समाश्लिष्य
 किं न्वेतदिति विस्मयाविष्ट^६ सर्वं वणयितु तम् अमुषत् । तन्निवण्यातिप्रसन्नो
 भीमपराक्रमो लिम्पमानां तदीयां मृदुलतातां जिज्ञामालतां स्ववृत्तान्तामूल
 घर्णनेनेत्यम् अमिथीत्-‘देव, नागशापन भयदन्तिकाद्विग्रहोऽहमटप्या भमजे

- १ ओलज्जी ग्रीवायाम् । २ स्फुर स्फुरणे । ३ चुशुर विह्वलेन ।
 ४, अस्त्र पाके । ५ ह्रुम विमोहने । ६ क्षिप्र प्रेरणे । ७ विद्वल् एवमे ।
 ८ छुर छेदने । ९ मुच्छ्र मोचने । १० पू प्रेरणे । ११ क्षिप्र उपदेह ।
 १२ ओमश्च छेदने ।

कस्मिन् शाल्मलिपादये निखातां गणेशप्रतिमामालोक्य कृततर्पणिं तन्मूले परिश्रान्तं मनुपाविशम् । कृतञ्च मनसि, यद् धृताल्लुप्तान्तं स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम् । एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमात्मानमालोक्य निराहारो देवस्याग्रेऽध्रुव देहमिमं परित्यक्तुमध्रुवम् । गतासु चैवमवधुतिथीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चित्पथिकोऽपधीत् तस्यैव तरोऽध्यायायां च क्षणं विश्रम्य 'किं त्वं पुत्रात् ग्लानमुत्सिष्टसि ? किमिच्छति भवान् ? किं मिच्छति भवन्तम् ? इत्थं निरवघातः । तस्मिन् धेनौ च यथावत्स्ववृत्तात् विनिवदितवन्तं मां स वृद्धपथिकः 'न धीरेषु भवादृशेषु एवमात्मग्लानिहेतुभूतविकारा शुभ्रमिति । धीरोद्योगिना हि सर्वे मनोरथा यथासमयं संमुष्मन्ति इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्ज्वलति ।' एवमुक्त्वा तन्मोक्षिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणान्मां निवार्य यथेच्छम् अविच्छादीत् । [इति तुदादयः]

मित्रवियोगजन्मतामिस्रावरद्वन्द्वं किन्तु, सुगृहीतज्ञेहोपदेशप्रदीपोऽप्येव विवर्तते, यस्सर्वमुपदेश्य विद्वानपि न स कृत्याकृत्यं विन्दते । ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य संमुच्छन्ते इति प्रियाप्रियतरमपि स परिचिन्तते । अतः प्रियापार्थक्ये कथं मां विधिर्मम प्रभुणा सयुनक्तुं येन स पुनरप्यस्मान् पूर्ववत् (रुधादयः) संभुनक्तु इति चिन्तानिमग्नोऽहं युष्मान् अन्विष्यन्नटप्यास्तवामिलपितामुज्जयिनीम् आजिपम् । परं सापि मे तत्र सयोगम् अर्धवर्जितम् । एतच्च नैराश्यं स्थान्तं मदीयम् अभिर्नितुं इव, शरीरञ्च प्राणेभ्यः अविर्नैकं इवेति भवदनवाप्यवर्द्धमानसगतितिश्रान्तं एकस्या स्त्रिय गृहे प्रदत्तभोजनावासवस्त्रोऽहं वासाय प्राविशम् । तत्र चावाप्तशयनासनं क्षण

१ णू स्तवने । २ धु गतिस्थैर्ययो । ३ 'मान्तप्रकृतिस्तु यन्तादव्ययाच्च कथञ्च न' इति किम् शब्दात् कथञ्चो निषेधः । ४ मिच्छ उच्छ्लेशः । ५ शुभ्र शोभायै । ६ उम्भ पूरणे । ७ विच्छ गतौ ('गुपूधूपविच्छं' इत्यायप्रत्ययः) (इति तुदादयः)

ॐ रुधादयः तनादयश्च ॐ

८ सिद्ध दैन्ये । ९ विद विचारणे । १० उच्छृदिह दीप्तिदेयनयो । ११ उत्तृदिह हिसानादरयो । १२ युजिर योगे । १३ भुज पालने । १४ अङ्ग व्यक्तिस्रक्षण । १५ वृज्जी वर्जने । १६ भिदिह विदारणे । १७ विधिह पृथग्भावे । १८ रधिह आवरणे ।

सुप्त प्रबुध्य च यावत्कौतुकास्मिभृतस्थितोऽवलोकयामि तावत्सा स्त्री गृहाम्भ्यन्तर
भूमिम् औनैत् सुष्टिपरिमितान् यवांश्चादाय मन्त्रोच्चारणपूर्वक समन्तात्तान्
श्वपैत्, तत्क्षण समामुन्निद्य जातान्, फलितान्, पक्वान्, लूणान्, कपाल
चैकस्मिन् भ्रष्टान्, अवहतांश्च तान् सद्य अपिनेष्ट सत्तुरूपेण च व्यर्शन् ।
तांश्च सत्तून् एकस्मिन् भाण्डे सन्ध्याप्य सुष्टित्रयपरिमितौस्तेभ्यः समादाय
फांमपायामेकस्या निधाय अद्भि ममस्कार्योत् पिधानेनैकेन च तान् पिधाय
गृहञ्च सुव्यवस्थ विधाय आनार्थं गृहान्निरयासीत् । एतत्सर्वं तत्काल्य मदीयत्वाते
निरतिशयां विस्मितिम् अतनिष्ट येन चाह तां शाकिनीम् अमनिपि सत्स्वरञ्चो
त्थाय सक्तुभाण्डतस्तावत् एव सत्तून् समुद्धृत्य सुरक्षितमकर पूर्वं पिधाने
मस्थाप्य कांसपाया सत्तून् सक्तुभाण्डे निक्षिप्य पिधानस्थापितसक्तून् पुन
पूर्वपायां कृत्वा तथैव तावतीभिरेवाद्भिरमुष्य यथापूर्वं पिधाय शयनीयेऽङ्गायत
निपि । आत्वाऽऽगता च सा मामुत्थाय पाप्या सत्तून् अशनाय मह्यम् अर्घ्यनिष्ट
स्वयं चाजातमलूतयत्यया तस्मात्सक्तुभाण्डाद् गृहीत्वा अतर्णोत् इति भुक्तेषु
तेषु सक्तुषु सा तत्क्षणमेव छागी समपद्यत । ता तथामूतामवलोक्य तदीय सर्वं
कृत्यञ्च प्रत्यभिज्ञाय मदीयोऽमपाप्ति समधिकम् ऐर्धं येनाह ताम् एकस्म
सौनिकाय अर्कैषम् । [इति रुधाण्य तनादयश्च]

परेद्यपि सौनिकपत्नी मामुपेत्य अगुप्तात् यत्नं मदीया सखीम् अव्यावी
अतस्तस्य फलमवश्य एव लप्स्यसे । पुन तथा- तजितोऽह तत पुरो यद्दिगत्वा
ममन्ताद्विततशास्रम्यैकस्य न्यग्रोधशाखिनो मूले ध्रान्तोऽश
प्रियापार्थक्ये यिपि । तदैव योगिनीदुष्टा सौनिकभार्या मामुपेत्य तथासुप्तस्य
(कथादय) मम गले सूत्रकमेकम् अर्भान्सीत् । तथाकृत्वा गताया च
तस्यां यदाह प्राभुस्ति तदा स्थितस्मृतिरह मयूरस्य प्राप्तमा

१ उन्दी कलेदने । २ (दु वप् घीजमन्ताने) । ३ पिण्ड सञ्चूर्णे ।
४ शिण्ड विशेषणे । ५ दु कृञ् करणे (उपात् प्रतियत्) । ६ (तनु
विस्तारे) । ७ (मनु अवग्रोधने) । ८ (पणु दाने) । ९ (वृणु
जदने) । १० - जि-इन्धी दीप्ती । ११ - दु फीन् द्रव्यविनिमये [इति
रुधादय तनादयश्च]

१२ गुध रोये । १३ वध् धन्धने ।

१४ गुध रोये । १५ वध् धन्धने ।

त्मानमपरयम् । तत कतिचिद्विनानि इतस्ततोऽत्युद्विग्नोऽहमभ्रमिपम् इत्येक
स्मिन् दिने शौनिक एको जीवन्त माम् अप्रहीत् भिन्नराजप्रतीहारमुत्पायाम्मै
चण्डकेतव च समुपाहारपीत् । तत्पत्नी मामवलोक्य अपूर्वोऽय मयूर इति क्षिप्रम्
अप्रैषीत् । मदुपयुक्तेन च स्वादीयसा भोज्येन प्रोषित माम् अप्रैषीत् , मनो-
रञ्जकक्रीडनकरूपेण चैकस्मिन् सुन्दरे पक्षरे समतिष्ठितम् ।

अथेह दैवानोतस्य मम कण्ठसूत्रकममुच इति पुन समयो नौ अक्षौनात्
अतो न चिरादस्मान् निर्गर्हणीयाव । रात्रिचर्याया दशकान् पापोऽय प्रतीहार-
स्वरहस्यभेदभिया प्रमीणाति त्वञ्चास्य रात्रिचर्यामद्यादर्श इति सर्वमस्याचरण-
रहस्य जानासि । अतो योगिनीनिर्मितमेतत्सूत्र स्वकण्ठे सिनीहि^१ मयूरीभूय
धामुना गवाक्षेण बहिर्निर्गर्हणीहि^२ । तत समुच्छ्रितात्तव कण्ठात् प्रसारितभुजोऽह
तत्सूत्र मोचयित्वा आत्मन कण्ठे भन्त्स्यामि तद्वदेवाहमपि च द्रुतमनु-
द्रोष्यामि तत्र च मया मम सूत्रे मुक्ते आवा प्रकृतिस्थौ भविष्याव । द्वार
हि बहिरंगलितमिति ततो विनिगममावयो विष्कम्भ्नाति अतो गवाक्षमागर्गवाव
योगमन श्रेय^३ ।

चतुरस्य भीमपराक्रमस्य युक्तिरिय राजपुत्र निरतिशयम् अप्रोणात् इति
तत्कथनानुसारेण स ततो निगम्य मन्त्रिणा सह सचिवद्वय स्वायासमागात् ।
तत्र च प्रहृष्टास्ते सर्वेऽयोन्यवृत्तान्तवर्णनैस्ता निशामनेषु ।

प्रात मायावद्भुभिन्नराजो निजप्रतीहारेण चण्डकनुना सह मृगाङ्गदत्तमुपा
याजीत् । राजपुत्र विनोदयन् 'णहि, अक्षैर्दीयाम' इति आवादीत् । एतच्छ्रुत्वा
मृगाङ्गदत्तस्य सप्ता श्रुतधिरभाषिष्ट, 'किमक्षैर्देवनेन । न तत्किमप्यपूर्वम्,
किं विस्मृत भवता यद् ॥ भवत्प्रतीहारोऽपूर्णस्य मयूरस्य नृत्यप्रदर्शन
प्रत्यजानात् । अतस्तेनैवाधुना मनो रञ्जनीयम् ।' श्रुतधरेतदाकर्ण्य दायरंश्वरो
मयूरानयनाय त प्रतीहारमादिष्टत् । प्रतीहारश्च तदानीमचिन्तयत् यत्किमथमह
प्रमादाद्विस्मृत्य शिष्यिचयक्षिप्तमपि क्षपारहस्यसाक्षिण न तत्क्षणमर्षणिपम् ।

- १ ग्रह उपादान । २ मीन् तर्पण कान्तौ च । ३ पुप स्नेहनसेवनपूरणेपु ।
४ त्वच भूतप्रादुभावा । ५ अ गती । ६ मीन् हिंसायाम् ('दिनुमीना') ।
७ चा अवबोधने ('ज्ञाननोजा') । ८ पित्र वधने । ९ अ गती ।
१० स्कम्भु रोधने सौत्रो धातु । 'स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भु', - 'ध स्वमातनित्यम् ।
११ एषु हिंसायाम् , व्यापादयमित्यर्थ (ह्यन्तति वृद्धभावा) ।

तदस्मात्स्वरमित्यरो भूत्वा तथा करोमीति विचार्य शीघ्रं गृहमगास्त । किन्तु प्रविष्टशिखिवेश्मा यावत् पश्यति न तत्र तावच्चौरो नापि मयूरोऽदृशि । एष व्यतिकरः प्रतीहारस्य चण्डकेतोर्हृदयम् श्रमृदनात् । स च गत्वा नृपतिं व्याहरत् 'देव, रात्रौ कश्चिच्चौरो मत्तय मयूरम् श्रमुणात् । यतो हि अतीतेऽद्वि प्रगेऽहं^३ तत्रेहम् श्रगे, तदानीं स आसोदिदानीश्च नास्तीति भवदग्ने मिथ्यावादीदानीमहं सञ्जात । न मे वाक् प्रसरति किमपि वक्तुम् । निश्चप्रचमेतद् यत् स आसीत् कश्चिद् गृहीतमयूरावतारो दिव्यावतार । अपूर्वं स आचरत् । अदृष्टपूर्वं साऽनर्त्तत् । पुरं पर्यवस्थापितजलो न-स यावत् अस्मात् न किञ्चित् श्रमृदनात् । पश्याश्च मे स, आमीदपूर्वं क्रीडनकमिति चोरितेन तेन सा नितरां क्षुभ्रति । अनुनीयमानापि शिरो धुनाति । तच्चौर्यहेतुश्च मामवगत्य भृशं मृणोति । किं बहुना, वार्यमाणापि सा तथैव प्रेरणाति इति । एतदाकर्ण्य 'यस्ते बहिष्मपा हार्यात् स प्रसिद्धश्चौरो निशाचरश्च इति श्रुतधिनोक्ते मृगाङ्कवत्तार्दीश्चाप्यन्यो न्यदृशिनो हसतो धीक्ष्य मायावटु किमेतदिति वक्तुं तान् निरवभ्नात् । ततो मृगाङ्कवत्तो रात्रौ प्रतीहारमेलनमारभ्य भीमपराक्रममोचनं यावत्प्रतीहारवृत्तान्तं शशरेन्द्राय शशसः ।

तथा च तत्र प्रतीहारो राजपश्या गृहं गच्छन् यथा मृगाङ्कवत्तम् अव्यचीत् , यथा च तत्र गत्वा कामुकः स राजमहिषीमचीकमत, शस्त्रकलहं वा व्यधात् , यथा च स्वकीयप्रतीहारगृहप्राप्तिर्भीमपराक्रममुक्तिश्रेयसेतत्सर्वं तथा शशरेन्द्रम् श्रंक्षित् यज्ज्वलस्कोपाग्निपरीताहं स प्रतीहारमुदभ्य निरकुपत्^४ अविनीतां राज्ञीं मञ्जुमतींश्च तदानीमेव स्वदेशाद् व्यौच्छत्^५ ।

मृगाङ्कवत्तश्चाथ शशरसंस्कृत , शशाङ्कवत्पथिगमाय यद्वोद्यमोऽप्यवशिष्टमग्निं सङ्गमसन्त्यपेक्ष , पुलिन्दपल्लवां बहूनि दिनानि निनाय । [इति क्रपादेय]

एवं भिल्लाधिपतेर्मायावटोगृहे तिष्ठति विमलषुद्ध्यादिमहिते मृगाङ्कवत्ते,

- १ मृद सोदे । २ सुप स्तेये । ३ प्रातःकालेऽहं तद्गृहमगच्छम् । ४ अशं भोजने । ५ पुम सञ्चलने (उन्नादिषु च) । ६ धूम् कम्पने । ७ भृ भत्सने ('वादीनां, ह्रस्व') । ८ इष आमीदग्ये (पौन पुन्येन तथैव करोति) । ९ विलशू विवाधने । १० कुप निष्कर्षे ('निर' कुप' इति षेद्) । ११ (उच्छ्रि विवाम) । [इति क्रपादय]

समेत्यात्मीयश्चमूपतिरेकदा क्षयराधीश व्यजिह्वपत् यत्त्वदाज्ञापिता भगवत्या
 उपहार मार्ग्यमाणा वय पुरूपमेक तादृशम् आपिर्वाम । स
 प्रियापार्यवये चास्माक वीरयोधाना शतपञ्चकेन असंमद्ग्रामत, वहुँश्च
 (चुरादय) अचैश्चण्डत इति दण्डप्रहारविवशीकृतोऽस्माभि न दहानीत ।

तदाकर्ण्य पुलिन्देन्द्रस्त पुरूपमाशु प्रवेशयितु दर्शयितुद्वादिदे
 शेति गण्डसिन्दूरममृत्तस्रवरकटोन्मत्तयद्धकरदीव, शस्त्रक्षतचरदसृगाक्तगात्र,
 पाशैर्विबाधितं स यावत्प्रवेशितस्तावन्मृगाङ्कदत्तस्त निजमन्त्रिण गुणकर प्रत्य
 भिज्ञाय प्रखन् धाविन्वा कण्ठे अजगृहत् । भिल्लेन्द्रश्च तन्मित्रेभ्यस्त गुणाकर
 मवगत्य निजप्रभुपादलम् तमतप्रहो मृशम् असंमामत् स्वनिकेतनञ्च ससंकेत्य,
 विविक्ते निनिष्ठे च तस्मिन्, बद्धघणपट्टक तमगदङ्कारप्रोक्तपथ्यै पानभोज
 नैश्च श्रवसात् । इत्थ समाश्वस्त त स्वमन्त्रिण मृगाङ्कदत्त ममागत्य, 'सखे,
 कथय कस्ते वृत्तान्त' इति तमन्वयुक् । तदाकर्ण्य रणसर्वगुणाकरो गुणाकर
 शृण्वसु सर्वेषु स्वकीय वृत्तान्त समुपकृतयितुम् पवमुपाक्रमत—

'नागस्य शापेन भवद्भ्यो विरहितोऽह मोहात्सुदूर तानटवीं त्रमन्नपि न
 किञ्चिद् अवीविदे' । अचिद् रपणम् अविच्छिदत्, इतरत्र भवद्देवपणेश्रममोह
 आन्दर्भत् । इत्थ नितरा दु खित चिरादवाप्तचुद्धिरहम् अविचितम्', 'अहो दुःखि
 सितस्य वेधसोऽपूर्वो विलास' । यो हि मृगाङ्कदत्तो हर्म्यतलस्थितोऽपि विद्येत स
 सन्तस्रसिकतायामस्यामटव्यां पदर्थमान कथ भवत् । कां वा गतिं तेऽस्मद्वयस्या
 प्राप्ता स्यु । इत्थमन्तर्मुहुमुहुर्विषेत्, विध्यचासिनीं दैवादवाप्य कृतान्तसद
 नोपममहर्निशोपहारीकृतानेकजीव देव्या भवन प्रविष्ट यथोपलब्धोपचारैर्देवीमहम्
 अममहम् । अपश्यञ्च तत्रैकमात्मोपहारिण क्षणान्तर्गतनिस्त्रिंशहस्त पुरूपशवम् ।

ॐ चुरादयः ॐ

१ ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च । २ माग अन्वेषणे । ३ आप्त् लभ्यमाने ।
 ४ समग्राम युद्धे । ५ खड्गे भेदने । ६ यथ संयमने । ७ गृह ग्रहणे ।
 ८ साम सान्त्वप्रयोगे । ९ मङ्केत आमन्त्रणे । १० वास उपसेवायाम् ।
 ११ केत धावणे । १२ विद् चेतनाख्याननिधासेषु । १३ री गतिरेषणयो
 (रेपण वृकशब्द) । १४ द्विद्र कर्णभेदने । १५ गवप मागणे । १६ अथ
 शृष्टपुष्याते । १७ धिति स्मृत्याम् । १८ पद गती । १९ मुद्योऽवकने
 (अवकन चिन्तनम्) । २० मह पूजायाम् ।

कुर्यात्' । एवमुक्त्वा राजपुत्र शृण्वंस्तत्रालक्षितोऽतिष्ठत् । प्रचण्डशक्तिस्ततो वारण तमपृच्छत् 'महात्मन्, को भवान् ? कथं वा ते राजत्वम् ? कथं च समद स्यापि ते निर्मटा चागेपेति ?' एतदाकर्ण्य सनि श्वासमामृत्वा स्वकीय वृत्तान्त वर्णयितुं राजो जगाद- ।

'पुरा एकलयायां नगर्यां श्रुतधराभिधो राजाऽभूत् । सिंहासनमारोहति च यस्मिन्, यस्य शक्तिं, पाङ्गुण्यं, त्रिवर्गं चारातयोऽपि अचीकृतन् (अचिकीर्तन्) ससुदिते च यस्य तेजोविभाकरे भीतिचाकचित्र्याभिभूतानि विपक्षिचक्षुषि अचीक्रेणन्, दुर्लभमुदानि च अययन् । य प्रजासु सर्वथाऽनाश्रितान् अप पक्षन् । अधमम् अददुल्लेत् । चौर्यम् उर्दममुलत् । शौर्यम् अपर्पणत् । कथम् अबोधत्, प्रजाम्यश्चेत् सर्वथा सुखसौविध्यम् अबोधेजन् ।

तस्य चेन्नभूतस्य धर्मध्वजस्य, राजनीतिपरायणस्य च राज्ञो द्वयोर्भाययो शीलधरमत्यधरनामानौ द्वौ सुताध्वजनिपाताम् । शीलधरस्तयोज्येष्ठ सत्यधरश्च कनिष्ठः । कनीयस्तिथोः यौवनमदोत्पिक्तः एवम् अजगद्वत् यत्सोऽहानपि अजं गर्हत् । न दद्यान् किञ्चिद् अजीर्णैत्, न दीनेभ्यः पणमपि व्यशिशर्णैत् । दाया-
दैरन्यं सह तद् व्यवहारं त्वालप्यालं दिव याते एव भूपती स स्वौरस ज्यायां-
सञ्च शीलधरमपि राज्याद् व्योनिच्छत्^{१४} ।

'अमर्पणं चैतेनातिसमुद्विग्नं शीलधरो वनं गत्वा घोरेण तपसा सन्तोषितं शिवं वरार्थम् प्रार्थयत् । यदहं गन्धर्वो भवेयं येनाग्रचरो भूत्वा दायादं सत्य-
धरमवहेत्या हिंसयेयम्^{१५} । एतदाकर्ण्य शम्भुस्तमादिशद् यदतत्ते भावि किन्त्वयं शत्रुमे-स्वयं मृतं इति स राडाया पुरि भूपतेरप्रभटस्य समरभटो नाम पुत्रो भूत्वा जनिष्यते । तस्य च त्वं भीमभटो नाम विमातृजोऽग्रजो भूत्वा तं निहत्य

१ कृत मशब्दने ('उपधायाश्च') । २ कण निमीलने । ३ यत्रि सकोचने । ४ पञ्च परिग्रहे । ५ दुर्ल उत्क्षेपे । ६ मूलं रोहणे । ७ पर्णं हरितमाये । ८ वध समयमने । ९ मज विभ्रानने । १० गर्ह्ये माने (आगर्वीयत्वादात्मनेपदम्) । ११ गर्हं विनिन्दने (आष्टपीय) । १२ गण सग्न्याने (इ च गण) । १३ श्रण दाने (प्रायेणाय विपूर्वः) । १४ उच्छेदी विवासे । १५ अथ उपयाज्या याम् (आगर्वीयस्याश्चायं तद्) । १६ हिंसि हिंसायाम् (आष्टपीयः) ।

राज्य कौरविध्यसि किन्तु यतो हि त्व सामपम् अतपसी इति मुनिशापात्पद
अष्टो जातिस्मरो व्यक्तवाग् धन्यो वारणो भविष्यसीति । यदा च त्वमवसन्नमतिधिं
स्ववृत्तान्त सूचयिष्यसि तदा गजत्वाजिमुक्तो गन्धर्वो भविष्यसि । अतिथिरपि च
त्वया तदोपकृत सम्पत्स्यते । एवमादिश्य तिरोभूते भव शीलधरश्चिरतप क्षीणा
स्वतनु विभाव्य गङ्गाया ताम् पार्तयति स्म ।

अग्रान्तरे पूर्वोक्तायोग्रभट्टमज्ञाय राज्ञे मनोरमया मनोरमायया पत्न्या
मसुख निवसते देशान्तराह्लासको नाम नर्तक समागत्य यत्र स्त्रीरपिणा हरिणा
दैत्यानाममृत हृत तन्नाट्यप्रयोग प्रादर्शयत् । तस्मिन् नृत्यन्ती नर्तकस्य तनया
लास्यवती नृपोऽवलोक्य स्वरूपविशोभितविश्वे, विश्वे तद्रूपे अलूलुभत् इति
नृत्याते प्रवृत्तिणतस्मिन् प्रचुरधनस्तत्कालमेव स कन्यां स्वकीयमन्तपुरं प्राधि-
विशत् । विहितोद्वाहया च तत्र तया नर्तक्या लास्यवत्या तमुखासक्तलोचनस्तस्थौ ।

एषदा सा यजुन्ध्यामिसन पुरोहितम् अचैक्यत यत्पुत्रो मे नास्तीति पुत्रे
एषा त्व मामत्र सत्रयस्व । तदाकर्ण्य पूर्वाराधित पुरोहितस्तथति प्रतिज्ञाय विद्व
द्विग्राहणैर्विधिवत्तामिष्टम् अचोकरत् मन्त्रपूत चरुञ्च द्विधा विभाजयन् अग्न्य
भाग ज्येष्ठाम्, शेषञ्च लास्यवत्यै प्राशयत् । ततश्चोभयो राज्योरुदरयो पूर्वोक्त
शीलधरन्त्यधरनामानौ पुत्रीं समाजग्मतुरिति समय प्राप्ते महीपते पाणिगृही
ती भार्या मनोरमा कस्याणलक्षण पुत्र प्राप्तविष्ट । तत्प्रभवकाले च दिव सुस्पष्टा
भारती समुद्रभूद् यदय भीमभट्टो नाम विद्यातकीर्तिनृपोऽजायतेति ।

अन्येद्युर्लास्यवता चापि सुतमसूतेति पिता त समरभट्टनामान कृत्वा
सुतद्वयोत्पन्नसमारोहे प्राचुर्यण यथाविभवम् अविध्ययत् । यथासमयकृतयया-
वश्यकमस्कारौ महाहृदोल्यारान्दोल्यमानौ लाह्यमानौ पाह्यमानौ च ताभ्यामपि
समधिकमौकुमार्यौ कुमारौ कौमारे कुमार्यमाणौ राजप्रासादपु अवधिपाताम् ।

१ कृधातो स्वार्थे णिच् । २ तपोऽचर इति विग्रहे 'कर्मणो रोमन्ध
तपोभ्या धर्तिचरो' इति वयडि (तपस परस्मैपदञ्च) (वयस्य विभाषा) ।
३ सूच पैशुन्ये । ४ पत गतौ (वैभाषिकणिजन्त) । ५ लुभ विमोहने ।
६ विश प्रवेशने । ७ कथ वाच्यप्रव ध । ८ सत्र सन्तानक्रियायाम् ।
९ हुक्कृ फरणे । १० भाज पृथक्कमणि । ११ अश भोजने । १२ त्वय
वित्तसमुत्सर्ग । १३ कुमार कीदायाम् ।

कौमुदी-कथाकल्लोलिनी

रमहितानवगच्छसि तर्हर्केऽस्तगतेऽस्मिन्निविष्टममयेऽलक्षितो निर्गत्य स्वसिद्धयै
मातामहगृहमिहि । एन वादैयद्विस्तैः सद्रत्न स्वर्णपूर्णप्रेषित भाण्डमतमद्व
स्तेन गृहाण ।

तस्माद्विजादेतदाकर्ण्य तथेत्यभिनद्य च गृहीततरस्वर्णसद्रत्नभाण्डो मीम
भट प्रदत्तमातृवाचिकानुरूपप्रतिवाचिक त द्विज व्यसजयत् । अस्तमिते चार्के
कृपाणपाणिस्तत्तुरङ्गमपृष्ठमध्यममध्याख्य गृहीतहेमरत्नेन पृथग् अश्वयता शङ्ख
दत्तेन सह श्वेतयमान तत् प्रातिष्ठत् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलि-यां गणनिर्देशात्मकः पष्ठः कल्लोलः ।



१ चद स-देशवर्गे । २ अश्वेनातिक्रामता ('श्वेनातिक्रामति') इति
गिजन्तात् शत्रुप्रत्यय । ३ श्वेताश्वेनातिक्रामतीति (श्वेताश्वश्चतरगालोदित
हरकाणामश्वतरेतकलोपश्च) इति गिजन्ताच्छानच् ।

अथ प्रक्रियानिर्देशात्मकः सप्तमः कल्लोलः

इत्थ ततो निर्गत्यातन् मवयस्यो राजपुत्रोऽतीतदविष्टाध्वा निशीथे महच्छ
रवणमेकमापत् । तत्र च सवयस्यस्य तस्य पतद्वाजिसुरक्षुण्णशरशन्दप्रजोधि
तम् उद्गर्जच्छावके सहोत्थाय मिहमिथुनमेकमशौ नखैररो
प्रियापार्थक्ये विदारमुपचस्कारेति समिग्र सोऽवाह्य यावत्तुरगावबलोक्ते
(प्यन्तप्रक्रिया) तावद्विगलितान्मौ तासुभौ भूमावपतताम् । तदवलोक्य विपण्णो
भीमभट, 'कालो हि व्यसनप्रमार्गितकरो गृहानि दूरादपि'—
'प्रतिब्रूतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुमाधनता'—तथा—'धामे विधातरि
कथ विपदा निवृत्ति'—इत्यादि गालोड्यमान शङ्खदत्तमभापत यद्विरदास्वज
नात्पलायिता अपि वय विरुद्धाद्विधे पलायितु कथ शक्नुम इति स ण्वहेकान्ते
कान्तारेऽश्वमात्रमहायानप्युन्मानसहायान् अश्रीभैवत् । अतर्कितोपनतैरेभिरात्म-
व्याघ्रप्रसरनत्परचुरैरस्माकमाशातन्तुम तानवितानान् अलीलैवन् । यतो हि,
एतावद्दूरमस्मान् ययो साहाय्यम् अशूण्वत् तौ ह्यावपि अमृपातामित्यमृपा
ता शिवोक्तिं कर्तुमिदानीं क सहयुज्यात् । कथमधुना नैरोऽस्मिन् तमसि पद्मधा
मियमरग्याऽऽत्री गम्या ! ण्तदाकर्ण्य तत्सुहृच्छृङ्खदतोऽग्रवीत्, 'वयस्य, धैर्येण
विधुरोऽपि विधुर्जेतु शक्यते इति नास्माभिरधैर्यैर्भाष्यम् । ण्हि, समारूढधैर्या-
वावामप्रे यजाव इति' । ण्व वादिना शङ्खदत्तेन सह शनै शनैर्व्यतिक्रान्तका
न्तार शरपाटितपाव स राजसूनुस्ता विभावरा पर्यजीह्वपत् ।

प्रातरुदयाचलसानूदितभानुर्निविडनरुत्ताध्वा तच्छृङ्खान् मार्गान्, तद्विरहि-
ताटवीप्रदेशांश्च ममचीवर्कासत् । सिंहादिमङ्गीणायामटस्या गमनानुपङ्गप्राप्तैरन्यै
कतिपयपाथै मह पुरोगच्छन् मध्याह्नेऽध्वरुममपनिनीपु, सिंछासु, पिपासुश्च
रानसूनु शीतलमलिलमलीलैल्लतेति नातिदूर गत्वा स तपस्विजनोदजमङ्गीर्ण
जह्नुकन्यापुलिन स्वसहगामिभि प्रापिर्पत् । शीतै स्वादुभिश्च गाङ्गैर्वारिभिस्तत्र
स्नानश्च शङ्खदत्तानीतवन्यफलमूलादिस्वयमक्षतयानपि ममाशिरात् । तदनन्तर
तत्रोत्तरीतुमशक्याया पयःपूरपूर्णपुलिनाया समुच्छ्रितैस्तरङ्गहस्तैरसदृग्विवार-
यन्त्या इव जाह्नव्या कूलेन गत्वा विजनोऽजाङ्गणस्थमेकत्र स्याप्यायसलम प्राप्त्

१ 'श्वेताश्वशतर०' इति णिच् । २३ 'ओ पुयण्यपरे । ४ 'गौ च
सध्वे' । ५ 'अर्तिहोली०' । ६ 'नामोपिशाम्बुदिताम्' । ७ 'एल
ईप्पायाम् । ८ आप्त् एम्भने । ९ अश भोजने ।

तया वल्लापितं अतर्कितं काप्यगात् । तदयलोक्य मातृभयभीतोऽहं तदनुकूलमव
सर्वं विधातुं स्वभार्यां विशेषेण निरदिशमिति मञ्जीतया तयाऽपि सा सर्वं स्वानु
कूलमेव असीत्तैव । एतेनापि किन्तु मम भार्या कलहप्रिया स्वश्वश्रून् कथमपि
अतनुयत् । तत्तूष्णीम् अवस्थानम् निजावज्ञानमिव, तदैन्यालाप कैतवकलाकलाप
मिव, प्रत्यायनञ्च स्वदोषविष्यायनमिव मन्यमानायास्तस्या दुराशयो न शुभः
पुच्छ इव वृश्चिकदश इव वा निजकौटिल्यम् असीत्तत् । अतः सा तद्विरुद्धाचरणैः
तां तथा अपीविदत्, यदस्याधिक्यवैधश्यं तां कापि असीत्तत् । नाद्याप्यहं जाने
तददृष्टं क्व ताम् असीत्तत् ।

घटनयाऽनया नितरां खिन्नोऽहं विदेशं गन्तुमुत्सुकोऽभवम् । किन्तु ज्ञातयो
मिलित्वा पुनरङ्गनामेका मया व्यववीवहन् । फलतो मात्रा मे भाविता मन्तापिता
च सापि भार्या पाशेनोद्धव्यात्मानम् अजीर्णतत् । एतेन ततोऽप्यधिकं खिन्नोऽहं
विदेशं गन्तुमुद्यतस्तदानीं, निवारयतो यन्मूत्रं स्वमातृदुष्टता पितृप्रवासनादींश्च
कारणरूपेण सर्वम् अवभाषम् । किन्तु यदाहं तान् प्रत्याययितुं नाशकम् तदा
युक्ताया कारणा दारुणा पुत्तलिकामेकां निर्माप्य मृपैव तामहं पुनः पर्यगयम् ।
ताद्वानीय सागलेऽन्तर्गृहेऽन्यत्र अतिष्ठिपम् । कर्मकरीरूपेण च तस्या एकां सेविकां
पृथङ् न्ययुजम् अम्यामथावदं यन्नवोर्द्धपाऽप्रौढा अश्ववारारधनादिकं न जानाती
तीयं पृथगिहं तिष्ठतु आद्याद्वायं पृथगास्वहे । इत्थं मातृकौटिल्यस्य मदीयां बाध
वजनप्रत्याययिषा रहस्यमेतत्सर्वं मया न्यगूह्यत् ।

दिनेषु यातेषु सागलेऽन्तर्गृहे वर्तमाना कपटक्षुपां तां दूषयितुं कथापि युक्त्या
यदा मे माता नापपारत् तदा प्रकारांतरतया तथा कप्तुम् अचेष्टयत् इति
स्वयमेकदा दुर्मता साऽऽरमनाऽऽरमनो मूर्धानमाहरय स्वगृहगङ्गे रक्ताक्षा तार
माक्रन्दीत् । धृताक्रन्दनप्रविष्टैश्च मत्सहितैर्जनैः किमेतदिति पृष्टास्तावित्थं सासूय
तानुल्लापयते स्म यदियं नवीना क्षुपा समागत्य मदीयामिमाम् दशमकाप्यदिति

१ 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु०', 'स्त्रिय' सम्माननशालीनीकरणयोध' ।

२ 'सिध्यतेरपारलौकिके' । ३ 'शाच्छासाहाभ्यावेपां युक्' । ४ रीढं लुपे ।

५ 'प्राजभासमापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' । ६ गत्यर्थत्वात् 'शदेरगतौ
तः' इत्यनेन न तोऽन्तादेशः । ७ 'उक्त' । ८ 'हनस्तीऽधिष्णो',

'होह'ते'रिति कुत्वम् । ९ 'ऊदुपधाया' गोहः' । १० 'दीपो जी' ।

मरणेनैवेदानीं मम निष्कृति सम्भवति । एतच्च तद्गृहाणा मम बान्धवानां
कोप नितरा स्फावयति स्मेति ते तत्र तदानीं वर्तमानेषु किञ्चुत्तेष्वन्यतम प्राजी
ह्यन् अन्यानपि च द्विघ्नान् भद्रपुरूपान् ग्रामीणान् आजूहवन् ।

इत्थं यदा सर्वे ते पय्यर्कापुस्तदा मातुर्मे तथाभूताया दशाया कारिण्या
तन्नवोदञ्चुपाया समीपे मया सह अगच्छन् । किंतु समुद्राटितागलाम्ते यावत्पु
श्यति तावत्तत्र केवला काष्ठमयीं पुत्तलिकामेकामपश्यन् । व्यतिकरश्चैव तै वस्तु
गतिं निरैचीचयत् इति विडम्बितात्मानं विलक्षिताश्चाम्वा हसन्तो हृदयाभ्यारो
पित्तत्कीटिल्यप्रश्रयास्ते याधवा यथागत गता ।

परित्यक्तदेशोऽहञ्च आम्यक्षिम देशं प्राप्य दैवाद् द्यूतशालां प्राविशम् ।
अत्र च, अण्डभुजाख्यम् पांसुपटम्, श्मशानवेतालम्, कालवराटकम्, शारि
प्रस्तरञ्चेमान् तुल्यपराक्रमान् शूरान् अत्राचम् । 'विजितो जेतुदास स्यादिति'
मिथ पण कृत्वेतै सममक्षैरहमदीव्यमिति द्यूते विजिता इमे मम दास्य गता ।
अहञ्चैतेपा गुणैजित स्वय दास्यमुपगत, इतीमे स्वै सम वसता मया सर्वं दुःख
व्यसंस्मरन् । एवमयस्थोचितेन नात्रा प्रमिद्धोऽक्षपणकनामाऽहम् । गूहिता
त्मभि मत्कुलोत्पन्नैरिहैवमेतै सह भाग्यवशान्मिलितो निवमश्चाह पूर्वोपाजित
पुण्यैरत्रभवता मिलित इतीदानीं त्वमस्माक प्रभु ।

अक्षपणेनेत्य स्वद्यूतान्ते विनिवेदिते तेऽन्येऽपि यथाक्रममात्मीदन्तानवर्ण
यश्चित्त्यानुपङ्गिक्रपाप्तान् तान् सखीन् मत्वा सर्वे सह विद्वस्य तद्दिनं नीत्वा अक्ष
पणकाद्यैस्तै पद्भि सह तस्मादुद्यानान्नृपात्मजो भीमभट समुद्रासमानशी
ताशुतिलकालङ्कृताननपौरदरीं दिशमगात् ।

तै समं तत्र तिष्ठति तस्मिन् प्राष्टुपागमत् इति विपाशा नदी महावारि
पूरेण पुलिनं प्रपूर्वैधप्रशाताम्भोधिसमुन्मीव प्रोवाह । तस्मिन् काले तेन
जलौघेन समानीयात्र क्षिप्त एको महामत्स्यो गरीयस्वाद्यदीतदे व्यासक्तेऽभूत् ।
त तथाभूत दृष्ट्वा तत्रत्या जना विविधायुधैर्विहन्तु प्रधाप्य तस्य तिमिरदर पाट
यामाशु । पाटिताश्च तस्माज्जीवन्नेको युवा द्विजो निरगात् । अद्भुतेन च तेन

१ 'स्फायो ष' । २ 'हेरचडि' । ३ 'ह सम्प्रसारणम्' । ४ 'समवाये
च' । ५. 'चिस्फुरोर्णो' । ६ 'रह' पोऽन्यतरस्याम् । ७ 'अत्स्मृत्वर
प्रयमदस्तुत्पशाम्' ।

विस्मापिता सर्वे लोका कोलाहलं व्यधुः । तच्च सर्वं श्रुत्वा मित्रैः सह भीमम-
दोऽपि तत्रागात्, मत्स्याद्विनिर्गतं तं निजमित्रं शङ्खदत्तञ्चापश्यत् इति समुप-
जातपरिचयौ तावद्विरलधाराश्रुभिरन्योन्यमुन्दयमानौ परमानन्दम् अन्वक्षुर्भव-
ताम् । ततो भीमभटेन पृष्टं शङ्खदत्तं सर्वं स्ववृत्तान्तमिस्थमवययत्—

• गङ्गोर्मिवेगेन खद्वद्वरेणोचरीकृतोऽहमशङ्कितमेकनमहीयन्मामस्येन निगीर्णो
महावेदमसदृशं तस्योदरं प्रविष्टं क्षुधितश्छुरिकोत्ततन्मासमभ्रशौर्जितम् ।
सोऽयं तिमिरघ्नं तत् वृहानीयं धात्रा विनिक्षिप्तं इति जनैरभिर्हताद्विदारितोदरा-
च्चास्मादहमेव विनिगतस्तथा याहीकं प्रकाशश्च समवालुलोकम् ।

शङ्खदत्तस्यैषोक्तिर्भीमभटमन्यांश्चापि तत्रस्थान् सर्वास्तस्मिन्निगरेण, मत्स्योद-
रस्थित्या, यहिरागस्थ्या च निरतिशयं विस्मापयते स्म ।

तस्मिन् देशे शङ्खदत्तेन सहैव स्थिते ससुहृदि भीमभटे, नागराजस्य वासु-
केर्याग्रोत्सवमयं समयं समायात् । अघणितघटयितुं हि विधेर्विधानं यद् विदेशी-
येऽपि हृदयस्थलद्वये स्नेहलतामेकां जनयति, मपल्लवयति चेति भीमभटः शय-
नं वृत्तादिः सह मिलन्महाजनं नागमुख्यनिकेतनं नागराजस्य वासुकेर्दर्शनायाया-
सीत् । दिव्ये हि यत्रत्ये वातावरणे सत्यं सर्वत्र अशशासत् । सत्यपि वासुकि-
सहस्रफणामप्यनवरतप्रकाशे, यत्रत्यदिभ्यजनहृदयानि आध्यात्मिकज्ञानदीपो-
दिगानि शम्बु अचचकासत् । सर्वे हि यत्रत्यो जनो निजशालीन्येनात्मचारिग्रमा-
लिन्यम् ध्रुममार्जत् । दुराचारविचारानि श्राम एव च यत्रत्यजनताहृदयम् अवी-
र्यन्त । दुर्व्यसनवासनासन्ततिश्च यत्रत्यो जनः हृत्स्थलेष्वेव असंश्लेषत् । परगुण-
पट्यालोचनदृष्टिं च निजदुद्धिम्, अशीर्षयत् । परसन्तापश्च यत्रत्यजनान्योन्य-
स्नेहं न व्यलील्यत् । ना माध्वाचारो घस्त्राभरणाद्याङ्ग्यैः लापयते स्म । सत्यश्च
न दुःखलम् उल्लापयते स्म । न कोऽपि कमपि कटूक्तिं बोदलील्यत् ।

भीमभट एव भूते प्रदेशे ग्रामादाभ्यन्तरस्थां मालववामभिभृताम्, पणारद-
प्रभापुञ्जं आरक्ताम्बुजैरिव चिताम्, विषाग्निभूमपटलैश्च नीलोत्पलैरिवावृताम्,
तद्वासुकिमूर्तिं दृष्ट्वा तां तत्रत्यैयथावासपत्रपुष्पफलादिभिः आचिचत् । स्तोत्रैश्चो-
पाशुरलोकत् । ण्तस्मिन्नेव समये रात्रौ लोटेधरस्य चन्द्रादित्यस्य कन्या, कुबल-

१ 'वो विघ्नने जुक्' । २ 'स्वापेयदि' । ३ 'शाच्छासाङ्गाव्यायेपो युक्' ।
४ 'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्या स्नेहनिपातने' ।

यावत्प्राप्ता जाता शोभनसर्वाङ्गी कुरङ्गीदृग्, हसावली तत्र समायात् । सा च
द्वि-यानुसारिभिः स्वकीयैरङ्गैः कटाक्षविद्येपादिभिश्च भीमभट्टममोहयत् । जगत्सौ
न्यतस्तस्मै मोऽपि च तिर्यङ्मननवर्त्मनाऽन्तः प्रविश्य तस्या धैर्यहृत्कोपम्
अचूचुरत् । [इति ण्यन्तप्रक्रिया]

एवभूते यतिकरे सा गुप्तविमृष्टास्तचेटीमुखेन तस्मिन्नेभ्यश्च तद्युवकनामा
स्पदादिकं जिज्ञासते स्म, प्राप्ततत्परिचया च तदुन्मुग्धदयाऽपि विवर्तितमुखी यथा
कथञ्चित् ज्ञात्वा परिजनैर्नयमाना स्वमन्दिरञ्च जिगमि
प्रियापार्थक्ये पति स्म । प्रियाप्रेमपाशबन्धस्वलङ्घतिर्भीमभट्टोऽपि च
(सञ्चन्तप्रक्रिया) सरिभिः सह स्वावाममैरिरिपति स्म ।

गते च तस्मिन् भीमभट्टे राजकन्यका हसावली राज
प्रासादमागच्छ स्वेप्सितं सन्देशं दद्यात् स्वकीया दूर्ती तस्मै व्यसर्जयत् । सा
चापि तत्र गत्वा एकान्ते हसावलीविषयकमनुरागं भीमभट्टमुक्तवती सोऽपि च
'नक्तमन्त पुरमभ्युपगम्य तां सम्भावयिष्यामि, विद्याच्छृण्वं विशन्तं नहि कोऽपि
मामवलोकयिष्यति' इत्यं तां प्रतिसन्दिदेश ।

प्रणेपममये द्वि-याभरणभूषितो भीमभट्टो गङ्गावितीर्णविद्यायाः आनुलोम्येन
पाठतोऽष्टम्यीभूय प्राग्विप्रिक्तीकृतं तस्यान्तःपुरं समाविश्य हसावलीम् अदिष्टं
क्षिप्तं इति प्रातिलोम्येन तां विद्यां पठित्वा तस्या राजपुत्र्या दृश्यतां गतो गान्ध
र्वविवाहविधिना हसावलीं स्वभार्यां विधाय तथैव सह तां रात्रिञ्च नीत्वा पुनः-
नक्तमायास्यामीति तामाश्वास्योपमि ततः सपद्यद्यत ।

प्रातरन्तः प्रविष्टा महत्तरा अन्तःपुरे सम्भोगलङ्घनैर्युक्ता हसावलीमवलोक्य

१ निवृत्तप्रेषणाणि च ।

[इति ण्यन्तप्रक्रिया]

ॐ सञ्चन्तप्रक्रिया ॐ

२ ज्ञा अवबोधने, 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा', 'ज्ञाप्सृष्ट' शा-
सन' । ३ इण् गतो 'सनि च' इति समादेशः । ४ ऋ गतो 'स्मिप्सृष्ट' जगत्सौ
सनि' । ५ आप्लु व्याप्ती 'आप्सृष्ट' धामीत्, 'अप्र लोपोऽभ्यासस्य' ।
६ दशिर् प्रेक्षणे 'ज्ञाप्सृष्ट' शासन' ।

[२४१]

पर चक्ष्ये । वरोऽपि तु यतोऽहं पितृवत्पलतम नूनमहाय त्वा तन्निकट निनीषा
मोति परिगणितैरेव दिवसैस्तत्रागत मामप्रबुध्य महायात्रायात्रिको बुभुक्षु
कर्तव्य विचार-सोपानपरम्परां तितरनिप । अचिरेणैव च पितृसामीप्यमुपगत्य
तस्मै सुतसाक्षिभ्यसुरा सिर्षनिप ।

एवमुक्त्वा विसर्जितप्रैष्यो भीमभटो जिगीषया समञ्जद्वर्मांगणितवीरभटो
दायाद समरभटम् अभ्यपिपेणैषिपीत् इत्यत्युज्ज्वले तस्मिन् राजेन्द्रावभ्युदयाचल
समारूढे प्रवृद्धनाद सैन्यमहामुधि क्षुभ्यन्नुदधलत् । तत्पहयुयुक्षया प्रस्थितैर-
सङ्ख्यै सामन्तै राजपुत्रैश्च महानिनदैर्नदैरिव सञ्जिगसमानैर्निजस्वामिभ्यः
सैमीर्त्सुभिर्दिशा प्रवेशा र्समापिपरीपिपत् । सम्पतदसङ्ख्यगजवाजिजयन्यप्रा,
तद्भारविदलनत्रासात्साङ्ग्या मेदिनी, रजोराजि-याजेन विभुशरणम् अभिभैषत् ।
समरभटोऽपि च भीमभटमेव राढाभ्यणमागतमवगत्य सवम्य, हर्म्यतलसुत्तान
वदितोऽहित सञ्जद्वसेनोऽभ्युद्वृत्य युयुत्सयाऽग्रतो निर्गतो रणाय आजह्वदिति
मिलितयोरुभयो राप्तो शूराणां परस्परसमरकौशलम् ईर्ष्ययिषु ^{११} महानाहवप्र
लय प्रावर्तत ।

क्षणानन्तरमेव कुप्यत्कृतान्तदन्ताप्रदलनोत्थित इव शस्त्रसम्पातजन्मानल
समुद्भूतममाणो नभोऽभ्याविधरोपन् । रेणुप्रिताना सेन्यतुमुलनादवादिता, नृत्य-
ल्लवन्धा च रणाङ्गणरङ्गभूमिर्व्यरुचत् । हस्तयर्मौन पादयमान प्राण्यसङ्गुनर्दी,
प्लवमानप्राणिनीय प्रत्यभासीत् । न चिरादेव च शङ्खदत्तेन, अक्षयपणन, युद्ध
विदारदैश्चण्डमुजाद्यैश्च महाबलैर्दुर्मदैर्द्विरदैरिव धनुधरो भीमभट परमैभ्यमहा
तरुनभाक्षयत् । तस्य सैन्ये भग्ने रथस्थित समरभटोऽतिक्रुद्धो रणाघौ मन्वर
इवाचलोऽतिष्ठत् । तदा वारणस्थो भीमभटस्तमभिपत्य तस्य घतुरोऽश्वान् स्वशरा

१ 'इको मलि', 'सनि प्रहगुहोश्च' । २ 'तनिपतिदरिद्रातिभ्य सनो
वा इह् घाच्य' । ३ सनीवन्तध इतीट् । ४ 'अज्जनगमां सनि',
'सन्निटोर्जे' । ५ सेनया अभियातुमैपीत्, 'सत्यापपाशः' इति ण्यन्तात्सनो
लुङ् । ६ 'समो गम्यच्छिभ्याम्' (अजादेशस्येष्टुक्तेः 'अज्जनगमामि'ति न
दीध, नापि तट्टि इडागम) । ७ ऋधु वृद्धौ, 'मनीवन्तर्धः', इति पार्श्विकेड
भाव 'आप्शुप्युधामीत्', अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ८ 'इट् सनि वा' ।
९ भजते सञ्जन्ताल्लुङ् । १० धर्मणा सञ्जद्व । ११ 'ईर्ष्यतेत्तृतीयस्य' ।
१२ 'णिङ्गान्धिरसने' इति णिङ्गन्ताप्यङानच् ।

रुदरै रणभूमिशय्यायामसुपपत् इति विरथोऽपि समरभटो धावित्वा तोमरेण तिलुहिपर्या भीमभटविकटकरटिन प्राहार्पात् । इत्थ प्रहतवाहनायुभावपि विवाहनौ भूत्वा गृहीतचर्मखड्गौ पदानौ पयामर्पणौ तौ द्वन्द्वयुद्धेनान्योन्यम् अञ्जुभू पिष्टाम् । क्षणाच्च खड्गयुद्धविशारद प्रसह्य युध्यमानो भीमभटो नर्तकीतनयस्य शिरोऽधिच्छिद्यत् । सम्पन्ने चेत्य तस्मिन् ससैनिके समरभटवधे, मृधे चाप्य घमिते, सिद्धचारणोद्गीयमानकीर्तिर्भीमभट सखिभि सह राढापुरीं प्रविश्य चिरप्रवासोपयातो राम कौशल्यामिव मातरमभ्यनन्दयत् । स्वयञ्च पौरैरभिनन्धमानो, गुणप्रियै सचिवैश्च पूज्यमान, पितु सिंहासने समुपाविशत् । तत् अक्षुप्तपणादिभ्यो निजमहायकेभ्यो बहुग्रामान् वसूनि च प्रदाय तै सह पैतृक पद प्रशासत् छाटेन्द्रसुतया देव्या हसावल्या सह चिर रममाणोऽपि मवां भूमिं वशीकृत्य समाहृतोत्तमराजकन्याभि सम्भोगैकमन्त्रः, पानादिव्यसने चानुरक्तः, सचिवेषु न्यस्तसमस्तराज्यभारोऽभ्यन्तराच्च निरजिगमिषोत् ।

एव सासारिकव्यसनमन्त्रस्य तस्य दिदृक्षया यदृच्छया जानूत्तङ्को मुनि शवसमादेशपवित्रमकाल इय तत्राजगाम । द्वारञ्च प्राप्ते तस्मिन् मुनौ द्वाभ्यै जैनैरावेदितोऽपि रागमनैर्धर्ममदाधो नृपतिर्न तदा तदादिदरिपर्या लेशमप्य धाधात् इति क्रुद्धो मुनिरमुष्मं रात्रे 'मदान्धस्त्वम् राज्याङ्गष्टो वन्यो हस्ती भव' इति शशाप । एतदाकण्य विगतमदो भूपतिर्मुनिचरणानतो दीनैवचनैस्त प्रासा दयत् इति प्रशान्तकोपो महर्षिस्तस्य उद्दिधोर्या इत्थ वक्तुम् अन्वर्जिष्यत् यद्विकल्बचुपम्, प्रचण्डशक्त्याख्य नागशापावत्सादिनञ्चातियीभूत मृगाङ्गदत्त सचिव समाधाय यदा ख स्ववृत्तान्त प्रवक्ष्यसि तदैतस्माच्छापात्ते मोक्षो भविष्यति । गिरिशान्ति, ख तदा, गन्धर्वरमवाप्स्यसि, अतिपिश्र ते चक्षु प्मान् सम्पस्यते । इधमुक्त्वोत्तङ्को मुनिर्यथागत प्रायात् । भीमभटश्च राज्य विच्युतस्तक्ष्ण मुनिशापकारणो धारणो यभूव । स चाह गजीभूतो भीमभटः, स्वञ्च प्रचण्डशक्तिरित्यधुना मङ्गमोऽयमावयो शापमोक्ष फलयति ।

१ वृह हिंसायाम्, ऊदिस्वाद्धेट् तेन 'हलन्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।
२ 'हलन्ताच्च' इतिसन कित्त्वम् । ३ एड् आदरे, 'अत्रेष्टो दीर्घो नेष्ट' तेन 'किरध पचभ्य इति न दीघः । ४ भौवादिकष्टभातो सनि 'अञ्जनगमा सनि' इति दीर्घादि । ५ 'रुदविदुपमहि०' सनिप्रहृष्टोष्, 'प्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणम् सन परवस्यासिद्धत्वाङ्गपमाव ।

यथा विद्याधरेश्वर्यम् अर्जुननिष्ठ तत्सम्बद्धा मयोच्यमानां कथां निजश्रुतिपथमव-
तारयितुं स्वम् अवदेधायस्व—

‘अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानाभिधानो देश । तत्र शक्रपराक्रमस्त्रिविक्रम
सेनाख्यो वैक्रमसेनी राजा बभूव । अधर्माय कोपिनोऽपि कोऽपि नो नानन्यत्र
यो यम्य राष्ट्रे साधारणोऽपि जन । राजनीतिचतुरोऽपि धार्मिकचरो यो न प्रज्ञाना
विपद् पदं पदे अवहन्म्यत । प्रतापशालिनो यस्य नामाकणनेनैवारयो रणे दुर्ग-
शरण निजविजयनिराशा समासासयन्त । यदनुभावोऽरिगणयौवनयौवनवास-
न्तिकविभूतिमदम् अददद्दत्त । क्वचित्त्विलम्बितकौक्षेयकाटोपमाग्रेण आहितारि
हृदयभयो यद्भुजो भुजङ्ग इव सपञ्चानपि विपञ्चान् अदददयत ।

आस्थानमण्डपगतस्य तस्य सेवार्थं शांतिशीलाख्यो भिक्षुरेकः फलम्
सफानेनीयत । स राजा चापि तत्फलमादायासन्नवतिन कोपागाराधिकारिणो
हस्ते अर्पयित ।

इत्थं च्यतीतेषु दशसु वर्षेषु फलमेकदा राजे दत्त्वाऽऽस्थानतोऽपसृत भिक्षो
तत्फलं राजा रक्षिणां हस्तान्मुक्ताय दैवतस्तत्र प्रविष्टाय च क्रीडामर्कटपोताया
दायादादयत् । स च सकटो यावत्तत्फलम् अग्राहयत् तावदेभिद्यमाममभ्यात्तस्मात्
उत्तममनसं स्वमेक निरगात् । तद् दृष्ट्वा राजा तत्फलमाग्नय भाण्डागारिकम्-
प्राचीत् यन्निष्पनीतानि यानि फलानि मया तुभ्यमनुष्णिर्मपितानि तानि
स्वया फ स्थापितानीति तच्छ्रुत्वा सभय कोपाप्यहो व्यजिगृहत् यत्तानि फलानि
गजमनुद्धाव्यैव प्राचेभिपि गवाक्षतस्तत्राहम् । आदशश्चेदहं तत्र गत्वा गवे
पये । एवमभिधानो गोज्ञाज्ञप्त कोपाप्यहं तत्र गत्वा निरीक्ष्य पुनरागतो
न्यवेदयत् यत्तत्र फलानि तु न सन्ति किन्तु रश्मिज्वालोर्णोन्म्यमानरत्नराशि
र्देदीप्यमानो दरीदृश्यते । तदाकण्वातिहृष्टो भूप तान् मणोन कौशरक्षिणे दत्त्वा
पूर्ववदागत भिक्षुमन्येषुरवदत्, ‘भिक्षो, एवमेतावद्वनवपयन् यत् स्व मां
मेदेभ्यमे किमेतेन ते प्रयोजनं करोष्यते इति न यावत्त वदसि न तावत् पर
फलमहं ते प्रीयुहिष्ये’ । प्लुतुक्त्वन्त राजानं भिक्षुः रहम्यवादीत्—‘दयं पीर
साहाय्यसापेक्षं मन्त्रसाधनं मेऽत्र वतते प्रयोजनम् । तत्र च भवान् चर्लीकलुप्यते

- १ ‘ये विमाया’ । ‘यस्य हस्त’ । २ ‘धुमास्था’ इतीत्ये ‘गुणो यद्
लुको’ । ३ लुपसदचर० ‘जपजमदहदशमलपशाश’ । ४ ‘सूचिसूत्रि’ ।
५ ‘रीगृधुपधस्य च’ । ६ ‘कृपो रो ल’ इत्युभयत्र लक्षम् ।

इति मन्मात्रासाध्ये तत्र चेकीर्ण्यमाण ते साहाय्यमहम् धौवश्ये । तन्निशम्य
'तथास्तु' इति प्रतिपनीर्ण्यमाने राजनि तोष्यमाण श्रमण 'तर्हि आगामि-यां
वृष्णचतुर्दश्यां निशागमे महाश्मशानान्तर्वटस्याध स्थितस्य ममान्तिकम्
भवताऽऽना-तव्यम्' इति नृप वावचाचक्रे । तदाकर्ण्य 'घाटम्, एव करिष्यामि'
इति महीभुजोक्तः सान्तिशील श्रमणो जरीद्व्यमाणो निजागारमौर ।

अथ निर्दिष्टाया चतुर्दश्या महासत्त्वो भूभुक् भित्तवे प्रतिपन्ना प्रतिज्ञा
सास्मैर्यमाण परिहितनीलवसन, खड्गहस्त, शार्ङ्गद्व्यमान-सवजनपरिजनराज
धानीतो निगत्य निविडध्वा-तघ्रातमलीमसा बाधायमानकौशिकाम्, रेरीर्यमाण
वृकाम्, रोह्यमाणपरिढोढौक्यमानजम्बुकाम्, परितोत्रौक्यमानश्चापदचङ्गन्यमान
निरातशवाम्, जेघ्रोर्ण्यमाण देध्मीर्यमानशववसामगन्धाम्, चित्पालोकोलोलोक्य
मानाश्वशशिशाखाघटवन्धाम्, क्वचित् सचस्कैर्यमाणकफेकुलचोकुप्यमाण-
कुणपसनीस्रस्यमानान्तरन्त्राम् अन्यत्र ज्ञाप्यमानकापालिक-सामाध्यमानमन्त्राम्,
श्मशानभूमिमवाप्तवान् । जगाद च तत्रोपसृत्य वटतरोरधस्तिष्ठन्त भिक्षुम्,
'भिक्षो, एषोऽहमागत, ममाचक्षर कन्यां काष्टायां तेष्टीर्यै, कान् वा तव साधन
विघ्नभूतान् स्वग्निघ्नो "जेघ्नीर्यै" ? इत्यमुक्तो हृष्टियुक्तो भिक्षुन्वाच, 'राजन्,
प्रसन्नश्चेद्वितो दक्षिणामुख विदूर गत्वैकाकिनि शिशपातरौ समुलम्बितरियत
मृतमेकपुटपमिहानीय साहाय्य मे विदेधीयस्व । तन्निशम्य 'तथास्तु' इति
निजस्वीकृतिं देदीयमान मस्यसङ्गरो राजा दक्षिणां दिशमवलम्ब्य समुपात्त
प्रदीप्तचितालातलक्षितेन पथा गत्वा कथञ्चित् शिशपातग्मवाप्य चिताधूममलीम
सस्य भूतस्येव तस्य तरो स्कन्धे लग्नमान त शव समारुढतत्तरिद्धजरज्जु
भूमावपातयत् । पतितमात्र एव च स शवोऽकस्माद् व्यथित इवोच्च अकोकूर्यते
इति दयाल राजा जीवशङ्कया ततोऽवल्लस्य तदङ्गानि प्राग्राहीत् । तेन च शवोऽ
दृष्टासम् अजाहस्यत । एतेन राजा वतालाधिष्ठित त मत्वा कथमेव चाकल्पमे,

१ 'रीङ्गत्', 'गुणो यङ्लुको । २ न वरा' । ३ 'नीग्वशुर्लुग्व
सुभ्रसुक्ष्मपतपदस्क-दाम्' । ४ 'अच्छतेर्लिट्' । ५ 'यकि च', 'दीर्घोऽङ्कित' ।
६ 'अयङ् यि क्ति' । ७ 'वाश्च शब्दे' । ८ 'री गतिरेपणयो (रेपण
वृकशब्द) । ९-१० 'ईघ्राप्नो' । ११ 'नीग्वशु' । १२ 'अपजम' ।
१३ 'हन्तेर्हितायां यकि एनीमावो वाच्य' । १४ 'कुङ् शब्दे' 'न कवतेर्यकि'
कथतेरिति शपा निर्देशादादिकयोर्न ।

रयधि केवल विसृज्यस्व वर्द्धि ततो ययोपाय सर्वं सम्पादयिष्ये । मन्त्रिपुत्रेणत्य मुक्तो राजसुत अतोतोद्, समुपलब्धोपायश्च अमोमोत् ।

परेष्टुर्मन्त्रिपुत्रकृतमन्त्रणोऽश्वास्तु राजपुत्र प्रियार्थी मृगयात्याजेन स्वमन्त्रि रात्रिर्गत्य पुनस्तां दिशमुद्दिश्य स्वाश्वमशिश्वयत् । मध्येमागच्छोद्भवानूलविवचि तसैनिको मन्त्रिपुत्रैर्महाय सन् कलिहविषय प्राप । तत्र तौ राजसुतमन्त्रिपुत्रौ कर्णोत्पलमहीमृतो नगरे तस्य दन्तघाटकस्य भवनमन्विष्य तददूरे पञ्च प्रकस्या घर्षीयस्या योपितो गृह प्राविशताम् । तत्र प्रदत्ताम्बुयवसाधौ निमृतस्थलऽ- वस्थाप्यैकत्र स्थिते च राजपुत्रे मन्त्रिपुत्रो गृह्णां जगाम, 'अप्यग्न, सङ्ग्रामवर्धन दन्तघाटक जानासि ?' तदाकर्ण्य सा जरद्योपिजगाद, 'आम्, अह तस्य दुहितु पद्मावत्या धात्रीति सर्वं तत्परिहार सम्यग्वेदि । किन्तूपहतजनमिदानीमिद विभर्माति नाह तदन्तिक गन्तु जाहमि' । एतदाकर्ण्य स्वकीयोत्तरीयान्दिजेन तां सन्तोष्य मन्त्रिपुत्र पुनरब्रवीत्, 'मात, यवह प्राथय तद्गुप्त सम्पादास्म एसाहाय्य चर्कहि । दन्तघाटकसुता पद्मावतीं गत्वा त्वमेव वद 'यद्यो राजपुत्र सरसि गत्या जरीगृषयाऽदरीदश्यत् त्वदृष्टरीशयहरीभूतोऽप्तावत्र वरीवृतीति । किञ्च, यदा प्रमृष्येत् सरसि त्व प्रेमदृष्टया तम् अर्षवरी, हृदयेन च अर्षया, तदा प्रमृष्येत् स रमणीरूपत्वञ्जौगाधाऽनङ्गाधाऽगाधार्णवनिमग्नो निजजर्गद्वाम- प्यात्मतोष्टूरूपेण जाग्रहीति । स्वप्नाममाम्येन पद्मास्तरेऽपि मोमोर्ति' । कर्पूरा गुरुक्षीरादिशीतोपचारेणापि न शान्तिम् अधिजहमीति । अनुनेनीयमानोऽपि न किञ्चित् चक्षुरीति इति तस्य दशाया दादयती रथा सूचयितुमहमिहायाता । प्रणोनवीमि, तथाऽचिर चरीकृहि यन तव मयोगेन स्वयम् कामोऽपि त पास्य भ्यात्' इति । एतदाकर्ण्य दानवशीकृता सा वृद्धा पद्मावतीपार्श्वं गत्वा सजानन्तर एव कपूरलिप्तपाणिद्वयाहुलिचिह्नितोभयगण्डा, परिभवोद्विग्ना रदती प्रत्यावर्तत । पृष्टा च मती जगाद यदितो गत्वा गुप्त युष्मदागमन मया तम्यै निवदितम् तेन च तथा निभत्स्य द्वाभ्या पाणिभ्यामहमाहतेति जाहेति न तदहलिमुद्रा अद्यापि मदीयगण्डौ इति । तयैवमुक्ते सति नैराश्यविषण्ण त नृपात्मज महाप्राज्ञो

१ विचिर पृथग्भावे । २ हयं गतिकार्यो (कान्तिरिच्छा शोभा च) ।

३ वृज् धरणे । ४ गृधु अभिकर्त्तव्याम् । ५ गाष्ट प्रतिष्ठालिप्स्योपग्रन्थ च, अप्रत्यये, टाप् । ६ मुष्ठां मोहसमुष्णाययो, 'राज्ञोप', तियादीनामनार्थधातु कर्त्तव्य 'न भानुलोप आर्षधातुके' इत्यस्याप्रवृत्ति ।

मन्त्रिपुत्रो जनान्तिकमुवाच, 'मा विपादमार्धि वाऽधिर्जहति, मन्त्र रक्षत्या तया निर्भर्त्य अम्या वक्त्रे दशाङ्गुलीर्निपातयत्या सूचितं यद्वल्गुपचीया इमा दश रात्र्य सङ्गमानुचिता इति प्रतीदया । इत्थमाश्वासितराजसुतो मन्त्रिसुतश्च विपणित्रिक्रीतस्वाधिकृतकिञ्चित्स्वर्णोपलब्धधनेन वृद्धया महार्हं भोजनं साधयित्वा तया सहोभावमुज्जाताम् ।

अथो व्यतियापितदशदिनो मन्त्रिपुत्रो जिज्ञासार्थं पुनरपि वृद्धा पद्मावत्यन्तिकं प्रेषितवान् । मिष्टान्नपानादिलुब्धा सा तदनुरोधतः पुनः पद्मावत्या वासगृहमभ्युपेत्य तूर्णानि स्थितापि तदवस्थामपराधरूपेण गणयन्त्या तया सालक्षकाभिस्तिष्ठभिरङ्गुलिभिः उरस्यभिहता तदन्तिकादायाता । ताञ्चावलोक्य मन्त्रिसुतो राजसुतमब्रवीत् 'एव जातेऽपि मान्यधैतज्जागृहि विन्यस्तमालत्ताङ्गुलिमुद्राश्रयया तयेत्य सूचितं यत्तिस्रो निशा सरजस्काहमित्येता अपि प्रतीक्षया वेवोध्यन्ताम् इति । [इति यद्वल्गुगन्तप्रक्रिया]

'यद्गते मन्त्रिपुत्रस्ता वृद्धा पुनः पद्मावत्यै प्राहृणीत् । सा च तदानीं तन्मन्दिरमवाप्ता सम्मानपूर्वकं प्रीत्या सम्भोजिता पानलीलादिभिर्दिनं विनोदिता मातिशयम् अमुखायत । सायञ्च यावत्सा वृद्धा गृहं गन्तुं प्रियापार्थक्ये सुमनसायते तावत्तत्रत्यालोका भयानकं घटिर् अशब्दायत (नामधातुप्रक्रिया) यदलानाङ्गुष्ठो मत्तहस्ती जनान् मण्णन् धावतीति । तदा कथं पद्मावती वृद्धामेवमभाषत यद्वस्तिरुद्धमागणं तव गमनं माग्रतमसाम्प्रतम् । अतः पीठिकायाः समुपस्थाप्य वृद्धवाच्यद्वालग्नितरङ्गुका खाततः प्रक्षिपामि । एव गृहोद्यानं प्राप्य वृक्षममुमाख्यां पिलङ्गितादप्राकारां स्वगृहं गच्छ । एवमुक्त्वा सा चेटीभिर्गवाक्षेण ता वृद्धां रज्जुपीठिकया

१ 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यनुनासिकलोपम्याभीयत्नेनाभिद्वत्वात्त हलुर् । २ अज गतिषेणयो, यदन्ताद् यक्, अस्य यद्वल्गुक् नास्ति आधधातुक इति विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते एव व्यादेशः । यद्गो लुकापहारे तु विषयत्वाभावेन अजेर्ब्यधप्रपो' इत्यस्याप्रवृत्ते ।

(इति यद्वल्गुगन्तप्रक्रिया)

३ नामधातुप्रक्रिया ३

३ 'मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति ययङ् । ४ 'दृशादिभ्यो भुव्यच्येसोपबहल' । ५ शब्दवैरक्तलहाप्रकण्वमेधेभ्यः करणे' ।

सुताऽऽज्ञापितंश्चैरगवेपिभिरधिकारिभिर्निगृहीत तत्क्षणमेव नगराभ्यक्ष्यमममा नीत' । तैश्च दन्तघाटककन्याया निशि हृतेय मुक्तावली कुतो लब्धति पृष्ठो वषेण तापस' स राजपुत्रोऽधादीव् यन्महामिय मदीयेन गुरुणा प्रदत्तेति स एवैतद्विषये पृच्छयताम् । नशाकर्ण्य तदधिकारिणस्तमुपेत्य पप्रच्छुः, 'भगवन्, मुक्तावलीय कथं तव शिष्यहस्ते गता ?' तन्निशम्य स धूर्तो रहसि रहस्य तस्याभापत यत् पत्नी अहमरण्येषु सदैवेतस्ततो भ्राम्यन् देवादिहाद्य निशि श्मशानमार्शयिषम् । ञ्ण स्थितश्चेतस्तत' समागत योगिनीगणमहमपश्यम् । तमध्ये ण्का योगिनी समानीत कञ्चिद्राजपुत्र समुद्रादित्तद्दृष्टकमल भैरवायोपहारीकृतवती । ततो मधुपानोन्मत्ता सा मामवलोक्य विविधान् कामुकीभावानभिव्यजयन्ती, समु- ध्कृत्यती, अश्वस्यन्ती वडवेध मामुपगत्य जपतो मेऽक्षमालिका मत्तोऽपाजिर्हीर्यते त्यतिक्रुद्धेन मया सा जघनस्थले मन्त्रप्रज्वालितायमशूलेनाङ्किता, तस्या कण्ठान्मयेय मुक्तावली चाहतेति तापसानहा सा मम विक्रेया वर्तते ।

एतन्निशम्य पुराभ्यक्षो गत्वा सर्वं तद्गृहं व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि च तदानी- मेकामासवनितां दन्तघाटकसुताजघनस्थलमवलोकयितुं प्रेषितवान् । परावतिता याश्च तस्या मुखात्मस्थ तज्ज्ञारवाऽ'नयैव डाकिन्या मदीय सुतो प्रस्त' इति समुत्पन्नमतिर्मन्त्रिपुत्रतपस्विन समीपे स्वयमेव गत्वा पृष्ट्वा च तत्क्षयनेन सुता- त्रियुक्तिदुःखोद्वाप्यमाणाश्चक्षुभ्यां पितृभ्यां शोच्यमानामपि पद्मावतीं पुराधिर- वासयत् । सा चैव निवासिताऽप्यटव्या वतमाना तत्सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतमुपाय सम्भाष्य प्राणाश्च जहाविति दिनान्ते परित्यक्तापस शिष्यवर्षी मन्त्रिपुत्रवृषा र्मजौ समारूढाश्चौ मार्गं शोचन्तीं तामुपेत्य समाश्वासनपूर्वकं तुरगे समारोप्य स्वराट्ठे नीतवन्तौ । तत्र च तथा निवृत्तो राजसुत' मसुख तस्यौ । दन्तघाटकस्तु व्यतिकरेणैतेनारण्ये स्वसुतां श्वापदाशिता मत्वा यवीयांसमपि त ज्यौपयता, द्वीयांसमपि तन्मृत्यु नेदैयता, प्रतिविनश्च कन्यावियोगजन्यदुःखं द्रार्पयता महता शोकन र्थपादि, तद्भार्या च तम-वगमत् ।

१ श्रयतेर्लुङ् । २ 'अश्वभोर०' 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । ३ 'वाष्पो धम्यामुद्रमने' । ४ वृद्ध कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टपद्मावे 'वृद्धस्य च' इति ज्यादश । ५ अन्तिक कुर्वतेत्यर्थे णाविष्टपद्मावे 'अन्तिकरादयो न दसाधौ' । ६ 'प्रिय- म्भिरस्फिर०' इति दीर्घस्य द्रापादश । ७ 'चिन्ते पद' ।

आग्यातैत्तक्यो वैतालो नृपमग्रवीत्, 'स्व हि बुद्धिमता श्रेष्ठ' पुरण इति दम्पत्योरनयोर्मरणे किं मन्त्रिपुत्रोऽपराध्यति राजपुत्रो वा तत्र हतुरताहो पद्मा चत्यास्तत्र वर्ततेऽपराध इति सशय मेऽपनयस्व । जानानोऽपि यदि तत्त्वं स्व न वदिव्यसि तदा शिरस्ते शतधा स्फुटिष्यति' ।

एवमुक्तवन्त त त्रिविक्रमसेनो वैताल जानान शपभियैवमवोचत्, 'योगेश्वर, न किमप्यत्र दुर्विनेय वर्तते, नापि चान्यतमस्यापि तेषां त्रयाणामत्र वर्तते पातकमपि तु राजा कर्णोत्पल एवात्रापराध्यति । यतो हि प्रभुकार्यं कुर्यं न्मन्त्रिपुत्रो नाग्रासर्त्रायत । पद्मावती-राजपुत्रौ च कामशराग्निना सन्तापिताविति स्वायसाधनोद्यतोऽविचारार्हं निर्दोषौ । राजा कर्णोत्पलस्तु धूर्तचरितेऽङ्गिताद्य जानानो नीम्यनभिज्ञ इति निजप्रजाना तत्त्वगतिमनवगत्य निविचार यत्पद्मावतीं निरवासयत्तेन न सोऽपराधभागिति निविचिकित्सम्' ।

नृपमुखादेव समीचीनमुत्तरमाकर्ण्य तरुणमेव नृपस्कन्धादुत्तीर्णं स वैतालो वै तालोरपनत्पतन्निभिशालोद्धूतशाल-सनसैनायमान-मदागतिना महाप्रत-क्योऽपरिलक्षितश्च क्वापीयाय ।

एवम-तर्हिते वैताले पुनरपि भूपतिरमुमन्वेपिपिपुस्तच्छिद्रापापादपातकमा जगाम । यावच्च स चितालोकवशात्तत्रावलोकयति तावत्पूर्ववदव भूतले पतित कुवन्त शवमवालुलोके इति शशान्तभूतं त वैताल पुनरपि भूपो यदा निजस्कन्धे समारोप्य तूर्णीं जवाहन्तु प्रवृत्ते तदा स वैताल स्कन्धाद्भ्रूयस्त नृपमग्रवीत्, 'रानक्षेव गच्छन् त्व महान्त क्लेशमनुभवसीति तव मनोविनोदायाप्यश्रमापनो दाय च कथामेतां त्वा कथयामि—

'आसीत् कलि-दनन्दिनीकूले ब्रह्मस्थलनामको ग्राम । तत्रामिस्वामीनामक एक श्रोत्रियो ब्राह्मणो न्यवसत् । अपुत्र स पुत्रीयैक्षपि पुत्रीयैक्षन्तेवामिन सुम न्तुष्ट स्वमन्त्रिकायामवावप्रायाम्, अग्रार्सादीयत् । सन्ततिकाम्यैत तस्य कालक्रमे

१ 'गाङ्गुटादिभ्य'—इति द्विस्वम् । २ 'सत्रकक्षकष्ट०' इति सत्रशब्दात् पापार्थे क्यङ् । ३ मन-मन शब्दादव्यक्तानुकरणं डाचि, 'लोहितादिडाग्भ्य क्यप्', 'वा क्यप्' इति वैभाषिकस्तङ् । ४ 'सुप आत्मन क्यच्' । ५ 'उपमा नादाचार' । ६ 'अधिकरणाच्चेति क्यङ्भ्यम्' । ७ 'काम्यश्च' इति काम्यच् प्रत्ययान्ताच्छृङ्प्रत्ययः ।

णातिसुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽजनि या स्वालौकिकसौन्दर्याधरीकृतविधिपूर्वं विनिर्मितसृष्टिर्योयने, योयनेऽसौपम्योयत । सज्जातप्यातिनि च तदभूतपूर्वसौन्दर्ययशसि विशि दिशि, कान्यकुब्जतस्तप्रायाता सर्वगुणसम्पन्नास्त्रयो ब्राह्मण पुत्रास्ताम् श्रीदीर्यन् । किन्वेकस्मै प्रदानेन शोपाचारमहत्या मा कुर्वीयातामिति भीतोऽग्निस्यामी न कर्मचिदपि तेषु योयनसौन्दर्योदयां दयाञ्चक मन्दारवतीम् इत्यधिवाहितायामेव स्थिताया तस्यां तत्र ते त्रयो ब्राह्मणा अपि तद्वक्त्रचन्द्रा सक्तचकोरदृष्टयो न्यवसन् ।

अतर्कितघटनासघटनपटीयान् किन्तु विधिर्हि बलीयान् । अस्पृष्य च बलन क्लीबमौतोऽपि ओजयते । घालिशोऽपि विद्वेस्यते । दरिद्रदृष्टि राजानर्ति । अपमेव च सर्वनाशकीनाशापाशबद्धमपि विप्रेषयति । तिर्यञ्च सध्यायति । सध्याञ्च तिर्येयति । दरिद्र श्रययति श्रीमन्तञ्च दरिद्रयति । अस्पृष्य बलेन सुदिनमपि दुर्दिनायते दुर्दिन सुदिनायते । वीतरागतयाऽपरिगणितशीतवातातप, आत्मविकाशापसारि ताज्ञानध्यानस्त्रान्त तपस्यन् अप्येतत्प्रेरितो जनो दुजन इय कामिनीकाञ्चन कामनाकृष्ट कथयते । त्रलोषयनाधानामपि नाथोऽय स्वहन्तोपात्तनाथ नाथ हरिमिव प्राणिमात्र ययेच्छ चालयति, उत्थापयति, उपवेशयतीति कश्चिदिह कथति^१ इतर कृणति अपरो रामायते अन्यो रावणायते । अतस्तद्विवशीकृता मन्दारवत्यपि समुत्पन्नामददाहज्वरेण पञ्चत्वमगात् । एतेन तच्छोकविह्वलास्ते ब्राह्मणपुत्रास्तद्वान्धवं सम श्मशान नीत्वा परासु ता स्वाभिलाषाभि सह मस्मसाञ्चकु । एकतमञ्च तेषां विहितमटिकः, कृततद्भस्मशय्योऽयाचितोपलब्ध

१ युवतीनां समूहे मपक्षीवाचरदित्यय, 'कर्तु क्यङ्सलोपध' इति क्यङि विवाहजन्यसम्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वात् 'क्यङ्सानिनोश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः । २ ऊढा विवाहितामच्छन् । ३ 'आचारोऽधगत्सलीषः' इति क्तिप् । ४ ओजस्वी इवाचरति इति विग्रह कर्तुं 'क्यङ्सलोपध' इति क्यङ्स च ओजसोऽप्सरस—इति नित्यम् । ५ 'कर्तु क्यङ्सलोपध', इति क्यङि, 'न क्ये' इति नान्तस्यैव पदम्यात् नस्य राव न । ६ 'राजा' इवाचरति, 'अनुनासिकस्य किमल्लो क्विति' । ७ पाश विमुञ्चति 'सत्यापपाशः' । ८ सध्याञ्च करोति । ९ तिर्यञ्च करोति । १० श्रीमन्त करोति । ११ दरिद्र करोति । १२ 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' । १३ 'कथय क्रमणे' । १४ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्तिप्' । १५. क्तु क्यङ्सलोपध' ।

भक्षणेन प्राणिनिपत् । द्वितीयश्च तदस्थोन्युपादाय भारीरर्थी ययौ । तृतीयश्च शिरो मुण्डयित्वा सञ्जीवैरयमाण शूद्राश्च प्रतयन् देशादेशान्तरभ्रमणप्रसङ्गेनैकै करिम्न ग्रामे कस्यचिद्विप्रस्यातिथिर्वभूव । तस्य गृहे द्विजपत्नी यदा भोजन परिपचन्ती आसीत्तदा क्षीरैश्चैस्तत्सुतो रोदितु भावर्ततेति मृदा सान्त्वयमानोऽपि न स यदा व्यरसीत्तदा गृहीतवाहुगृहिणी त ज्वलद्ग्नौ प्राक्षिपदिति क्षिप्तमात्र एव स मृद्वहो बालको भस्मीभावमभजत् । एतदवलोक्य समुपजातरोमाश्च स तापसा तिथिरचितयद् यदह ग्रहरात्रमवेशमनि प्रविष्टोऽस्मीति मूर्तं कित्तिवपमिवेदमी यमन्मधुना मधुना समृक्त विपमिवात्र नाहम् अर्थनायामि । तृपादितोऽपि च नाग्राहम् उदन्यामि । एव चिन्तयित्वा ततः प्रतिष्ठमान त प्राधुनिक गृहस्थ प्रोवाच, 'भगवन्, अकृतभोजनो भवान् मद्भवनतो मा दयंताम्, मार्दयता सर्वं निजासन्तोषकारणञ्चेति' । तदाकर्ण्य तत्पत्नी-बालक-व्यतिकरमुत्तवन्त गृहस्थ पुनरबोचत् यद् यद्येतदेव कारणं तदा जपसिद्धस्य मम मन्त्रस्य मृतसञ्जीवनी-शक्तिं त्वमधुना पश्य । एवमुक्त्वा मन्त्रपुस्तिकामनुधाच्याभिमन्त्रितां धूलिं तद्भस्मनि चिन्नेपेति तद्रूप एव बालकस्तस्माज्जीवन्नुत्तस्थौ । एतेन परां निवृत्ति मवासो विप्रतापमस्तत्र युभुजे । गृहस्थोऽपि च ता पुस्तिकां नागद-तेऽवस्थाप्य भुक्त्वा पीत्वाऽशयिष्ट ।

तत्पुस्तिकामन्त्रस्यैवभूतातिचमत्कारकप्रभावेणातिविस्मितो विप्रो गृहपती सुप्ते सति, प्रियाजीवितार्थी, गृहीतनपुस्तिकस्ततो निर्गत्यातन् दग्धतप्त्रियश्मशान-स्थलमवाप । गत्वा च तत्र तत्कालं त पुरुषमबालुलोके यश्च गङ्गाभसि मन्दार-वत्यस्थीनि क्षेप्तु गङ्गा गत आसीत् । ततस्तत्कालं तत्र हृतमटिकं तद्भस्मन उपरि शयान, गङ्गात परावर्तितं चेत्यमुभौ स जगाद यदहमात्ममन्त्रशक्त्या काता भस्मतो जीवन्तीमुत्थापयामीति मटिकैपापास्यताम् सुवाद्वापनरसमिति । एव निरर्थन्यात्तावपास्य मटिकाञ्च निर्लोक्य समुद्रादितपुस्तको विप्रपुत्रस्तन्मन्त्रेण धूलिमभिमन्य भस्मनि प्राक्षिपदिति जीवती मन्दारवती प्रतप्तकाञ्चनवर्णाभा,

१ उभौ साम्यासस्य । २ 'मुण्डमिश्र०' इति शिघ्र । ३ 'पुच्छभाण्डची वराणिह' चीकरादर्जने परिधाने च' । ४ 'प्रताद्भोजनतन्निश्चयो' । ५ 'अश्च क्षीर०' इत्यनेन 'क्षीरलवणयोर्लालायायाम्' इति सदकारेण क्यच्यमुगागम । ६ 'अशनायोदन्यपनाया धुमुक्षापिपासागर्धेषु' । ७ दय दानगतिरक्षणादिसादा-नेषु, इत्यस्मादोद् (मा गम इति भावः) । ८ माम् जाचष्टाम् ।

कौमुदी-कथाकल्लोलिनी

णातिसुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽजनि या स्वाँ
विनिर्मितसृष्टिर्यौघने, यौघनेऽसंपन्नोयत । सज्जान
र्ययशसि दिशि दिशि, कान्यकुब्जतस्तत्रायाना
पुत्रास्ताम् औढीयेन् । किन्त्येकस्मै प्रदानेन श-
भीतोऽग्निस्वामी न कस्मैचिदपि तेषु यौघनसौ-
इत्यविवाहितायामेव स्थितायां तस्या तत्र ते
सक्तचकोरदृष्टयो न्यवसन् ।

अतर्कितघटनासघटनपटीयान् किन्तु ि
कलीवमौनोऽपि ओजायते । यालिशोऽपि विट्ट-
सर्वनाशकीनाशपाशवद्धमपि विपैरायति ।
यति । दरिद्र श्रययति श्रीमन्तश्च दरिद्रय-
दुर्दिन मुदिनायते । धीतरागतयाऽपरिग-
ताज्ञानघ्नान्तस्वान्त तपस्यन् अप्येत-
कामनाकृष्ट कैशायते । त्रैलोक्यनाधार-
हरिमिव प्राणिमात्र यथेच्छ चालयति
कसति^{११} इतर कृण्वति अपरो रामा-
मन्दारवत्यपि समुत्पन्नम् ददाहज्वरेण
प्राज्ञणपुत्रान्तद्धान्धवै सम रमशान
भस्मसाब्जम् । एकतमश्च तेषां विहित

१ युवतीनां समूहे सपत्नीवाचर-
विवाहजन्यभस्कारविशेषनिमित्तकेन । ५
'क्यह्मानिनीश्च' इत्यस्याप्रवृत्ति । ७
रेऽवगल्भकलीष०' इति क्तिप् । ४
क्यह्स्लोपध्व' इति क्यह् स च ओज-
क्यह्स्लोपध्व', इति क्यहि, 'न क्ये ८
६ 'राजा' इवाचरति, 'अनुनासिकस्य
'सत्यापपाश०' । ८ सध्वश्च करोति ।
करोति । ११ दरिद्र करोति । १२
क्रमणे' । १४ 'वर्षप्रातिपदिकेभ्य' क्तिप्

तेति तथा धावित्वा तत्पादयोर्गृहीत । निजपत्नीं तत्रावलोक्य भीताय च तस्मै
तत्पत्नीं पितृभ्या प्राग्वर्णितं सर्वं न्यवेदयत् । ततस्तथा सह निर्भय आशुरशरण
प्रविष्टो हृष्टा हृष्टाभ्या आशुराभ्या समभिनन्दितश्च रत्नावल्या सह आशुरश्रिय
मुज्जानो यथासुख कतिपयदिनान्यास्त ।

एव आशुरवेशमनि ससुख निवसन्नपि स चैकदा निशीथेऽङ्गसुप्ता स्वभार्या
निहत्यापद्धततदाभग्नो भुर्रणितनिजनृशसपाशववृत्तिरलक्षितो निजहृदयमसौपीत् ।

एव पुरया पापा । यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे प्रेम्णा संपर्यन्ति तामे-
वार्यान्धा समर्यन्तीति यथाभिलषितं क्रौर्यं चेकौयिष्यिषयो नृशसा पुरुषा
प्रशसास्पदं कथं मन्येरन् ।

इति कौमुदीक्याकण्ठोलिन्यां कण्ठानिर्देशेऽष्टम कण्ठोल ।



१ भुरण धारणपोषणयो । २ मपर पूजायाम् । ३ अरर धाराकमणि ।

४ करोतेर्यङन्तात्मन् ताण्यन्तास्स तादुप्रत्ययः ।

(इति कण्ठवादम्)

सम्पत्तिसन्ततिरसम्भूयसीत् । वार्धके तस्य धनदत्तो नाम पुत्रोऽजनि । उपरते च पितरि स युवा द्यूतादिव्यसनासक्तो विगतधनो दौर्गत्य गतः परित्यक्तनिर्देशो देशान्तराणि भ्रमिषु निर्यान् चन्दनपुरनाम्नि नगरेऽशनार्थं एकस्य वणिजो गृहमविशत् । स च वणिक् युवानमेनमवलोक्य पृष्ठान्वयादि कुलीनमवगात्थ कृततत्सरकारः स्वगृहेऽवस्थाप्य विविधालङ्कारैरुपसृतां सुसम्पत्तिं च रत्नावलीनाम्नीं निजकन्यां ददौ ।

अथ गतेषु केषुचिद्दिनेषु सुरविस्मृतदुर्गतिर्धनदत्तो वल्गूय^१त्या नवोदयावध्वा श्वशुरगृहकृतवसतिरपि व्यसनोन्मुखः सत्सुतैकसन्तानमवशः श्वशुरकथमप्यनुमान्यैकया वृद्धया स्त्रिया सहात्मना तृतीयो रत्नावलीमावाय तद्देशाप्प्रस्थितवान् । गच्छन् सोऽटप्यामेकस्याम्, मुक्ततस्करभयो भार्याभरणान्यादायार्थार्थी गुणवतीमपि भार्यां जिघांसुस्तया वृद्धस्त्रिया सहैकस्मिन् गतः तां निश्चिप्य सतो गन्तुमचिन्तितमर्तुरण्यत् । एव क्षिप्येत् तत्र तिरैस्यति तस्मिन् वृद्धा तु व्यपद्यत किन्तु लतागुदमादिजालपतिता रत्नावली प्राणैर्न व्ययुज्यतेति विगतपुं केषुचिच्छणेषु आयुषः शेषतया सा तस्माद्गतादुत्थाय समवलम्बिततृणगुल्मादिविपत्ताङ्गी, करुण क्रोशन्ती, पदे पदे पन्थानञ्च पृच्छन्ती पितुः पार्श्वं प्राप । अक्स्मात्तत्र तथाभूतामागतामालोक्य पितृभ्यां ससम्भ्रमं पृष्ट्वा रुदती सा साध्वी एवमभाषत यन्मार्गं वयं चौरैरुण्ठिता । अहञ्च तैर्गर्ते निपातितापि न मृतेति कारुणिकनेकेन पयिकेन गतादुद्धृता दैवादिहायाता । तदाकर्ण्य नितराः द्रवैस्स्य^२तौ तस्मिन् तामाश्रास्य समुचित भिषज्यन्तौ सातिशयम् अभिषिञ्ज्यताम् इति कतिपयैरेवाहोमि सा पूववद्वयं शीरैस्यत्, वियुक्तमर्तुसल्लसच्चित्ता च पितृवशमनि तस्यौ ।

व्यतीतेषु केषुचिद्विसेषु स्वदेशमागतो धनदत्तो द्यूतक्षपिततद्वित्तो व्यचितयत् यच्छ्वशुरवशम गत्वा रत्नावलीं गृहस्थिताञ्चोक्त्वा श्वशुरात्पुनः किञ्चिद्वनमानेतुं तं वनीवञ्चानि । एव स हृदये कृत्वा समवाप्तश्वशुरवशमा दूरात् स्वभार्याऽदृश्य-

१ सम्भूयसः प्रभूतभावे । २ 'वस्त्रात्समाच्छादनं' णिच् । ३ वल्गुः पूजामाधुर्ययोः । ४ सुरणः त्वरायाम् । ५ तिरस् अन्तर्धौ । ६ द्रवस् परितापपरिचरणयोः । ७ भिषज् चिकित्सायाम् । ८ भिषण् उपसेवायाम् । ९ उरस् वलार्थः ।

तेति तथा धावित्वा तत्पादयोगृहीत । निजपत्नी तन्नावलोक्य भीताय च तस्मै
तत्पत्नी पितृभ्या प्राग्वणित्त सर्वं न्यवेदयत् । ततस्तथा सह निभय आशुरशरण
प्रविष्टो दृष्ट्वा हृष्टाभ्या आशुराभ्यां समभिनन्दितश्च रत्नावल्या सह आशुरश्रिय
मुञ्जानो यथासुख कतिपयदिनान्यास्त ।

एव आशुरवेशमनि ससुख निवसन्नपि स चेकदा निशीथेऽङ्कसुप्ता स्वभार्या
निहत्यापहततदाभरणो भुरङ्गितनिजनृशसपाशववृत्तिरलङ्घितो निजशयमसैपीत् ।

एव पुरुषा पापा । यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे प्रेम्णा संपर्यन्ति तामे
वार्यान्धा समर्यन्तीति यथाभिलषित क्रौर्यं चेकोयिष्यिषवो नृशसाः पुरुषा
प्रशसास्पद कथ मन्येरन् ।

इति कौमुदीक्याकल्लोलिन्या कण्ड्वानिर्देशेऽष्टमः कल्लोलः ।



१ भुरङ्ग धारणपोषणयोः । २ मपर पूजायाम् । ३ अरर आराकमणि ।

४ करोतेर्यङन्तास्स ताण्य तास्स तादुप्रत्ययः ।

(इति कण्ड्वादयः)

पद-वाच्य-लकारार्थनिर्देशात्मको नवमः कल्लोलः

एव पुद्गोपदशिनीमाग्यायिकामाख्याय तूष्णीकाम् आमानीयां सारिकायां
राजपुत्र स्वपत्न्यं पोषयितुं शुक्राय अतिष्ठत इति तथा
प्रियापार्थक्ये विप्रवेदमानो राजसुते तिष्ठमानः शुक्रशकुनिरिव बभूव
(आत्मनेपदप्रक्रिया) प्राकर्मत—

अस्त्येका हपवती नाम नगरी । तत्र घट्टकादीश्वरस्य धर्मदत्तायवणिनो
यसुदत्ताभिधानयातिरूपमम्पत्त्या, प्राणेश्वरोऽप्यधिकप्रियया सुतया धर्भूवे । तां
च तेन ममानाय रूपयौवनमम्पत्तये, ताम्रलिप्स्या कृतवमत्तये, समुद्रवत्पाय
दत्त्वा निरतिपाय वन्यापितृस्थानुत्थसुतम् अनुवभूवे ।

एकदा पितृघेश्मनि कृतवमति, पत्यौ स्ववेश्मस्थे मति, दूरात् तत्रायात
कश्चिद् युवान दृष्ट्वा दुर्निवारमारमोहिता, सखीसाहाय्यानायित तं प्रच्छन्न
कामुक सा व्यस्यभजत । तदाप्रमृति च तदेकासक्तमानसा रहसि प्रतिनिशम्
अरस्त ।

अथ गणरात्रापगमे स्वदेशतस्तस्या पतिस्तत्रानुग्रीके इति प्रमुदितमानसा
तन्माता नक्त कृतमण्डनां ता तच्चिजपतिसमीपं प्रेषितवती । किन्तु यसुदत्ताया
अन्यामक्तमानसत्वात्तत्रैकत्र रहसिं वर्तमानावपि न तां व्यस्यहसतां नापि च
व्यस्यजल्पताम् । एवमेकत्र वर्तमानयोरपि पट्त्रिंशत्सङ्ख्याङ्कयोरिव विरुद्ध
दिग्भुजसम्मुखीनयोस्तयो, पतिमाक्षिप्येऽपि जार निष्यायन्त्यास्तस्या अप्य
परिश्रान्त पतिरभ्यशक्षिष्टे ।

आत्मनेपदप्रक्रिया

१ अनुदासद्वित आत्मनेपदम् । २ 'प्रकाशनस्येयाप्ययोध,' इति प्रकाशने
तत् । ३ विभाषा विप्रलापे । ४ 'प्रकाशनस्येयाप्ययोध' तिष्ठन्त्यऽस्मिन्
जना विवादपदनिर्णयायमिति स्थेयो विवादपदनिर्णेतो अथवा तिष्ठति विधायति
विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुल्यं अधिकरणे 'अचो यत्' । 'स्थेयो विवाद
स्यानस्य निर्णेतरी पुरोहिते' इति मेदिनी । अतो राजसुत निर्णेतृत्वेनाश्रयस्त्रियथ ।
५ प्रोवाभ्यां समर्थाभ्याम् । ६ भावकर्मणो । ७ 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' ।
८ प्रतिषेधे हतादीनामुपसह्यानम् । ९ द्विरवादात्मनेपदम् ।

मुक्त पीत-सुतेष्वथ सर्वेषु, निशि सन्धि भित्त्वा चौर्याय क्रममाण
कश्चिच्छङ्कमणश्चौरो चामगृहाभ्यन्तरे न्यविक्षत । तत्कालमेव च तम् अजा
नाना वणिक्सुता निजजारकृतमङ्केता, मङ्गतिस्थानम् उपतिष्ठमानं मार्गेण
निकेतनासिभृत प्रास्थित । एतेन विघ्नितेच्छश्चौरो व्यचिन्तयत् यद्येपामाभर
णाना कृतेऽहमत्र प्रविष्टस्तैराभरणैर्युक्तैषा निदीये निर्वाजितेति निरूपयामि
तामस्त्वैषा त्रिमेधत्येतदनुजिज्ञामन् स चौरौ गृहाग्निर्गत्यालक्षितस्तद्वृत्तदृष्टि,
ससङ्केतसङ्गीयुतां वणिक्सुता ताम् अनुसमार । सा च समवासमङ्केतस्थानोद्याना,
स्वकामुक् वृक्षं लभ्यमान रात्रौ सङ्केतस्थानागत नगररक्षिभिश्चौरमुद्धयोद्भयमान
पाशकण्ठ गतासु समवलोक्य विह्वलोद्भ्रान्ता स्वोर स्थलम् आर्द्राणा 'हा !
हतास्मि', इति धिलपन्ती भूमौ निपपात । क्षणानन्तर तरोश्च तमथ गतासु
निजजारमवतार्य अङ्गरागेण पुष्पैश्चालङ्कृत्य रागशोकान्धमानसा सा निःसश
तन्मुग्धमुन्नमय्य यावन् निस्ते तावद्वेतालाधिष्ठित म परपुरपो दन्तैस्तस्या
नामिकां चिच्छिद् इति मयथाऽतिविह्वला सा तस्मादपासमार ।

एव विनसोऽपि सा त्रिस्त्रिंसासुरसौ स्यादिति बुद्ध्या पुनस्त निपुण
समपश्यत् किंतु घीतघैताल, निश्चेष्ट, मृतमेव तमवलोक्य भीता परिभूता च
सा रदती तस्माच्चाल । एतत्सर्वं परिच्छिन्नोऽवलोक्य किमेतया कृतमिति चौरौ
ऽचिच्छिरीयत, किमत परमिय कुर्यादिति द्रष्टु "जिज्ञासमानश्च कौतुकाद् दूरतश्च
ता भूयोऽनुजगाम ।

इत सा स्वरिणी तस्मादागत्य सुसंस्थितभक्त स्वक गृह प्रविश्य स्वकृत
सर्वम् अर्पणानाना प्रोक्ष रदती पतिमेवम् उदायत^१ यद्धर्तृरूप "गुरुर्य नामि
काच्छब्देन माम् अर्च्यकृत । एव मुहुर्मुहुः स्व पतिम् अपर्वदमानाया मन्दन्या

- १ 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति मर्गे (उत्साह) तद् । २ 'नेर्विश' ।
३ अनुपमगाऽऽ । ४ उपादेवपूजासगतिकरणमित्रकरणपयित्विति वाच्यम् ।
५ 'समवप्रविभ्य स्थ' । ६ 'सेधतेर्गती' इति पञ्चमाच । ७ हाशुम्भृष्टां
सन इति प्राप्तस्तद् नानोर्द्ध' इत्यनेन निषिध्यते । ८ आहो यमहन ।
९ विगतया नामिन्मयोपलक्षितेत्यथादिह यंत्रणययोरभावः । अत एव 'विनमा
हतयान्धवा' इति भट्टि । १० सम्पूर्वकात् 'अतिधुरशिभ्यधेति वचभ्यम्' ।
११ 'हाशुम्भृष्टां सन' । १२ 'अपह्वे ज्ञ' । १३ 'यमो गन्धने' । १४ 'अधे
प्रसहने' । १५ 'विमापोपपदेन प्रतीयमाने' ।

स्तस्या सभृणाना, सर्वे तत्परिवारिका परिजनाश्च प्राप्तुंभ्यन्त । तत्पिता चायाद्रनामिका तामवलोक्यातिरुद्धस्तत्पतिं भार्याद्रोहिण सैमवेदिष्ट इति सकौर्यं तमतीतवत् । तथाभिहन्यमानोऽपि न किंतु स मूकवत् किञ्चिदपि समं हृत ।

एतत्सर्वमवलोक्य ततोऽपसृते चौरैः, कोलाहलेन चावसिताया तस्या निशि, आक्रममाणे च तमोऽपहेऽहस्करे आस्थानमण्डपमभ्यमाक्रीमति च भूमृति, तेन वणिजा द्विजनासिकया सुतया सह निजजामाता न्यायालयं गीत । राजा च सर्वं तच्छ्रुत्वा तत्त्व नयमान, तेन स्वदारद्रोहिणश्चैन वणिक्सुत सर्जानानो न्यकृतसद्वचा कृततद्वधविशसिर्हन्तु प्रतिजज्ञे । परेद्यवि मद्दिष्टिभघोष वधभुव नीयमाने तद्वणिक्सुते स चौरौ राजपुरुषानागत्य प्रोवाच—‘निरपराधमिम मा भषन्त आदसत । यथा चैतद्वृत्त, सत्यमह तत् सविदे । मां राजाग्रे नयन्तां सर्वमह तत्र उपवदित्ये । इत्थ राजाग्र नीतो घृताभय स चौर आमूलास्त्वं वृत्तान्तं राने न्यवदयत् । अग्रवीक्ष यज्ञ मदीय प्रत्ययश्चेत्तद्वाऽद्यापि तच्छ्रवस्या स्येऽस्या सा नासा दृश्यताम् । एवमाकर्ण्य प्रेषितप्रेष्यमुखेभ्यो राजा सर्वं तथैव तदवगत्य वणिक्पुत्रबन्ध निर्वास्यत । दुष्टाश्च ताम् उदैकुर्वाण, तस्या कर्णावपि च कृतयित्वा, देशान् निर्वास्यत तत्पितुश्च दण्ड धनेन उदेनयत । चौर प्रति चातीव तुष्ट पुराभ्यक्ष विधाय उपनयत । एतेनेध समायात यस्त्वकीयदुर्वृत्तिं दुराग्रहाग्रहिला महिला निसर्गैवैव शठा भवति । नीतावुशनसमपि व्यतिर्च्छन्ति, कौन्तिल्ये कौन्तिल्यमप्यतिक्रामति । निजप्रेमपाशैराकृष्य पुरुषान् व्यतिर्हन्ति, स्वकटाक्षस्रग्धरनिष्पैरव पुरुषद्वय व्यतिलुनते । अधरपयोधरमूह्यनैव जीवन

१ अतिश्रु० । २ अजागरु । ३ ‘विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसृत्यानम्’ । ४ ‘निसमुपविभ्यो ह्’ । ५ ‘आह उद्गमने’ । ६ ‘ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्’ तेनेह न तद् । ७ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इति ज्ञाने तद् । ८ ‘सम्प्रतिभ्यामनाध्याने’ । ९ ‘हन सिच्’ इति कित्त्वेऽनुनासिकलोपः । १० विदिप्रच्छ० । ११ ‘भासनो पसम्भापा०’ उपमन्त्रणे तद् । १२ ‘उपसर्गादस्यत्पूषोर्वेति वाच्यम्’ । १३ ‘गन्धनावक्षेपण०’-अवक्षेपणे (भस्मने) तद् । १४ ‘अस्यतिवक्ति०’, ‘अस्यतेस्थुक्’, ‘उपसर्गादस्यत्पूषो’ । १५ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इत्युत्सञ्जन (उत्क्षेपे) तद् । १६ ‘सम्माननोत्सञ्जन०’ इत्यादिना मृतौ तद् । १७-१८ ‘न गतिर्हिसार्थेभ्य’ । १९ ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ ।

परिकीर्णते^१ । महतोऽपि धनुर्धारिण कुसुमशरशरैरेव पराजयन्ते । परिणाम जानाना अपि परपुरुषान् उपैतिष्ठन्ते । शैशवादेव प्रतारणे शिक्षन्ते^२ । यौवनेऽने कान् गर्धयन्ते । प्रतिज्ञातमनुक्षण मिथ्या कारयते । मनोरमा अपीमा दृष्ट्वा को न विकुङ्कते । तथापि विश्वस्तस्यानुरक्तस्य वधाय चेमास्तद्दृष्टदयपटल एव निजशस्त्र सच्छुर्वते । आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थं तु यत्किमपि एतां सङ्गिरताम् पर योपित-पापा इति सवित्तिशीला सर्व एव सविद्वते^३ ।

पुरुषस्तु योपिदनुपातेन स्वल्पमेव सन्मार्गम् वृत्तते^४ । कुलीनो हि स शैशवे स्वभावतः सच्छिद्युषु सक्रीडते^५ । कौमारे ब्रह्मचर्यपरायणो गुरुभ्यो विद्याम् आदत्ते^६ । ततो गृहस्थमाश्रित्य सत्सन्तत्या एदिधिर्माणो निजकुलवशानु रूपां भार्याम् उपैयच्छते इति न स कदापि परल्लना प्रकुङ्कते । पाताल तलस्पर्शिनि श्वेत्तलस्पर्शिनि पयोधौ वा यथासमय परार्थं पतित्वा भौतिक क्षणभङ्गुर शरीरं प्रकुङ्कते । यथाशक्तिजीवनपर्यन्तं हरि-गुरु-जनम् उपैकुङ्कते । स्व यज्ञ कारयमाण सत्पात्रविभ्रेभ्य कोटिशो घटोद्गीरष्टापदसुसज्जितशफट्फणा गा सयच्छते^७ । अद्वैततत्त्व समुद्रं मुक्तावुत्तिष्ठते^८ । शरणसमागतसपत्नान् अधिपुङ्गवे^९ । दुःस्मिन् उपैवदते । अन्यायञ्च अपैवदते ।

पुत्रमुभयपक्षे प्रत्यक्षे न्यायदक्षो भवानेव सिद्धान्तपक्ष निर्णयस्व । एतावदुक्त्वा क्षीणेन्द्रशापं शुक्र चित्ररथाभिधो दिव्यरथाधिष्ठितो दिव्यरूपो गन्धर्वो यभूव । सारिका चापि तत्काल क्षीणशापा तिलोत्तमा अप्सरा भूत्वा दिवमुत्पेदे ।

१ 'परिभ्यवेभ्य क्रिय' । २ 'विपराभ्यां जे' । ३ 'उपादेवपूजा सगतिकरण' । ४ 'शिष्येतिज्ञासायाम्' । ५ 'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' । ६ 'मिथ्योपपदान कृणोऽभ्यासे' । ७ 'अकर्मकाश्च' । ८ 'सम क्षुब्ध' । ९ 'सम प्रतिज्ञाने' । १० 'विदिप्रच्छि' । ११ 'वेत्तेर्विभाषा' । १२ 'उदधर सङ्घर्ष कान्' । १३ 'कौडोऽनुसम्परिभ्यश्च' । १४ 'आद्यो दोऽनास्यविहरणे' । १५ 'पूर्ववत्सन' । १६ 'उपायम स्वकरणे' । १७ १८ अत्र 'गन्धनाव क्षेपण' इत्यादिना क्रमशः साहसिक्ये, उपयोगे, सेवने च तद् । १९ 'विभाषो पपदेन प्रतीयमाने' । २० 'समुदाहृभ्यो यमोऽप्र-ये' । २१ 'उपसर्गाद्ब्रह्म लब्धते' । २२ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' । २३ 'अधे प्रसहने' (प्रमहन् क्षमा, अभिभवश्च) अत्र क्षमायां तद् । २४ 'भावनोपसम्भाषा' इत्यादिना उप-भाषायाम् (उपसाम्बन्धे) तद् । २५ 'अपाद' ।

जलधर्मध्यभाग गते तस्मिन् प्रवहणेऽर्धौ जनान् विस्मापयमानोऽभ्रलिहो विचित्रवर्णविचलद्वैजयन्तीविराजितो जाम्बूनदध्वज एक समुदाजत् । तस्मिन्नेव च काले सहसा समुन्नतघनावली वर्षितुमारेभे । तीम्रो वायुबवौ । पायोधिरफेनायत इति वर्षवातैस्तैराधोरणैर्यलादादृष्येव तस्मिन् ध्वजालाने स पोतद्विप समास ज्यत । अतो घीचिविप्लुते धारिधौ घहनेन सह स ध्वजो निमग्नो प्रावर्तत । एतस्मिन्नेव काले भयाकुला प्रवहणस्था विप्राः सम्प्रावदन्त भूपतिं चण्डसिंह मुद्गरियाग्रहण्यम् । तदाकण्य स्वामिनोऽयशस्कर तच्छ्रोतुमसहिष्णुः सत्त्वशीलो गृहीतनिस्त्रिशो बद्धोत्तरीयको निरपेक्षोऽनुध्वजमात्मान महोदधौ तत्तगमक्षितेति तस्मिन्निमग्रे घातोर्मिदूरोत्क्षिप्त तत्प्रवहणमभज्यत । तस्यैवाश्च सर्वान् जनान् यादसां पति समंगिलन् । (इत्यात्मनेपदप्रक्रिया) ।

अग्धुधिमग्न सत्त्वशीलश्च यावदितस्ततोऽवलोकयति तावद्दृष्टितो वारिधि रतिरस्यत् । दिव्या पुरी चैका समवालीकयत । अधरस्थिताऽपि या स्वश्रिया सुर पुरम् अवैकरोत् । सौधनिर्माणकौशलिकायाञ्च विश्व प्रियापार्थक्ये विश्वकर्म-कर्मापि परावैकरोत् । न कोऽपि कमपि यत्र (परमैस्पद प्रक्रिया) अभिचिह्नेषु । वर्धमानपरस्परस्पर्धपरार्थ्यद्धि परिमृध्यस्तु यत्रत्येषु न कोऽपि कस्मैचित् ईर्ष्यां प्रोवाह । पुयाञ्च भयानि तत्रत्यमूपभयभीतानीष क्षणादेव उपारसिषु ^१ । आरमन्तो ^२ विभूतिं भाजो भृत्या अपि च यत्र सर्वथा पर्यरसिषु ।

तस्याञ्च नगर्यामितस्ततः जाम्बून ^३ सत्त्वशीलो मणिमयस्तम्भमुक्षोभितसद्रत्नद्रसोपानवापीकोद्यानशोभाशालिनि, हैमे शोभनालये, रत्नचित्रोच्छ्रितध्वजे, मेरुप्रोक्षते एकस्मिन् देशगृहे प्रतिष्ठापितां भगवतीं कात्यायनीं ददर्श । भूम्बुद्रुद्रता दृष्ट्वापाऽपि या दृष्टद्वयमपि दाषयति, नाशयति दुःखम्, जर्जयति सुखम् । दृष्ट्वा

१ 'मीस्म्योर्हेतुमये' । २ 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' । ३ प्रतिज्ञानाभावाच्च तद् ।

(इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

ॐ परस्मैपदप्रक्रिया ॐ

४ 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' । ५ ६ 'अनुपराभ्यां कृञ्' । ७ 'अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप' । ८ 'परेर्नृप' । ९ 'प्राद्वह' । १० विभाषाऽकर्मकात् । ११ १२ 'व्याङ्परिभ्यो रम्' । १३ 'अनुपसर्गाद्वा' इति धैमापिकेतवभावे परस्मै पदम् । १४ १५ 'बुधयुधनशजनेर्द्भृद्भुस्त्वयोरे' ।

च तां तत्र कृतदेवीप्रणामोऽभ्यर्चितचण्डीचरण किमेतदिन्द्रजाल स्यादित्याश्चर्येण
तदप्रतो यायत्समुपविशति सावदुद्धादिताररा, रराज तत्रैका दिव्या कन्यका ।
दभ्यग्रगतप्रभामण्डलोद्गता, प्रफुल्लान्नवदना, पुष्प्यत्पुष्पस्मिता, मृणालनालमृ
दङ्गी, सञ्चारिणी सरोजिनीव, स्त्रीसहस्रपरिवृता सा च देवीगर्भगृह सत्त्वशीलस्य
हृदयश्च सममेव प्रविवेश । विहितवरिवस्या सा देवीगर्भगृहात्तु निरगात् किन्तु
सत्त्वशीलस्य हृदय निविश्य शूकशिखाप्रभक्तिरिव तत्रैव स्थितापि देवीप्रभा
मण्डलमाविशत् । सत्त्वशीलोऽपि च तत् पश्चात् तत्रैव प्रविष्टवान् इति तदन्त
सर्वासां भोगसम्पदा सङ्केतोद्याने इव अन्यस्मिन्नेवोत्तमपुरे मणिपर्यङ्गिकानिपण्णा
कन्यां तामवलोक्य समामादिततत्पार्श्वं तत्रोपविश्य सोऽकम्पपुलकैस्तदालि-
ङ्गनोत्सुकतामाविष्कुर्वन् चित्रलिखित इव तन्मुखासत्त्वलोचनोऽवृत्तत् । सा
कन्या च तदानीं साङ्गमपि तमेवमनङ्गाविष्टमवलोक्य चेटीमुखमद्राक्षीत् इतीङ्गि-
तज्ञास्तास्त तत्कालमब्रुवन्, 'ध्वमस्माकमतिथिरित्यस्मस्वामिनीकृतातिथ्य
गृहाण, उत्तिष्ठ, नेनिग्धि, अज्ञान' इति । एतदाकर्ण्यविलम्बिताश्च कथमप्यु-
त्थित स ताभिः प्रदर्शितामुद्यानवापिकामेका स्नातु गतस्तत्र निमग्नस्ताम्रलिप्त्या
चण्डसिंहनृपोद्यानवापीमध्यात्तरक्षणमुत्तस्थौ । तत्र चाकस्मादात्मानमवलोक्या
चिन्तयत् 'अहो किमेतत् क्रोधानम् ? क्व च दिव्य तत्पुरम् ? अमृतासारसम् च
क्व तद्दर्शनम् । क्व च सद्य एव तद्वियोगगरलम् । अहं हि जागर्मीति नाय
स्वप्नोऽन्त पातालकन्यास्ता मां पर्यमूढात् एतद्भ्रुवम् । एष ध्यायन् तत्कन्या
वियुक्तः उन्मत्त इव, ग्रहगृहीत इव कामार्तस्तत्रैव आभ्यन् विललाप । घातोद्भूतै
पिशङ्गैः पुष्परेणुभिः, विप्रयोगानलैरिव स परीताङ्गमवलोक्योद्यानपालकाश्चण्ड
सिंहमहीमृतं व्यजिज्ञपन्निति न स्वयमप्यागत्य तत्र तदवस्थं तमदशात् । सा ख
यित्वा च स सर्वं स्ववृत्तान्तं समुद्राटयितुमेव तं निरवधत्वा, 'सखे, क्व प्रस्था
पितस्त्वत्वं गतः ? क्व चायं कुसुमशरशरस्त्रयि निपतितो य एष तवासद्य
दुःखाय पर्यङ्कपत् ? तच्छ्रुत्वा मत्त्वशीलः सर्वं स्ववृत्तान्तं तस्मै दादश । तस्मि
न शन्य तदानृण्य गन्तु समुपलब्धावसर इव धीरो राजा तं तेनैव मार्गेण तथि

१ 'द्युद्भ्यो लुब्धे' (पुपादिश्वावह) । २ अणावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृकात्
इति प्राप्त परस्मैपद 'न पादम्याव्यसाव्यसपरिमुहचिन्तितिवदवस' इत्यनेन
निषिध्यते । ३ घुत्तान्तिवात् परस्मैपदे क्लेरह् ।

स्वदेशे समुन्मज्ज्य सर्वसिद्धिकामेनाभावि । सर्वशीलेन च दैत्यकन्याजानिना
तत्पुरराज्यमशामि ।

तद्वाजन्, उच्यताम्, 'पयोधिपत्तनेऽनयो क' सत्त्वाधिकस्त्वयाऽवगम्यते' ।
त्रिप्रिक्रमसेनेनोचे यद्विज्ञाततत्त्वार्थो निस्पृहोऽम्बुधौ पतित सत्पशील एव
मया सत्त्वाधिकोऽर्वागमि । राज्ञा तु तत्त्वार्थं विज्ञायैव तत्कार्याभिनिप्रिविज्ञया
तन्नागमि इति न तत्सत्त्वाधिक्यम् ।

एतदाकर्ण्य भूपते स्कन्धात्पूयवदेव वैतालैनाग्रतीर्थं स्यात्पद शिशपातरुधि
शिथ्रिये । राज्ञा चापि 'प्रारब्धे ह्यसमाप्ते शिथिलीभवन्ति किं मुधिय' इति
धिय धारयता पुन सोऽनुसह्ये ।

एव चतुर्विंशतिकृत्वो गतागत कुपन्त भूपतिमवलोक्य वैतालेन निरुधारे
यदय सधराशिधिप्रलम्बधुमशक्य । परमस्माभि क्रीडता भिक्षुणा नैतावतैव स्वा
भिलाषा शोमिष्यते इत्यद्योपायत स दुरात्मा वर्च्यताम् । तत्सिद्धिश्च भावि
कल्याणेऽस्मिन् राज्ञि निवेश्यताम् ।

एतन्वधार्य वैतालेन तेन नृपतिर्निजगदे, 'भूपते, घोरायां तमिसायामस्यां
श्मशानेऽस्मिन् गतागत कुर्यता सुखार्हणापि भवता घोरेण श्रमेणैतावती रात्री
रज्जंगारि । पृष्ठेन शवोऽवाहि । स च दूरातिदूरमनायि । एव सुखशरीरसम्बन्ध
स्तृणवदभाजि तथापि मया परीक्ष्यमाणेन स्वया नाद्यावधि तत्फलं समुपलब्धि
अतो धैर्येण तेऽधुनाऽतिसन्तुष्टोऽहं शवादस्माक्षिर्गच्छामि । स्वया चायं भिक्षु
समीपं नीयताम् किन्तु यन्मया ते हितार्थं बोध्यते । तद्वृत्ते स्वया विधीयताम् ।
यतो हि येनैतत्कृत्तु त्वम् अयाचिष्ठा, येन च स्वच्छतीक्ष्णायामद्यापि श्मशानमास्यते
स कुत्सितो भिक्षुरिति' मामस्मिन्नाहूयार्चयिष्ये स्वामुपहारीचिकीर्षुर्ममौ साष्टाङ्ग

१ उदात्तोपदेशत्वात् 'नोदात्तोपदेशः' इति निषेधो न । २ चिण्णमुलो
दीर्घोऽन्यतरस्याम् (चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोप) । ३ वक्षु
प्रलम्बने-अनिदिताम्-इति न लोप । ४ 'जाग्रोऽविचिण्णल्लिखु' इत्युत्पन्न
शुण । ५ भजेद्य चिणि । ६ विभाषाचिण्णमुलो । ७ प्रधाने कर्मणि प्रत्यय ।
८ हितार्थं बोध्यते इत्यपि साधु । ९ दुहादित्वाद्गौणे कर्मणि प्रत्यय । १०
अकर्मकाणां कालादिकमकाणां कर्मणि भाये च लकार' । [इति भावकमप्रक्रिया]

प्रणाम कर्तुं स्वामादेव्यति । तदा 'पूर्वं' एव तथा कृत्वा भामादर्शय ततोऽहं करिष्ये' इति स स्वया वाच्य । कुर्वति च तथा तस्मिन् स्वया तस्य शिरोऽग्निना छेद्यम् । एतेन तस्य धाम्निष्ठतया विद्याधरसिद्धया ते भविष्यते । तस्मादाख्येन च स्वयेय भूमिर्भोक्ष्यतेऽन्यथा तेन भिक्षुणा घलिरूपेण स्वमुपहारीकारिष्यसे । एतदर्थमेवेयश्चिरं तेऽभिलषितं मया व्यधानि । अतः परं किन्तु सिध्यताम् 'सिद्धया ते भूयताम् ।' राजानमेतदुक्त्वा वैतालान् तेन प्रेतशरीराङ्गिणस्य स्वाभीष्टमार्गोऽप्राप्तिः । [इति भावकर्मप्रक्रिया ।]

नरपतिश्च प्रीताङ्गैतालान् क्षान्तिशीलं श्रमणमहितं विदिष्व गृहीतशवः प्रहृष्टस्तस्मात्प्रस्थितं असृग्विलिप्ततल्लगौरास्थिचूर्णनिर्मितमण्डले, विन्यस्तशोणितं पूणकुम्भके, प्रज्वलत्तैलमहाप्रदीपे, हुतपार्श्वस्थहुतभुजि, स्वे प्रियापार्थक्ये दृष्टवत्पूजनसम्भृतोचितसम्भारे कृष्णपद्मपारौद्रे शमशाने (कर्मकर्तृप्रक्रिया) तन्मार्गाभिमुखस्थितमेकाकिनं तं श्रमणं ददर्श । भिक्षुस्तदानीं समुपानीतशवः राजानमवलोक्योत्थाय तं प्रशंसन् महतीं कृतज्ञतां तस्य तदनुग्रहकृतेऽभिनयानकं आशु च तस्य स्कन्धात् शवमवतारयामास । तथा भस्मोद्धूलितगात्रं, केशयज्ञोपवीती, सञ्जीवरितप्रेतचीवरं, क्षणं ध्यानस्थितो भूत्वा तस्मिन्क्षणे मन्त्रबलादाहूतं तं वैतालवरं प्रवेश्य कपालार्घपात्रेणार्घ्यम्, निर्मलैर्नरदन्तैः पुष्पाणि, सुगन्धविलेपनम्, मानुषनेत्रैर्धूपम्, मांसैर्वलिं च प्रमाददत्तं परिसमापिततत्सपयं पार्श्वगं राजानं भूतले तस्मात्प्राङ्प्रणामं कर्तुं निरदिशत् । तदाकर्ण्य स्मृतवैतालप्रचा भूपस्तमादीं तथा कृत्वा दर्शयितुमादिशदिति यावदेव स भिक्षुः, साष्टाङ्गो भूमौ निपतति तावदेव राजाऽसिंस्तस्य शिरोऽम्बिनत् । उदराद्यं तस्य समुत्पाटितं हृत्पत्रं तस्मै धैना लाय चोपाहरत् ।

एव मजाते प्रीणैर्मृतगणैः साधु । साधु ॥ इत्युच्चारिते सति सुष्ठो वैतालस्तस्माच्छ्रवाद्वादीत्—'राजन्, एव हि मयाऽन्यथं वलेक्षितं इति तयायासविधारेणापि मदीयेन हृदयेन मिथते । किन्त्वधुना तवामिनिवेशफलमैवासीति

ॐ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॐ

१ असे करणवेऽपि कर्तृत्वविचारायां प्रथमा । २ कमगं कर्तृत्वविचारायां मिथतेरकर्मकराज्ञावे प्रत्यये तृतीया । ३ 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा ।

मध्यसत्या यद्विचोरभीप्सितमासीत्तद्विद्याधरेन्द्रत्व' भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते सम्पस्यते ।' पृथमुक्त्वा तस्माच्छ्रवाक्षिर्गत्य स्वकीयस्थितिर्जगाम ।

गते तस्मिन् वैताले, सुरै सह तत्र राज्ञः पुरो महेश्वरस्तुष्ट साक्षादावि-
भूत् । आदिशच्च, 'वत्स, साधु एतद् श्रुकृतं, यत् विद्याधरमहाचक्रवर्तिताग्रहा
ग्रहितं पापोऽयं वृट्वापस' समुपायातविनाशावधि स्वयमवावधि । पुरा त्व
ममांशतो विक्रमादित्यरूपेण सृष्टोऽभूरिति स्वेच्छरूपा असुरास्त्वया भवमिषत् ।
अद्य चोहामवृत्तिजनार्दनाय त्वं त्रिविक्रमसेनाख्यभूपतिरूपेणावतारित इति
वशीकृतसद्वीपपातालभूमिस्थापितानश्वरकीर्तिना स्वयाऽचिराद्विद्याधराधिरात्रेण
भाविष्यते धिरानुभूतदिव्यभोगसुखेन च स्वेच्छयैव तत् उद्विग्नेनान्ते मम सायु
ज्यद्वावाप्स्यते । अपराजितनामा खड्गोऽयमधुना मत्तस्त्वयाऽऽदीयताम् । अस्य
प्रसादाद्यथोदित सर्वं त्वया लप्स्यते । एवमुक्त्वा प्रदत्तखड्गरत्नो देव शिवो
वाक्पुण्याभ्यर्चितोऽन्तरधात् । त्रिविक्रमसेनोऽपि चाशेषं कृत्य समाप्तमलोक्य
उपस्यन्त्यां निशि निजपुरं प्रविश्य क्रमावगतराजरात्रिचिह्निताभिः, विततोत्स
वाभिश्च प्रकृतिभिरभ्यर्चितोऽखिलं तद्दिनं निनाय । स्वल्पैरेव च वासरै म
शिवोक्तं सर्वमवापेति तदपरिमितोऽर्थोऽर्थिजनपीडापहरणमकारि । तद्गुणोपस्तुता
च वसुधान्यसुसम्पन्ना वसुधाधेनुर्यथाप्रजाकामम् श्रौदोद्वि । चञ्चलापि राज्यलक्ष्मी
स्वयं तत्र श्रैवाहृद् । कृतयुगशासने ह्य तदीयसाम्राज्येऽनुज्यैतं स्वपूजायै सृज
भक्त । अयुज्यत योगी योगम् । अतर्प्यत च निविन्नं प्रतिग्रहं तपस्तापस' ।
एवमुपमुक्तैर्हलौकिर्कन्या भूपवर्या भवसायुज्यमवाप ।'

इत्थं पथि शापविप्रयोगाच्चिरमिलितो विक्रमकेसरी मन्त्री मृगाङ्गदत्त सर्व-
मभिधाय प्रकृतार्थमेवमुवाच यदेतां कथा तस्मिन् ग्रामे मामभिधाय स वृद्धो

१ यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेपु तण्डुलेषु तत्रैव
'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यस्य प्रवृत्तेरत्र कृतस्थक्रिये तदप्राप्तिः । २ अच-
कर्मकर्तरि' इति वैकल्पिकश्छ्लेशिणभावः । ३ हन्तेर्वधादेशे तस्माद्विषय च्लेशिण् ।
४ 'अच' कर्मकर्तरि । ५ 'दुहध' इति वैकल्पिकश्छिण् 'न दुहन्तुनमां यक्
विणौ' इत्यनेन दुहेर्यक एव निषेधात् । ६ 'न रुध' इति च्लेशिणभावः ।
७ 'सृजियुज्यो रयस्तु' इति यगपवाद् रयद् । ८ 'तपस्तप' कर्मकस्यैव ।
९ प्रतिदिनम् ।

भूयोऽवादीत् यदङ्गीवः किल राजा त्रिविक्रमसेनो वैतालानुग्रहेण सर्वमिष्टं प्राप्तवान् । तस्मात्त्वमपि मन्त्रमिमं मत्तो गृहीत्वा निविषादस्तमेव वैतालमुख्यं मनेन मन्त्रेण प्रसादयन् प्रभुणा मृगाङ्गदत्तेन सङ्क्रममवाप्स्यसि । उत्साहभाजं हि न किमप्यप्राप्यम् । भग्नोत्साहश्च सर्वं एवावसीदति । त्वञ्च मदीयं सर्पदंशं हर्तंति मे वन्दुरतस्त्वत्प्रीत्याऽहमेतन्निर्दिशामि । त्वमवश्यमेव कुरु ।

एवमुक्तवतस्तस्माद्विप्रास्तत्क्रियमन्त्रमादाय प्राप्नोऽजयिनिरह तत्र रमशाने रजन्मा कृतशवस्त्रपनादिस्तन्मन्त्राद्भूततच्छववैतालं यथायदभ्यर्चितवान् । स च तेनातीवसन्तुष्टोऽभीष्टं चरं मह्यं याचितुमकथयत् । अहश्च 'यत्र मदीयं प्रभुमु ग्राह्यदत्तो वर्तते तत्रैव मां नय । नातः परमन्यो मे वरो वर्तते' इत्यकथयम् । वैतालेन चेत्यमाकर्ण्य मां स्वपृष्ठे समारोप्य प्रेततनुप्रविष्टेन नमोमार्गेण च गन्तुं प्रार्थितं । अहं च युष्मानवलोक्य श्रीमत्पादमूलम् अनयम् । समाप्तकृत्यो मया च विस्मृतः स एवायं वैतालः इदानीं यथेच्छं गतः । नागशापान्नवद्वियुक्तोऽहं यथाऽधुना श्रीमता समगसि तथा स इदमवधिर्वृत्तान्तः ।

एव श्रुतात्मामात्यादन्तो मृगाङ्गदत्तो निजकान्तानिमित्तमुज्जयिनीं गच्छन् पारावतार्यमुनिशापभेदक्रममिलितकतिपयमास्थं, सम्भावितभाविशेषसम्पत्तिं सुमुदे । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

परेद्युश्च विक्रमकेसरिणा, गुणाकरेण, विमलयुद्धिना, विचित्ररुधेन, भीमपराक्रमेण, प्रचण्डशक्तिना, श्रुतधिद्विजेन च युक्तः क्षापविस्फेपितान् शोषान् सुदृढश्चिन्वानः शशाङ्कवत्या सम्प्राप्यैवात्मनाऽष्टमं उज्जयिनीमन्वचलत् ।

प्रियापार्थक्ये प्रमाच्च स ग्रीष्मशुष्कतोयाम्, तरुलताविरहिताम्, अहस्कं (लक्षारार्थप्रक्रिया) रम्यरकरातिमन्तसयालुकाम्, जनरहिताम्, मरुमरीचिभि रक्षुद्रकुखानलज्जालामालाभिरिषावृताम्, उच्छुष्कमर्मरैरुज्जैविकीणकेनामिषावलोक्यमानाम्, आतपह्रान्तोदन्त्यन्मृगारवै रुदतीमिषं प्रनीयमानाम्, विशङ्कताम् विख्यातवीं शुत्तृपादितैः सचिवैः मार्धं परस्पर-स्मरसि विक्रम

१ मां श्रीमत्पादमूले अनयत् इति विवक्षायां मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षयाऽपि गौणकर्मणो वर्तमानत्वात् 'सकर्मकणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति यगात्मनेपदयोर्निषेधः । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

केसरिन्, केसरिण ह्यो हनिष्याव । अभिप्रानासि गुणाकर, यद्वनेऽभुञ्जध्वहि, पुष्यसे भीमपराक्रम, स्वालये निर्वैस्स्यावस्तत्र स्वप्न द्रक्ष्याव' एवमादिपन्तुदल्लयत् । गत्वा चाग्रे ददशार्कतापगहितामृतांशुदवमिव स्वच्छशीतजलम्, दिगन्तयापि विस्तारम्, आत्मन प्रतिविम्बमालोकयितुम् विनिर्मित त्रैलोक्यलक्ष्म्या मणि दर्पणमिव स्थित सुमहत्सर एकम् । तस्य च सरस पश्चिमे तीरे सप्तविधो राजपुत्रो वायुविधूनि तधिस्तारिशास्त्राभुजकदम्बकम्, मूर्धलप्रसुरसरितम्, नृत्यन्त शङ्करमिव अभ्युक्षतेन व्योमपृष्ठावगाहिना शिरसा नन्दनोद्यानशोभामवलोकयितुमिवोधतम्, दि-यरसं शाखावलम्बिभिर्दिन्यै फलै शोभमानम्, -महान्त दिव्यपादपमेकमवलोकयति स्म । तस्मादलोक्य यावत्ते त सुचिर निर्हपयति तावत् शुचृपादितास्तमन्त्रिण प्रधाव्य तद्वृक्षफलानि भोक्तुमारूढास्तानि हृष्टैव पदपि फलध्वमुपगता । मृगाङ्कदत्तश्च तदानीं तानपश्यन्नतिविह्वलस्तरौ तस्मिन्नेकैक नामग्राहमाह्लास्त । यदा च न ते प्रतिवचन ददुर्नापि चाहश्यन्त तदा एतत्तद निवासिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नैराश्यविधुर स मूर्च्छितो महीतले न्यपतत् । त तथाविधमवलोक्य क्रुमानारूढ पार्श्वस्थ श्रुतधिद्विजस्त माध्वास्य तत्क्षणमुवाच-‘देव, एव विशेषतोऽपि भवान् परित्यक्तधैर्यं कथमव सीवति ? विविधकर्मसूत्रसम्बद्धो नरः कदा (कर्हि वा) निजकृतकर्मणां फल भुङ्क्ते, स्वसयोगेन वियोगेन वा क भ्रातर कर्तार पितर वा तत्फल भोजयति एतद्वृक्षद्वया यो व्यसने न मुह्यति (मोक्षयति मोग्धा वा) शास्त्रीयज्ञानानुकूलञ्च आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) स एव कल्याण प्राप्नोति (प्राप्स्यति, प्राप्ता वा) अतो नागशस्त्रानां त्वत्सहायकानां वियोगोऽधिकाधिक त्वां दुःखां करोति चेद् धैर्यं मधान । मुहूर्तादुपरि मन्त्रिणधेदागच्छेद्युरप (आगच्छन्ति, आगमिष्यन्ति, आगन्तारो वा) सत्वर त्वमस्मादुच्चयिनीं गच्छ । अचिरेणैव समवाप्तशशांकवतीसयोगश्चेति ।

ॐ लकारार्थप्रक्रिया ॐ

१ अभिज्ञापचने लट् । २ 'न यदि' इति लृट् प्रतिपद्य लट् । ३ 'विभाषा साकाङ्क्षे' । ४ 'यावत्पुराणिपातयोर्लट्' । ५ विभाषा कदाकर्मो । ६ 'किञ्चित्ते लिप्तायाम्' । ७ 'लिप्स्यमानतिद्धौ च' इत्युभाभ्यामुभयत्र भविष्यति लट् । ८ वियोगदुःपाकरण लोढर्षस्य धैर्यधारणप्रपस्य लृप्तणम्; तेन दुःखाकरणे धैर्यं बन्धन त्वया कृतव्यमित्यर्थे लोढर्षलक्षणे च' इति लट् । ९ 'लिङ्चोर्ध्वमौर्ध्वतिके' ।

एव श्रुतधिनाऽऽश्वास्यमानोऽपि राजपुत्रस्तच्छ्रुत्वाऽभिभूत वारयत्यपि श्रुतधौ
'एषोऽहं सरस्यात्मानमुज्झितुं गच्छामि इति समुत्तस्थौ । एतस्मिन्नेव कालेऽदारी-
रिणी वाग्गगनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनालम्, प्राणोद्येष्व धारयसि सर्वं स्वत ते
भवति । अस्मिन् हि वृक्षे स्वयं देवो गणपतिर्निवसति । स च त्वत्सचिवैरैतैरष्टा-
वमानितो यतो हि अष्टालितफराष्ट्रयोऽनाचाता शुधार्तास्ते फलानि लिप्सवोऽ-
स्मिन् वृक्षे समारूढा इति फलस्पर्शसमकालमेव, 'यच्छिता भवन्तस्तद्गतिं गच्छ-
न्ति'ति' विघ्नेशावाप्तशापा फलता गता । अन्येऽपि येऽद्यान्ध्यनुपलब्धास्ते
चत्वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पथाऽग्राता एवमेव वृक्षमिममारूढ्य फलत्वमिता ।
अज्ञानवशाच्च तैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिमवमानयेत् । त्वं तु
मया सचेतीक्रियेऽतो नाहं सम्भावंश्यामि त्वमपि तथैव भगवन्तं गणाधिपमवमा-
नयिष्यसि'ति त्वरितं तपोभिस्त्व गणनायक सन्तोषयिष्यसि चेच्छीघ्रं सिद्धिस्ते भवि-
ष्येति' इति ।

एवमुक्तो मृगाङ्गवृत्तो जातास्थो 'गणेशश्चेन्मुख्येत् आशसे मन्त्रिण समुपेर्याम्' इति विचारयन् देहत्यागाद्विवृत्त सरसि कृतस्नानस्समभ्यर्चिततत्तत्सम्पन्ननायको निराहार श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिँस्तकृत्ये एकादशदिनानि विघ्नेशाराधनमकरोत् । द्वादशेऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने यभाये, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽय निकटतमपक्षमागामी तस्य यदवरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्थ मुक्तशापान् सर्वात्ममन्त्रिण समवाप्यसि । तै सह गत्वोजयिन्वामवासशाशंकवतीक' पुनस्स्वनगरीं प्रत्यागत्य पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि भतो वीरस्य तद्वियोगखिन्नोऽपि मार्गे धैर्यं त्यजसि जात्वा त्रहत्यां 'चिकीर्षसि गर्हितमेतदिति कथं त्व शूराभिमतमार्गाद्विचले ।

ए३ गणेशादिष्टो मृगाङ्गदत्तो निशाचये प्रबुद्धस्तत्त्वमादेश शुतघयेऽभ्यधात् ।
तेनाभिनन्दितश्च प्रातः कृतस्नानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्वासवृषप्रदक्षिणा
कुरते तावत्तत्तरोरवतीथ फलत्वमुक्तदशा दद्यापि तत्सञ्चिवास्तत्पादयोर्निषेनु ।
स च तेप्येकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽप्यलोक्य परिपस्वजे । तेऽपि च कृततपसमात्म-

१ वर्तमानसामीप्य वर्तमानवद्वा । २ 'आशसायां भूतवचः' । ३ किरृते लिङ्लुटौ । ४ अनवक्तृप्यमर्पयोरकिरृतेऽपि । ५ भिप्रवचने लुट् । ६ आशसा वचने लिङ् । ७ 'नानद्यतनवद् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो' इति क्रियाप्रयत्ने (मातस्ये) भविष्यत्यनद्यतननिषेधे लुङ् । ८ 'नानद्यतनवद्' इति सामीप्ये लुने निषेधे लुट् । ९ गर्हायां रुडपिनात्वा । १० विभाषा क्यमि लिङ् च ।

केसरिन्, केसरिण ह्यो हनिष्याव । अभिज्ञानासि गुणाकर, यद्वनेऽमुञ्ज्वहि, पुच्यसे भीमपराक्रम, स्वालये निवैस्यावस्तत्र स्वप्न द्रक्ष्याव' एवमालपन्नुदलङ्घयत् । गत्वा चाग्रे वदशार्कतापगलितामृतांशुद्रवमिव स्वच्छशीतजलम्, दिगन्तयापि विस्तारम्, आत्मन प्रतिविम्बमालोकयितुम् विनिर्मित त्रैलोक्यलक्ष्या मणि दर्पणमिव स्थित सुमहत्सर एकम् । तस्य च सरस पश्चिमे तीरे सप्तषिरो राजपुत्रो वायुविध्नितविस्तारिशाखाभुजकदम्बकम्, मूर्धलभसुरसरितम्, नृत्यन्त शङ्करमिव अभ्युद्यतेन व्योमपृष्ठावगाहिना शिरसा नन्दनोद्यानशोभामवलोकयितुमिवोद्यतम्, दिव्यरसैः शाखावल्म्बिभिर्दिव्यै फलैः शोभमानम्, महान्त दिव्यपादपमेकमवलोकयति स्म । तच्चावलोक्य यावत्ते त मुचिर निर्हपयति तावत् क्षुत्पादितास्तन्मन्त्रिण प्रधाय तद्वृक्षफलानि भोक्तुमाख्यास्तानि दृष्ट्वैव पङ्क्ति फलत्वमुपगता । मृगाङ्कदत्तश्च तदानीं तानपश्यन्नतिविह्वलस्तरौ तस्मिन्नेकैक नामग्राहमाह्वास्त । यदा च न ते प्रतिवचन ददुर्नापि चादृश्यन्त तदा पतत्तर निवामिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नैराशयविधुरः स मूर्च्छितो महीतले न्यपतत् । त तथाविधमवलोक्य हुमानारूढः पाशस्थ श्रुतधिविजस्त माश्वस्य तत्क्षणमुवाच—'देव, एव विशेषज्ञोऽपि भवान् परित्यक्तधैर्यं कथमव सीदति ? विविधकर्मसूत्रसम्बद्धो नर कदा (कर्हि वा) निजकृतकर्मणां फल भुङ्क्ते, स्वसयोगेन वियोगेन वा क भ्रातर कर्तार पितर वा तत्फल भोजयति एतद्विदुर्ध्या यो व्यसने न मुच्यति (मोक्षयति, भोग्धा वा) शास्त्रीयज्ञानानुकूलञ्च आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) न एव कल्याण प्राप्नोति (प्राप्स्यति, प्राप्ता वा) अतो नागशप्तानां स्वस्महायकानां वियोगोऽधिकाधिक स्वा दुःखा करोति चेद् धैर्यं प्रधानम् । मुहूर्तादुपरि मन्त्रिणखेदागच्छेयुरथ (आगच्छन्ति, आगमिष्यन्ति, आगन्तारो वा) सत्यर त्वमस्मादुज्जयिनीं गच्छ । अचिरेणैव समवाप्तशशाकयतीसयोगश्चैधि ।

७ लकारार्थप्रश्रिया ७

१ अभिज्ञावचने लट् । २ 'न यदि' इति लृट् प्रतिपद्य लृट् । ३ 'विभाषा साकाङ्क्षे' । ४ 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । ५ विभाषा कदाकर्णो । ६ 'किञ्चित्ते लिप्सायाम्' । ७ 'लिप्स्यमानसिद्धौ च' इत्युभाभ्यामुभयत्र भविष्यति लट् । ८ वियोगदुःखाकरण लोढधस्य धैर्यधारणप्रैषस्य लक्षणम्, तेन दुःखाकरणे धैर्य-यन्धन खया कर्तव्यमित्यर्थे लोढर्थलक्षणे च' इति लट् । ९ 'लिङ्गोर्ध्वमौर्ध्वसिद्धे' ।

एव श्रुतधिनाऽऽश्वास्यमानोऽपि राजपुत्रस्तच्छ्रुत्वाऽभिभूत धारयत्यपि श्रुतधौ
'एषोऽहं सरस्पात्मानमुज्झितुं गच्छामि इति समुत्तम्यौ । एतस्मिन्नेव कालेऽशरी-
रिणी वाग्गगनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनालम्, प्राणैश्चेत्स्व धारयसि सर्वं स्वन्त ते
भवति । अस्मिन् हि वृक्षे म्वयं देवो गणपतिनिवसति । स च स्वत्मचिचैरेतैरद्या
वमानितो यतो हि अक्षालितकराद्ग्रयोऽनाचान्ता बुधात्तास्ते फलानि लिप्सवोऽ
स्मिन् वृक्षे समारूढा इति फलस्पर्शममकालमेव, 'यच्चित्ता भवन्तस्तद्गतिं गच्छ
न्ति' विघ्नेशावाप्तशापा फलता गता । अन्येऽपि येऽद्यावद्यनुपलब्धास्ते
चत्वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पथाऽऽगता एवमेव वृक्षमिममारूढ फलत्वमिता ।
अज्ञानवशाच्च नैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिमवमानयेत्^१ । त्वं तु
मया मचेतोक्त्रिपेस्तो नाहं सम्मार्चयामि त्वमपि तथैव भगवन्तं गणाधिपमवमा-
नयिष्यसीति त्वरितं तपोभिस्त्व गणनायकं सन्तोषयित्वा चेच्छीघ्रं सिद्धिंस्ते भवि-
ष्येति इति ।

एवमुक्तो मृगाङ्गदत्तो जातास्थो 'गणेशे न्युपेतु आशसे मन्त्रिण समुपेयाम्'
इति विचारयन् देहत्यागाश्रितं सरसि कृतस्नानस्समभ्यर्चिततत्तत्स्थगणनायको
निराहारं श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिंस्तद्वत् एकादशदिनानि विघ्नेशाराधनमर्कापीत् ।
द्वादशेऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने वभाषे, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽयं निः
दतमपक्षमागामी तस्य यदवरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्त्व मुक्तशापान् सर्वात्ममन्त्रिण
सममार्चयसि । तैः सह गत्वोज्जयिन्यामवाप्तशशक्वतीकं पुनस्त्वनगरीं प्रत्यागम्य
पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि अतो धीरस्त्व तद्वियोगखिन्नोऽपि मार्गे धैर्यं त्यजसि जात्वा-
त्सहत्यां 'चिकीर्षमि गर्हितमेतदिति कथं त्वं शूराभिमतमार्गाद्विचले' ।

एव गणेशादिष्टो मृगाङ्गदत्तो निशाचये प्रयुद्धस्तत्स्वप्नादश श्रुतधयेऽभ्यधात् ।
तेनाभिनन्दितश्च प्रातः कृतस्नानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्द्वामृक्षप्रदक्षिणां
कुरते तावत्तत्तोरवतीर्य फलत्वमुक्तदशा दशापि तत्सखिवास्तत्पादयोनिपेतुः ।
स च तेष्वेकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽवलोक्य परिपस्वजे । तेऽपि च कृततपममाम

१ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' । २ आशसायां भूतवशः । ३ किंरुते
लिङ्लुटौ । ४ अनवक्तृत्वं यमर्पयोरकिंरुतेऽपि । ५ क्षिप्रवचने लुट् । ६ आशवा
वचने लिङ् । ७ जानयतनवत् क्रियाप्रवचसामीप्ययोः इति त्रियाप्रवच-
(सातत्ये) भविष्यत्यनघतननिपेधे लुङ् । ८ 'जानयतनवद्' इति सामीप्य
लुटो निपेधे लुट् । ९ गर्हायां लङ् विजात्यो । १० विभाषा कपमि लिङ् च ।

महाकालश्मशान समतिक्रम्य राज्ञा कर्मसेनेन परिपाणिताम्, गृहीतविविधायुधै-
रक्षिभिरधिष्ठितप्रतोलीकाम्, गिरीन्द्रशिखराकारप्राकारपरिवेष्टिताम्, अविज्ञात
जनदुष्प्रवेशाम्, अतिदुर्गमपरिखापरिरक्षिताम् उज्जयिनीमाससाद । ताश्चाव-
लोक्य विमना मृगाङ्गदत्त स्वानुगानुवाच 'प्रियाप्राप्तेस्तु गतिरेवैकत आस्ताम्
प्रवेशोऽप्यत्र नास्माकं भवेत्' इति, एतदाकर्ण्य ते तमवोचन्, 'देव, अपि पयोधि
स्वबाहुभिरुत्तरेषुरयवसायिन । अपि गिरि शिरोभिर्भिन्त्यु विजिगीषोत्साहवत् ।
अतः कथमेकदैवमस्त्वप्यस्मादृष्टेषु सहायकेषु नैराशयमित्थं भवतः ? पुरीयमस्माकं
थलसाध्या किन्त्यत्रोपायोऽवश्यं विचेतव्यः । एतद्विषये तु बहुशो वेवताभिरपि
भवानुपदेशित इति । एव सचिवैः प्रोत्साहितः स कतिपयदिनानि बहिरे-
वातिष्ठत् । तन्मन्त्री विक्रमकेसरी चैतस्मिन् समये वासभवनात् तत्प्रियाकर्षणं
भिलाषया यावद्वैतात् ध्यायति तावत् कृष्णच्छविः प्रांशुः, उष्ट्रग्रीवः, गजाननः,
महिषाङ्घ्रिः, ऊलकाङ्घ्रिः, खरकर्णो वैतालस्तत्र प्रादुरभूत् । किन्तु शम्भोर्वरात्ता
नगरीं तथापिधा नाक्रमतीति तत्प्रवेशासमर्थोऽसौ अगाम । एतेनातिविघ्नं
प्रभुसवलोक्य नीतिज्ञं श्रुतधिरुवाच, 'आश्चर्यं देव, नीतिज्ञोऽपि भवानजानन्नि
वैव मोहमेत्येति । स्वपरान्तरमनवेक्ष्य कोऽत्र प्रवष्टुं विक्रमेत । नगर्यां ह्यस्यां
चतुर्ष्वपि द्वारेषु पृक्कैकरिम्न् कुञ्जरसहस्रद्वयी, वाजिना, च पञ्चविंशतिः,
रथानां दशलक्षम्, एतद्वृक्षार्थं सन्नद्धमास्ते । अतो धीराधिष्ठितपुरुषां परि-
गणितामस्माकमस्यां प्रविष्टिर्नार्थसिद्धयेऽपि तु पतङ्गचूत्तय एव सम्पद्येत । न
सम्भवामि स्वल्पेन सैन्येन प्रविश्यामीमां पुरीमत्रत्यं राजानं पराजयेत् भवान् ।
अतः कौमये, दारुणनर्मदानक्रयासञ्ज्ञातेन मायापटुना तनः पुलिन्दराजेन,
तन्मित्रेणातिवलीयसा मातङ्गराजेन, तत्सम्यन्धानुरागिणा दुर्गपिशाचेन बाल-
सम्रह्यचारिणा परमपराक्रमशालिना क्षकिरक्षितमञ्जेन चैतैः सर्वैः सगलैः समेत्य
सम्यक्सहायसम्पन्न एतत्समीहितं साधयेत् । एव करिष्येति चेद्गवाधून विजेष्यते ।
दूतागमनमग्निद्वजं भवन्तः प्रतीक्षमाणः किरानराजोऽपीहैव समीपे स्थितो
मातङ्गराजादेशमायाबदुरपि सज्जो ध्रुवमागतो भवेदिति सर्वमिहितैरुज्जयिनीपति-
रभियेष्यतेति मयि ममुशन्ति । तस्मात्तस्य मातङ्गपतेः करभग्रीवनामकं निवास

१-२ 'सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे' । ३ शेषे लृङ्यदोः । ४ अनव-
लृङ्यमर्पयोरकिञ्चित्तेऽपि । ५ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ६ 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' ।

कोट्ट गच्छाम । तत्रैव च कैरातो राजा शक्तिरक्षित आकार्यते । तत एव च सर्वे सम्भूय सिद्धये समुद्योगो निधेय । सम्भावयामि, स्वीकुर्यादेतद्भवान् ।

श्रुतधरेतत्प्रज्ञापूर्णवाक्यमाकर्ण्य सामात्यो मृगाङ्गदत्तस्तद्वाक्ये श्रदधात् । अन्येषुश्च धृतोदय, प्रदर्शितादा, विम्बनभोनित्याश्वग मिश्र नमस्कृत्य ससचिवो दुर्गपिशाचस्य मातङ्गेन्द्रस्य निकेतनं गन्तुं समुच्चाल । तत्र पूर्वं विन्याद्वि मास्य दूरतो दक्षिणपार्श्वं च तस्यावस्थं दत्तितदन्ताजिनचिता भिल्लपल्लीरवलो-
कयन् कुत्र तस्य मातङ्गाधिपतेरास्पदं स्यात् । कुतश्च वयं तज्जास्याम इति मृगाङ्गदत्तोऽन्तर्दध्यौ । तदैव च मुनिकुमारक एकं सम्मुखमायादिति कृता नति सहामात्यस्तमपृच्छत्, 'अपि जानामि त्वं मातङ्गमूषतेदुर्गपिशाचस्य गृहं क्व वर्तते ? तं हि वयं दिदृक्षुः ।' एतदाकर्ण्य स तापसपुत्रक उवाच, 'इतो नातिदूरे वर्तमानस्य विध्यस्य सानुनि करभग्रीवनामा कुटिलदुर्गमं कोट्टो वर्तते तत्रैव प्रचण्डविक्रमो दुर्गपिशाचो मातङ्गपतिर्निवसति । स हि धनुधराणां लक्ष स्याधिपति । तैर्दस्युभिः स द्विपा सार्धं दलयति । महादर्वी चैता भुनक्ति । इच्छामि, अनेनैव पथा तेन सहच्छतां भवान् । मुनिकुमारकादेतदाकर्ण्य सानुगो मृगाङ्गदत्तस्तेनैव मार्गेणात्वरतं प्रमेण च करभग्रीवस्य मातङ्गराजकोट्टस्य भिल्ल पल्लीसमाकुलं निकटं प्राप्नोत् । तत्र स इतस्ततो धावतो यर्हिबहुभदशनया प्रचर्ममृगामिपान् शयरीघानवलोक्याचिन्तयत्, 'अरण्यवृत्तयो ह्रीमे तिर्यश्च इव जीवन्ति । तथापीमे दुर्गपिशाचं निजप्रभुं भुवते । प्रजासु न कापि किञ्चिदराजकं वतते । निर्बलो हि जीव सयलस्य जीवनं न भवेदिति राजशब्दो द्वैविनिर्मितः । एव विचिन्तयन् स यावरकरभग्रीवकोट्टमार्गं विविदिषति तावत्तत्रागतस्य मायावटोश्चरैः समगतेति ते चारास्तस्यागमनं मायावटवे न्यवेदयन् । तदाकर्ण्य ससैन्यं पुलिन्दराट् तत्रागत्य निकटीभूय परित्यक्ताश्चो राजसूनोस्तन्मयापादयो पपात । पृष्टकुशलो राजा चापि सामात्यं बाह्नास्तु तं निजकटकमनैपीत् । तदागमनशमिनं प्रतीक्षारं च शयराधिपो मातङ्गराजाय प्राहिणोत् । इत्यचिरादेव स्वदेशतो—यथायनामा शिलावूटकटोरशरीरावययं, तम्गोऽपि क्षपिताशेषवया, कृणोऽप्यनन्यसेवी, मातङ्गराजोऽपि भूमृत्पादोपनीवी, नूननजलधर इव मायूरपिच्छचित्रधनुर्धर, हिरण्याक्ष इव चराहस्यतिग्रह,

१ 'विभाषाघातो सम्भावनवचनेऽयदि । २ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

न योग्यं कन्यायास्तु कथैव केति दूत, त्वया हि याहीति यादि तव स्वा-
चात पर यत्समुचितमाकलयतां तद् विधत्स्व विधत्स्वेति विधत्ताम् ।

राज्ञा कर्मसेनेनेत्यमुक्तो दूत सुविग्रहः क्रमायातमित्यमभापत—‘राजन
राजपुत्रमपश्यन्नेव त्वमेवमोजायसे । न सर्वसामा-योऽस्मत्स्वामी । न नीर्यति
तस्य यश शरीरम् । न जर्णोति तस्य शक्तिः । नो जूर्यते तस्य भुजबलम् । न
जिर्णोति तस्य तेज । न तेजोभिरेवारिजगदार्णोति । यथाहँधनैर्ज्ञातीन् वरोति
सर्वत्र सत्कीर्तिं वृणोति । सर्वथा क्षेम धरयति, नीर्यते च यश । युद्धे निर्वाण्यति
विद्विष । निर्वरते चानीतिशत्रुभीतिप्रजोपद्रवम् । यद्यप्याश्रितानां स गुरुमप्य
पराधं मर्यति तथाप्युद्धृतानां नृपाणामणुमात्रमप्यनुचितव्यवहारं न रूयति ।
युद्धे स निजविपक्षसैन्यप्रक्षिप्तनिशितशरसहस्रैरन्तरिक्षमाच्छादयति । विद्विषा
रुण्डमुण्डैराहवभूमिं छदति । निजालौकिकगुणनिर्मितयशपटैः स सुरलोकं
छदयतीति सख्ये सुरयुवतिविमुक्ता पुष्पवृष्टयस्त समाच्छादयन्ते । अतस्तस्मि
न्निहागते त्व स्वपरान्तरमवभोत्स्यसे’ इति ।

सर्वसमक्षमित्य तत्त्वमानृतमुच्चैर्द्वारमाचक्षणे, प्रुवाणे चेतरे नीचैर्द्वार-
तस्मिन् चैदेशिकनैदशिके, सकलैव राज्ञे समा निरतिशयसोभमवाप । क्रुद्धो
नृपोऽपि दूतमवध्य ज्ञात्वा नाम्ने किमप्यभ्यधात् । अन्ये च तत्रत्या धीरा

१-२ ‘क्रियासममिहारे लोट्लोटौ द्विस्वी वा च तप्त्वमो’, ‘यथाविध्यनुप्र-
योग’ पूर्वस्मिन् । ३ ओजस्वीय आचरामि, ‘कस्तु क्यङ् सलोपश्च’ । ४ जृप्
वयोहानौ दैवादिक । ५ जृ वयोहानौ क्रैयादिक प्यादि । ६ जूरीर्हिंसायणा
हायो दैवादिक । ७ ज्या वयोहानौ क्रैयादिक । ८ वृज् वरणे, स्यादिः ।
९ वृज् वरणे भ्यादि । १० वृज् वरणे क्रयादि । ११ वर इच्छायाम्, सुरा
द्यन्त । १२ वृज् वरणे दिवादि । १३ वृज् सम्भक्तौ गिजन्त । १४ वृज्
वरणे भौवादिक उभयपदी । १५ वृप तितिष्ठायाम् भ्यादि । १६ द्रियादि ।
१७ छद अपवारणे सुरादि । १८ छद आच्छादने भ्यादि । १९ छद व्यासिकरणे
सुरादिरवन्त । २० छद सवरणे सुरादि । २१ ‘अभ्ययेऽयथाभिप्रेतात्माने
वृज् यत्वाणमुलौ’ । २२ ‘सभाराजाऽमनुष्यपूवा’ इत्यत्र राजपयायस्यैव
ग्रहणात्पुसकराभावाः ।

‘न धृष्ट्यहे न मर्षयामहेऽस्मासु सत्स्वपि किंकिल अयमेवमस्मद्भूपतिमवमानयिष्य-
तीति दन्तदष्टौष्टा करैः करान् मृद्वन्तोऽधुनैव गात्वा किं न स हन्त-य’ इति
मिथोऽभ्युवन् । वाचाटोऽय वदुर्वात्तु, किमस्य गिरा कुप्यते, यद्दृश्यते तत्समुचित
प्रतिविधास्यते इति धैर्यतोऽपरे निजगदु । दूतोऽपि च विमनास्ततो विनिर्गतो
निजशिविरमन्वचलत् ।

(इति लकारार्थप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या पदवाच्यलकारार्थनिर्देशात्मको नवम कल्लोल ।



प्रकीर्णकनिर्देशात्मको दशमः कल्लोलः

कर्मसेनसमातो विनिर्गतो दूतो निजकटकमासाद्य कर्मसेनोक्तं सर्वं समि
 त्राय मृगाङ्कदत्ताय व्याहारीत् । सोऽपि च सुविग्रहोक्तमागृह्य विग्रहाग्रहमहिलो
 यानमादिच्छदिति तदादेशप्रबलपवनापातविधुतो नर-नुरङ्ग-
 प्रियापार्थक्ये मातङ्गमकरो यलाम्भोधि सपक्षाणा भ्रूयतामनसि परितोष
 (प्रकीर्णका) विपक्षाणाञ्च प्रतिभयकर शोभ समुत्पादयन् क्षमासीमान
 मतिचक्राम । क्षिप्रमेव च क्षितिं वलगाविगलदध्वलालो
 न्मत्तरटिकटकदर्शितां, कुवन् त्रिभुवनञ्च रणवाद्यघोरैर्यधिरयन् विजया
 योजयिनीं प्रतस्थे ।

कतिपयेरेवाहोभिर्विन्ध्यमुल्लङ्घ्य सन्नद्धसैनिक सुहृद्युक्तो मृगाङ्कदत्त
 उज्जयिनीसीमानमनुप्राप्तवान् । अचिरेणैव चोजयि-यवौरुद्ध । कर्मसेनोऽपि चैत
 र्स्वर्ममगस्य सन्नद्धो युद्धाय नगर्यां निरगात् । निकटीभूय च व्यतिग्नत्या
 बुभयोः सेन सम्प्राहृयताम् । उभयत्रस्या धीरा भयानकमससङ्ग्रामन्त । पञ्चदिव
 सान् यावत् प्रवहच्छोणितनिम्नगेन शूरान्तकरेण रणेनास्थीर्यत । पञ्चमेऽह्नि
 श्रुतधर्मगाङ्कदत्तसमीपमागत्योवाच—युष्मासु समरासक्तेषु इतो घृतभिष्टुरूप
 स्वविद्याप्रभायतो निकटादप्यदृश्यो यदहमजगवप तत्तुभ्य वदामि कृपया
 कर्ण्यताम्, 'यदैवासी राजा कर्मसेनो युद्धाय निरगच्छत् तदैव मातुरनुजया
 शशाकवती स्वगृहाग्निरस्य समरे स्वपितु श्रेयोऽर्थं दवीमाराधयितुं पुरीषर्ति
 गौर्यायतनमशिथ्रियत् । तत्रस्था च रहसि एकामासां चतुरिकाभिधेयां सखीमावि
 शत्, 'सखि, तातेन सह अयं विग्रहो मदर्थमुपस्थित । बलिना चानेनाक्रान्तोऽयं
 मस्मै राजसुतायावश्यं मां प्रदास्यति । यतो हि राजानो राज्यार्थमपत्यज्जेह न
 गणयन्ति । राजसुतश्चायं ममानुरूपो वर्तते न धेति नाहमवगच्छामि । तस्मी
 द्दगय वर्तते, कीदृशस्तस्वभाव, कियच्च तच्छ्रीयाधिकमिति सर्वं तद्विषयक
 गुप्तरूपेणावगत्यागच्छ । चतुरिकानामा त्वं स्वकीयनामानुरूपं चातुर्यमिहकर्मणि
 सधुपयुङ्क्व' इति ।

ॐ प्रकीर्णका ॐ

१ कमकर्तृरूपम् 'न ह्य' । २ 'न गतिहिंसामाधम्य' । ३ 'हरतेर
 प्रतिषेध' । ४ भावकमणो । ५ गवेपमार्गणे इति चौरादिकास्तुह् ।

एवमुक्ता सा सखीममुपेतास्मत्कटका भवन्तमवलोक्यान्यच्च सर्वं ज्ञातव्यं
गुप्तरूपेणाधगत्येतो निवर्तिता राजपुत्रीमजपत्, 'सखि, राजपुत्रस्याभिरूपताम-
शेषा शेषरसना अपि न वंदेयुस्तथाप्येतावन्मात्रं मया वक्तव्यं यदसौ सौन्दर्ये
त्वत्तुलामेवाधिरोहति । गुप्तरूपेण तच्छ्रीलशौर्यादिविषयेऽप्यहमेवमवबोधिता
यस्य पोष्यति विप्राणा मनासि, पुष्यति च यशसि धर्मप्रचारेण, पोष्यति निजा-
नुजीविनो यथेष्टदानेन, न स पुष्णाति स्वाननुगुण्यकृष्णां वृष्णाम् इति तस्य
सहाय्यकरविक्रमं प्रतिष्ठापयति । वृष्णाति वृजिनै सह स सङ्गम् । वृक्षे धर्म-
प्रतिकूलै सहयोगम् । वर्जयति चानर्जवोपेतै सम्पर्कम् । वर्जयति च दुर्जनानां
सङ्गम् । महति स नित्यं भक्त्या माहेयीम् । महयति महाजनान् इति महीयमा
नस्य तस्य लक्ष्मीरन्वहं महते^{१४} । यद्यपि स स्वद्विपतां बलं मिनोति^{१५} तथापि
समरे नि शस्त्रान् न म् भीनाति^{१६} । मीयते^{१७} मान्ये मायाम् । मीयते च धर्मेण
धनम् । लुब्धेति सोऽविश्वन्तान् निजसेवात् । न लुब्धेति कस्मिंश्चिपि कार्यं, न
च विलुब्धेति स्वयमरीनतिरिच्यापरधनमिति य एव तस्यानुजीविषु परस्वम्
अभिलुब्धेति तस्य शिरोऽसौ सद्यो लुब्धेति^{१८} । एकोऽपि स न रिपुषु^{१९} क्षुभ्यति ।
न^{२०} क्षोभतेऽनुप्राप्तेषु । महाद्वे च न तस्य मनो मनागपि^{२१} क्षुभ्नाति । नीच-
सङ्गस्या स जिहति^{२२} । अनृतभाषणाद् ह्रीच्छति^{२३} । स्वरिणीनां^{२४} च कथाश्रवणा-
देव ह्णीयं ते । अयशस्करकृतिसम्भन्त्रणेनापि^{२५} लज्जते । ग्रीढाजनकविचारेणापि

१ 'शक्ति लिङ्ग' । २-३ पुप पुष्टौ भ्वादिर्दिवादिश्च ।

४ पुप धारणे चुरादि । ५ पुप पुष्टौ कथादि । ६ पूष वृद्धौ । ७ वृजी-
वर्जने । ८-१० वृजी वर्जने प्रमश अदादि, चुरादि, भ्वादि । ११ माहेयीम्
गाम्, महति पूजयति, मह पूजायाम् भ्वादि । १२ मह पूजायाम् चुराद्यदन्त ।
१३ महीद् पूजायाम् कण्ठ्यादि । १४ महि पुष्टौ भ्वादि । १५ हुमिञ्
प्रलेपने स्वादि । १६ मीञ् हिंसायाम् कथादि । १७ मीह् हिंसायाम्
दिवादि । १८ मेह् प्रणिदाने भ्वादि । १९ लुब्ध अपनयने भ्वादि ।
२० लुचि जालस्ये । २१-२२ लुब्ध स्तेये । २३ लुब्ध अपनयने अस्य
गिजन्त रूपम् । २४-२६ क्षुभ सखलनेयस्य क्रमशः दिवादि भ्वादि कथादि
रूपाणि । २७ ह्री लज्जायाम् ह्रीहोत्यादि । २८ ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वादि ।
२९ 'भ्वादीरेरिणो' इति साधु । ३० ह्णीह् रोषणे लज्जायाञ्च कण्ठ्यादि ।
३१ ओरस्जी ग्रीढायाम् तुदादि ।

प्रकीर्णकनिर्देशात्मको दशमः कल्लोलः

कर्मसेनसभातो विनिर्गतो दूतो निजकटकमासाद्य कर्मसनोक्तं सर्वं समि
 त्राय मृगाङ्कदत्ताय व्याहार्यत् । सोऽपि च सुविग्रहोत्तमागृह्य विग्रहाग्रहप्रहिलो
 यानमादिच्छदिति तदादेशप्रचलपवनापातविद्युतो नर-नुरङ्ग-
 प्रियापार्थक्ये मातङ्गमकरो वलाम्भोधि सपक्षाणा भूसृतामनसि परितोष
 (प्रकीर्णका) विपक्षाणाञ्च प्रतिभयकर होभ समुत्पादयन् नृमासीमान
 मतिचक्राम । क्षिप्रमेव च क्षितिं वल्गाविगलदधलालो
 न्मत्तकरटिकटकदर्दमितां, कुवन् त्रिमुवनञ्च रणवाद्यघोषैर्धधिरयन् विजया
 योजयिनीं प्रतस्थे ।

कतिपर्यरेवाहोभिविष्यमुल्लङ्घ्य सन्नद्धमैनिक् सुहृद्युक्तो मृगाङ्कदत्त
 उज्जयिनीसीमानमनुप्राप्तवान् । अचिरेणैव चोजयिन्वर्षारुद्ध । कर्मसेनोऽपि चैत
 र्सर्वमगम्य मन्नद्वो युद्धाय नगर्यां निरगात् । निकटीभूय च व्यतिघ्नत्या
 युभयोः सेने सम्प्राद्वर्षिताम् । उभयग्रत्या वीरा भयानकमससङ्ग्रामत । पञ्चदिव
 सान् यावत् प्रवहच्छोणितनिम्नगेन शूरान्तक्रेण रणेनास्थीयैत । पञ्चमेऽह्नि
 श्रुतधर्मृगाङ्कदत्तसमीपमागत्योवाच—युष्मासु समरासनेषु इतो घृतभिष्टुरूप
 स्थविष्ठाप्रभाजतो निकटादप्यहृदयो यदहमजगैवप तत्तुभ्य वदामि कृपया-
 कर्ण्यताम्, 'यदैवासी राजा कर्मसेनो युद्धाय निरगच्छत् तदैव मातुरनुशया
 शशाङ्कवती स्वगृहाग्निरागम्य समरे स्वपितु श्रेयोऽर्थं दधीमाराधयितुं पुरीवर्ति-
 गौर्यायतनमशिधियत् । तत्रस्था च रहसि एकामासां चतुरिकाभिधयां सखीमादि
 शत्, 'सखि, तातेन सह भय विग्रहो मदर्थमुपस्थित । वलिना चानेनाक्रान्तोऽय
 मस्मै राजसुतायावरय मां प्रदास्यति । यतो हि राजानो राज्याधमपरयस्नेह न
 गणयन्ति । राजसुतश्चाय ममानुरूपो घर्तत न वेति नाहमवगच्छामि । तस्की
 दृगय वर्तते, कीदृशस्तरस्यमात्र, कियच्च तच्छ्रौयादिकमिति सर्वं तद्विषयक
 गुप्तरूपेणावगत्यागच्छ । चतुरिकानामा ख स्वकीयनामानुरूप चातुर्यमिहकमणि
 नदुपयुङ्क्ष्व' इति ।

ॐ प्रकीर्णका ॐ

१ कमकर्तृरूपम् 'न ह्य' ।- २ 'न गतिर्हि सासार्थम्य' । ३ 'हर्तेर
 प्रतिषेध' । ४ भावकर्मणो । ५ गयेपमार्गणे इति चौरादिकास्तु ।

‘देव, अत्र काचिद्वन्द्यका पाशेनोद्भ्याम्भान जिघांसति । तत्केय स्यादिति पश्य ।’
तच्छ्रुत्वा राजपुत्रस्तामवलोक्य तदलौकिकरूपापहतहृदय केय भवेदिति जिज्ञा-
सया यावत्सवस्यश्छन्नस्तिष्ठति तावदुद्विग्ना शशाङ्कवती देवी व्यजिज्ञपत्, ‘देवि,
अस्मिन् जन्मनि मदीयप्राग्दुष्कृतैर्यदि स राजपुत्रो मृगाङ्गदत्तो न मे पतिर्जात-
स्तदा स्वप्नमादेन सोऽन्यस्मिन् जन्मनि मनीयो भर्ता भवत् ।’ एव देवीं विज्ञाप्य
सा राजपुत्री कृतदेवीप्रणतिर्वाष्पाद्रलोचना पाण कण्ठेऽर्पयामास । एतस्मिन्नेव
च क्षणे प्रतुङ्गान्तर्मुख्यस्तददर्शनोद्विग्नास्ता चिन्तयत्यस्तदन्तिकमुपजग्मु ।
शशाङ्कवती च तस्या दशायामवलोक्य, ‘हा ! सखि, किमेतत्प्रया समारब्धम् ?
माहमेनानेनालम् । आगमयस्व क्षण तावत्’ इत्युक्त्यो व्यपाशयन् । एव सजाते
यावदत्युद्विग्ना शशाङ्कवती तत्र तिष्ठति तावद्गौरीगमगृहान्तराङ्गारतीयमभ्युत्त
‘शशाङ्कवति, विपाद मा गा । स्वमे उक्त मदीय वचो मृषा न भावि । स एवाय
मृगाङ्गदत्तस्ते पूर्वभक्ताऽत्र प्राप्तस्तव समीपे वर्तते । अतोऽनेनैव सह घञित्वाऽ-
खिलमैश्वर्यं मुद्ञ्च ।’

एवमुक्ता सा यावत्किञ्चित्पुनर्नयमाना तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्य मन्त्री
विक्रमकेसरी तामुपगम्य समन्वधात्, ‘दवि, सख्य भवान्या समादिष्ट स
पुयाय ते पतिस्तव प्रेमपाशाकृष्टोऽग्रायात् ।’ तच्छ्रुत्वा साचीकृतलोचना सा
कान्त, तेजस्विन, महचारिणा मध्यवर्तिनश्च स दृष्ट्वा यावत्पतदनङ्गशरपुङ्खपद्म
चितैरिव कण्टकितैरङ्गै स्तम्भनिश्चला तिष्ठति तावन्मृगाङ्गदत्तस्तामुपेत्य प्रेमपूण्या
गिरोवाच यत् तवगुणपाशाकृष्ट परित्याजितनिजवधुराज्यदश, अनुभूतानेका
रण्यघामवसुधाशयनक्लेश, दामीभूतोऽहमहमिहायात् । तत्ते मयि स्नेहानुरो-
धश्चेदस्मत्पुरपुरन्ध्रीनयनोत्सव प्रवर्धय । सङ्ग्राम शान्त्यतु पञ्चद्वय ध्येयश्चानुभवतु ।

मृगाङ्गदत्तेनेत्यमुक्ता शशाङ्कवती भन्दाक्षमन्दाक्षर समाचक्षते ‘स्वत्पर इदानी
मय जनस्वश्लिष्ट इति यथा कुशल भवेद्यद्य तेऽभीष्ट स्यात्तथैव जिघीयताम् ।’

शशाङ्कवत्या वाक्मुधयेत्य सिक्तो मृगाङ्गदत्तो गौरीं प्रणम्य राजपुत्रीञ्च
तामभ्ये स्वपृष्ठतः समारोप्य अश्वसमारूढैश्च शस्त्रपाणिभिर्धरै सचिवै सह
पतायुधो रात्रावुजयिन्या निगत्य श्रुतधिप्रदर्शितयुक्त्या शशाङ्कवतीसहितो
मायावटोर्गृहमागमत् ।

१ ‘अज्जनगमा सनि’, ‘अभ्यामाद्य’ । २ ‘आगमे समायाम्’ । ३ पाश
प्यमुञ्चन् । ४ ‘भृशदिभ्यो भुग्यच्चेर्लोपश्च हल्’ ।

मोक्षयति । अर्दयेति दुरितोदयम् । अर्दयेति च द्रविणदानेन दीनानां वारि
व्रघम् । वितर्नति स नीतिधमकृत्यम् । वितर्नोति च विद्विड्यनिताहृदयवियोगस्य
याम् इति कृत्यैरेतं सखीतिं वितर्नयन् सर्वतोभावेन स राजकुमारस्तवानु
रूपतामावहति ।

मत्सीमुपनेत्यमुक्तायास्तस्या शशाङ्कयत्या मानस त्वध्याप्त्यभिलाषापाशोऽ-
मौमोन् । तत्तृणादेव च तव स्वपितुश्च श्रेयस्कांस्या सा त्वद्विरहणं तनीयसीं तनु
विभ्रती मदनाता मोमूर्च्छीति । अतो गुप्तमद्य निशि गत्वा निजनाद् गौर्याध्रमा
दपहृत्यालक्षितस्त्व तामिहानेय । इमे राजानस्तावदस्य दुर्गापिशाचस्य मायायत्रे
गृहे तिष्ठन्तु । पश्चाच्चेमे मया साक तत्रैष्यति । एष कृते, निवृत्ते चास्मिन्नायो
धने संन्यसन्नयो न भवेत् । तव, त्वदीयभाविश्वशुरस्य च सवधा कल्याण भवत् ।
युद्धरूपोपायो हि ध्ययमेवाकाले मवीयस्मैन्यासून् जगप्रहीतीति धुधान्तं जगृहति ।

श्रुतधिनैवमुक्तो मृगाङ्गदत्तोऽश्वानारुह्य सचिवै सह ततश्चलित्वा श्रुतधि
प्रप्ताभिज्ञानै सुलक्षित पुष्पकरण्डाख्योद्यानातरे वर्तमान तत्कालोपचक्ष्णां
रश्मिप्रकाशित गौर्याश्रममवापत् ।

इतश्च परिचयादिपरिभ्राते सखीजने निर्निद्रा शशाङ्कवती व्यचिन्तयत् यत्
मदर्थं राजानो राजपुत्राश्चावहमाहये हयते । अभ्यिकया देव्या च स्वप्ने मदर्या
यिताह्वय स राजपुत्रो मदीय पूर्वभर्ता समादिष्ट । किन्तु लेखादघेत्यमयगत
यत्पिता पूर्ववैरादृषां च मन्दपुण्या मां न तस्मै दित्सतीति विधातरि घामे क्व
स्वप्नदेवतादेशनिधय क्रियेत । अतो यावदग्रे तातस्य तस्य मम प्रियस्य बाहित
न भ्रूणोमि तावद्धताशमात्मान किं न त्यजामि । एवमवधार्य गौर्या पुरो गत्वा
स्वोत्तरीयविरचितपाशा साऽशोकपादपे मत्तुमच्यवास्यत् ।

एतस्मिन्नेव काले मृगाङ्गदत्तोऽपि संवयस्यस्तग्रागत्योद्यानतत्त्वब्रह्मुरन्मो
गौर्याधममगमत् । तत्रावलोकितराजपुत्रिणा विमलनुदिना च निगदिन,

- १ मीढ लज्जायाम् टिवादि । २ अद् हिंसायाम् भ्वादि । ३ निजन्त ।
४-५ तनु विस्तारे भ्वादितनादी । ६ तनु ध्रुवोपकरणयो पुरादि ।
७ मव य-धने यद्भुकि लङ्, ज्वरस्वर० इत्युपधावकारयोरुठिपिति गुण ।
८ 'काम्यच्च', 'अप्रत्ययात्' टाप् । ९ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययो 'यद्गो वा' ।
१० ग्रह उपादाने । ११ गृह गृहणे 'अदभ्यस्तात्' इति क्षस्यात् । १२ 'याय
पुरानिपातयोल्ङ्' ।

रभ्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधाद्भुत सर्वं स्वप्नमुत्तान्त निवेदयन् इत्थ प्रकृत
सुप्तान् यत् तव सूनुना मृगाङ्गदत्तेन स्ववीर्यत कर्ममेननृपतिसुता शशा
ङ्कवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शवराधिपतेमायावदोग्रुहे चर्तते । तेन विसृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमार्यितोऽमार्यित ।'

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गजा
रूढोऽत्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्वचलयुक्त पुत्र प्रति प्रीणास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शवराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै
राजभि सह चिरोत्सुको मृगाङ्गदत्तोऽपि च निगत्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा राजावरूढयो पित्रोश्चरणाननमस्यत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
सदेवीकममरदत्त व्रमश प्रणेमुरथ मायावदो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनता
स्नुपा शशाङ्कवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके वसतिं विधाय
पुत्रेण सर्वं राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्सुख तद्दिन नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्गदत्तेनात्मान गौरवान्वित च मन्वानस्तथातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कर्ममेनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
मन्मुखेनाभिधत्ते यद्ब्रह्मात्मपुत्र सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
तुभ्य दास्यतीत्यस्मत्क्षेत्रेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्ब्रूहे । राजोचितमेतत्सन्देशमा
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्टाऽविर्चदिति स प्रतिसमदिक्षद् यदस्मासु
त्यदीयप्रमोरेव स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वय निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाह करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषां सन्तोषहृद्भवेत् ।

दूतमुखेन कर्मसेनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्त, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपती-
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोष्या गामहे । तत्रैव विवाहः शोभते । सुपणस्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गापिशाचो मायावदुश्चेहैव सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणो तिष्ठताम् । आगतेन च तेन महैमौ पश्चादयोष्यामुपारिष्यत ।'

राज्ञ एतद्वच आकर्ण्य सर्वं राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्येषुर्देव्या सैन्यैश्च सह
ससचिवमृगाङ्गदत्त, सुपेणागमनावधि तत्र मायावदु सस्थाप्य शशाङ्कवत्या सह

१ अय गतावित्यस्मात् क, आगत इत्यय । २ माया सजाता अस्येति
मायितस्तथाभूतो नेत्यमायित (मायारहित इति भाष) । ३ गार्ह गती ।
४ 'अह हृत्यनृचश्च' । ५ विष्णु व्याप्ती (व्याप्तमभवत्) ।

क्षणानन्तरमथ प्रद्युम्नेषु रक्षिषु राजसुतामपहृतामवगत्य राजमहिषी तदानीं स्कन्धावारस्थित कमसेन तद्वृत्त नगराभ्यक्षेण श्रवागमयत् । स च तदाकर्ण्य रहसि सेनापतिमाकार्य शूराधिरूढैः पञ्चभिः शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्कदत्तं हन्तुं यद्बुधु या समादिदेश । सेनापतिश्च यथानिदिष्टयत्पुष्कः कटकाद्रात्रा बुजयिनीमागात् । तत्र च मिलिताञ्जगराध्यक्षास्तोऽश्वणोत् यदन्यैर्वारैरिव कैश्चिद्वीरैरेवापहृता राजपुत्रीति व्यर्थोऽवस्कन्द । तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेनं विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्तिं प्रयत्नासाध्या मत्वा विनिवृत्तावस्कन्द-विचारास्ते तूष्णीमेव तां निश्चामनयन् । मृगाङ्कदत्तसैन्यशिविरेऽपि च मायावदु-प्रमुखा नृपा श्रुतधे कथनानुसारेण युद्धमध्वद्वा एव तस्यां निश्चयागरुः ।

प्रातःकाले चारैरन्विष्टवृत्तात् कमसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूतं सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विज्ञप्तवान् यद् यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता छलेनापहृता तथापि त तस्या उपयुक्तं पतिं मन्वानैरस्माभिरित्थं विज्ञाप्यते यत्स युष्माभिः सह मम गृहमायातु येन मत्सुतायास्तेन सह सविधि विवाहो भवेत् । तत्सन्देश-भाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजानं कर्मसेनसन्देश परस्परं विचारयन्तः ऐकमन्येन निरचैपुर्यत्तदीया सुता प्राप्तेवेति तद्वेहगमने कुशलममन्वानानामस्माकं तत्र गमनमध्वेयस्करम् । एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तः श्रुतभ्यभिमतमजिज्ञासत । स चाह 'कमसेनस्य गृहेष्ववश्यं गन्तव्यमित्येषा मदीया मतिः यतो हि सर्वमेतं दशाख्येन तेन सन्दिष्टमन्यथा सुतायामपहृतायामपि सोऽजेयो बली युद्धं त्यक्त्वा कथमेवमुदासीत । सत्यस्य च ते तद्वेहगतस्य स किं भुवीति ? मन्ये, तव तत्र गमनं तेन सहाज्यं सगतं स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्थावयिष्यतीति दुहितृस्नेहेन सोऽग्रे सहाय एव भवेत् । स हि अवैधविवाहः न षष्टि तेनेत्य विशिनष्टीति तत्र गमनं श्रेयः ।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजानः साधु ! साधु !! इति युवाणां श्रुतिर्धि श्रद्धायः तद्वच्च प्रशशंसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानवोचत् 'सर्वमेवमस्तु, किन्तु तातमग्याञ्च विना न मे विवाहो रोचते इति तयोराद्धानाय कश्चिदितो यजतु । विज्ञाततदभिप्रायश्चाह यथोचितं विधास्ये ।' एवमुक्त्वा न तत्रस्थ एव भीमपराक्रमः स मन्त्रिणं पित्रोः पार्श्वं प्रैषयत् । स चाप्ययोध्यामागत्य मुक्तविद्योगज्ञानतनो सपत्नीकन्यामीष्टमुतोद-तध्वजसमुत्कुम्भः राज्ञः पादयोनिपत्य गृहनिर्गमनाद्वा

रम्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधाभूत सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेदयन् इत्य प्रकृत
मुक्तवान् यत् तव सुनुना मृगाङ्गदत्तेन स्ववीर्यत कर्मसेननृपतिसुता शशा-
ङ्गवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति सुप्मान् प्रतीक्षमाण स शयराधिपतेर्मायावटोगृहे वर्तते । तेन विमृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमार्यितोऽमार्यित ।^१

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गजा
रूढोऽत्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्ववलयुक्त पुत्र प्रति प्रीणास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शयराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै
राजभि सह चिरोत्सुको मृगाङ्गदत्तोऽपि च निर्गत्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा गजावरूढयो पित्रोश्चरणाननमस्मत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
मदेवीकमरदत्त क्रमशः प्रणेमुरथ मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनतां
स्नुपां शशाङ्गवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके धसति विधाय
पुत्रेण सर्वं राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्सुखं तद्दिनं नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्गदत्तेनात्मानं गौरवान्वितं च मन्वानस्तत्रातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कर्मसेनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
ममुखेनाभिधत्ते यदहमात्मपुत्र सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
सुम्य दास्यतीत्यस्मत्स्नेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्धे । राजोचितमेतत्सन्देशमा-
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्टयाऽविर्बुद्धिर्दिति स प्रतिसमदिष्टद् यदस्मासु
त्वदीयप्रभोरेव स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वयं निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाहं करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषां सन्तोषकृद्भवेत् ।

दूतमुखेन कर्मसेनमेव प्रतिमिदिरयामरदत्त, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपतीं
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोध्यां गामहे । तत्रैव विवाहं शोभते । सुपेणम्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गपिशाचो मायावटुश्चैह सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणौ तिष्ठताम् । आगतेन च तेन सहैमौ पश्चादयोध्यामुपारिष्यत ।^२

राज्ञ ण्तद्वच आकर्ण्य सर्वे राजभिरनुमतोऽमरदत्ताऽन्येषुर्देव्या सैन्यैश्च सह
ससन्धिवमृगाङ्गदत्त, सुपेणागमनावधि तत्र मायावटुं सस्थाप्य शशाङ्गवर्या सह

१ अयं गतावित्यस्मात् क., आगत इत्यर्थः । २ माया सजाता अस्मैति
मायितस्तथामृतो नेत्यमायित (मायारहित इति भावः) । ३ गाद् गती ।
४ 'अहं कृत्यतृचश्च' । ५ विष्णु र्यासी (प्याप्तमभवत्) ।

क्षणानन्तरमथ प्रबुद्धेषु रक्षिषु राजसुतामपहतामवगम्य राजमहिषी तदानीं स्कन्धावारस्थित कर्मसेन तद्वृत्तं नगराध्यक्षेण श्रावणमयत् । स च तदाकर्ण्य रहसि सेनापतिमाकार्य शूराधिरूढैः पञ्चमि शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्क दत्तं हन्तुं यद्बुध्वा समादिदेश । सेनापतिश्च यथानिर्दिष्टयत् । कटकाद्वाश्र-
बुजयिनीमागात् । तत्र च मिलिताश्चगराध्यक्षाऽसोऽशृणोत् यदन्वैर्वैरैरिव कैश्चिद्वैरैरेवापहता राजपुत्रीति व्यर्थोऽवस्कन्द । तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेनं विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्तिं प्रयत्नासाध्यां मत्वा विनिवृत्तावस्कन्द विचारास्ते तूष्णीमेव तां निशामनयन् । मृगाङ्कदत्तसैन्यशिविरेऽपि च मायावदु प्रमुखा नृपा श्रुतधे कथनानुसारेण युद्धसङ्गदा एव तस्यां निश्यजागरु ।

प्रातःकाले चारैरन्विष्टवृत्तात् कर्मसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूतं सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विश्वसवान् यद् यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता दृलेनापहता तथापि त तस्या उपयुक्तं पतिं मन्वानैरस्माभिरिथ विज्ञाप्यते यस्त युष्माभि सह मम गृहमायातु येन मत्सुतायास्तेन सह सविधि विवाहो भवेत् । तत्सन्देश-
माकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजानं कर्मसेनसन्देशं परस्परं विचारयन्त-
पेकमत्येन निरचैपुर्यत्तदीया सुता प्राप्तैवेति तद्देहगमने कुशलममन्वानानामस्माकं तत्र गमनमध्येयस्करम् । एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्त श्रुतध्यभिमतमजिज्ञासत । स चाह 'कर्मसेनस्य गृहेष्ववश्यं गतम्यमित्येषा मदीया मति यतो हि सर्वमेत दशाद्येन तेन सविष्टमन्यथा सुतायामपहतायामपि सोऽजयो बली युद्ध रयकरा कथमेवमुदासीनः । सवलस्य च ते तद्देहगतस्य स किं कुर्वीत ? मन्ये, तप तत्र गमनं तेन सहाज्यं सगतं स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्थापयिष्यतीति दुहितृस्नेहेन सोऽग्रे महाय एव भवेत् । स हि अवैधविवाहः न वष्टि तेनेत्य विशिनष्टीति तत्र गमनं श्रेयः ।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजानं साधु ! साधु !! इति मुवाणा धुतर्धि श्रद्धाम तद्वच्च प्रशशसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानयोचत् 'सर्वमेवमस्तु, किन्तु तातमग्याञ्च विना न मे विवाहो रोचते इति तयोराद्धानां कश्चिदितो मज्जतु । विज्ञाततद-
भिप्रायश्चाह यथोचितं विधास्ये ।' एवमुक्त्वा स तत्रस्थ एव भीमपराक्रम स मन्त्रिणं पित्तो पार्श्वं प्रैषयत् । स चाप्ययोध्यामागम्य सुतवियोगधामतनो मपलाकस्याभीष्टसुतोदन्तश्रवणसमुत्सुकस्य राज पादयोर्निपत्य गृहनिर्गमनाद्वा

रम्य कर्मसेनीयसंघ्यन्त विविधाद्भुत सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेदयन् इत्य प्रकृत
मुक्त्वान् यत् तय सूनुना मृगाङ्गदत्तेन स्ववीर्यत कर्मसेननृपतिमुता शशा
ङ्गवती समुपालम्भि । तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते
इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शबराधिपतेर्मायावटोर्गृहे वर्तते । तेन विसृष्टश्चाहमिह
भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमायितोऽमायित ।'

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या साङ्गं मतङ्गजा
रूढोऽस्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्वयलयुक्तः पुत्रं प्रति प्रीणास्त । अल्पैरेव च
प्रयाणकै स शबराधिपदेशस्थ सुतकटकमवाप । पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रे
राजभि सह धिरोत्सुको मृगाङ्गदत्तोऽपि च निर्गत्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्ग-
मादवतीर्णा गजावरूढयो विप्रोश्चरणाननमस्यत् । सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि
सदेवीकमरदत्त क्रमशः प्रणेमुरथ मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनतां
स्नुयां शशाङ्गवतीं चावलोक्य ततो निगतोऽमरदत्त स्वकटके वसति विधाय
पुत्रेण सर्वै राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्सुखं तद्दिनं नयानो भाविना
चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्गदत्तेनात्मानं गौरवान्वितं च मन्वानस्तत्रातिष्ठत् ।

एतस्मिन्नेव समये कमसेनप्रहितो दूतः समागमयोवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी
मन्मुखेनाभिधत्ते यदहमात्मपुत्रं सुपेण तत्र प्रेषयामि । स च विधिना निजभगिनीं
नुभ्य दास्यतीत्यस्मत्प्रेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्वेह । राजोचितमेतत्सन्देशमा-
कर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्टयाऽविर्चयति स प्रतिसमदिच्छत् यदस्मासु
त्वदीयप्रमोरेष स्नेहश्चेत्तर्हि स सुपेणमिह प्रेषयतु वयं निजेन पुत्रेण तत्सुताया
स्तथा विवाहं करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषां सन्तोषकृद्भवेत् ।

दूतमुखेन कमसेनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्तः, श्रुतधिमः, निजपुत्रम्, नृपतीं
श्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोष्या गामहे । तत्रैव विवाहं शोभते । सुपणस्य
यथाविधि सत्कारश्चापि तत्रैव सम्बोभवीति इति दुर्गपिशाचो मायावटुश्चेहैव सुपेण
सम्प्रतीक्षमाणौ तिष्ठताम् । आगतेन च तेन सहैमौ पश्चादयोष्यामुपारिष्यत ।'

राजं एतद्वच आकर्ण्य सर्वै राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्येष्टुर्देव्या मैन्यैश्च सह
ससचिवमृगाङ्गदत्तः, सुपेणागमनावधि तत्र मायावटुः सस्थाप्य शशाङ्गवत्या सह

१ अयं गतायित्यस्मात् क, आगत इत्यर्थः । २ माया सजाता अत्येति
मायितस्तथाभूतो नेत्यमायितः (मायारहित इति भावः) । ३ गाह् गती ।
४ 'अहं हृत्पुत्रश्च' । ५ विप्लु प्यासी (प्यासमभवत्) ।

एव तस्मान्मुनीन्द्रोदाराशयात्कणनलिकाद्वारेणापीतामृतस्यचा नरवाहन
 दत्तो मदनमञ्जुकावासावाहितघृतिर्मलयगिरौ ललितलोचनामन्वि यन् यावद्वि
 चरति तावदेव तस्य गोमुखप्रमृतयश्चिरमितस्ततस्तम
 प्रियासमागम न्विप्यन्तो बम्प्रम्यमाणा सचिवा, समवचितकुसुमा ललि
 तलोचना च तत्रागोसतेति निजचरणनर्तस्तान् सर्वान्
 अभिनन्द्य तै सह स स्वपुरीमाजुगे । तत्र च सर्वपरिधानकजनमिलितो निज
 प्रियतमा मदनमञ्जुकां समवाप्य जहर्पतमाम् ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या प्रकीर्णकनिर्देशाशमक. दशम कल्लोल ।



अथ कृदन्तनिर्देशात्मक एकादशः कल्लोलः

कौशाम्यामित्यमात्मपरिवारेण सहतो वत्सेश्वरसुतो नरवाहनदत्त आद्यया
मदनमञ्जुकयाऽन्याभिश्चापि दिव्याभिर्वनिताभि सह परिणीतमान पितृविभू
तिभि सम्पूगकामो गोमुखादिभि मह निवर्तन् स्वाभी-
मदनमञ्जुकापहार एवधूतहमनोरमान् सौर्यग्रिकन्लापरम्यान् दिवसान्
(कृत्यप्रक्रिया) व्यतियापयामास । अयैकदा स तामग्रयां कान्ता
मदनमञ्जुका सपरिजनां निजावराधस्यान्तरनालोक्य
श्रुपसि रजनीविरहापगतनान्तिर्निशाकान्त इव विनर्णतां गतोऽचिन्तयत्, किं
मदीय चित्त जिज्ञासमाना मदीया प्रिया क्वाप्यतिरस्यत् आहोस्वित् मम कस्य
चिदपराधस्य ऐशात्कापि कुपितैव गता । केनचिन्माययाऽपहृताच्छ्रद्धा वा
कुत्रचिरस्थापितेत्यमनेकसङ्कल्पविकटपपरम्पराविह्वल किंकर्तव्यविमुक्त समजा
यत् । तस्य तथानूतामनवलोकितव्यां दशामवलोक्य तस्य पिता वत्सेश्वरो मातरो
मन्त्रिणो भृत्याश्चातिविह्वलतां गताः । निजसुतया विहीना कलिदत्ता चापि
सममुहत् ।

अयैका तपुररक्षिकाऽऽकर्णयत्सु सर्वेषु नरवाहनदत्ताग्रेऽग्रवीत् यद्धर्म्याग्रे
सतीं मदनमञ्जुकामवलोक्य नममोऽवतीर्ण एको विषाधरयुवा यच्च 'मानसवेग'
इति स्वनामोक्त्या कलिह्रसेनामभ्येत्य मदीया सुता दातव्या इति तामयाचत्,
तदानीञ्चैनया निपिद्धो यथागत गत्वा गुप्तमिदानीमागत्य स मायया किं न
तामपहरेत् । परदारान् यद्यपि दिव्या नैव कामयन्ते तथापि रागाध जन
सदसद्विवेको रह्यतीति सर्वं सम्भाष्यते । तदाकप्य नरवाहनदत्तस्य विरहो,
स्पृष्ट चेतो वीचिविचोभितमम्बुजमिवाजनि । रमण्वास्तग्राग्रवीत् 'इय पुरी
अभितो रचिता वर्तते इतीहाममस्तुतस्य कस्यचिदपि प्रवेशनिगमौ न मरलौ ।
हरप्रसादाद्यास्या अन्येनानिष्टेन न सम्भवेनीयमिति प्रणयनोपात्तयदैव एचि
स्थितया भुवेलिमम् । प्रणयकुपिता हि कामिन्य एव प्राय कुर्वन्तीति यदुग्र
प्रसिद्ध वर्तते । तथाहि—

ॐ कृत्यप्रक्रिया ॐ

१ 'धातुमम्यन्धे प्रत्यया' । २ 'तयत्तव्यानीयर' । ३ 'तथ्यत्तव्यानी
यर' । ४ 'केलिमर तपसस्यानम्' ।

चलिं दत्वा सत्यवैद्यगीस्ते भामिनीभूय गता भूयोऽपि त्वदभिलषित सम्पादयेयम् । स्वयाऽपि च मदीयो नवोऽनृतोद्यादीनवो मृज्यो भवेत् ।” एतत्तद्वाक्यमाकर्ण्य गिरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव स्तुत्यमाहृत्यम्, एतद्विषयमेवलाङ्गे शिष्यैर्जुत्य विगतविनीयम् च निजपुरोधस शान्तिसोम सम्भृत्यमृत्यं समाहूयापरिमितकुप्याकुप्यधामा, क्षणान्तरं पञ्च प्रयोजितनियोज्योपयमनसम्भृतसम्भारो गृह्यां तां मायामदनमञ्जुकां वस्तुतो वेगवर्ती विद्याधरीमुपायत । सा च मयै-पिशितादिभि स्वहस्तेन यद्येभ्यो यलिं ददी । नरवाहनदत्तश्चाथ वासभवनग्यां रुच्यैयां तया सह तत्कथनानुसारं मैरेयं पेयं पपी । परिवर्तितरूपया च तया सहच्छायायां सूर्यं इव श्रव्यैभ्यशक्तिर्जीवलोकसुखमुपाभुङ्क्त ।

एकदाऽनया नरवाहनदत्तो रहसि निगदितो यत्सुसाह समुद्रादितमुखी न कृत्यैकार्येणापि त्वया कदापि विलोकनीया । एतदाकर्ण्य किमर्थमनयत्थमुक्तमिति सकौतुको राजपुत्रस्तोपकोत्तरास्तरसुसायां तस्यामन्येधुर्यावत्तस्या मुखमुद्राद्या वलोकयति तावत् स्वापवेलावशेनापगत भव्यै-मायारूपा सा काचिदन्वयं, न पुंष्यतारोदीप्तमुखी मदनमञ्जुकैत्युपलभ्य जाग्रदेवावतिष्ठमान प्रबुद्धा ताम् ‘का, स्वम् ? सत्य सर्वं मे मुग्धे त्वमभिधेहि’ इति पप्रच्छ । समुपजातप्रतिभेदा मापि निजे रूपे यतमाना निर्निद्रोषविष्ट नरवाहनदत्तमेव यथावस्तु यत्तुमुपपन्नमे ।

प्रिय, अस्ति हिमगिरिमानौआपाढपुरनाम विद्याधरपुरम् । तत्र कुलपरम्परा गतराज्यध्रीशकटियुग्मै-वर्यं, अन्वमौवोस्य स्वादिष्टौपाक्यफलसुसम्पादितपितृकाम, पूयमानावश्यपाच्यदैवैर्हृष्य, स-ध्याद्वयसम्पाद्यमानौर्चाम्य, सकलसल्लोक-

१ वद-मुपि क्यप् च’ इति यत् । २ ‘भुयो मावे’ । ३ वद-मुपि क्यप् च’ इति क्यप् । ४ ‘मृजेर्विभापा’ इति क्यप् । ५. शम्भुद्वय्यायां ण्यति कुत्वम् । ६ एतिस्तुशास्त्रद्वय क्यप् । ७ विषयविनीयजित्या- । ८ सम्भ तर्क्यकर्मकरं ‘मृज्योऽसन्नायाम्’ ‘समथ बहुलम्’ । ९ ‘राजस्यसूर्य-’ । १० ‘प्रयो ज्यनियोज्यौ शक्यायै’ । ११ ऋदुपधाद्यावत्पुत्रवृत्ते । १२ विभापोपयमने । १३ ‘गदमद-’ । १४ राजस्यसूर्य-’ । १५ ‘अचो यत्’, ‘ईयात’ । १६ १७ ‘राजस्यसूर्य-’ । १८ ‘विभापाकृष्टो’ ‘हत्वस्म पिति इति टुक्’ । १९. ‘भय्य गेय-’ । २० पुण्यसिद्धी नभत्रे’ । २१ ‘पुण्य च पत्रे’ । २२ अमावस्यदन्त्यतर स्याम्’ । २३ २४ ‘ऋह्लोर्भ्यत्’, ‘यजो कु पिण्यतो’ । २५. ‘ण्य आवरयके’ इति कुत्य न । २६ ‘आसुयुवपिरपिप्रपिचमघ’ इति ण्यत् ।

लाप्य , नगरनि सारितनि शेषनिस्त्राप्य , प्रणाय्यजनानधिष्ठितनिकाय्य , आना-
य्यमानानाध्यै साक्षाद्यै क्रियमाणकुण्डपाद्यामायसोमस्तोम , परिचाय्यघाट्या
सधुध्यमाणचित्स्थै , समयोचितसम्पाद्यमानाप्रित्तिर्यै , अग्रधीयमानगेयोपस्थानीय
प्रवचनीय , ^{११} निजभुजोपार्जितकरप्रचेयोच्छ्रितफलम्पत्तिनिर्जर^{१२} अयसङ्गतिविद्या-
धराधिपवेगवत पुत्रो मानसवेगाय्यो राजाऽस्ति । वेगवतीनामा तस्याह कनी-
यसी स्वसा । स च मदीयो भ्राता मामतिद्विपन्मनिरसिद्विपन् ^{१३} प्रगोपणीया विद्या
दातु नैच्छदिति मया महता वलेशेन तपोवनाश्रितात् ^{१४} अर्च्यात् पितु सकाशात्
सर्वाधिकबला विद्या प्राप्ता । साऽहमापादपुरीयोद्याने रक्षिभिरावृता वीनां मदन-
मञ्जुकामधलोकितवती । सा च खदीया ^{१५} भार्या मदीयेन भ्रात्रा माययाऽपहृता ।
सा हि साध्वी स्त्री अनिच्छन्ती च तेन पराभवितुम् अशक्या इति कुभ्रात्रा तेन
तदनुनयने नियुक्ताऽहमेकदा त्वत्पलापपरां ^{१६} प्रीते तामगे । तत्प्रयोधनप्रसङ्गाच्च
तया साध्व्या सह त्वन्नामन्यभ्युदीरिते सति मम मनस्वदेकाग्र सज्जातमिति
'यन्त्रानि श्रुते त्व स्मरपरवशा भवे स ते पति' इत्याद्यो देवीस्वप्नादेशो मया
स्मृत । अत तत्स्मृत्य तां मदनमञ्जुका इति धारयित्वा तस्या रूपेण त्वमु-
पायत उपैयत । तदेहि, यत्र ते प्रिया मदनमञ्जुका वर्तते तत्रैव तत्कृपाविष्टा
त्वा नयामि । यतो ह्यात्मनिरपेक्षा मदीया कापि त्वत्प्रेमवश्यता वर्ततेऽत
सपत्न्या कैङ्कर्यमपि मेऽभिरोच्यम् । एतदाभास्य स्वविद्यावलेन सा वेगवती
तस्यामेव निशिप्रियावियोगानुभूयमानहृच्छोकमोह^{१७} कोकमिव नरवाहनदत्तमादाय
समुदपसत् ।

एव चक्षुषामगोचरतां गतयोस्तयोस्तद्वृत्तमाकर्ण्य नरवाहनदत्तपरिवारोऽ-
तिक्षोभ प्रापत् । यौगन्धरायणादयो मन्त्रिणोऽपि मरुभूतिमुखै पुत्रै सह व्यहृत्

१ प्रणाय्योऽसम्मता । २ 'पाद्यसाक्षाद्यनिकाय्यघाट्या' । ३ 'आना-
य्योऽनित्ये' । ४ 'पाद्यसाक्षाद्य' । ५ कतौ कुण्डपाद्यसचाप्यौ । ६ अमौ
परिचाप्योपचाप्यसमूहा । ७ 'पाद्यसाक्षाद्य' । ८ ९ चित्यामित्रित्ये च ।
१० 'मम्यनेय' । ११ 'भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयो' । १२ 'अजयं सङ्गतम्'
निररैर्देवै सह अजर्या सगतिर्यम्य । १३ 'हृत्प्रेतुपधात्' । १४ 'यजयाच-
रुचप्रवचर्च' । १५ विभक्त्यर्थत् । १६ प्रात फाले तामगच्छमिति भावः ।
१७ उपायेन विवाहित इत्यर्थः । १८ यजयाचरुच- इति कुम्भाभावः ।
१९ 'ओह उच के' (ओह शकुन्तवृषलै, तेन कोकपक्षिणमिवेति भावः) ।

कुर' इति । तदाकर्ण्य तदुत्तरस्य दूदो वीणावत्तस्तग्रस्यराजपुत्रीपरिचयप्रमहा-
वतानो नरवाहनदत्त जगाद-'अस्यत्र रिपूदेजय, परमधनुवदवेदय' सत्यन्या-
यान्त्यायं, विद सर्वशास्त्राणाम्, वितृदोऽन्यदु खदानाम्, सागरदत्ताख्यो गन्ध-
वाणा राजा । स्वकीयसौन्दर्याधरीकृताप्सरोरूपा तस्य गन्धर्वदत्ताख्या दयोदया
धर्या गान्धर्वे परमोत्कर्षं प्राप्ता दौरिणा स्वयं प्रदत्त स्वगीतक जेगीयमाना 'य-
कश्चिद्गान्धर्वविदस्त्रिभिर्ग्रामै सम्यग्वैष्णव स्तुतिगीतक वीणायां वादयति स मे
पतिरि'ति निरचयीत् । अस्या राजपुत्र्या एतस्मिन्वाप्ता सत्वं वीणासु शिर्षन्ते
किन्तु नाद्यावधि कोऽपि तथाभूतो वीणावादनपारयोऽभूदिति गृहे गृहे प्रदेर्ण
आविष्टानामिव सर्वपां हृदि तदवाप्तिदायोऽज्ज्वलौ 'ज्वालोऽषलोक्षयते' । वीणा
दत्तादेतदाकर्ण्य समासादितसकलकलावैदुष्यसार्थं नरवाहनदत्तस्त प्रत्युवाद,
'अहं सर्वासा कलानां स्वयंवरवृत्त पति' । ग्रैलोक्षये वर्तमान यावद्गान्धर्व, तस्य
नाय' । एतस्मिन्वाप्ता वीणावत्तो नरवाहनदत्त सागरदत्तातिक नीत्योवाच, 'अय-
वात्सराजिर्नरवाहनदत्तोऽशेषगान्धर्वप्रवीण, नर्तक-गान्धर्व-गान्धर्व-नी-नायक नन्दक
नन्दन, स्वकीयापूर्वसौन्दर्यसमाकर्षितपोढशर्हार्यनीगण, विद्याधरीहस्तादिह नगरे
विभ्रष्टस्तव सामीप्यं सर्वैकं सञ्जात । गन्धर्वाचार्योऽयं केशवस्तुतिगीतक वेत्ति'
इति । एतदाकर्ण्य राजाऽग्रवीत् सत्य सर्वमेतत् । गन्धर्वाणां मुखांन्मयैतच्छ्रुत-
मित्ययमस्माक मान्यः । जीवकोऽयं भूयात् । नात्र विचिकित्साशोऽपि यदयं
देवाशोऽन्यथा विद्याधरीं सङ्गत्य कथमिह मानुषो गन्धर्वनिकेतमनुगेन ।

॥ इति निरूपपदकृत ॥

१ 'ददातिदधात्योर्विभाषा' । २ 'तनोतेऽपसङ्ख्यानम्' इति ण ।
३ 'श्याद्व्यधास्तुतस्त्वृतीयवसावहलिहृष्टियश्चसश्च' इति अतिपूर्वकादिण्धातोर्ण ।
४ 'इगुपशा०' । ५ कन्या, 'पात्राभ्या धेट्०' । ६ 'शिषेजिज्ञासायाम्' । ७ 'जेहे
क' । ८ 'विभाषा प्रह' । ९ १० ज्वलितिकृत्-तेभ्या ण' इति पाक्षिको ण,
पक्षेऽच् । ११ 'अनुपसर्गाक्लिम्प०' (भाति सुरार्य सीग्रो हेतुमण्यन्त) ।
१२ नेता, 'हुन्योरनुपसर्गो' इति ण । १३ 'शिल्पिनि लुन्', 'वृत्तिस्तनिर
जिभ्य एष' । १४ 'गस्यकृन्' । १५ 'ष्युट् च' । १६ हृद मीदिच्छालयो' ।
१७ 'प्रसुन्व समभिहारे युन्' । १८ आशिपि च' । [इति निरूपपदकृत]

एतत्कथनानन्तर राजाजया महत्तरिकाभिरानीता गन्धर्वकलाकलापहा
गन्धवदत्ताद्वा राजरूपा निजपितु पाश्व समुपविश्य तद्वचसा उपवीणयन्ती
मतिप्रह्वाम् शैमदा माह्वीं ध्रियमिवौहिलिप्रेण स्वरात्
मदनमञ्चुकापहारे श्रुतिषु योजयन्तीं दृष्ट्वा नरवाहनदत्तो विस्मितकार
(सोपपदकृत) तद्वीते रूपे च नितरां मुग्धोऽप्यवदत्, 'तन्त्रीवादन
पटिष्टवैतिकां, कल्याणाचारे, राजपुत्रि, सैमस्यस्ते
वीणास्वर इति विविधस्वरवादनैर्बहुक्षामाया अपि भवत्या जाने, कुत्रचित्तया
यातो वर्तते ।' एषमुक्त्वा यावत्त्या निरीक्षते तावत्तथैको बालस्तयाऽवापीत्येतद्
वगत्य सर्वेऽपि ते स्वेच्छायस्वर्गद्वयमिवापाठपुरगिरिमधिवसन्तो गन्धर्वा विस्म
यमाप्सु । विरतिमञ्जितायाश्च तद्विपन्त्या दिविष्ट^१—प्रष्ट^२—परमेष्टोव गन्धर्वपति
सागरदत्तो गन्धर्वन्ताहस्तात्ता वीणा भूमिष्ट^३—पुञ्जिष्टगन्धर्वकलामूर्त्तेरिव नर
वाहनदत्तस्य हस्ते समर्पयन् 'राजपुत्र, इमा गृहीत्वा स्वकीयस्वरामृतरमेना
म्मात्र श्रुती मन्तप्याम्मन्त्रोकापनु^४ भव' इत्युवाच । नरवाहनदत्तश्चापि तथा
नुत्तात उपवीणयैस्तथा विष्णोर्गातकमगायद् यस्मिन् ते गान्वाश्चित्रलिखिता
इवातिष्ठन् । गन्धवदत्ता चापि स्वप्रतिचानुसार सवधा सन्तोषप्रद, प्रफुल्लकुमुद
मालयव प्रणयार्द्रया दृष्ट्वा तमनिभृतममृत । तदालोक्य तथाभूतां तत्प्रतिपा
स्मरन्, सन्मार्गप्रज्ञैस्तद्वाक्सव्यैश्च नरपतिर्गन्धर्वदत्ता सुता सट्टियातोषके
विवाहोत्सव पिप्पुगीतसङ्गीतय—नरवाहनदत्तसहाय ददाविति नयोढया गन्धव

ॐ अथ सोपपदकृत ॐ

१ 'आतोऽनुपसर्गे क' । २ कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो ङ' अत
'आतथोपसर्गे' इति क वाधिगवाऽनेन ङ । क तु सम्प्रसारणे प्रहुव इति जायते ।
३-४ आतोऽनुपसर्गे क' । ५ 'कमण्यण्' । ६ शीलिक्षामिभक्ष्याचरिभ्यो
ण' । ७ 'सुपि स्थ' । ८ ईक्षिमिभ्याश्च । ९ हावामध' इत्यणि 'आतो
युक् चिण्कृतो' । १० 'सुपिस्थ' । ११ 'अभ्याम्भगोभूमिसभ्यापद्वित्रिकुशेकुशद्
क्वहमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिध्यमिभ्य स्थ' । १२ 'मुन्दगाकयो परिमुजापनुदो' ।
१३ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । १४ 'प्रे दाक्ष' इति णापवान्
क । १५ 'समि ल्य' तद्वाच सचष्टे इत्यथ चक्षिड र्यात्रि क । १६ उप
सृष्टवान् 'कर्मण्यण्' 'आतो युन्—' 'गापोष्टक्' इत्यस्यानुपमष्टे ण्व प्रयुक्ते ।

वत्तया दिव्यान् भोगान् भुञ्जानो यथावमर शीधुषः स शीधुषी ताम् अनुकीडन्
चिर तत्र तम्यौ ।

एकस्मिन् दिने षक्चैहरो वत्तेशांशैहरो, मनोहरां नगरप्रिय ममवालुला
कयिपुर्नगराधिगत सुखाहरोस्तामतां प्रदशानालोषय भ्रमणाहं पुरोद्यान समद
स्तम्भेरम इष प्रविवश । तत्र च दुहित्रा सहाकाशादवतरन्ती, 'पुत्रि, साऽय
वत्तराजस्ते भावी पतिरिति' निजमुता जल्पन्तीमनभ्रेऽपि खंशयां सवृष्टि
प्रियुनमिव व्योमैवरा योपितमेकामपश्यत् । समुपागताश्च 'का त्वम्, किमथञ्च
हागतेति' तामन्वयुक्ता । तदाकर्ण्यन्मितोपक्रमणी दिव्या यापित्तमप्रवीत्, 'देव,
अह हि गिरिशप्रभावण "भिभाचरीकृतनिजारित्रगस्य, शत्रुसेनाचरम्बूर्जनप्रग्राहि
तभर्गस्य, धार्मिकपुरस्मरैस्यापि सयुगपूर्वसैरस्य तपस्विनोऽपि सहासिधनु
रादायचरस्य सत्यधोच्चरणभीरोरपि च रणविभीतेर्देवसिंहाभिधानस्य विद्याधर
पतेर्यशस्करो" विद्येव" वचनकरी जीवनसहर्चरी भार्या धनवती नाम । गणा
चाजिनौर्वतीनामधेया पतिर्वरा मदीया कन्या करप्रतापेन "दिवाकरस्यत्र, शरीर
धात्रा च विभाकरस्येव, स्वपक्षमम्पदामादिकरस्यापि विपक्षमम्पदाम-तकरस्य,
निजप्रजानरुक्करस्यापि महाधनुक्करस्य, निजकुलकुमुदिनिशाकरम्याप्यज्ञानतमा
ऽहस्करस्य, द्विकरस्यापि बहुकरस्य, कमरैरायमाणादिरहस्यतम तम्यापि धनु
रीकृतशामनारिनारीनिस्सिन्दूरीकृतमीम-तस्य चण्डगिहस्य पुमैनुजा भगिनी ।

१ 'पिबते सुराशोघोरिति वाच्यम्' इतिसहकारेण 'गापोष्टक्' ङीप् । २ अना
वृत्तीयाथ कर्मप्रयचनीयतेति 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः । ३ 'वयमि च' ।
४ 'हरतेरनुयमनेऽच्' । ५ 'आडि ताच्छोत्ये' । ६ 'अह' । ७ 'स्तम्बकर्णयोरमि
जपो' 'हस्तिसूचकयोरिति यफ्फ्यम्' । ८ 'अधिकरणे' शेते । ९ 'वरेष्ट' त्रिथान्
ङीप् । १० 'गिरी रश्छ-दसि' इत्यस्य लोकेऽप्रपूरया गृधाता 'दक्' 'यान्मि' ।
इतीकि निष्पन्नाद्गिरिशब्दादस्यर्थे लोमादिवाच्छ । ११ 'भिभासेनादायेपु
च' । १२ 'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्ते' । १३ 'पूर्वे कतरि' । १४ 'कृषो हेतुता
च्छोत्थानुलोम्येषु' । १५ 'विदन्ति अनय'ति विग्रहे 'मन्नायाम्'—इति षष्प ।
१६ पचादिषु चरदिति पाठान्, सिद्धिः । १७ मशायाम्, 'मसौ पक्षच—
इति दीप' । १८ सहायां भृतृजि०—इति ष्यच्, 'अर्हादिपदज्ञ-तस्य मुम्' ।
१९ 'दिवाविभानिशा०' । २० 'कर्मणि भृतौ' । २१ 'अनी कमजि' ।

यस्या प्रियङ्गुरो भता गगनोद्धतया गिरा भवानादिष्ट इति वेगवत्यात्र निक्षिप्त भाविधिद्याधरेश्वर भवन्त निवविद्याचलेनावगाय स्वच्छदमभिधातुमिहायाता । स्वैर वैरकौरा विद्याधरा हि नैमगिकमानवद्वेषेणैकैक स्वा स्तम्बकरि-कडङ्कर कुम्भिमरि-बलि-नाथहरिमिष मा मृत्युदेवतायायुपहारीकुर्वन्निविति विद्याधरैक-गम्येऽत्र स्थाने तव स्थानमस्थाने । तदागच्छ, आवामन्यत्र न याव साम्प्रत मस्मात्त्वा तदगम्यां भुव नयाव । अवगरे सम्प्राप्ते त्वमेता मदीया सुता परि जेष्यसि ।' एवमुक्त्वा धनवती तमादाय मसुता, दिवमुद्रस्य धावस्या उपरने च त निक्षिप्य अजिनाक्या महातिरस्यत् ।

एतस्मिन्नेवान्तरे वानमर्जान रजयन् दूरागतो राजा प्रसेनजिः उदाराकार लक्षण हस्तिप्रबलोपपन्नमपि प्रियवन्दे त राजपुत्र दृष्ट्वा सकौतुक तमुपसृत्यानुयुक्त तत्कुलनामधामाऽतिप्रीत स्वभवन नीत्वा तच्छ्रीलशौर्यादिगुणवशबधो भगीरथ यशोऽभिधा निजकन्यामर्जजायान्नस्यापि जायान्नस्य तस्य अपतिघ्नीमपि^१ पतिघ्नी चकारेति तद्दिनोदाय धाया मृष्टया मूर्तिमत्या लक्ष्म्या इव तथा महार्हनिभो नरवाहनदत्तस्तत्र चिरमरस्त ।

१ 'क्षेमप्रियमद्रणं च । २ न शब्दल्लोककलहगायावैर०' इति टम्य निषेधे अण् । ३ 'स्तम्बशक्रुतोरिन् व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' । ४ कनेप्रहिरात्म म्भरिष्य इत्यत्र चात्कुक्षिम्भरि । ५ 'हरतेर्हतिनाययो पशौ' । ६ वातशु नीतिलशर्धेषु — इत्यादिना एवम् । ७ 'रक्षेणो मृगरमणे नलोप' । ८ शक्तौ हस्तिकपाटयो' । ९ 'प्रियवशे षड खच्' । १० अविद्यमानो जायान्नस्ति लको यस्येत्यजायान्नस्तस्येति बहुव्रीहिः, न जायान्नोऽजायान्न इति तत्पुरुषो वा । जाया हन्तीति जायान्नस्तस्यापि अजायान्नस्येति विरोधः । जस्य = पितु अयः = शुभावहो विधिस्त न हन्तीति जायान्न स्तस्येति परिहारः (निजजन्मना पितु समृद्धिकरस्यति तस्यम्) लभणे जायाप-योष्टक्' । ११ 'धमनुष्यकर्तृक च' अविद्यमाना पतिघ्नी पाणिरेत्या यस्या मा अपतिघ्नीति बहुव्रीहिः, न पतिघ्नी इत्यपतिघ्नीति तत्पुरुषो वा । अत्रत्यो विरोध द्वितीयस्य पतिघ्नीशब्दस्य पातीनि प-रञ्चकस्त तिगनुयति आस्कन्दते इति पतिगो द्वेषिण तान् हन्तीति पतिघ्न शत्रुघाती (मूलविभुनादित्याहः) तस्य स्त्री चकारेति शुभपत्यावययः ।

अयं कदा लोकलोचनानन्दरूपिणि रजनीरमणे प्राचीदिग्गधुमुन्ममण्डने, मानि
नीमानकण्डने, निरभ्रनिर्मलव्योमदर्पणे भगीरथयशोधनत्र द्यामृत्तन्निधिनी
दिग्भामिनीभालविदाविदावुदिते सति, कौमुदीमुवाचोत ह्यग्रे, प्रियया सह
तदिच्छयाऽमात्रमावीत् । मेरितापानलीलश्च सोऽभ्यन्तर गतो भगीरथयशोधनः
शयनीयक भेजे । तत्र च तस्यां प्रियाया सुहाया सुसविनिद्रकाऽमावकस्माद्
चिचिन्तत, 'भगीरथयश प्रीतिसम्पद' मामिह रमयन्तीत्यन्या मामकीना
भामिन्यो न स्मरेयन्ति । सर्वेभ्यो विधिरवाग्र हेतु । ललाटतपनिष्ठराघता
तस्मिन् याचयितुमात्माहितमिच्छन्निश्चिन्तन्ममभारभुप्रेतमोऽपि वाचयन्म । स एव हि
शुनिधेय सरिन्धेय स्तनेययानप्युग्रपर्यमहामहिमशालिनाम् 'आद्यमनिष्कूल
मुष्टिधेयान् करोति । प्रियैरानपि च प्रियस्य पृथक् करोतीति' श्रुतिकरे काल
द्विपत्तया अपि मप्रियकृग मचिवा मरभूत्यादयो मत्ता नियोजिता नाहमथाव
प्यस्य दुःपस्य अन्तर्ग । सवास्यस्यान्मस्मात्सुखत्वा चतुरो गोगुरोऽनुना
दूरग इति न सोऽपि यतमानादिग्न्या धतममपूणपाणिधमे जीयनाप्वनि
'इरमद इव मां मागं निदिशति' ।

एतच्चितयन्नेव स निद्राग्नं मधुर मृदु च हा । दुःपमिति कयाधिज्ञायवो-
दीरित वच शुभ्राव । धृत्या च तद् दीप्तप्रदीप स्यकायजनेमुगेऽप्यमस्तुत
जनदुर्गेऽथ भयनेयावदितस्ततोऽवलोकयति तावद्वासा तस्तदानीतनेतमोऽ
पह नाया दिव्य मुग्धचन्द्र परयन्नपि शेषमहमपश्यन्तदर्शनोत्सुकताङ्गेशा
पहतद्रुपाकृष्टनयना दोलायमानचता क्षणमनिष्टम् । एतस्मिन्नेरान्तरे गवा

१ आध्याने शेरणा'वित्यस्याप्रवृत्ति (नोत्कण्ठापूर्वकस्मृतिविषयीभवन्ती-
त्यर्थः) । २ 'सर्वकूलाभ्रकरापेपु कप' । ३ 'असूयललाटयोर्हार्शतपो' । ४ सहाया
मृतपूजि० । ५ 'गमे' सुपि वाच्य 'खण्डिडा वाच्य' । ६ 'वाचि यमो मते',
'वाचयमपुरन्तरो च' । ७ वातशुनीतिल०, 'स्वित्यनव्ययस्य' । ८ घटोक्षाराख-
रोपूपसंनयानम् । ९ 'नासिकास्तनयोष्माधेटो' । १० उपपश्यमरमदपाणिन्धमाध' ।
११ 'कर्तरि भुव क्षिणुच्छुद्धौ' । १२ 'नाडीमुष्टयोश्च' । १३ 'क्षेमप्रियमद्रण
च' । १४ कष्टप्रवसमये 'मेघर्तिभयेषु कृम' । १५ द्विपत्परयोस्तापे, 'स्वचि
हस्व' । १६-१७ 'अन्तात्य-ताध्वदूर०' । १८-१९ 'उग्रमपश्येरमदपाणि
न्धमाध' । २० 'ममनुष्यकमुक च' । २१ 'सुदुरोरधिक्तरणे' । २२ 'अपे
कलेशदमसो' ।

ज्ञात् सा दि-या स्त्री प्रदर्शितनिजपाणिपल्लवतल्लजा 'इत एहि' इति सूचक
विरहितवर्णसंज्ञादमहुल्याऽमसकेतत् । तद्वलोक्य समुत्तदयितान्निग्रामभवनात्
स्यैर निर्गत्य तद्विषययोपितमुपागतघति समुत्वे तस्मिन्नित्य साऽशब्दायिष्ट
'हा मन्त्रमञ्चुके, अन्यद्वयकृष्टे पतिं प्रशमन्ती ख हतासि' तन्नाकर्ण्य
मृतप्रिय, प्रजलद्विरहरद्विर्नरवाहनदत्तस्ता दिव्यमामिनीमभाणीत्, 'मुभगे,
प्रियकरेणानेन रूपेण सुभङ्गभावुक मां दर्शनमिह ददती का एतेतां दृशी दुर्मद'
मदगङ्गानार्पणीर्निचममपृष्टा । 'वाचा मा विस्माययसि । कुत्र वा खया मदीया
प्रिया मदनमञ्चुका समवलोकिता ? किमर्थञ्च युवजनकामप्रसूत्वं ममोपनिपद्'
अवलोक्यमे पतत् सर्वं सविस्तर धावय' इति । एतन्निशम्य मा त तन्निविड
निशि ततोऽतिदूर नीरवा, 'भवनाशंभाङ्ग, शृणु सर्वम्' एवमुक्त्वैव वस्तुमारभत ।

अस्ति विविधप्रतिभितशिल्पनिर्मितप्रतिभिर्यत्रलिङ्गप्रासात्पुष्करावस्था पुरि
प्रातिफलिकपृष्ठनामरित्वैर्लुमुद्रजोद्ध्य^{१८} इवायोध्य, प्रत्यह^{१९} सारिम्पचपात्रपाचित
नर्त्तम्पचपायममम्पादिताशनायिताशितभैष, सपत्न्यासूर्यम्पश्यदारमुखविधुविधु-
न्तुदाहन्तुद, मन्दुरानन्दपरिमितनुरम्भ मितङ्गमोऽपि कुलायिकापरिपालिता
गणितकृजघञ्जु सामगे विहेङ्गम, जनमेजयै द्विपद्मागसहर्तापि भुजङ्गभीर,
भैरवभूम्भदभगदेर पुरन्नेर, मद्गुणप्रोमोऽपि सवर्गगविचार, शत्रुशीर्षपाती,^{२०}

१ कर्मणि समि च' इति सम्पूर्वकाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेश । २ शक्तौ
हस्तिकृपाटयो । ३ 'आद्यामुभगस्थूलपलितनम्राधप्रियेषु ध्वयैध्वयौ कृम करणे
रुद्रुन्' । ४ 'कर्तरि भुव क्षिणुच्छुक्रयौ । ५ 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च' ।
६ 'सत्सुद्विपदुह' । ७ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्, एतदशान्तुपु । ८ 'अप्र
प्रागाभ्यां नयतेर्णो वान्य' । ९ 'दृशोऽनुदके क्तिन्' । १० 'स्त्रिव्वचि' ।
११-१२ 'सत्सुद्विप । १३ भजो ण्वि' । १४ 'वहात्रे लिङ्' । १५ 'उदि कूले
रत्निवहो' । १६ 'मिथोद्ध्यौ नदे' । १७ परिमाणे पच' । १८ मितनये
च' । १९ 'आशिते भुव करणभावयो' इत्यनेन भाय सच । २० 'असूर्य
ललाटयो' । २१ 'विष्वक्पोस्तुद' । २२ 'गमे सु प वाच्य' । २३ 'गापो
ष्टम्' । २४ 'खद्य डिङ् वाच्य' । २५ 'एजे खश्' । २६ 'वेपति-
भयेषु कृय' । २७ 'भगे च द्वारे' इति कानिका । २८ 'पू सर्वयोर्दरि-
सहो' । २९ अन्यत्रापि इश्यते इति वक्तव्यम् इति ट । ३० 'मर्वत्र
पञ्चयोऽपसख्यानम्' । ३१ 'कुमारशीर्षयोर्णिनि' ।

राजधराजवर्चस, अग्न्याराधनपिङ्गल^१ पिङ्गलगाधारो नाम विद्याधरेश्वर । मित्रेशीरपि समवाप्तगुरुजनशुभाशी^२, सत्यशीलतनु-छत्^३ स वदविदामोरपि धर्मसूत्रच्छिदा^४ मू^५, इन्द्रियसयैताम् 'अग्नेयू अपि कामादिपङ्कगर्गिपुधू,^६ सञ्चाल्यमानागणितजनोपकृतिसम्भोऽपि शम्भ^७', सयसार्धु^८कौरी अनेजोविभिरपि मधुभ्यवैवहारी, प्रातःसायी,^९ स्यण्डिलशायी, क्षीरपायी मद्रवादिनाम् आदेशानुसारम् अग्निष्टोमैर्याजो, सोमैर्याजो च भूत्वा श्येनचित्रैश्चक्षुचिदाद्रिषु प्राज्याज्यैर्याजिबिचिधारिनेकैर्मकृत्^{१०} अग्निचित्सोमैसु^{११} स्यातिमवाप । तस्मादव समाराधनप्रसन्नस्य हुतोदो घराद् विजावा^{१२}, निजोपजीविप्रजौजनकामदुर्गृष्टे सज्जगत्प्राभिलष्यमाणशर्मणोऽपि^{१३} कन्यादा^{१४} सुशर्मणस्तस्यास-तानसाधिप्रशाम^{१५} प्रतान् प्रभावतीनामा कन्याहम् । एकदाचापाठपुरे स्वाभिज्ञह^{१६} यमानिनी^{१७} निजमर्षी घेगवतीं द्रष्टुमहमगमम् । किन्तु सा कापि येनैवतिनी तपमि स्थितेति तामप्राप्य तन्मातु पृथिवीदेव्या मुत्वात्वष्ट्रियां मदनमञ्जुरामप्रस्थिता ज्ञातवती अत तामलोकयितुमग्रायाता । सा च त्वद्विरहविधुराऽनशनकृशा, पाण्डुरधर्मरा, वद्धकवेणी, स्वदगुणगायनी, तटदुग्धु मितोदधु त्रिधाधराधीशकन्यावृन्देन परिवारिता, तव स्वरूपपरिचय मष्टमदवादिति विद्याप्रभावादिदानीं त्वामिह

१ राजध उपसर्गानाम् । २ 'क्षिप् च' शास इत्० इतीत्वम् । ३ 'आशास कायुपधाया इत्वं वाच्यम्' । ४ 'इत्स्मनप्रनष्टपु च' । ५ ६ 'उत्तरस्वर०' । ७ गमादीनामिति, वक्तव्यम् । ८ 'ऊर् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' । ९ 'राज्ञोप' । १० 'स्य क च' । ११ 'साधुकारिभ्युपसर्गानाम्' । १२ 'सुप्यजातो निनिस्ताच्छात्ये' । १३ 'कर्तव्युपमान' । १४ १५ 'प्रते' । १६ 'बहुलमाभीक्ष्ण्य' । १७ 'ब्रह्मणि वद' । १८ १९ 'करणे यज' । २०, 'कर्मण्यग्याप्यायाम्' । २१ आङ्पूर्वादिष्वे संज्ञायामुपसर्गानाम् । २२ सुशर्मणपमत्रपुण्यपु इज । २३ अग्नौ च । २४ 'सोमे सुग' । २५, हुतमृत्तीति हुताद् अग्नि तस्य, 'अदोऽनले' । २६ 'अन्यभ्योऽपि दृश्यते' विज्ञानोरनुनासिकस्यात् । २७ उपसर्गे च सहायाम् । २८ 'बुद्ध कथय' । २९ 'मृत्ये च' । ३० शृ हिमायाम् अस्मात् अन्येभ्योऽपि० इति मनिनि न्द्विशिङ्गति । ३१ अनुनासिकस्य कि० इति दीर्घः, 'मोनो धातो' । ३२ मन, 'क्यङ्मानिनोश्च' । ३३ 'प्रते' ।

स्थितं विनाय खदानयनाय त्वत्प्रियतममन्यां तामाश्वास्य तदर्थसिद्धये तवाम्या
शमाशु समीशूनास्मि । किन्त्विह प्रेमिनैरमन्य खामन्यचिन्तानिमग्नमवलोक्य
'हा दुःखम्' । इत्युक्त्वास्वदीयस्त्रिमन्या साऽनुशोचिता । एतन्निशम्यात्युत्कृष्टितो
वासवदैतत्तस्तां जगाद यदमयि कृपालुश्चेत् तदा श्रद्धैर्जन्मतिकरेणोपलब्ध
साक्षात्कृतिस्त्वम्, यत्र मे प्रिया मदनमञ्जुका घर्तते तत्र नीत्या, मा तद्वियुक्त्य
पारपरिखौपारैश्चानकुर । [इति सोपपदकृत]

एतदाकर्ण्य तमादाय खमुत्पतन्ती प्रभावती विहगेन मार्गेण ज्योतिष्मत्या
निशि गन्तु प्रवृत्ते । यातो चैकत्र ज्वलन्तमग्निमवलोक्य, करधृतैरनरवाहनदत्त
हस्ता, तत्प्रदक्षिणा कुर्वाणा, प्रौढा मा, युक्त्येवोद्वाहरिधि
मदनमञ्जुकापहारे निर्वर्तितवती । नभस्तलादुन्नतावनतां पृथिवीम् आशी
(निष्ठा निर्देश) विपगतिसदृशी सरित्, अन्नद्वयान् पर्वतान्, अन्यानि
च कौतुकानि पदे पदे प्रियमसु दर्शयन्ती समुत्पतन
क्रमेण चातिदूरमाजगाम । तत्र चाकाशगमनश्रान्ते नरवाहनदत्ते पिपासौ,
ज्योममार्गाद्वतीर्य चन्द्राशुधवलाम्भस सरस समीप घनान्ते चैकस्मिन्स्तमया
सारयत् । तत्र पीताम्भस, क्षीणवदध्वक्ता-तेस्तस्याश्रितैर्कान्तलतोर्णुतैररमणीये
कानने, कान्तासम्भोगलालसा समुत्पन्नवतीति नरवाहनदत्तेन हठादयिता प्रभावती
कृताश्वासां मदनमञ्जुका चिन्तयन्ती कृच्छ्रादनिच्छया सम्भोगे प्रवृत्ता तस्मै
स्वाभिप्राय सूचयन्ती कथामिमामकथयत्—

आसीत् पुरा पाटलिपुत्रे काचिद् दूनर्दयितैकसूनुरतिरूपवती पुनर्धनं

१ 'आत्ममान खद्य खित्यनव्ययस्य' । २ आङ्पूर्वकाच्युयते क्, 'श्रीदितोनिष्ठायाम्' इतीडभाव 'ओदितश्च' इति न, यजादिवात्मप्रसारणे 'हल्' इति दीघ 'आगतास्मीति भाव । ३ आत्मानप्रेमिनर मन्यते इत्यर्थे आत्ममाने खद्य इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च' । ४ 'इचएकाच'—। ५ 'सप्तम्या जनर्' इत्यापो सत्ता० । ६ 'पञ्चम्यामजातौ' । ७ 'अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र अपि शब्द सप्तोपाधिव्यभिचाराय । तेनात्र परिपूर्णत्वात् खन्धातोऽ टाप । ८ दृशे क्निप् । ९ 'द च विहायमो विहादेशो वक्तव्य' । १० 'निष्ठा । ११ कतरि कृत । १२ 'निष्ठायामग्यदयै' 'क्षियो दीपान्' । १३ 'ध्रुवकृ किति' । १४ कणतिर्णुवद्भावे वाच्य' तेन एकाच्यत्वेत् । १५ रदाभ्या निष्ठातो ७ पूर्वस्य च द' । १६ दु गती, ते 'दुग्धोर्दोर्वध' विधवग्यर्थ । १७ 'पूजो विनाशो', निर्धनत्यय ।

धनीका । समुच्छन्नेकामयामना सा चात्मतोपायानुनिश परपुरयसहस्यै 'पुत्र,
मोदकास्तेप्रातरानेतास्मृति' शून्यभवनग्रहीण सुत समाश्वस्येतस्ततो याति
स्म । यतो ह्यन्वद्वर्गस्य सा मोदकानानीय चालकाय ददाति स्मेति स तदाशया
गृहऽनून्धतास्तूष्णीमितिष्ठत् ।

एकदा विस्मृतिवशान्मोदकाननानीयमाना सा मोदकान् याचमानाय
बालकायाकथयत्, 'पुत्र, अहं तु स्वकामुकरूपमोदकमतिरिच्य नान्य मोदक
जाने । तन्निशम्यान्यामकयाऽनया मदर्थं मोदका नानीता इति धोताश्वमनाशा
ऽऽशीनस्वान्त स शिशुनिरसुस्तज्जात' ।

इत्थं ह प्रिय, खया सह तर्मकाऽहं सुतरां त्वा स्वीकरोमि चेन्मयैव स्वत्म
रूपाय कृताश्वासाय अपीदानीं धृक्काशया मदनमञ्जुकाया कुसुममुकुमार हृदय
परिस्फूर्न्दीकृत भवेदिति प्रतिस्तब्धाह दयितमप्यशून्यैर्दयित
मदनमञ्जुका- र्यां नाभिलषामि । प्रभावस्येत्यमुक्तो नरबाहनदत्तस्तस्या
(नमागम) श्रारिग्रौदार्यं नृश प्राशसत् । नयनपाश्चर्यनिर्माणकौशलञ्च
विधरनुचिन्तयन् 'यत्र मदनमञ्जुकाऽस्ते तत्र मा नयति'
च पुनस्तामयतीत् । तच्छ्रुत्वा प्रभावती समादाय ज्योममागणापादपुर प्राप्य
स्नेहन विना "निर्वाणोन्मुखीं दीपप्रभा रश्मिग्री स्नेहेनेव, ग्रीष्मे "शुष्कजीवनां नदीं
प्रावृट् वृष्टिपूरेणेव विरहाधिशामो"^{१३}, शुष्यत्तनु मदनमञ्जुकां तेन सङ्गमयामासेति
शर्वरीशर्वरीशयोरिव तयो सङ्गोऽन्योन्यानन्दाय समपद्यत । तत्रोभावपि तौ
प्रभावती प्रभावोपनतानि मुपैकानि फलान्यन्यानि स्वादिष्टभोज्यानि^{१४} चाभुजा

१ स्त्री । २-३ 'ओदितश्च' । ४ 'स्वादय ओदित, अतः दृष्ट् परि
तापे अस्य ओदितश्च' इति निष्ठानत्व दून । ५ 'विभाषाऽभ्यषपूर्वस्य',
हल, 'स्योऽस्पश' । ६ 'अघोऽन्तरादाने, 'मस्य विभाषा' सगतेत्यर्थ ।
७ ओमश्च छेदने, 'स्वरतिसूति-इति वेदकत्वात् यस्य विभाषा 'ओदितश्च'
तस्यासिद्धत्वात् निष्ठादेश पत्वस्वरप्रत्ययेद्विषधिषु सिद्धो वाच्य' । ८ 'परिस्फूर्न्दि
प्राच्यभरतेषु' । ९ 'प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च' । १० 'दिवोऽविभिगीषायाम्'
अक्षीणकान्तमिति भाव । ११ निर्वाणोऽयाते' । १२ 'शुष्प क' ।
१३ 'क्षायो म' । १४ 'पचो व' । १५ 'भोज्य भक्ष्ये' ।

ताम् । तद्विधावलेनैव च मदनमञ्जुकामपहाय न कोऽप्यन्य प्रेक्षीतेष्वपि जनेषु
द्रष्टुं तमशकम् ।

प्रातः काले विरहकृशोऽस्त्वया पृथ्वीं मुञ्चन्त निजप्रियमत्यमर्पपरवशा
मदनमञ्जुका जगत्, 'क्षीये' मानसवेगे हते पृथ्वी हर्षोत्फुल्लनेत्रेणार्यपुत्रेण
तदसृक्स्पर्शहस्तेन मोक्षध्या, मृताया मर्मणा मया सहैवमेव बद्धा वा दग्धव्यनि
समधिकदुःखानुभवा मया विद्यमासीत् किं स्वसावन्निपर्वते वेगवत्या निमित्तोऽप्य
दृष्टेन प्राणो न म्लान इति विदितमेव भवतस्तथापि जीवत्येव तस्मिन्नद्यैषा स्वया
मुत्तेति हीणाया मे मनो दोदूयते । माध्या पत्न्येत्थमुक्तो नरवाहनदत्तस्तामित्थ
मान्स्वयन्नुयाच, 'विद्या भ्रमासाद्याचिरादेवासु शत्रु हत्या पूर्वतत्त्वदभिलाषवित्तं
कृतकृत्य शान्तचित्ता त्वा करिष्यामीति खेद मा गा' । एव मदनमञ्जुकां
समाश्राम्य नरवाहनदत्तो वैद्याधर पुरे उवाच । प्रभावती च ध्यातस्वविद्याप्र
भावत प्रातःनरवाहनदत्ता स्वयम-तर्हितैव तदीयमेधमप्रतर्क्य रूप कृतवती यत्त
द्रूपेण न्यातोऽपि राजपुत्रो नि शङ्क यथासुख विविधान् भोगान् भुञ्जानस्त
ग्रामाञ्चक्रे तथापि, इय मदनमञ्जुका वेगवत्या वयस्येनीमा वित्तीकृतनिजसखी
सरयैकचित्तीभूता प्रभावती, निजसखीमिव सर्वथा परिचरति, एतच्च 'अय
मित्तीकृतसकलमपन्नस्वात प्रच्छन्नोऽनङ्ग इव मूर्तो, नरवाहनदत्त' एतस्मै
जानाना आपादपुरवामिनो मानसवेगत, तद्रहस्यमुदाटयन्तो निजकत्तया-
नृप्य' जग्मु ।

एकदा पारस्परिकयाताश्रमन्नेन मदनमञ्जुका, मानसवेगकृतस्वापहरणवृत्तान्त
निगदितवती यल्ललितललनालुब्धो^१ गृध्यागुधितो^२ मानसवेग^३ धुधितो हर्षो

१ 'सत्य प्रपूर्वस्य' प्रत्ययोऽन्यतरस्याम् (सत्यै दादमघातयोः सर्वाभू
तेष्वपि जनेषु इत्यथ) । २-३ अनुपसर्गात् कुल्ल क्षीबकृशोल्लाषा' ।

४ 'वत्कुल्लसम्कुल्लयोऽपसर्गानाम् । ५ 'उदविदोन्दप्राप्ताहीभ्योऽन्यतरस्याम्
आदितो निष्ठायाम्' । ६ धगुक् किति', न ध्यायापमूर्च्छिमदाम्' ।

७ वित्तो भोगप्रत्यययो' । ८ भित्त शकलम्' । ९ न ध्यात्वापमूर्च्छिमदाम्,
'राज्ञोप' । १० श्रगमाधमण्ये' । ११ 'लुभोऽविमोहने' गार्घ्ये लृग्' ।

१२ उदुपधाभावादिकमणोरन्यतरस्याम्, 'शचिहरणेभ्य एपेप्यते', (गुधित
परिवष्टित इत्यथ । गुध परिवेष्टने, दिवादि) । १३ वनतिक्षुभोरिट्' ।

हरिणीमिवाभिभूय स्वमायया मामवहस्य क्रूरकर्मभिर्भाययन् यावदेवानुचकृल
 यिपति तावदेवार्थपितेन, समुद्वृतामिना, ललज्जितेन,
 मत्नमञ्जुकाया भक्तजनादितैषाम्बिद्वतेन, भैरवाकारेणाऽभिभूय भगवताभैर
 (स्वापहरणवृत्तान्त) वेण सहुङ्कार प्रधेयित 'किमिय विद्याधरेद्राणां भाविचक्र
 वर्तिनो भार्याऽस्मासु स्थितेऽवध परिभूयते' ? भगवतस्य
 मुक्त-पापो मानसवगो मुखाद् रक्त धमन्मन्यां क्लेशितो निपतितवान् । ततस्ति
 रोहिते देवे, निर्धुषिततद्वपुङ्कारभयशय्य, शृणाद्रवासाश्वासन, स मयि प्रीयां
 शिष्टो निजगेह गत । अतः पुरचन्यश्च तदानीमतिभीतां, वियोगविह्वला, प्राण
 त्यागोन्मुखीं मामुपग य मनुष्कीर्ताभिर्वाग्मि सात्यकस्य पशुमुक्तवन्धो यत्पुरा
 पूर्तधरिद्रा काञ्चिद्रूपवतीं मुनिकन्यामवलोक्य काममोहितो दृढात्तामपहरन्त्य
 मानमवगन्तवन्धुभि ज्ञातो यदनिच्छन्तीं परनारीमभिजिगमिपोस्ते मूढा शतधा
 धिक्लिप्यतीति बलादय परदारान् गन्तु नैव शक्नोत्यतो मा भैषी, श्वादो
 नाचिरमेव ते भर्ता सह सद्रम सैम्भावित इति प्रमोदिता भव । एवमुक्तवतीप्येव
 तासु तत्स्यसा वेगवती मामाश्रमयिषुमिहागत्येतो गता त्या प्राप्तेत्यतः पर न
 किञ्चित्ते निगूढम् ।

तदनन्तरमेव ज्योत्स्नासितैयस्त्रैरमला चाद्री तनुरिय स्वकीयेन सौम्येन दश
 नेनामृतेनेव मा सिञ्चती दुरात्मनोऽस्य साध्वी धात्री पृथ्वी दवी तत्रैरागम्येथ
 मामवयोधितवती यन्मददुहितुवगस्यया अत्रास्मिन् राज्ये पितृकल्पितो भागो
 वर्तते । सा च, स्वदीयेन भर्ता परिणीतेति स्वदीया मखी । अतस्तद्धनमास्मीय
 स्व समाकलय्य समुपभुञ्जाना 'शत्रुहस्तनिपतिता तदक्ष कथमद भुञ्जीय' इति
 विचारपरा शुभोदक परित्यक्ताहारमात्मान मोपेक्षस्य । स्वविद्यावलेन मवमेतद्

- १ 'मृपस्तिभिषायाम्' । २ 'अत्रे पूजायाम्' इतीदृ 'नाम्ने पूजा
 याम्' । अष्टु विशेषणे इति चौरादिकाद् के निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः ।
 ३ निष्ठाशीङ्' । 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या विभाषा भावादिकर्मणे ।
 ४ क्लिश क्तवानिप्रयो' । ५ 'तनिपति- इति बट्कस्वाभिपेधे प्राप्ते 'द्वितीया
 धितानीतपतित-इति निर्दशादिद् कृन्तव्यादीनामीदृत्स्वन 'यस्य त्रिभाषेऽस्यस्या
 नित्यस्वाद्धेद्' । ६ 'इतिनिष्ठायाम्' । ७ स्फाम स्फी निष्ठायाम् । ८ 'पूढ' ।
 ९ 'निष्ठायां सेटि । १० 'उदुपधात्- इति वैभाषिकस्त्रिभाषे गुण ।

हमवगे^१ तुभ्यञ्चावितथमभिदधे । एवमुक्त्वा सशपथ सुतासम्बद्धोद्गोर्ग्रेहभाव
याऽहमवम्योचिताहार कारिता । त्वया सहागर्त्यप भ्राता वेगवत्या पराजितस्त्व च
रक्षित । अत पर न किञ्चिदह धेस्मि । यौदमेतत्किन्तु यन्नैराश्यध्वान्ताका^२ तत्त्वा
न्तापि वेगवतीमिद्विम् अम्लिष्टविरिध^३ तद्वैवतवचश्च स्मरन्ती त्वत्प्राप्त्याशा
श्लर्गान् प्राणान् प्रष्टुं न पर्यत्याक्षम् इति महानुभावाया प्रभावत्या प्रभा
वाद हृदशत्रुसङ्कटेऽप्यत्र मम प्राणपरिग्रहे मयोपलब्धस्त्वमिदानीम् । तथापि
मदीये स्वान्ते कष्टमेतच्चिन्तया वर्तते यत्प्रभावत्या अनुपस्थितौ तत्र तद्रूप विनष्टे
काऽऽवयोदशा स्यान्ति ।

इत्यमुद्घुपितवैषयां मदनमञ्जुका परिसात्वयति नरवाहनदत्ते तत्र
तिष्ठति, प्रभावत्याञ्च स्वपितुर्भवन समैर्णवया तर्दनभ्यर्णतया विनष्टतद्रूप नर
वाहनदत्त कमपि तत्र स्थित पारदारिक मत्प्रेक्षका सर्वाऽपि राजकुलपरिजनो
भयाद्राजकुल गत्वा न्यवेदयदिति भयभीतां वार
नरवाहनदत्तस्य निग्रह यन्तीमपि मदनमञ्जुकामपचार्य स्वयलावितो राजा
मानसबंगो नरवाहनदत्त पर्यविवेष्ट । सद्दानीमेव
तन्माता पृथिवीदेवी सत्वर तत्रागत्य राजानमग्रवीत्, 'पुत्र, नाथ पारदारि
कोऽपि तु परिपीतस्कीर्तयुतमकलशास्त्रकलाकलापक्षीरमागरावगाहनोद्भूतामृत
यश श्रुतेक्षीर, दात, प्रशां ताऽऽस्वात^४ स्वदादष्टष्टे^५ तनून् विद्याधरैरचितम

१ अवगच्छामि । २ श्रोदितो निष्ठायाम् । ३ 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलप्र
म्लिष्टविरिधकाण्टबाढानिम' यमनस्तम सक्ताविस्पष्टस्वरानायासशेषु । ४ म्लिष्ट
मविस्पष्टम् तद्विरुद्धम्; स्पष्टमित्यर्थः । ५ विरिधः स्वरस्तेन स्पष्ट
स्वरमित्यर्थः । ६ सलभान् ससक्तान्; निष्ठा नत्वं निपातनात् । ७ धृपि
शसी वैया य' । ८ 'हृद स्थूलबलयो' । ९ 'प्रभौ परिग्रह' । १० 'कृच्छ्रग
हनयो कथ' । ११ धुपिरविशालने, इत्यनेन अत्रिशब्देन घुष्टा रञ्जुरित्यादावत्र
निषेधेऽत्र शाब्देन प्रकटाकृताभिप्रायाध इट् । १२ अदतिरिह गम्यर्थकस्मिन
ममनप्रयामित्यस्य 'अदः सन्निविध' इतीप्तिपेध मगतवत्यामित्यर्थः ।
१३ शमेनाविदूयं । १४ शेरघयनं श्लम् (अपीतमित्यर्थः) । १५ श्रुत
पाके' (मुपकृष्टुमर्थः) । १६-१७ वा दातशात — । १८ रुध्यमत्वर
मधुपाऽऽस्वनाम् । १९ हृपेलोमसु ।

पचित^१, वरराजात्मजो नरवाहनदत्त इदानीं निषभार्यामुपायात् । जामाता चायमस्माकम् इत्येतद्विद्यावचनाह मयमवगच्छामि । मात्रेणमुक्त समुत्पन्न पानामर्घ प्रप्यौनस्वेदो, नातिप्रदंज्ञो, मानसवगो जगाम, 'एवया सहैहान्ति' 'स्यत मयाऽविदित शत्रुरितीदानीमयनिदय दित, निश्चितं शस्त्रैरिष्टतोऽश्रुसितोऽधापीन^२ मित ऋष्यादां पुरो चा निर्हितः समवलीकित स्यात् ।' एतद्विशम्य जामातृस्नेहता मात्रा पुनरभिहितम्, वैद्याधर लोकेऽधमा न हभ्यतेऽतोऽत्र विद्याधराणा या धर्माधा सभा वर्तते तत्प्रधानस्याग्ने प्रसङ्गाऽय ममुपस्थापनीय । तेनैव हि य ममुचितो निणय प्रदत्तो भयत्न शोभतेतराम् । मातृप्रसक्तोत्तरपक्ष एतद्विति गौर चात्तन्मानसवेगेन प्रतिपन्न किन्तु चदध्वा त तत्र नेतुमादेशोऽनूत^३ इति श्रुति नलिकाधोततैस्तैर्तादेशविषोन्मत्त इव हस्त्रिज्ञातकुन्ताघातसमसञ्जातामर्षो नर वाहनदत्तस्तोरणस्तम्भमुत्पाट्यागणितांस्तत्रस्यान् भृत्यानतर्दीत् । इतस्य चैकस्य हस्तावृत्तिमेकमाहृत्य दिव्यपराक्रम सोऽन्यानपि जघन्याग्निजमन्युवद्विदग्धानन्तकप्रगर्धानैकार्पात् । नरवाहनदत्तीयमेतत्पराक्रममवलोक्य मानसवगो विष्यया निजविद्यया बद्ध भार्यानुगतञ्च त ता मभामनैपीत् इति भेरीमहाशब्दममा हूता इतस्तत् शब्दकारा विद्याधरा सुधभाया देवा इव समागत्य सम्मिता ।

विद्याधरैः परिवृतस्तद्राजो वायुपयो रत्नसिंहासन समुपाविष्ट इति दृष्ट्वा दुष्टा मानसवगस्तदग्ने स्थित्वेत्थमयवीत्, 'मयाऽपि स्वसुरन्त पुरे चारित्र्यविध्वंसकोऽय वध्य' इति । एतद्विशम्य राजा स्वाभियोगे प्रत्युत्तरीतुमुक्त आमुक्तो धीरो नर वाहनदत्त प्रत्तवानुत्तरमेतत्, 'मा एव सभा यत्र सम्यो भवत्, स एव च मम्यो यो धर्मं धदेत्, स एव च धर्मा यत्र सत्य स्यात्; तद्व च सत्य सच्छलनिमुक्त प्रतीयेत । अहं ह्यत्र सायया बद्धो भूमौ च स्थित । मत्प्रतिवादी मानसवगश्च मुक्त भ्रामने चोपविष्ट इत्ययमपि यावद्वाचनावशस्थितो, विवाहस्तावद्वाचनवस्थित ।

- १ 'अपचितध्व' । २ 'प्याय पी' । ३ 'सोपसर्गस्य प्यादेशो न । ४ 'हादोनिष्ठायाम्' । ५ 'यतिस्यतिमास्थामिति किति । ६ 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' । ७ 'आङ्पूर्वकस्य प्याय, अ-धूधसो (अघयो) प्यादेशोऽतोऽग्र अ-धापीनेऽधकूप मित प्रक्षिप्त इत्यर्थ । ८ 'दधानेर्हि' । ९ 'दो ददो' । १० 'अथ उपसर्गात्' । ११ 'अनुपृथकाद्वाते के दस्ति' । १२ 'घट् धातो 'धुमास्या-इतास्त्वम्' । १३ 'पशुदाने इत्यस्य के 'जनमनस्सनां सम्मल्लो । १४ 'अदो जग्धिर्त्यसिकिति' ।

वायुपथ एतदाकर्ण्य तमपि मोचयित्वा, मानसवगमपि क्षितावुपावेशयत् ।
तत सर्वपु शृण्वत्सु नरवाहनदत्तोऽभ्यधाद् यदनेनाहृत्य समानीता स्वभार्या
मदनमञ्जुकामम्नय प्राप्तवोश्चेत्तदा कस्य शुद्धान्तो-
नरवाहनदत्तस्य मुक्ति मया ध्वसित ? अस्या म्यघ्ना चाह वगवत्या मम
पश्या मदनमञ्जुकाया रूपेणाम्युपगत्य स्वकीयो
भक्ता निहितश्चेत्तदा का मे प्रक्षीणचारित्र्यापराधिता ?

एतत्सर्वमाकर्ण्य राजा वायुपथोऽग्रीत् , 'भग्निप्यन्महोदयो महात्माय धर्म्यं
वदतीति नायमधमकलकपङ्केनाङ्गनीय । एतमुक्तोऽपि मानसवेगो मोहाधोऽ
धर्माच्च यत् न्यवर्तत तदा धर्मानुरोधिनस्तस्य सन्नद्ध
मानसवेगस्य परिभ्रष्ट सेनिको महान् सन्नोभ समजायत । तत्रत्यडिङ्ग-
कन्यका विलोक्यशरवाहनन्तश्चाचकथत् यन्माया
विहाय मया सह युध्यस्व, एकेनैव च प्रहारेण क्षिप्तोयुभूत्वा क्षतविक्षत क्षितौ
निक्षिप्ते' युद्धकलानिष्ठातस्य, नेकदा जन्यनिहतसपत्नासृक्स्मरितप्रतिस्नानस्य
मम पौरपञ्चावलोकस्व । एवमन्योऽयसमुपजातकलहेषु विद्याधरेषु मभातरस्था
त्यहमेव वि ीर्णस्तम्भान्भेरवपुर्जननिभो व्याप्तम्बरो, विनिहृततरणि, विद्युह
तातरलप्रनीतलोचनाचिं, प्रलयमहामेघ इव द्वय एक आविर्भूय 'न कथमपि
भात्रिविद्याधरचक्रवर्तिन कुण्डलेऽत्र पराभवो भवदिति' गजन्मानसवगमुत्थाप्या
धोमुग्रीचकार । नरवाहनदत्तञ्चाशु भुजाभ्यामानाय सरक्षणार्थमृष्यमूकपवत
परिर्दल प्रापय्य तत्रैव च त स्थापयित्वा तिरोन्धौ ।

इत्थमपनीते ततो नरवाहनदत्ते शांते च विद्याधरसम्भ्रमे वायुपथ म्यैरपरंश्च
सहित स्वहन्मयाजगाम । मानसवगोऽपि च हृषविपादानुलिता मदनमञ्जुका
पुरम्कन्यापादपुर प्रत्यावृत्तवान् ।

सुगन्दु लयाश्चक्र विधिविधानानुकूलमनिवाध परिवरिचृतीति । तत्रैव च

१ 'निष्ठायामग्न्यदर्धे' भियो क्षीपात्' । २ 'वा क्रोशदैन्ययो ।

३ 'निनदीभ्यां स्नाते कौशले' । ४ सूत्रायाभावात् 'सूत्र प्रतिष्ठातम्' इत्यग्न्य
प्रत्युदाहरणम् । ५-६ विदुशमिपरिभ्य म्यल्म् ।

प्राणिनां धीरखपरीष्टिरिति विजयलक्ष्मीमार्लिष्ट, शिवमुपैक्षित एकोऽपि नर
वाहनदत्तस्तैस्तैदारैः सयोजितो मुहुमुहुर्वियोजित ।

अथैकदा श्रव्यमूकादिमधिष्ठित त प्रभावती ममागयोक्तवती यन्ममासिद्धि
धानात्पाप चिकीर्षुणा मानसवगेन भवान् सभां नात इत्येतद्विज्ञाय विद्याप्रभावण
भैरवनेत्रादिर्भाषत्रिद्वयन कृत्वा तत्पापपाशान्मया द्विवैष्णो भवानिह समानीत ।
एतद्वि समिद्ध सिद्धचक्रम् इति चण्वतां विद्याघराणामपि मते, विदिते, जुष्टे,
रक्षिते चात्र गिरौ कपामपि मायाप्रपञ्चा न प्रभवति । ममापि विद्याविभवो
नात्र प्रमरतीति कथ त्वमत्र चन्याहारण यस्स्यमीति मे दुःखम् ।'

एतदुक्तवत्या प्रभावत्या सह काल प्रतीक्षमाणो नरवाहनवत्तो नदनमश्रुकां
ध्यायन्तग्नोवास । तत्पर्वतासङ्गे पवित्र पम्पासरमि सखी । स्वादूनि फलानि
मृलानि च पप्सौ । मृगमासोपदशश्च तीरतरुपतितै मरस सुराधि च पय
पयौ । एव तत्र निवसतो रामाश्रमानालोकयतश्च तस्य मनो विनादार्थं प्रभावती
यस्त्रिन्द्रासायणवृत्तान्तमवणयत यदिह ससौमित्रिमीतस्य, रामस्य तापस
मह तरुमूले कृतोदजम् आश्रितम् इव तस्य मुर्धम् इदञ्च यातम् इत्यादि ।
एवमत्र कतिचिद्दिनानि स्थितो रामोऽपि यदूघ्रा विमानीकृतलक्ष्मणोऽनन्तव
पया त्रिमानेन जानकीमानिन्य । एवमेव भवानपीह कश्चिदकाल स्थित्वा गतो
नदनमश्रुकामवाप्स्यतीत्यादिकथयन्त्या तया सह सचस्पित सहसितैश्च निघमन्न
वाहनदत्तो दिनानि निनाय । (निष्ठानिश्वासमाप्ति)

एकदा धावत्यजिनावत्याबुभे विद्याधर्यौ—याम्या स गन्धवपुरात् धावस्ती
प्रापितो भगीरथयशस परिणयतिस्म—दिवोऽवतीर्य पम्पायां 'सुत्वानौ तमुपनगमतुः ।
स्वकीयया सख्या प्रभावत्या मह तत्र अजिनावत्या मिलिताया धनवती नर
वाहनदत्ताय प्रास्तावीत्, एषा अजिनावती प्राङ् मया वाचा मुन्यदत्तेत्यासन्नाभ्यु
दयेनाधुनैषा खया परिणेतव्यति' । एतद्भवतीवाक्य प्रभावती नरवाहनदत्तश्च
सर्वास्नेहादुमुमुदाते इति धनवती यथाविधि वस्त्रेश्वरायाजिनावता ददाना
निजविद्यारूपितदि यस्मभार सुतोद्वाहमल्लोत्सव निवर्तान्येष्टुर्नरवाहनदत्त

१-२ 'गत्ययाकमकरिलपशीडस्यासवसजनरुद्रीर्यतिन्य' । ३ 'त्रिचिददा
स्नेहनमोघनयोः, खीत क' । ४ 'मतिमुर्द्धिपुजार्येभ्यश्च' । ५-७ 'तोऽधिकरणे
च धौष्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' । ८-९ 'नपुंसके भावे क' । १० 'सुयजोर्ध्वनिप् ।

चभापे, 'पुत्र, यत्र तत्र चिर स्थातुमसाम्प्रतम् । मायावी हि विद्याधरवग इत्य
धुना सभार्यस्त्व निजपुरीं कौशाम्बीमुपडौकस्व । अहमपि निजसूनुना चण्डमेनेन
सह तत्रैवागमिष्यामि । धनवतीत्यमुक्त्वा दिवमुद्ययौ । प्रभात्रत्यजिनावत्यौ च
नरवाहनदत्त नभसा कोशाम्नीं प्रापयामासतु ।

इत्थ कौशाम्या उद्यानेऽयतारितो नरवाहनदत्तस्तत्रम्यै सर्वेजनैरदर्श
त्यतिभाग्यशालिनो वय ये दिष्टया राजपुत्र पश्याम इत्थ मुवाणाना यूना जर्ताश्च
समन्ततो । महान् कोलाहल समजनिष्ट । नगरोपकण्ठे समुनिपेदिवाम^१ त
शुश्रुवौ न वत्सराजश्चायाकाण्डसुधामारससिक्त इव चामवदत्तया, पद्मावत्या, रत्न
प्रभादिभिर्वर्धूभिः, यौगन्धरायणादिभिर्मन्त्रिभिः, कलिङ्गसेनया, गोमुखादिभिश्च
सह ग्रीष्मेऽवगो हन्मिव तमुपेयिवान् । तत्र वत्सेशो दध्यौ च निजसुत प्रिराद्
दक्षिवासैन्ममालिङ्गधामन्दानन्द विविदिवासै^२ समुच्छूलदूमिवात्सल्यसागरमिव
विविशिवासै^३ हर्षरुष्टकितेष्वाङ्गेषु प्रोतमिव त मोक्तु न शक्नु । ततो मिलितेषु तेषु
सवपु प्रवतमाने महोत्सवे, मिद्धत्रिद्याप्रभावत सर्वमवगत्य मानसवगन्ध स्रसा,
नरवाहनदत्तस्य पत्नी चगवती, द्योममागण तत्रावतीर्य निजपतिश्चभ्रूश्चशुरकृत
पाठानतिर्नरवाहनन्त जगाम, 'भवदर्थं दुर्गलीभूता सवा विद्यान्तपोवने भाध
यित्वा बह्याग्निनस्तवात्तिर पुनरह प्राप्ता । एतदभिधाय सा प्रभात्रत्यजिनावत्यौ
सगयाचभिगत्य ताभ्यामाश्लिष्टा यावत्ताभ्यां तत्रोपवश्यते तावदजिनावती माता
धनवत्यपि तस्मैविद्याधराधिपै समाच्छादितव्योमतलैरिव तद्वलैर्युतै सह तत्रैवा
जगाम । ततस्तस्या सुतो महामुजो वीरश्चण्डर्मिहस्तद्वन्धुमितगति, प्रभायस्या
पिता पिङ्गलगाधार पूर्वप्रतिपन्नसभापतित्वो वायुपथस्तथा यत्रप्रभेण पुत्रेण
सह राजा हेमप्रभो गन्धर्वदत्तया सुतया सहितो गन्धर्वराजस्तथा क्षिप्राङ्गदन
युक्तस्पागरदत्त, एते भव तत्रोपगता सपुत्रेण वत्सराजेन च सम्मानिता यद्यो
चितासनेषूपविशन् ।

तत्रैव सर्वेषूपविष्टेषु सत्सु पिङ्गलगान्धारो राजा सदमि तिष्ठन्त जामातर
नरवाहनदत्तमुवाच, 'देवान्ष्टि स्वचक्रवर्तिन भयन्त पश्यन्तोऽतिस्नेहवशात्सम्य

१ 'जीयतेरतुन्' । २-३ 'भाषायां मदवपश्चुव । ४ उपेयिवानना
श्वानन्वानथ' । ५-७ विभाषा गमहनविदधिशाम्, दशेध' । ८-९ 'लट्'
शतृशानचौ०' ।

वयमिह समवहिता समाहयिता । नियतग्रता, दिग्यज्ञानवती, दधानाऽक्षसूत्रम्, वसाना कृष्णाजिनम्, स्वामभिरक्षन्तो सर्वदोषुक्ते । विद्याधरोत्तमपद्नीया, सिद्ध विद्या सावित्री साक्षाद्गवतीवय ते श्वधूधनयतीति त्वदीयकायमिद्धौ न मन्दह स्तथापि यदह वचिम् तत्त्वमाकर्णय 'अग्र हिमाचले विद्याधराणा स्थितेर्द्धौ भागौ वनेते, उत्तरो दक्षिणश्च । कैलाशादर्वाग्वक्षिण, तत्परतश्चोत्तर । तत्रैषोऽमितगति रत्तरभागाधिपत्यार्थमिदानीं तत्सुदुश्चरतपा परितोपितेन शङ्करेणोक्तो यच्च वतिनरवाहनदत्तस्ते समीहित साधयिष्यतीत्यय तवातिक्मुपयात । इदानीं तत्र यमिहामने समासान् मन्दरदेवाख्यो दुर्मतिमुख्यो राजा वतत । स चैव धलधान यदवाप्तविधेनापि स्वया विजेतुमसाध्य । यस्तु दक्षिणभागे गौरिमुख इति विश्रुतो राजा घर्तते सोऽतिदुर्जयो दुरात्मा च । स च विविधमाया विद्धेतो विदितस्य तव शत्रोर्मानसवंगस्य परमः सुहृदिति यावन्न स साधितस्तावन्न ते कार्यं मेरस्यति । अतस्त्वमचिरेणैव सोत्कर्षं महाविद्यावल साधय । पिङ्गलगाद्या रेणोऽथमुक्त धनवरयप्यनुमुमुदे । विद्यासिद्धयधमीश्वराराधनायञ्च यथानिर्दिष्ट सिद्धक्षेत्रं गत्वा तत्प्रसादात्प्रकर्षावाप्तये च समादिष्टो नरवाहनदत्त । एतस्मिन्नेव प्रसङ्गे चित्राङ्गोऽब्रवीत्, 'देव, मिलिता इमे सर्व राजानो भवन्तमभिरक्षतीति सर्वेषामग्रयायी एष विजय क्रियताम् ।

इत्थ तैस्तु वृत्तनिश्चयो महाविद्यायलम् अर्जयिष्यन् नरवाहनदत्तो विहित माङ्गलिकक्रियोऽमितगतिप्रत्नाकल्पितोत्तमशिविकामारुह्य कल्पान्तपन्नोद्भूतमाग राभोनिर्भनजत्रलं परिवृतो नमः स्वयमयन् क्षणादेष गन्धर्वपतिविद्याधरेश्वरैधन वरया च सिद्धक्षेत्रपर्वतकमानीयत । तत्र च विद्धैरादिष्टव्रतस्तीर्थजलैरात्मानं पर्वमानो हविषा शिव यजमान, स्थण्डिलमधिशायान, सर्वद्रा विविधान् भोगान् भुञ्जानोऽपीदानीं फलैरुत्ति कुयाण, स्वानुभावनैव च तपोविभ्रान् निर्भान्, व्योम चराधिपतिपरिवृतस्तं सर्वधाकृतरक्षो रक्षोभिरक्षोभितहृदयो दिशामिशमतद्रित शङ्कराराधनायात्यन्तमतपसीत् ।

१ हय गतौ; समागता इत्यर्थः । २-३ आत्मनपदवाच्यज्ञानम्; 'आने मुक्' । ४ लक्षणहेत्वा क्रियायाः । ५ 'ईदास' । ६ 'विदे शत्रुर्वसु' । ७ 'तौ सत्', 'लुन् सद्वा' । ८ पूज्यजो शानन् । ९ 'ताच्छीत्यवयवोवचन शक्तिषु चानश्' ।

तथा तपस्यन्त तमतिमृत्सुका पञ्च विद्याधरकन्यका मदनपरवशा मिथ
समय चक्रुर्यत् अयमस्माभिमिलिताभिर्युगपत्पतिर्वरणीयो विद्याहश्चानेन करणीय
इति । यन्ति चैरामुना मह पृथग्विद्याह कुर्यात् तदा सरसीद्रोहिणीं तामुद्दिश्य
शेषाभिरग्निप्रवशो त्रिधेय । तमवलोकयैव दिव्यकन्यकासु तामु धुम्यन्तीषु तट
वासिद्विपयक घत च धारयन्तीषु तत्राकम्मात्तपोवने महोत्पाता प्रादुरभवन्,
तथाहि-पतिव्यता शूराणा गतिं बोधयन्निव उच्चैस्तमतलून् समु-मूलयन्महारौद्रो
वायुर्वधौ । किमत्र भवेदिति भयादिव भूमिश्चम्पे । भीतावकाशदानार्थमिवादि-
सानवोऽस्त्रमिपत । हे विद्याधरा प्रभुममु रक्षत । रक्षत ॥ इति वदद् इवानभ्र
नभस्तल घोरघोषमकरोत् । किन्मेव भूतेऽप्युत्पातसम्भ्रमे नरवाहनदसोऽर्हन्त
भगवन्त त्रिलोचन ध्यायन्निष्कम्प एव तस्थौ । अनिष्टाशङ्किनो गन्धर्वराजविद्याध-
रेश्वराश्च सावधाना सप्तद्व्याश्च द्विपदभ्यस्तमवन्तोऽवस्थितयत् । व्याधूतलता-
सीदगकोटिलङ्घानि जनानि अहितागमशस्त्रिन उत्पातान् भर्त्सयन्ति इव सिंहना-
दान् मुमुचु ।

अन्येषुश्वाकस्मात् आकाशे कल्पाताम्बुमेदुर घोरनाद विद्याधरबल-
मदृश्यत । धनवती च तदानीं स्मृतनिजविद्यारलेन सप्त विज्ञाय मुन्वद्भिजर-

द्विश्च विजुगुप्स्यमानेन मानसवगेन महाय गौरिसुण्ड समा
मानसवेग— यात इत्यभ्यधात् । तदानीमुद्गूर्णविविधायुधान् सवान् विद्या
युद्धम् धरान् प्रति समानमवेगो गौरिसुण्डोऽभ्यधावत् । फाय मानव ।

क च वयं शुचरा इति तद्गृह्याणा युष्माक दपमहमिह सणेनैव
अपनेतो भवामीतिवान्नि त निरार्कैरिणुश्चित्राङ्गदोऽपि क्रोधादभ्यद्रवत् ।
गन्धर्वाधीश्वरो राजा सागरदत्तस्तथा प्रचण्डदोर्दण्डो वायुपथ, पिङ्गलगाधार-
श्चैते सर्वे विद्याधरश्वरमहारथा परतेजोऽसहिष्णव मबला मिहा इवाभिगर्जन्तो
द्विपदद्विपमनोभीतिं प्रजनिष्णव समुन्मदिष्णु मानसवगमन्यधावन् इति चित्रा
ङ्गदान्य सैन्यरेणुघनाक्रोर्ण, शस्त्रज्वालातडिहते, निपतदसृगम्बुनि तस्मिन् घोरे
समरनुदिने सगरिणव शोणितामत्रमम्पूर्णं प्रकीर्णशत्रुशिरोर्यलिं महायागमित्र
चक्रु । कथं घमकरमङ्गीणा, यद्ददायुधपक्षगा, मिलन्मिदोडिण्डीरा रधिरापगा

१ इष्टायो शत्रुकृच्छिणि । २ 'अर्ह' प्रसायाम् । ३ द्विपोऽमित्रे ।
४ 'सुगो यमसयोने' । ५ 'तून्' । ६ 'अलृष्टम् निरादृष्टम्—

जनकृपालुर्हरो विजयप्रहृष्ट्यालवे श्रद्धालवे तस्मै प्रदद्वे । ततः 'किमादिशसी'ति तदाज्ञाप्रहृष्ट्यालवे इव सविप्रहा सर्वा विद्यास्तस्याविरभूयन् ।

इत्थं नरवाहनदत्तोऽद्यात्तसिद्धिवरो, निजविनयनिःसर्गबालु परमेश्वरी प्रणम्य तदभ्यनुपातो दिव्य पद्मविमानमधिरुद्ध मिन्द्रचारणोद्गीतामितगीत प्रथमममित गतेष्वकपुरसञ्ज पुरमागतवान् इति तत्र सद्गुरु रमितगति स्वनिवेश त सन्निवेश्य, कृतातिष्याय वर्णितनिजसिद्धये च तस्मै कृतप्रणतिर्रदाहरपि नरवाहनदत्तोपायनी कृतसुलोचनाख्यम्बुसुतो दारुतामन्वभवत् । नरवाहनदत्तोऽपि चापरविद्याधर लक्ष्मीमिव प्रेमपाशसेहं तामवाप्य मधुर्धाहस्तदहस्तश्रैवानेपीत् ।

अपरेष्टुवकपुरीयास्थानवर्तिन नृपचक्रवर्तिन नरवाहनदत्तमन्थरतलादवतीत्य आद्यमैर, भार्गुरेकातस्वरसवर्णोऽणीपपरिवष्टितशिरोभागोऽभट्टर-मेदुरवेधकर, विदुर इव राजकुलनीतिविदुर, एक पुमान् घञाजलिरव व्यतिज्ञपत्, 'द्व, अह क्रमागत पौररुचिदेवाख्यश्चक्रवर्तिप्रतीहारो जित्वरस्य धीमतः सवार्धमिह आगच्छ' । एतदाकर्ण्य सप्तकर्तव्यपार्श्वैको नरवाहनदत्तोऽमितगतेमुखमैक्षत । तेन च देव, सत्यमेतदिति विज्ञस्तस्व स्वचूतृष्व न्ययोजयत् ।

अथ विद्याप्रभावतः सर्ववृत्तमाकलय्य धगवायादिभिस्तपस्वीभि सह धनवती, निजौदार्यमन्तोपितागणित-शार्जयूक, स्वानुभाषापसारितनिजदुर्हृददशूक, तत्सुतश्चण्डसिंहश्च, दीर्घप्रभाषोऽपि विनम्रो धायुपधान्वितो राजा पिङ्गलगाधार, क्षमेण मागरदत्तेन स्मेराननहेमप्रभादिभिश्च सह चित्राङ्गद एते सर्वे समागत्य चक्रवर्तिनस्तस्य पादयोर्निपतु । सोऽपि च श्रद्धगौरवाद्नगरायाश्चरणी प्रणम्य समागतसदयशुभैशु स्वागतेन सर्वान् सम्मानयामास । धनवती चापि जामा-वृशुभोदकमिच्छुर्हरीशीभिस्तमचङ्कयत् । ततो विज्ञापितामसिद्धिवृत्तान्तास्ते चण्ड

१ 'कृपा लातीति 'भृगव्यादयश्च' इत्यौणादिकुप्रत्यये माधु । २ 'शीढो वाच्य' । ३ 'दाघेट्सिददसदोरुः, सद्रु स्थित इत्यर्थ' । ४ दारु काष्ठम् (दारुशब्द पुनपुसकोभर्गलिंगः) दाता च तेन दारुभिज्ञ, न वसतेऽन्यो-शरदाता यस्मादेव, भूतोऽपि वा दातृतामन्वभवदित्यर्थ । ५ पिप्प यन्धने । ६, घेट् पाने । ७ 'द्वस्यद वमरध' । ८ भञ्जभासभिदो घुरच्' । ९ 'विद्विभिद्विच्छिदे कुरच्' । १० इणसप्तमिर्तिभ्यः कुरप्' । ११ 'गावरश्च' । १२ 'जागुरक' । १३ 'यजजपदशा यड' । १४ 'नमिकम्पितयजस्कम-हिसदीपो र' । १५ 'सनाशसभिज उ' । १६ 'विदुरिच्छु' ।

निहादय सव नितरा प्रमुमुदिरे । पार्श्वोपमर्षितपत्नीकेन चन्द्रजतिना च 'मदी
यास्ते मघिवा व धर्त'ते' इति पृष्टा धनवती 'मानमवेगेन क्षितास्ते मया
सुमरक्ष्य विद्याप्रभावेण पृथक् पृथक् स्थापिता इत्यभिर्दधिस्त पर्यतौपयत् ।
ततो वत्सेशसुतो रूपिणीं विद्यामान्श्रिय तान् सवानानाययत् । तत्र समाजर्मीन
पृष्टकुशलान् पादानेमीन् तान् सवान् 'विभिन्नपरिस्थितिर्पापतिभिरगणितसुख
दुःखसामहिमिर्भर्त्रद्विरिय'तो दिवसा क्रातिवाहिता इत्येकैक पृच्छन् वयन्तु चादि
षत् इति गोमुख आदावेव निजस्थाना वक्तुमारभत—

'देव, तदानीं द्विपा मानसवेगेन क्षित मा कापि देवी हस्तयोगृहीत्या
समाश्वास्य च दूरेऽरण्ये स्थापयन्ती तिरोदधे । तदानोमतिदुःखितोऽहमापातत
स्तृष्णक प्रपातत स्वदेह परित्यक्तु धृष्णगमवम् । तच्चावलोक्य कोऽपि तापसस्त
द्वानीमुपेत्य 'गोमुख, मैवम्, सिद्धार्थं वन्दौऽहमनम'दार स्वप्नु त्व पुनर्द्रव्यमि'
इत्युक्त्वा न्यवारयत कस्व कयन्न तद्वेत्सीति पृष्टश्च त शिवक्षेत्र स्त्रकीयाश्रम
मा नीत्या कृतातिथ्योऽप्रवीत, 'कुण्टिनाख्यपुरीयो नागम्बामी नामा द्विजोऽहम्
पितरि स्वगते तत पाटलिपुत्रक गत्वा विद्योपादानार्थं जयदत्तमुपाध्यायमुपा
सदम् । किन्तु शिष्यमाणोऽपि न यदाहमक्षरमप्यविद तदा सर्वं छात्रा मामु
पाहृतश्चित्यवमानप्रस्तोऽह विनियवानिनीं प्रस्थितो मध्येमार्गं घण्टोल्लाभिध
पुर प्रापम् । तत्र च भिक्षार्थं प्रविष्टाय मल्लमेका गृहिणी गृहादेकस्माद्विज्ञया
सहैक रत्नरमणं प्रादात् । तद्गृहीत्या यावदहमपर गृहं प्राप्नोमि ताव मामव
लोक्य तत्रत्या गेहिनी, 'हा धिक्' । भवान् योगिन्या विप्रलम्भितो यतो हि
तया रत्नाब्जयाजन तुभ्यं नरहस्तोऽयं प्रदत्त इति पश्येत्थमदशयत् । एतदा
वप्य यावदहं धीक्षे तावन्न तदम्बुजमपि तु नरपाणिरेवेत्यनिभीर्हरह तस्यवत्वा
नत्पादयो पतित्वा 'मात, तथा कुर यथाह प्राणिमीति तामबोचम् । तगिगम्य
सा मामादिशत् 'इतो यो ननग्रय गच्छ । तत्र करभके ग्रामे द्वरक्षितनामा
द्विजोऽस्ति । तस्य गेहं साक्षात्सुरभिरत्तमा कपिला धनते साऽयं नरण प्राप्त त्वा
मस्यां निशायामवश्य रक्षिष्यति । तयेत्यमुक्तो भीर्लुकोऽह तस्मादायन् दिनस्ये
करभग्रामे तस्य द्विजमनो गेहं प्राप्य प्रविष्टस्तत्र कपिलामघलोक्य कृतप्रणामो

१ २ 'आहमहमनन'—इत्यत्र 'भाषायां घात्र कृद्गमिजननिमित्तम्' ।

३ 'साक्षाद्विवाहिकाचलिपापतीनामुपसख्यानम्' । ४ स्वपिनृपोनजिह्व' ।

५ 'शृण्वोरा' । ६ ७—'मियं कुक्कुक्षनी' ।

याजन्व दधि, मोहकोऽह तय कारण प्राप्तेऽस्मीत्यवाचम् ताशदेवान्यामि सह
तनयती सा योगिनी मन्मासरधिराथिनी नभोमाराण तन्नागात् । तामबलावय
स्थावरैर्जङ्गमैश्चणश्चरा सा कपिला निजखुरमध्य गा सन्निवश्यापिला निशा
ताभिर्योगिनीभिर्युग्मा मामावीत् । प्रातस्तु सा तामु गतामु कपिला मामवोचत्,
'पुत्र, अथाह ग्रामभिरक्षितु न शक्नोमीतीति पञ्चयोजन्यामेकस्मिन्नरण्यस्थशि-
षालयेऽधुना भूतक्षिपो नामोत्तमो यैयावरापुगामी शैवो ऋते मोऽर्चनी रात्रि
शरणागत एवा रक्षिष्यतीति ता नमस्कृत्य तत प्रस्थितोऽह समवाप्तभूतक्षिप
समाश्रिततच्छरणोऽतिष्ठम् । रात्रौ च तत्रापि ता योगिन्यस्तथैवागमश्रिति-
मोऽन्तर्गृह मां प्रवेश्य त्रिशूलहस्तो द्वारस्थो योगिनीनिरभर्त्सयत् ता सवा
जित्वा च मामाशिक्षत् । प्रातश्च सोऽपि मामभ्यधात् यद्ग्रहक्षत पर पुनस्वा
मभिरक्षितुमह न शक्नोमीतीतो दशसु योजनेषु मध्यावासाख्य ग्रामे वसुमति-
नामा विप्रोऽस्ति तदन्तिक एव व्रज । सत्र तेन तृतीयस्यामभ्यां निशि सुरक्षितो
मुक्ते भविष्यसि । इत्थ तेनोक्ते विहिततत्प्रणामस्ततोऽनुप्रस्थित किंत्वध्वनो-
दैर्घ्यात्सध्यावासमनवाप्तस्यैव मे मध्येऽध्य सूर्योऽस्त गत इति नक्त पृथ-
समुदितास्ता योगिन्यो मामागत्याकम्माद्विष्टुर्द्वय्या यावत्समुत्थाप्य विहायसा
यान्ति तावत्तासां पुरोऽन्या अधर्षा योगिन्य परापतञ्जिति ताभिस्सह तासाम
पूर्वोद्वेते युद्धे सम्प्रवृत्ते तासां हस्तादेकस्मिन्नतिनिर्जने देश पतितस्तत्रापानृत-
द्वारेण 'प्रविश' इति अन्त प्रवश दददिवैक महामन्त्रिमपश्यम् । दैहदह च
पलायमानस्तत्र प्रविश्य नारीक्षतममावृतामश्रुताकारा प्रभया प्रदोषप्रज्वलिता
मदनुकम्पया स्रष्टां महीपधिमिव सुश्रद्धैर्भेकां नारीमपश्यम् । समाश्रम्येन च
मया जगत्पृष्ठा साऽभापत यदह सुमित्राख्या यक्षिणी क्षापादवमिह स्थिता वर्ते ।
मदीयशापशान्तये च मानुष सङ्ग ममादिष्ट इत्यशङ्कितप्राप्तस्य मा भजस्व ।
एवमुक्त्वा सा क्षिप्र मामुपावेश्याज्ञापिताभिर्वासीभिर्ब्राह्मणानैरुपाचार्यदिति
तथा यक्षिण्या सह मसुख कतिचिद् दिनानि तत्राहमासम् ।

१ 'कृकक्षपि' वाच्य । २ 'स्येशभाषपिसकसो' वरत् । ३ 'यद्य यञ' ।
४ राजसूयसूर्य० । ५ 'प्रासभासधुर्विष्टुतोर्जि०' । ६ अयेभ्योऽपि हरयते
इत्यत्र दक्षिप्रहण विध्यन्तरोपसम्प्रदायम् । तेनात्र दृ भयेऽस्मात् किपि धातोर्द्वि-
हस्वत्वञ्च । ७ किञ्चविप्रच्छपायतस्तुकटप्रनुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।

एकसा सा स्वर मामित्यमप्रवीत् यदिनाना क्षीणशापाऽहमितो ब्रजामि ।
मत्प्रमादाच्च समवाप्तविव्यज्ञान, प्रधी, सिद्धभोगो निभयस्तपस्वी एव भवित्यमि ।
इहमथ किन्तु एव मध्यम पुर मा द्राक्षी । एवमुक्त्वा तिरोभूताया तस्या समु-
त्पन्नकोतुकोऽह मध्यम पुरमारुढस्तुरङ्गमेकमन्तर्शम् । तदभ्यर्णं चरणितश्चाश्वेन
तेन खुरणाभ्याहत क्षणादस्मिन् शिवालये स्थितमात्मानमपश्यम् । नत
प्रन्त्यत्रैव स्थितोऽह क्रमास्तिद्धिं गत इति मनुष्यस्यापि मे जगतस्त्रिकालज्ञान
वर्तते । निन्द्यश्च स्वस्यापि क्लेशबहुला इति त्वमिहास्व सवप्रतिभू विभु^१,
शम्भुस्तत्राप्यभीष्टसिद्धिं निधास्यतीति ।

ज्ञानिनेत्यमुक्तोऽह त्वत्पाठप्राप्तिसज्जानाम्भस्तदाश्रमे एतावन्ति दिनाय
नैपम् । स्वप्ननिदिष्टभावत्कसिद्धिश्चाद्य धीश्रव कयाचिद्विव्यया स्त्रिया गृहीत्वाऽ
हमिहानीत इत्येव, देव, मदीयो वृत्तान्त^२ ।

एवमुक्त्वा तूष्णीकामाप्सीने गोमुखे नरवाहनदत्ताग्रे मरुभूतिरवोचत्, 'मान
सवगेन तदानीं शिष्य मा कापि देवता निजपाणिभ्यामादाय दूरे चाटम्या विन्यम्य
निरोऽभवत् । अतिदुःखातस्तत्राह मरणोपायचिन्तया आत्म्यन्नदीपरिचिप्त
माध्रममेकमवलोकितवान् । तत्र च गत्वा न प्रविश्याह शिलातले समुपनिष्ट
ज्वलन्नेत्र जटाल तापसमेकमवलोक्य समुपागत कृतनतिविहिततत्स्तोत्रं कस्त्वम्
कथञ्चेमाममानुषीं भूमिं विषयप्ररहितोऽप्यायात इति तेन पृष्ट सर्वं तस्मादवर्ण-
यम् । तच्चाकण्य, 'सुधी म ख मात्मानमधीरोऽधीरिव वधी । प्रभोर्षात्तां त्व
ज्ञाम्यमि । नत पर योक्त्वा न स्यात् तत्त्वया करणीय'मित्युवाच । एव भाव
त्ववार्त्ताजिज्ञासया तत्र मयि स्थिते ता नदीं ज्ञातुं दिवा क्रिय समाजगमुरिति
तापसो मामवदत् यत्तासां स्नान्या एकस्यास्तदप्यपितवस्त्वमानय । तेन च त्व
प्रभोर्षात्तां ज्ञास्यमि । तच्छ्रुत्वाऽह तर्धवाकापम् । इतवसना च सा शरीरविपक्षो
श्रवमना मामन्वगात् नरवाहनदत्तस्य वार्त्तामाख्याय 'नजचामसी गृहाणेति'
तापसेनोक्ता चावोचत्, 'नरवाहनदत्तो ह्यद्य हरमाराधयन् कैलासपर्यंते यतत

१ 'प्यायते सम्प्रसारणश्च' । २ 'श्रुतिगमिबुहोतीनां द्वे च' । ३ 'मुष
सज्ज्ञातरयो' । ४ 'विप्रसम्भ्यो द्धसहायाम्' । ५ 'मितद्वादिभ्य उपसर्गानम् ।
६ 'व कर्त्तुं धृन्' । ७ 'दात्रीशसुषुजस्तुतुद'—इति धृन् 'तिदुप्रतय'—
इतीडभाष ।

कपिपयैरेव च दिव्यं स विद्याधरमन्नाट् भविष्यति । इत्थं तत्कथासस्तवात्मा
वनिता विमुक्तशापा दिव्या भाया समपद्यत । तथा साकं च सा तापसस्तन्मौ ।
अहमपि च चिन्ताविघ्नतत्कथनसंज्ञातत्वन्ममागमान्यस्तत्रैव न्ययमम् ।

गतेषु कपिपयन्विमेषु सगर्भा सा दिव्या स्त्री भ्रूणं प्रनूयाच्चोचत 'बाय,
स्वत्सङ्गत्या भमं शापं शान्तं । पुनरपि मत्प्रेप्सा चेत्तदा तण्डुलं मर्हन्मम
गर्भं श्रात्वा श्मशाने ममशानं । पयमुक्त्वा प्रयातायां तस्यां स तापसस्मत्
ण्डुलं तद्गर्भं श्रात्वा प्सात्वा च खमुत्पत्यैनामन्वगात् । अहमपि च सर्वदुर्लालि
त्यलक्षितं स्वन्तिसवित्रं, पवित्रं सिद्धसिद्धं तद्विज्ञाय पाकभाण्डान्नक्तमिवधृद्वय
ममक्षयमिति यत्राहमष्टीयं तत्रैव काञ्चन ममजायत । एव कुचद्वयं आन्यक्षेक
पुरं प्रापम् । तत्र च वश्यागृहे निवसतो मे एका कुट्टनी छलाद्वमनं कारितवनीति
वमतो मे मुखाद् भाम्बत्पद्मरागनिभे उभे प्राग्भुक्तसिक्थे निरगच्छताम् । निगत
एव च ते कुट्टन्या तयोपात्ते भक्षिते चेत्येतेन नष्टां मदीया हेममिद्धिं सा कुट्टनी
अगृह्णात् । तेनातिग्लानोऽप्यहं सर्वं तच्चन्द्राधशिपरस्य शिःस्य विधानमवधार्या
पारस्याष्टपारस्यव मसारस्यास्यापरिमितं यहुच्छ्रुत्वा च विचार्यातिविश्रस्य प्रा
प्तये तपसा देवीमाराधयितुं चण्डिकागृहमागच्छम् ।' त्रिरात्रोपोषितं च सा स्वने
देवीं माभादिशत् यत्स्वदीयं स्वामी मिद्वकामं नजात इति गत्या तं पश्य ।
तदाकर्ण्य प्रबुद्धोऽहं प्रातः कयाचिद्देव्येह स्वपान्मूलमानीत । एतावती, इयं
मदीया कथा' । (पूर्वकुदन्तममाति)

इत्थं कुट्टनीनिष्ठम्वनरूपं मीधोर्मरुभूतेर्दृष्टमाकर्ण्य शत्रुतरुन्मूलनवर्ज्युर्जं
स्वलो नरवाहनवत् सपार्श्वगो जहास । हरिशिखश्च तत् इत्थमाग्मीयां कथां
वक्ष्यन् आरभत—'भीष्मेण शत्रुणा मारुतमवगेन तथा
उत्तरकृतप्रत्यया प्राप्ता मामेका देवता ममादायोऽजयिन्यामकयं सुरचित
न्यधात् । तत्र चाहमतिदुःखिता निशागमे ददं त्वं कृतुमि
च्छन् श्मशाने काष्ठैश्चितामारचयम् । तत्राग्निं प्रज्वाल्य पूजयन्तं मानागामिर्नमस्ये

१ अतिलूधूसूखनसहचर इति । २ एव सञ्ज्ञायाम् ।

(पूर्वकुदन्त-ममाति)

॥ उत्तरकृत-प्रत्ययाः ॥

३-४ 'कुवापाजिमिस्वदिसाध्यशून्यं उण्' । ५ भीमादयोऽपादाने ।

६ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' । ७ भविष्यति गम्यादयः ।

ज्ञातुं पय्यासस्तालजहनामा भूताधिपतिरभ्यधात्, 'मा वह्निं प्रवेष्टुं धृष्णुहि । नेप कालस्ते मूर्तम् । तव प्रभुरद्यापि प्राणिति । अतः पूर्णसिद्धिकाम त दर्शकस्त्वं नून प्राणान् धारयेति' । तेनेत्य मरणाश्लिवारितोऽहं तव सयोग्य देवाग्रे तपस्यन् स्थित कयाचिद्देवतयेहानीत ।

हरिशिखेनेत्यमात्मकयायामुक्तायामन्यैरपि चोपवर्णितेषु क्रमादात्मवृत्ता न्तेषु, नरवाहनदत्तोऽमितमतेगिरा धनवती प्रेर्य सर्वेभ्यस्तेभ्यस्त्वमचिवभ्य मया विद्या अदीवपदिति सर्वत्रापि तेषु विद्याधरी मानसवेगगौरिमुण्डव्रध भूतेषु 'अधुना स्वशत्रून् पराजित्याम्माक प्रमोदं दायो भव' एव शुभेऽहनि धनवत्योक्तो नरवाहनदत्त शिरोरागैमिव शत्रुर्धार सद्योऽपसारयितुं गोविन्दकूटारय, गौरिमुण्डपुर प्रति स्वयं प्रयाणारम्भमादिशत् । अतः ^१ स्फारीभवच्छूनाकविद्याधरवल्लभकालोदितशत्रु विनाशकधूमकतुनीकाशमाकाशं समदृश्यत । नरवाहनदत्तोऽपि च शत्रुसंदाहन ^२ 'स्यदोपशर्मेशालिनीं स्वकीयकरेणुकामारुह्य, सवाश्च स्वभार्यां वक्ष्येपु समारोह्य, चण्डसिंहादिकेषु च पुर सरपु नभसा विजयाय प्रतिष्ठमानोऽध्वनि धनवती निके तमासाय स्वीकृततदर्थं मातङ्गपुरादाहवाह्याय विद्याधरे शयोर्गौरिमुण्डमानसवगयो एक दूतं न्यमर्जयत । अन्येषुश्च स्वान् दारान् ^३ मातङ्गपुरे सम्भाष्य दिव्यं रात्रिं मह गोत्रिन्कूट सम्यगभ्यपेणयत् । तत्र च प्रतिभटकोपैधार्थं ^४ निर्गतौ गौरिमुण्ड मानसवगर्वा, चण्डनिहान्त्योऽग्रतः प्रत्यगृह्णन् । प्रवृत्ते चोभयतः सगरागैरुक्ते सङ्ग्रामे, पतत्सुभटपात्रप, स्रवद्गुधिरनिक्षर स गोविन्दकूटादि शुशुभे । शराणां जीविताक्षर आहवकालो रक्ताबोर्दं विलम्बस्वद्वगलताजिह्वो जृम्भते स्मेति रणे एक दुर्जननिर्चायैमिन् सम्मुखागत मानसवग स्वयमेव युद्धविद्योपाध्यायो ^५ नरवाहन

१ 'पथ्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । २ 'शकृपृपज्ञानला'-इति तुमुन् । ३ काल समयवेलास्तु तुमुन्' । ४ तुमुन् प्युलौ क्रियाया क्रियापांयाम्' । ५ भाव-वचनाच्च । ६ 'अण् कर्मणि च । ७ 'पदकजविशस्पृशो षच्' । ८ सृस्थिरे' । ९ भावे' । १० स्फुरतिस्फुल्लयो धमि इय्याकार । ११ 'स्यदो जवे' । १२ धमि 'नोदात्तोपदेश' इति न वृद्धिः । १३ 'दारजराौ कर्तरि णिलुक् च' । १४ 'अबोर्दधौप्रथयद्दिमथया' (क्रोधवर्धनायति भावः) । १५ अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्, 'धमि च भावकरण्यो' । १६ 'अबोर्दधौप्र' । १७ परिमाणाख्याया सर्वेभ्यः' दुर्जनराशिमिवेत्यथ रात्र्येकत्रय नमुदायिना परिच्छित्तिर्याद्रम्यतेऽनश्नोते परिमाणाख्यायां धञ् । १८ 'इच्छ' ।

ततोऽभ्युत्पत्त्य तत्क्षणमेव च भग्नशिरस्त्राण कशेषु मनामृत्यु पाप्मनस्तस्याकृत
नाशार शिरोऽसिना चिच्छेद । तद् दृष्ट्वा प्रकृपितमुच्चैः कृतमरोव, प्रधावित च
गौरिमुण्ड कशेषाकृ य मुदीततदघ्नियुग्मोऽभे भ्रामयित्वा शिलाया पातयन्ननुवध
मिन तमभिनिर्गन्ततामनयत् ।

एव गौरिमुण्ड मानसवेगयार्हतयोराश्रितसर्पत्रावे च शेषे भीतिं तद्वले, गगनस्या
सप्त सुरा माधु साधिविति ध्रुवतो विद्याधरधारायस्य चक्रवर्तिनस्तस्यापरि पुष्पवृष्टि
कुर्वन्तो निजसमदभाव प्रकटीकृतवन्त । इत्थ निजविजय
मदनमञ्जूकावाप्ति विधार्थगौरयमनुभवत्तरवाहनदत्तस्तैस्ते स्वकीयोर्धाय
सहायकनृपतिभि सह तत्प्रस्तावेन कृताभिलाषस्य गौरि
मुण्डस्य राजधानीं प्रविश्य, तत्प्रमथन्धानां विद्याधराधीशाना प्रणतिपूर्णहृदयसौज
म्योद्गार^१ मृश शसन् अनभीष्टोत्कार श्लोत्कारपरिमह, पुष्पनिकरकराणां तेषा
पूजोपहार प्रतिपन्नवान् ।

ततो निहतसकलसपत्नराज्यावासिकृतसमुत्सव नानादिग्देशसमागतागणित-
विद्याधरोद्गीयमान निजविजययश सस्तावे^२ छन्दोगकृतसस्तावमिव^३ धृष्यन्त न
मघ्राज धनयती समुपेत्य 'देव, गौरिमुण्डस्य गन्धवविद्याकृतापूर्वसस्तवा, श्रेलो
पयसुन्दरी क्षात्मनिकानाम्भी कन्याऽस्ति ता त्वमुपयच्छस्य । प्रयमुक्तो राना ता
मत्रानाट्य तदहन्येव तामुपयेमे । प्रातश्च वेगवती प्रभावत्यौ सम्प्रेष्यापाठपुरात्म-
दनमञ्जूकामानाययदिति सत्रानीता सा निजपरिभावकमानसयगवधोत्पद्यहप-
निर्भरमानसा शूर स्वपतिं प्रिरहान्ते सम्प्राप्यानिर्वचनीय समदमन्वभवत् ।
नरवाहनदत्तोऽपि च चिरोत्सुकस्तस्यै सर्वा विद्या वरदा प्रभावता सम्प्रेष्य भगी
रथयशस्यमप्यानाट्य गौरिमुण्डपुरोद्यानधर्ता सवाभिर्भायांभि सह कृतपानादि
विविधलीलाप्रस्तार^४ चिर चिक्रीड ।

- १ निष्प्रावरणम् । २ 'उपसर्गे' इव । ३ अभिनिस स्तन शब्द-
संज्ञायाम् । ४ 'समि युहुहुव' । ५ त्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ६ यौ छुधुव ।
७ 'अवोदोनिय' । ८ 'प्रे दुस्तुसुव' । ९ 'निरभ्यो पूम्बो' ।
१० 'उन्न्योम' । ११ क धान्ये । १२ मज्ञे समिस्तुव' इत्यनेनाधिकरणे
यज् यज्ञे इत्यर्थ । १३ सस्तुतिमिव । १४ 'प्रे लोऽयमे' ।

एकस्याऽऽस्थानवर्तिन चक्रवर्तिननुभो विद्याधरचारौ समागत्य त्रिन्सप्तन्ती
यत् देव, अगामितो धनवतीगिरा मन्दरद्वयस्य दिस्तारभाज चेष्टा श्रातु गताव
भून् । तत्र चाम्थानगतोऽनुभूयमाविद्याधरैश्वर्यादुर्ग्राह
मन्दरत्वेपराज्य शङ्खवायाभ्यामात्राभ्यामेव स द्रुवश्चाकर्णितो यन्नरवाहन
उत्तेन विद्याधरश्रीमग्राह कृत्वा गौरिमुण्डादयोऽगिला
परिणयेन शारा इव पर्य्यायेण निहता इत्यस्माभिरद्भवन्नरिर्नोपेक्ष्य एषोऽत्र
न्याय । तदारुण्य दिने, तत्रच्छन्नाप्रितस्ततोऽष्टतौ वृत्तनिशोर्षशायौ च सर्वथाऽ
नुमिततच्चिकीर्षावावामिह देव विपसुमागतन्ती ।

द्विपक्षिकायागतचारमुखाद्वनदारुण्य कोपाकुलीभूता नरवाहनदत्तसभाऽनि
लाहना पद्मिनीव सञ्जाता । चित्राङ्गदस्य बाहू निजवलयभिस्त्वनै र्न्दप्रभोर्युद्धा
देशमिवामागतताम् । क्रुधा श्वसतोऽमितगतेर्धक्ष्मि समुत्फलन् हार 'वीर,
उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ इति वदन्निव प्रतिवभौ । करेण सशब्दक भूमिं ताडयन् पिङ्गल
गान्धारो वैरिनिर्क्षायचूर्णनोपक्रममित्र व्यधित । वायुपथस्य मुखे कोपेनारोपिता
चापलतेव विद्विपामन्ताय पदमादध । मक्रुद्धश्चण्डसिंह पाणिना पाणिं सम्मर्द
यन्नेवमह शत्रून् निर्मिमन्थिपामीत्यभिदधदिवालक्ष्यत । सागरदत्तस्य बाहुव्योम्नि
मूर्च्छता हस्तास्फालनजन्यशब्दन रिपुमिषाह्वयत । नरवाहनदत्तस्तु कोपाविष्टोऽपि
प्रवृत्तिम्य एवानाकुलस्तिष्ठन् 'अज्ञोभ्यर्तव महता महत्पलक्ष्णमि'ति सूचयन्
शत्रु जेतु यात्राय निश्चिन्वान सचित्रान्वितो भार्याभि सह विमानमारुह्य गोपि
न्तकृत्यत प्रतस्थे । सर्व गन्धवराजविद्याधराधिपा अपि चैन चन्द्र ग्रहा इव
परिषाय सह जग्मुरिति धनवत्या पुर मरन्त्या नरवाहनदत्तो हिमाचलमामाद्य
सितपद्मोच्छ्रिततच्छत्र, समुल्लसद्भस्मचामर मन्त्राहुपयुक्तमुपायनमिवादाय समुपस्थित
महामर एक प्रापत् । तत्र 'चक्रवर्तिन, भवताऽम्मिन् मरसि ज्ञातव्यमि'ति वायु
पथनाक्तस्तत्र ज्ञातुमवातरत् । तदानीं विद्या वागुद्भयेत्यमसूचयत्-यदत्र मरमि

१ प्रथमे वावशब्दे । २ 'उदि ग्रह' । ३ 'समि मुष्टौ । ४ 'परि-
न्योर्नीर्णोर्गृताभ्रेपयो' अन्ध्रेपो यथाप्राप्तकरणम्, तत्राथ घञि, न्याय ।
५ 'परावनुपात्यस इण' । ६ 'व्युपयो शेते पर्याये' । ७-८ निवासचित्ति-
शरीरोपसमाधानेष्वादेध क', एकत्र निवासेऽन्यत्र समूहेऽनेनैव घञ् । घेरिनिकाय
इत्यत्र 'सधे चानौत्तराधये' इति घा घञ् ।

अचक्रवर्तिनं ज्ञानं न सिद्धयति । अतोऽद्य प्रभृति त्वदीय चक्रवर्तित्वमिदं
संज्ञातम् । नदाकर्ण्य जलाम्बुतरे प्रविष्टश्चक्रवर्ती धौताज्जनारुणदश, शिथिलि-
तकेशपाशा, अङ्गससत्तार्द्रवाससश्च प्रिया परमन्तपुरं सहाम्युधौ पाथस्पतिरिव
चिक्रीड । तदानीं तस्मात्सरसं समुत्पतन्त्य पतन्निपङ्क्त्य, प्रत्युद्गतानां धियां
रसना इव प्रतिबन्धु । तत्रस्थानि विकसितान्यपि कमलानि च नरवाहनदत्ताव,
रोधवध्वन्नामभोजलापण्यविजितानि इव जलोर्मिषु निमग्नानि । तत्र कृतस्नानश्च
तस्मिन्नहनि तस्यैव सरसस्तटेऽसौ मपरिच्छेद उवाच । सभायामचिवश्च नमः
कथालापस्तत्रैव स्थितोऽन्येषु प्रातर्विमानस्य मयलस्ततः प्रतस्थे । मार्गे च
वायुपथस्य पुरमवाप्य तदनुरोधेन तं वासरं तत्रैव निनाय । अपरेद्यु न तत्पुरी
याधानादिप्रिहारार्थं गतो हेमसिकतिलमरित्तटोद्यानप्रिहारिणीं मीम्यसलापमनो
रमामपरामिव रमा वायुपथस्तरां वायुवगयशोनाम्नीमपश्यत् । सापि चागत
त वीक्ष्य तदारक्तचित्तेन तेन ध्यावन्मार्गीं समाश्रित्य ततोऽन्तन्व इति संलक्षित
विलङ्घ्य स, हेमन्तरपराङ्मुखीं तां मस्या निजावाममागतवान् । ततो गामुच्य
धैदग्धवशन रात्रिं सहस्रधनं महमृतिनाऽवगतेऽपि, वृत्तान्ते तन्मन्त्रगया वायु
वेगयशश्चित्तं जिन्नासुर्गोमुखस्तत्पुरमयासीत् । वायुपथश्चाकस्मात् पुरं द्रष्टुमिवागत
त प्रीत्या सत्कृत्यैकान्ते गीत्वा जगाद यद्वायुवेगयशानाम कन्या मदीया भगिनी
वर्तते । सा च सिद्धैर्भाविनी चक्रवर्तिपत्नी उक्ता । प्रभृत्यरूपाञ्च तामहं चक्रवर्तिनं
नरवाहनदत्ताय दित्वा मि तत्र तव साहाय्यमपचते । वायुपथोक्तिमेतामाकर्ण्य
गोमुखोऽभ्यवीत्, यद् यद्यप्यस्माकमेव प्रभुररिविनिगीयया प्रस्थितस्तथापि बहु-
चित्तं यत्तद्यावच्छक्य माधयितुमहं प्रयतिष्ये । एवमुक्त्वा तमामन्त्रं प्रचलितो
गोमुखोऽभ्यधनं विनैव सिद्धं कार्यं नरवाहनदत्ताय न्यबदयत् । अन्यद्युश्च तमे
वार्धं वायुपथे जिनापयति धीमान् गोमुखो राजानमभ्यवीत्, 'देव, वायुपथोऽयं
तव भक्त इत्येव यद् भवीति तत्त्वया नूनं कर्त्तव्यम् । एवमुक्तन्तर्धति प्रतिपश्यो
राजपुत्रो वायुपथेन दत्तामनिच्छन्तीमपि तदनुजां म्वीचकार । तदानां धियाश्च
माना माऽप्योचत्, अकामयमानाऽप्यहं आया मदीयन्, दीय इति मदीयस्मिन्
कर्मणि लोकपाला यूयं साक्षिण' इति । प्रुषत्याश्चैव तन्म्यान्तद्वचो, वतनाने
तत्रत्ये वायुपथात् पुराङ्गनाभोरुविशे, न कोऽप्यन्यं शुश्राव । गोमुखश्च किन्तु

१ 'कमव्यतिहारे णच् छ्रियाम्, णच् छ्रियामन्', 'न कर्मव्यतिहार' ।
२ 'अभिविधौ भावे इनुण' ।

नन्दुग्या तद्वान्याशयं शुभुत्तुरितस्ततोऽभ्रमदित्येकांतेऽग्निप्रवशं कर्तुमुद्यताश्च-
तस्रो विद्याधरकुमारिका ददर्श । तेन तथाकरणस्य कारणं पृष्टाश्च ता वायुवगयश-
कृन् समयोह्यह्नरूपारमावप्राह तस्मै तद्वेतु निजगदु । तदाकर्ण्य गोमुग्गो राज्ञ
समीपं गत्वा नरवाहनदत्ताभ्यम्भ्यं तन्वयवेदयत् । तच्चाकर्ण्य विस्मितो राजा
ता कुमारिका रचितु वायुवगयशमा प्राथित सर्वं सह तत्र गत्वा पुरं प्रज्वाल-
ितानलाश्चतस्रः कुमारिका पश्यन् वायुपथराजाऽनुजया निजगदे, देव, एषैका
कालकूटपते सुता कालिका नाम, द्वितीया च विद्युत्पुञ्जारमजा विद्युत्पुञ्जा, तृतीया
चैषा मदरस्य सुता मतङ्गिनी, चतुर्थी च पद्मप्रभा नाम्नी महाद्विजसुता, पञ्चमी
अहश्चेति वयं पञ्च सिद्धचेष्टे तपस्यन्तं भवन्तं मारमोहिता मिथः समयं व्यन्धम
यत्पञ्चभिरस्माभिरयमेव प्रियं पतीकरणीयम् । भिक्षया च न कयाचिद्व्यात्माऽस्मै
समर्पणीया । कुर्वन्त्याश्च तथैकस्यामन्याभिः सखीद्रुहं तामुद्दिश्य बद्धिं प्रवेष्टव्यम् ।
एतस्ममयभाताह पृथक् परिणयं नेच्छमधुनापि न तुभ्यमात्मा समप्यते इति
लोकपालमाक्षिणि मदीयेऽस्मिन् समये सर्वा एता मम निर्वराः सखीरूपयभ्यैताभिः
सहाहं निरुद्धावोच्छ्राययता भवताऽनुग्रहणीया । इत्थं तयोक्ते मरणविरता
कुमार्यः परस्परं ममाश्लिष्यन्त्यस्तुतुषु । राजा चापि निरतिशयं जहर्ष । तत्पित-
रोऽपि च तत्सर्वमग्रस्य तत्क्षणं तत्रागतास्तस्मै नरवाहनदत्ताय यथाविधि सर्वा-
स्ता ददुरित्येव पञ्च गजाप्लौवविद्याधरात्मजा समवाप्य वत्पेशसुतं परं माहा-
त्म्यमुपगतवान् ।

एव तत्र ताभिः सह चिरं वर्तमानं नरवाहनदत्तं हरिशिखं सेनापति-
रेकदोवाच, 'नैय, शास्त्रेणोऽपि भवान् कथमधुना समुल्लङ्घितनीतिनियमो विप्र-
हावमरेऽनर्बप्रहप्रहायं कामाय भोगप्रसरावसरं ददाति ? कं मदरदेव जेतुं
एतदीयो यात्रोद्योगं कचेयन्ति दिनानि इहान्तं पुरं सह ते विहार ? हरिशि-
खेनेत्यमुक्ते महाराजो जगाद, 'हरिशिख, युक्तस्तु भवता किन्तु न मेऽत्र
कोऽपि भोगाद्योद्योगः । अयं हि भायाप्राप्तिकरोऽधुनाऽरिमद् सहायक इति

१ आश्विनोऽवन्त्योमह । २ अविवाहिता, 'नो वृधाये' इत्यनेन धान्यं
एव यन् विधानादिह 'प्रहृष्टनिश्चिगमथ' इत्यप् । ३-४ 'उदि श्रयति यौतिर्
दुव' । ५ 'विभाषादिप्लुको' (गजाप्लवा गजगामिनी) । ६ 'अवे प्रहो
वर्षप्रतिवे' । ७ 'पुंसि गङ्गायां च प्रायेण' इत्यधिकरणे च ।

मयाऽभिनन्दित । अद्यैव च प्रप्रादवन्ता घणित स्वकीयप्रयसिद्धये इव विमुक्त
प्रप्राहाश्वा मदीयसैनिका भरिपरिभावाय, निजविजयमिद्धये च साधयन्तु । एवमु
क्तवन्त राजान श्वशुरो मन्दरोऽवदत्, 'देव, दूरदुर्गमभूमिष्ठोऽय मन्दरदेवोऽमि
द्धचक्रवर्त्यऽसर्परत्नेन न कनापि जेतु शक्यते । अय हि देवमाय महावीरसुर
रक्षितद्वारदेशायां त्रिशीर्षाख्यगुहाया सुरक्षितो वर्तते । तत्र च द्रव, चक्रवर्तिरस्य
चन्दनपादपो वर्तते । तस्य च तरोर्निकट न शमोत्पद्यन्ती जनो गन्तुम् इति
ख त स्नाभीष्टसिद्धये समाराधय । मन्दरादिस्थमाकर्ण्य निराहारो निष्प्रोवारो
यतप्रतो नरवाहनदत्तो रात्रौ त चन्दनतर गच्छन् सुदारुणोभ्यो विघ्नेभ्यो वित्रा
स्यमानोऽपि तस्य तरोर्मूलमवाप्य नियद्वोत्तुङ्गवेदिक महारस्य त सोपानैरभ्यास्य
यजन्दे । तन चातिप्रसन्नस्तत्तर 'चक्रवर्तिन्, अयमह ते सिद्धश्चन्दनवृक्षः,
स्मृतमात्र एव चाह त्वां मन्निधास्ये । त्वमधुनेतो गोविन्दपूट भज, तत्राया
न्यपि रत्नानि ते सेत्स्यन्ति यनाचिरमेव त मन्दरदेवविजयनिर्धय । रात्रावयम
क्षरीरिण्या वाचोक्तो नरवाहनदत्तोऽनिहृष्टस्तपेत्सुखत्वा सिद्धिमान्, विषपाद
पकृतप्रणतिर्निजकटकमायातस्तां निशां नीत्वा प्रातरान्यानेऽखिलेभ्य साधित
चन्दनतरवृत्तात्तमाचख्यी । तत मगभि स्वदयिताभि सर्वेनिजसचिवादिभिश्च
सह सम्मन्य मन्दरदववर्षं विजेतुकामश्चन्दनतस्प्रतिपादितान्यरत्नसिद्धये दिव्यन
यिमानेन गोविन्दकूटगिरिं समासमाद ।

तत्र चैकदाऽऽस्थानमण्डपगत चक्रवर्तिन नरवाहनदत्त ध्योममागणामृत
प्रमसज्जको विद्याधरो, यश्चाग्निपर्वते शत्रुक्षिप्तमेन भैयाद् रक्षितवान् आसीत्,
समागत्य दत्तनिजर्षदिचय सप्रीतिस्वीकृतराजातिभ्यादरातिशय प्राश्रवीत्, 'देव,
दक्षिणदिग्बर्ता मलयाख्यो महागिरिरस्ति । तत्रैकस्मिन्नाश्रमे वामदेवनामा महान्
श्वपिरस्ति । स रथा कस्यचित्कार्यस्य हेतोरेकाकिनमाद्धयति' इति तेनाहमिह
प्रेषित । त्वञ्च मदीय पूर्वार्जित प्रभुरित्यहमिहायात् । तदेहि, तस्य सुनेर
न्तिक शीघ्रं सिद्धयै साधयाव । तेन विद्याधरेणैवमुक्तस्तत्रैव भायाः सेनाश्च
सस्थाप्य तथैवभ्युपगत्य नभोमागण हिम मलयाचलमग्राप्य वामदेवमभ्युप
गतो जरसा पाण्डुर, प्रांशुशरीर, नेत्रकुहरस्फुरत्तारकमणियुग्मम् विद्याधरेन्द्र

- १ 'प्रे घणिजाम्' । २ 'रसमौ च' । ३ 'परो भुवोऽज्ञाने' । ४ 'एरच्' ।
५ 'वृणोतेराष्ट्रादने' । ६ 'प्रहृष्टनिधिगमथ' । ७ 'भयादीनामुपसह्यानम्' ।
८ 'एरच्' ।

रत्नस्थान, ममुल्लमज्जटालतम, सिद्धिसाहाय्यहेतो महागत हिमाद्रिमिवावलोक्य
तन्मुनिचरणौ घवदे । सोऽपि च प्रदर्शितात्यातिध्यादगो राजानमेवमभापत,
'पुरा, पुरारातिना कामरूपेण तग्धोऽपि त्व रस्या तोपितेन शम्भुना सर्वविद्याध
रेन्द्राणां चक्रवर्ती विनिमित्त । मम चैतस्मिन् गम्भीरातर्गुह्यातरे आध्रमे
विविधानि रत्नानि सन्ति, मदादिष्टानि तानि साधयित्वा त्व गृहाण । एव
सिद्धस्य ते मन्दरदेवो जेतव्यो भवेदेतदर्थमेव गिरिशज्ञया त्व मयेह समाहृत ।

तेन मुनिनेत्यमुक्तो नरवाहनदत्त प्रहृष्टस्ता गुहां प्रविश्य विजिततत्रत्य-
विघ्नौघोऽभिधान्त मत्तगजेन्द्र दृष्ट्वा प्रदत्ततन्मुखमुष्टिप्रहार, दन्तस्थापितपादो
लाघवेनैव त मत्तगजेन्द्रमारुरोह । तदानीमेव 'साधु, सिद्ध चक्रवर्तिनस्ते महा
हस्तिरत्नमित्येपाऽशरीरिणी बाणी गुह्यामभ्यादुदभूत्' ततोऽहीन्द्राम खड्गमेक-
मवलोक्य स तम्बद्धरत्न चक्रवर्तित्वलक्ष्म्या केशपाशमिवाग्रहीत् । येन 'साधु भो
जैत्र खड्गरत्न ते मिद्धमित्यशरीरिणी वाग्मूयो गुह्याभ्यन्तरे समुदभूत् । तत
स चन्द्रिकारत्न, तदनन्तरञ्च कामिनीरत्नमेव विष्वसिनीनाम्ना प्रसिद्ध विद्यारत्नञ्च
सोऽग्राधयत् । इत्थ साधितकार्यकालोपयुक्तमाहारम्यप्रदत्त स गुहाया निर्गत्य
तस्मै वामदेवर्षये मिद्ध सर्वं प्रशशसेति प्रीतो मुनिस्त मिद्धमहाचक्रवर्तिरत्न
जगात्, 'पुत्र, कैलाशोत्तरपाशस्थित मन्दरद्वयमुना त्व विजित्योर्जितमाम्नाज्य
ध्रिय मुद्ध्य' इति ।

तेन मुनिनेत्यमुक्तः सिद्धकार्यो नरवाहनदत्त कृततन्मुनिस्तैव, अमृत
प्रमेण सह द्योम्ना प्रस्थायाह्वय गोविदकूटस्थ शश्रुवा महाप्रभाववत्या धनव
स्याऽभिरक्षित स्वशिरि प्राप । तत्र गृहीतविष्टरैश्च पृच्छद्भ्यो जनेभ्यो वाम
देवर्षिदशनम्, तदादशेन गुहाप्रवेशम्, रत्नानां सिद्धिञ्च सर्वं शशसेति वाचमान
तूर्यो नृत्यद्विद्याधरीकस्तत्र महोत्सवाभिनन्दितो जनोऽजायत ।

परेशुविजयाशमिनि लग्ने द्विजेभ्य प्रदर्शितादैर, कृतमङ्गलो ब्रह्मनिमित्त
शार्पदत्त विमानमास्त्र मन्दरदेव विजेतु ससैन्यान्तःपुरसमन्वितो नरवाहनदत्त
सेनापतिहरिशिखादेशानुविधायिभिश्चण्डसिंह पिङ्गलगाधार-वायुपथ विष्णुपुत्रादि
भिर्निजानुचरै सह रणाय प्रतस्थे इति प्रचलद्विद्याधरसाम-तर्च्यसेनाच्छन्नगगने

१ मन्दोरम् । २ 'वृक्षासनयोविष्टर' । ३ महकूटनिधिगम्य' ।
४ वशिरण्योरुपसहयानम्' । ५ द्वित्वप्रकरणे के इमादीनामिति वक्ष्यम्' ।

तत्तेजानिहुतप्रभ प्रभाकरो रजयेव निममज्ज । ततो दवपिगणसुसेवित्
दिव्याङ्गनोद्यान गण्डशैलमतिक्रम्य स्फटिकापाण्डुरखिप कैलासभूमृतो मूलम
वाप । तत्र च मन्दाकिनीतीरे स्थापितनिजसेनापरिच्छद त विद्याधराधिपधीमान
मन्वर उवाच देव, अनेकविधं कैलामग्रैस्य समुल्लङ्घ्याग्रतोऽगन्तु न योग्यम् ।
हरास्पदस्यैतस्य हि हृदनेन विद्या नश्यतीत्यस्य त्रिशीपगुहामुत्तरेण गन्तव्यम् ।
सा च गुहा दवमायाभिधानेन राजाऽभिरक्ष्यते । न च राजाऽतिदृष्ट इति
तुमज्जित्वा पुरो गमनमयोग्यम् । मन्दरेणैवमुदितो धनवरया, चानुमोदितो नर
वाहनदत्तस्त वासर तत्रैव स्थित आदौ सामप्रयुक्तये कृततत्कुर्योपज्ञापाय देव
मायाय दूत प्राहिणोत् । देवमायश्च किन्तु सात्त्वन् तच्छासनमप्रतिपद्यमानां
युद्धाय समनहत् । अतोऽपरेद्युस्सन्नद्धैस्तैस्तै स्वकीयराजे सह स चक्रवर्ती
त देवमायारिषांस समूलमुन्मूलयितुं प्रतिप्रायात् । देवमायोऽपि च तरसवं
धुद्ध्या योद्धुमश्रद्धो वराहवज्रमुष्टधादिभूरिभूपतिसमन्वितोऽभ्युज्जगामाभ्यमित्रम्
इत्युभयसेनामहातसमाच्छादिताम्बरशिख्रभूरिशिर श्रेणिकरकावर्षभीपण सवी
रगजतो घोरो रणघनागम समजायत । तत्र चण्डसिंहो देवमायस्याग्रयोध
सेनान्य वराह जघान । असायिना नरवाहनदत्तेन मायी देवमायश्च शरै र्मथ्यघो
रणे मूर्च्छितो यद्वोऽक्रियत । यद्वे च तस्मिन् वज्रमुष्टिमहाबाहुभ्रम्रतिभि सह
तस्मैयमभज्यतेति निमानस्था 'साधु ! साध्विति स्वार्नवन्तो दवा पिजयिन्
स्तस्य जयस्वैनं चक्रुः । अथ सयतानीत तमाज्ञासननिर्गदै र्सान्त्वयित्वा नर
वाहनदत्त ससंह देवमायमनुगृह्यामुञ्चत् । सोऽपि च तद्बाहुजितो वज्रमुष्टया
दिभि साद्धं प्रणतस्तस्य शासननिर्यमान् प्रत्यपद्यत ।

अथैव प्रवृत्ते सग्रामनिवृत्तिसूचककोणाघातनिष्कारणे^{११}, शान्ते चोभयसैयाह्वं^{१२}
ह्वं^{१३}, व्यपगते च तस्मिन्नेहोरात्र, प्रातरास्थानमायातो देवमायोऽधीश्वरेण तन
त्रिशीपगुहान्नाय पृष्टो यथातथ्यमेयमनर्णयत्, 'वव, पुरा विद्याधरवराधिते भिन्न

१ २ 'व्ययै कविधानम्' । ३ 'व्ययजपोरनुपसर्गे अप्, अत उपसर्गे
घञि, उपजाप । ४ 'व्ययपोध' इति अदो घस्त्वदेश । ५ 'व्ययजपोरनुपसर्गे'
इत्यप् । ६ ७ 'स्वनहमोवा', घञ्, पञ् अप् । ८ 'नौ गहनदपठस्वन ।
९ 'सघोक्षी गणप्रशसयो', सवलमित्यर्थ । १० 'यम समुपनिविष्टु च' ।
११ 'क्षणे वीणायाश्च' । १२ 'आदि युद्धे' । १३ शब्दे, 'भावेऽनुपगमस्य'
इतिह्यतेरपसम्प्रसारणश्च ।

साम्राज्ये कैलासस्य दक्षिणोत्तरे द्वे पार्श्वे अभूताम् । तत्र सयम्पूर्वकृततपस्तुष्टेन शम्भुना ऋषभान्यश्चक्रवर्ती भवितुं प्रदिष्टः । स च जावुत्तर पार्श्वं गच्छन् कैलाशमुदलहृत्यदित्यध्वस्थितहरक्रोधाद् भ्रष्टविद्यो दिवोऽपतत् । ॥

ततः स द्वाकादोऽपि तदानीम् अन्यादो, निर्निनदोऽपि समाकणितकाननपतन्नि-आपदनिनादो निर्निगदोऽपि श्रुतिविपयीकृतसशिष्यमुनिगणनिर्गदोऽस्तुष्टेन तपसा पुनहरमाराध्य सन्तुष्टात्तस्मादुभयो पार्श्वयोश्चक्रवर्तित्वमयाचदिति पिनाकभृत्तस्योत्तरदक्षिणोभग्नपार्श्वगमनसौलभ्याय कैलासं भिक्षा महागुहा विवरं चक्रे । एव विद्धं कैलाशं समुद्विभं 'भगवन्नेतन्मदीयमुत्तरपार्श्वं मानुषागम्यमिति गुह्याऽनया पार्श्वं तत्तेषां गम्य सज्जातमिति 'देव, तथा कुरु येन मदीयैषा मयादा न भिद्येत' । कैलासेनेत्य विज्ञप्तो हरो दिग्दन्तिदग्विपाहीन्द्रगुह्यकान् रक्षकान् गुहायां स्थापयामास । दक्षिणे विद्याधरेश्वरम् महामायम्, उत्तरे चापराजिता चण्डिका कालरात्रिं स्थापयन् कृतगुहारक्षो हरो महारक्षानि समुत्पाद्य तत्र स्थयस्थामादिदशयदिय द्विपार्श्वं मिद्धरक्षस्य चक्रवर्तिनं सद्गतानां मदाराणां तदनुज्ञातानां राज्ञाञ्च गम्या भविष्यति, नान्येषाम् । श्र्यष्टे इत्यमादिष्टवति समये समये विद्याधरीसार्यमाणवीणाप्रवर्णमाकर्णयैस्तर्पणभक्त-साम्राज्यं कुर्वन्नपि दर्पमूलकर्षणानिव निजप्राणान् वज्रिणे ददौ । एष च त्रिशीर्षा स्वगुहायां अस्या आगमो यो च सुस्मादृष्टैर्विना धनजनमदैरभ्यैरगम्या । तस्य चैतद्गुहाद्वारदक्षिणो महामायस्य कुले कालानुक्रमेण जातोऽहं देवमायनामा । मम जन्मनि दिव्या मरुस्वती सप्रमदाय सप्रमदाय मदीयजनकाय व्याजहार यद्विद्याधरेषु जातोऽयं मृधे रिपुभिर्दुर्जयः । यश्चामु जेष्यति नूनं स चक्रवर्ती भविष्यतीति । तेनास्य स्वामिनाऽमुनाऽनुवर्त्येन प्रभुणा च भाव्यम् सोऽहं त्वया जितोऽसौ भवान् कैलाशोभयपार्श्वैकचक्रवर्ती प्रभाववानस्माकं प्रभुरिति त्रिशीर्षगुहामेता तीर्त्वा निजयत्नदक्षीकृत शेषाहितसमाजमत्र स्वमर्मजमुदजेनव समर्जितुः ।

१ यम समुप० । २ नितराम् अवनम् श्याद् 'नौ ण च' तद्गहितो निरक्षान इति भाष । ३ 'नौ गदनद०' नि शब्दः इत्यर्थः । ४ 'नौ गदनद०' निगादो, वचनम् । ५ 'कणो वीणायाय' । ६ 'नित्य-पण परिमाणे' । ७ मदोऽनुपसर्गे । ८ सपत्नीकाय । ९ 'प्रमदसम्मदौ द्वे' । १० 'समुदोरजं पशुषु' (समजं पशूनां मङ्गः, उदजं पशूनां प्रेरणम्) । ११ अत्र गतिष्वेपणयो इत्यस्माद्गोदृ ।

देवमायेनेत्यमुक्तश्चक्रवर्ती जगाद 'यद्वयमथ गुहाद्वारमासाद्य तत्र भग्याम
प्रातः कृतसमिवधयश्च ता गुहा प्रवेष्टास्म' इति । एवमुक्त्वा नरवाहनदत्तोऽन्यो
न्योर्पहवैराहवैसम्मिलितैः सर्वै राजभि सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसन् निरालोका
न्तर्भागां पुञ्जीभूतकल्पान्तघनतामिस्त्रामिव स्थितामनर्के दुरश्मिप्रवेशां तां गुहा
मालुलोके । द्वितीयेऽहि कृततत्सपर्यो ध्यातोपनतसद्रत्नसहाय , सपरिच्छदः स
चन्द्रिकारत्नैस्तत्रत्यतमासि, चन्दनेन चाहिद्विषान्, हस्तिरत्नेन दिग्गजान्
खड्गरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् विघ्नोश्च निवार्य सेनया सहामुत्ती
र्णवान् । 'ततश्चोदग्द्वारेण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'चक्रवर्तिन्, रत्नप्रभावात्समा
हास्येन त्वया गुहेय तीर्णंति' दिवो यमुदभूत् । अथ, धनवती देवमायश्च त
प्रभुमूचतुर्यदेतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रिः सन्निधत्ते, सा चामृत जिहीषुण्
दानवेन्द्राणा वैधकारिणी विष्णुनाऽमृतमचने पूर्वमुत्पादिता । सैषा गुहामेतां
रक्षितु शर्वण समादिष्टा येन ययोर्कैस्त्वाहशैर्विनाऽन्यो न कश्चित्तेत् इति ।
चक्रवर्ती सिद्धरत्नस्त्वश्च गुहामिमां तीर्णवान्, इत्येषा विजयसिद्धये त्वयाऽवरयम
र्चनीया । एष धनवती देवमायोक्तस्य तस्य नरवाहनदत्तस्य वासरस्तत्राशैपीत् ।
कैलासोत्तरसानधश्च समासक्षमग्रामरुधिरोक्षिता, इव सञ्चारुणा, अराजन्त ।
राजस्तस्य सर्वं यत् समुपलब्धबलस्तदोषेनो गुहागृहरूप, मयो वैरमिव स्मरैस्त
दानीमावृणोत् । आयसोऽनघनोरस्कभूतादिगुण कालरात्रिक्रोधाङ्कुर, इवाविर्व
भूवेति क्षणेनैव नरवाहनदत्तमतिरिच्य, सर्वं तत्सैन्य क्षीतलीभूतापर्वन-नि सज्ज
सज्जने । तदवलोक्यानर्षादुर्मनायमानकालरात्रिविजृम्भितं तत्सर्वमवगाय नरवाहन
दत्तस्तदगुहाद्वारोपप्रघेणस्पतप्रत्यभूतदुपपन्न निर्धै-तरूपलक्षिर्ग्रमानुग्रिम-पक्षिग्रमफ-
लपुष्पैस्तामचयनित्य मुष्टाय, 'देवि, त्व हि प्राणिनां प्राणशक्तिः, तेषां सञ्जीवनी
चेति त्रिभुवन-त्वमेवाश्वासयमि । द्रुष्टदुरितद्रुमस्तम्बैर्दुर्धर्षैर्प्ररिषे-पाणिदुर्गा
त्वमेवेति जगदुत्पत्ति स्थिति नाशहेतवः शुभ्य नमः । किन्त्वित्य सुतापि यदा

१ 'ह सम्प्रसारणच-न्यभुपविषु' । २. 'आदि युदे' । ३ 'हनय यध' ।
४ 'मूर्तां घन' । ५ 'उद्वनोऽरमाधानम्' । ६ 'अपघनोऽहम्' । ७ अगा-
रैरुद्देशे प्रघण प्रघाणध । ८ 'उपत आधये' । ९ 'निधो निमित्तम्' (समा
रोहपरिणाहयत इत्यधः) । १० 'द्वित-दित्र' 'वप्रेर्मन्त्रितम्' । ११ 'स्तम्ब
क च' १२ 'करणोऽयोविहृषु' । १३ 'परी घ' ।

कालरात्रि सा न तुतोप तदा स्वमूर्द्धोपहारेण स तामार्चिचिपत् इति स्वशिर
शङ्केत्तु ममुपात्ताहहासोद्घ' तुष्टा देवी तत्क्षणमयोचत्, 'पुत्र, माहस मा कार्पी ।
प्याऽह ते सिद्धा अचिरेणेव सर्वैतद्वत्' प्रकृतिस्थ भवतु । विजयश्च स्वमाशु
प्राप्नुया । एव तस्यामभिदधत्यामेव सर्वं तन्नरवाहनदत्तयत् पत्न्यैऽसुसप्रबुद्ध
मिव सञ्जातमिति सवास्तद्भार्या, घयस्या, अन्ये विद्याधराश्चावाप्तसमानन्दैव-
श्चक्रवर्तिनस्तस्यास्मीयजनरक्षण-यक्षविशिष्ट त प्रभाव मुहुर्मुहु प्राप्तासन् । धीरो
नरवाहनदत्तश्च तदानीं विहिताहारपानाधावरयकक्रियोऽनुभूततद्रात्रिप्रियस्त्वेन,
कालरात्रिं प्रातर्विधिनाऽनाधिरम्यर्च्य पयोधिगाम्भीर्यनिधिर्विन्दुविद्याधरानिरुद्धा
ध्वान धूमशिख प्रतिप्रायात् इति मन्दरदेवीयप्रधानेन तेन सह चक्रवर्तिनस्तस्य
तादृश जयमजनि यत् सर्वतो ध्योम, खड्गमयमिव, मही च शूरमूधमयीव,
आहवहवध 'जहि जहीति जहि, मा जहिहि, जहीहि, जहाहि इत्युग्रवीरवाक्यमय
इवाभवत् । आमायकाल प्रवतमाने एव सेनयोरुभयोर्युद्धे चक्रवर्ती, धूमशिख युद्धे
यद्वा शान्तधूमशिखोद्रेकमग्निदग्ध-धनमिव कृत्वा निजशामन ग्राहयामास ।

द्वितीयऽहि चाग्रतो योद्धुमाया त मन्दरदेव चारेभ्यो ज्ञात्वा किञ्चिद्दूर
गतोऽग्रे यदुराजगणसैन्य-सधिति, रचितप्यूहमग्रत ममागत तमवलोक्य स्व
पत्नीयराजन्यककारितप्रतिपूहरचनो नरवाहनदत्तोऽर्ज्वलमम्बधावत् इति प्रलय
कालोद्वेलजलधिभुजलौघानुकारिणोरुभयो सेनयोराहवो भयावहोऽवर्तत ।
एकतश्चण्डसिंहाद्या महारथा, अन्यतश्च काञ्चनदद्गाव्यप्रभृतयश्शूरा युध्यन्ते
स्मेतिधिभुजभितकुलक्ष्माभृत्पकम्पितत्रैलोक्योऽधलोक्यो विजजृम्भे स्रग्रास ।

तत्र सर्वविद्याधरसैनिकानाम् अग्रेर्ह्याय युध्यमानसस्य नरवाहनदत्तस्य
प्रथमत स्थित्वा प्रतियुध्यमानस्य मन्दरदेवस्य च, परस्पर मोर्हहारम् आप्नोत
ताम् 'अलमेवकार' पलायितेने'ति न्यकारपूर्वकम् अरिवेद' प्रहरताम्, यौवैद्वेद
माहतानाञ्च सैनिकानां निर्भरभरितसकलग्रिभुवनोदरो महानुदभूद्गणारैर्ब । त च

- १ 'सपोद्धौ गणप्रशस्यो' । २ 'परेध पाङ्कयो' । ३ 'द्वितोऽधुत्' ।
- ४ 'यजयाघयतविच्छप्रच्छरक्षोनह' । ५ 'स्वपो नत्' । ६ 'उपसर्गे पो कि'
- ७ 'कर्मण्यधिकरणे च' । ८ 'विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु' । ९ 'कर्मण्यकोशे कृत्
- समुत्' । १० 'अन्यथैवकपमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' । ११ 'कर्मणि दृशिषिदो
- साकन्ये' । १२ 'दावति वि-दजीवो' । १३ 'विभाषाणि कृत्तुवो' ।

देवमायेनेत्यमुक्तश्चवर्ती 'जगाद यद्वयमघ्न गुहाद्वारमासाद्य तत्र वयाम-
 प्रात कृतसन्निधयश्च तां गुहां प्रवेष्टास्म' इति । एवमुक्त्वा नरवाहनदत्तोऽन्यो
 न्योपैहवैराहवैसम्मिलितै सर्वै राजभि सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसन् निरालोका
 न्तर्भागां पुञ्जीभूतकल्पान्तघनतामिस्रामिव स्थितामनर्केन्दुरशिमप्रवेशा तां गुहा
 मालुलोके । द्वितीयेऽङ्घ्रि कृततत्सपर्यो- ध्यातोपनतसदससहाय, सपरिच्छद स
 चन्द्रिकारत्नैस्तत्रत्यतमांसि, चन्दनेन चाहिदग्निपान्, हस्तिरत्नेन दिग्गजान्
 रत्नरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् विघ्नैश्च निवार्य सेनया सहामुमुत्सी
 र्णयान् । सतश्चोदद्वारण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'चक्षुर्वर्तिन्, रत्नप्रभाषासमा
 हात्म्येन स्वया गुह्ये तीर्णति' दिवो वागुदमूत् । अथ, धनवती देवमायश्च त
 प्रभुमूचतुर्यदेतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रि मक्षिघत्ते, सा चासृत जिहीषूण
 दानवेन्द्राणा वधकारिणी विष्णुनाऽमृतमन्थने पूर्वमुत्पादिता । सैषा गुहामेतां
 रक्षितु शर्चेण समादिष्टा येन ययोक्तस्त्वाहशैर्विनाऽन्यो न कश्चित्तेव इति ।
 चक्षुर्वर्ती सिद्धरत्नस्त्वच्च गुहामिमा तीर्णवान् इत्येषा विजयसिद्धये एवयाऽवश्यम
 र्चनीया । एव धनवती देवमायोक्त्य तस्य नरवाहनदत्तस्य वासरस्तत्राचैपीत् ।
 केलसोत्तरसानयश्च समामन्नमन्नमरुधिरौचिता, इव सत्प्याख्या अराजत ।
 राक्षस्तस्य सप्तं घल समुपलभ्यल्लग्नोर्षतो गुहागृहरूप मद्यो वैरमिव स्मरंस्त
 वानीमावृणोत् । आयासार्द्धनघनोरस्कभूतादिगण कालरात्रिकोधाहुर इवाविश
 भूयेति ह्येनेन नरवाहनदत्तमतिरिच्य सर्वं तस्मैन्य शीतलीभूतापर्चन नि सप्त
 सज्जे । तदवलोक्यानर्चादुर्मनायमानकालरात्रिजृम्भित तत्सर्वमवगाय नरवाहन
 दत्तस्तद्गुहाद्वारोपप्रर्धेणस्थतत्रत्यभूमुदुपपन्न निर्ध-तरूपलङ्घिमानुषिम-पक्त्रिमफ-
 लपुष्पैस्तामचयन्नित्य तुष्टाव, 'देवि, त्व हि प्राणिनां प्राणशक्तिः, तपां सञ्जीवनी
 चेति त्रिभुवन त्वमेवाशासयसि । द्रुष्टदुरितद्रुमस्तम्बैर्द्रुपर्णैपरिधैपाणिदुर्गा
 त्वमेवेति जगदुत्पत्ति स्थिति नाशहेतव हुम्य नम । किन्त्विष्य स्तुतापि यदा

१ 'ह सम्प्रसारणञ्च न्यम्पुपविषु' । २ 'आहि युद्धे' । ३ 'हनघ घघ' ।
 ४ 'मूर्तो घन' । ५ 'उद्वनोऽस्याधानम्' । ६ 'अवघनोऽज्ञाम्' । ७ अया
 रैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च । ८ 'उपन आश्रये' । ९ 'निधो निमित्तम्' (समा-
 रोहपरिणाहयत इत्यर्थ) । १० 'द्विषत-क्त्रि' 'क्त्रेमन्त्रितम्' । ११ 'स्तम्ब
 क च' । १२ 'करणेऽयोविहपु' । १३ 'परौ य' ।

तद्वत्तोविन्यस्तचरण, समावृष्टकेशोऽसिना विद्विपस्तस्य शिरश्छेत्तु यावदुवयुक्त
तावदेव मन्दरदेवी, नाम्ना, कन्या तस्त्वमा तमभ्युपेत्य तद्विदासन निवारयन्त्य
प्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्वं दृष्टवैव प्राङ्माया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीय
भ्रातर निजभ्रश्रुयमिम मा यधी । तयेत्यमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच,
'विद्याधरेश, त्वमधुना मया मुक्त इति रणे शूराणा जयपरानययो प्रतिष्ठाचाञ्च
ह्यमवधार्य मा लज्जिष्ट । राज्ञेत्यमुक्तो नातिप्रहृष्टिमन्दरदेवो जगाद, 'आहवे
स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मनीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरन्तिक

यामि । त्वमेव चाग्रत्यक्षकवर्ता निर्मित इत्ययमेवार्थो

मन्दरदेवस्य मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत । इत्थमुक्त्वा कृतप्रसिद्धौ
तपोवनगमनम् मानिनि मन्दरदेवे, सयदवर्मातौ, गगनस्थेषु च देवेषु
प्रवृत्ताया चक्रवर्तिविजयोपलक्षितसहस्रध्वनिकीर्तिः-

"स्तुतिसङ्गीतौ^१ धनवती निज सुतमुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति
सुसप्रतियुद्धा इव सर्वे ते सचिषादयो द्विपन्त विजितमवगत्य नरवाहनदत्तमभिन
नन्दु । काञ्चनदष्टादयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासन जगृहुः । इत्थमवा
सशपाचलोभयपार्श्वमम्पैश्वरवाहनदत्त परां मुदमापन्नोऽरिबिजयोत्सवाहततार
वृत्, प्रजामचिवराजकुन्दवन्दितो रिपुप्रतापमिव मधु पियन्ननुभूतनिजप्रियजन
सर्मज्यामिपुम्यानन्द शयपातलमलमकरोत् ।

प्रातश्चाम्यौ चक्रवर्ती सम्पादिताहर्मुखकिंयो, निजवलान्वितोऽभ्युधायाम्र
गामिन काञ्चनदष्टस्य वचनात् कैलासमानुतो विमलसप्तक मन्दरदेवीय पुर
प्रयातु समुद्रोपितनिजर्मज्येच्छो^२ बभूव । तत्र गत्वा चामितगतिं राजान
मन्दरदेवस्य राज्येऽभिपिष्य काञ्चनदष्टादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य
स्त्रीकृतनकृतपरिचर्यां नघोटया घण्टेव कैलाशोत्तरदिक्पार्श्वलक्ष्या समाक्षिप्तो
महर्द्धिषु तत्पुरीयोद्यानेषु रममाणो विद्याधरमहीक्षितां चक्रवर्तिवनासायाप्य

१ 'हाद -' इति योगविभागात् क्तिन् इत्थं । २ 'स्यागापापचो भावे' ।

३-४ 'उतिवृत्तिजुतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ५ 'श्रुयजोपिस्तुभ्य करणे । ६ स्या
गापापचो भावे' । ७ 'सम्पदादिभ्यः क्विब्यक्तव्य' । ८ 'सहायां समजनिपद्',
'अजे क्वपि वामावो नेति वाच्यम्' । ९ 'कृश' श च' । १० 'प्रप्रयजोर्मावे
क्यप्' । ११ 'इच्छा' । १२ परिचर्यापरिसर्याभृगयाटाटपानामुपसत्प्यानम् ।

प्रलयकालविजृम्भितमहाभैरवाट्टहासभैरवमारुमाकथ्य रणरसेन यद्वधिकरोगोमाञ्च
कवचेन प्रेर्यमाणो विजृम्भितासिभीपणभ्रुकुटिसङ्कटायमानलालभित्तिर्नरवाहन
दत्तोऽमर्षदृष्टदन्तच्छेद, उत्पाततद्विषयानुकारिणा कृपाणेन काश्चिदरिसैनिकान्
समूलघात निहत्येतरान् पादघातम् अवधीत् । चण्डसिंहेनापि च युध्यमानेषु
प्रतिभरेषु दानानलावलीढद्रुम इव तत्कोधानलावलीढ काश्चिदूर्ध्वशोर्षमशुषत्,
अन्यो हस्तग्राह गृहीतोऽञ्जनार्शमनशत् ? काश्चिच्च स सरिष्परो दुममिव समूल
कापमकपत् । इतरञ्च जीवग्राह गृहीत्वा महोपलमयोधन इव कक्षपेर्षमपिन्द ।
काराय च यद्विषयैर्धौर्ध्वैर्नपापमपुष्पात्, पृतनानिष्काम^{१२}, यष्टिग्राहम् अस्थिपे
गोर घोरप्रतिपेप केशग्राह्यं युध्यमानानन्यान् द्रव्यहृत्तेरर्क्यमच्छिनत् ।

इत्थ घोरे तस्मिन् रणेऽभिधावितश्चण्डसिंह काञ्चनदृष्टेण भीमया गव्या
मूर्धन्यभिजघ्ने इति गदाहतिर्पतित त दृष्ट्वा धनवती विद्यानलेन शस्त्रोभे सेन
निश्चेतने अकार्पात् । नरवाहनदत्तो मन्दरदेवश्चेमावेवोभौ तदानीं सचेतनावतिष्ठ
ताम् । इत्थ धनवतीं तदानीं क्रुद्धां जगद्गीर्णित्तूनि धूनि चमामर्शमां वीष्य दिष्ट
देवा अपि द्रुष्टुः । मन्दरदेवश्चाथ चक्रवतिनरवाहनदत्तमेकाकिन दृष्ट्वाद्गूणांयुध
स्तमभ्यधावत् । अतो नरवाहनदत्तोऽपि विमानादवतार्योत्थातस्वद्वारजो जवात्त
प्रतिजग्राह । मन्दरदेवश्च तदानीं मायया जयमिच्छन् महोन्मत्तमातङ्गरूप श्वके
इति विद्यातिशोतिशाली नरवाहनदत्तोऽपि तज्जनै स्वमायया सुमहर्त्सिहाकृति
रदृश्यत् । क्षणानन्तरञ्च सुप्तमातङ्गवपुषा मन्दरदेवेन परित्यक्तसिंहाकृतिर्नरवाहन-
दत्तो युध्यमानः साक्षाजयमिव स्वह्म मन्दरदेवस्य कराद् युक्त्याऽहरत् इत्यप
शस्त्र बाहुभ्यां युध्यमान मन्दरदेव गृहीतगुल्फो नरवाहनदत्त क्षितौ निपात्य

१ पुंसि सप्तार्था धः प्रायेण, छादेर्घेऽद्धपुपधर्गस्य । २ 'समूलाकृतजीवेपु
हनृगृप्प्रह । ३ 'करणे हन' । ४ 'ऊर्ध्वे शुषिपूरो' । ५ 'हस्ते वर्तिप्रहो' ।
६ 'उपमाने कर्मणि च' । ७ 'निमूलसमूलयो कथ' । ८ 'समूलाकृतजीवेपु' ।
९ 'शुष्कचूर्णरूपेषु पिप' । १० 'अधिकरणे च' । ११ 'स्वे पुप' ।
१२ अपादाने परोप्सायाम् । १३ 'द्वितीयायाय' । १४ 'अपगुरो णमुलि' ।
१५ 'परिक्रियमाने च' । १६ 'समासतो' । १७ 'प्रमाणे च' । १८ क्रिया
फिन् । १९ 'श्रत्वादिभ्य सिन् निष्ठावद्वाच्य' । २० 'विक्रिदादिभ्योऽङ्'
(चमारहिताम्) ।

तद्वज्रोविन्यस्तचरण, समारुष्टकेशोऽसिना विद्विषस्तस्य शिरश्छेतु यावदुदयुक्त
ताम्रदेव मन्दरदेवी, नाज्ञा, कन्या तत्त्वमा तमभ्युपेत्य तद्विज्ञसन निवारयन्त्य
प्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्व दृष्टयैव प्राङ्गया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीय
भ्रातर निजश्चशूर्यमिम मा वधी । तयेत्यमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच,
'विद्याधरेश, त्वमधुना मया मुक्त इति रणे शूराणां जयपराजययो प्रतिष्ठाचाञ्च
ह्यमवधार्य मा लज्जिष्ठा । राज्ञेत्यमुक्तो नातिप्रहृष्टिर्मन्दरदेवो जगाद, 'आहव
स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मदीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरन्तिक
यामि । त्वमेव चात्रत्यश्चक्रवर्ती निर्मित इत्ययमेवायां

मन्दरदेवस्य मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत । इत्यमुक्त्वा कृतप्रस्थितौ
तपोवनगमनम् मानिनि मन्दरदेवे, सयदधर्मातौ, गगनस्थेषु च देवेषु
प्रवृत्ताया चक्रवर्तिविजयोपलक्षितसहर्षध्वनिकीर्तिः-

"स्तुतिसङ्गीर्ता धनवती निज सुतमुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति
सुसप्रतिबुद्धा इय सर्वं ते सचिवादयो द्विपत विजितमयगत्य नरवाहनदत्तमभिन
नन्दु । काञ्चनदृष्टादयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासन जगृहु । इत्यमवा-
सशवाचलोभयपाश्वर्यसम्पन्नरवाहनदत्त परां मुदमापन्नोऽरिविजयोत्पवाहृततार
व्यं, प्रजासचिवराजवृन्दवदितो रिपुप्रतापमिव मधु पिवन्नभूतनिजप्रियजन
सर्मज्याभिपुभ्यानन्द शय्यासलमलमकरोत् ।

प्रातश्चासौ चक्रवर्ती सम्पादिताष्टमुखकिंयो, निजयलान्वितोऽभ्युत्थायाग्र-
गामिन काञ्चनदृष्टस्य वचनात् कैलाससानुतो विमलसज्जक मन्दरदेवीय पुर
प्रयातु समुद्रोपितनिर्जग्रज्येच्छो" घमूय । तत्र गत्या चामितगतिं राजान
मन्दरदेवस्य राज्येऽभित्यक्त्य काञ्चनदृष्टादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य
स्वीकृततत्कृतपरिचर्या नवोढया ध्वजेव कैलाशोत्तरदिक्पाश्वर्यस्या समाश्लिष्टो
मर्दन्दिषु तत्पुत्रीयोद्यानेषु रममाणो पिद्याधरमहीक्षिता चक्रवर्तिन्यनामाचाप्य

१ 'दाद -' इति योगविभागात् किञ्च ह्रस्व । २ 'व्यागापापवो भावे' ।

३-४ 'कृतिपूतिजुतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ५ 'श्रुयजोपिस्तुभ्य करोते' । ६ स्या
गापापवो भावे' । ७ 'मम्पदादिभ्यः क्विच्चत्तल्य' । ८ 'प्रज्ञया समजनिपद्',
'धनं क्यपि वाभावो नेति वान्यम्' । ९ 'कृय' श च' । १० 'मज्जजोगवि
क्यप्' । ११ 'इ'टा' । १२ परिवर्त्यपरिसर्यामृगयाटाटपानामुपसदयानम् ।

धिकप्रभुत्वकाम्यो मन्त्रिभिर्यारितोऽपि सुराश्रयविद्याधरात् इव्यभूमिविजिगीषया
तत्र गतु प्रवृत्ते इति नारदस्ततोऽभ्युपेत्यैवमभाषत, 'नीतिज्ञस्यापि तेऽविषयो-
द्यमोऽय दपेण कैलासो-मूलनेहृक्ष्य दशास्यस्येव, राजन्, अयुक्त । शर्वण हि
ते विद्याधरेन्द्रताऽऽदिष्टा न सुरेन्द्रतेत्यर्कच-द्राभ्यामपि दुर्लङ्घ्यो मेरुनतेऽति
क्रान्तिविषय । विद्याधराणां भूमिर्हिमवान् हि त्वया विजित इति देवभूमौ मेरौ
दुर्ग्रहं मुक्त्वा शिष्यमिच्छता भवता मन्दरदेवस्याकम्पनसङ्गक पिता द्रष्टव्य'
नारदमुनिरेवमुक्त्वा तथेति प्रतिपन्न त चक्रवर्तिनमामन्त्रय यथागत जगाम ।

इतश्चक्रवर्ती, देवमायाच्छ्रुतमृषभस्य तथा ऋषिप्रकृतनाश स्मरन् बुद्ध्या
सर्वं विमृश्य परित्यक्तदेवभूमिविजयोपलब्धिस्वाप्तेहीतिर्विनिवर्त्य तपोवनस्थित

तमकम्पन राजर्षिं द्रष्टुं, निर्विकल्पकसमाधिर्जागरात्
नरवाहनदत्तस्यान्य- रायणै योगनिष्ठैर्महर्षिभिरधिष्ठितं ब्रह्मलोकमिव
कन्यापञ्चकप्राप्तिं भूजावत्तत्तपोवनमवापत् । ददर्श च तत्र जटावल्गुल

धारिण, द्वन्द्वदुःखभिर्देवविदावन्नि, महाज्ञानोपलम्भा
प्रभाशोलै, कूर्पामात्रैकधने, विविधशास्त्रचर्चा कुर्वन्नि, मुनिजनैरुपासित
महाद्रुममिव कृतद्विजोपासनमकम्पनम् । उपसृत्य च तत्र भूद्वया तपस्विनोऽस्य
पार्श्वैर्दनां चकार । कृतातिष्मोऽसावपि च राजर्षिस्त जगाद, 'राजन्, इममाश्र
ममागच्छता त्वया समीचीनमाचरितम् । भाविनी चात्र महती ते वेदनी ।
समुल्लङ्घ्येममाश्रम गच्छते च ते 'सम्बलितसम्पत्तयो महपयो नूनं शपेरन् । त
चक्रवर्तिन राजर्षावेव मुषति गृहीतमुनिवृत्तस्तत्तपोवने तिष्ठन् स्वस्त्रा कुमार्पा
मन्दरदेवा सहितो मन्दरदेवोऽपि तत्र पितुरन्तिकमाससाद । नरवाहनदत्तश्च
त दृष्ट्वा कण्ठेऽग्रहीत् । अथ भ्रात्रा समुपागतां मन्दरदेवीमवलोक्य राजर्षिरकम्प

१ 'काम्यच्च', 'अप्रत्ययात्' । २ 'गुरोश्च हल' । ३ 'तिष्ठेत्प्रवादी-
नामिति वाच्यम्' तेनेह किनीट् । ४ 'जागर्तोरकारो वा' । ५ 'भिदादित्यादौ' ।
६ 'भेदनम्, दूरीकरणम्' । ७ 'प्रतिवर्णमनुपलब्धे' इति भाष्यप्रयोगादक्तिप्रपि
याहुलकाद्गोच्य' । ८ 'कपे सम्प्रसारणश्च' । ९ 'विन्तिपुञ्जिह्विकुम्भिचर्चश्च' ।
१० 'व्यासधन्यो युच्' । ११ 'अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्ति, अतो दधाते 'आत
धोपसर्गे' टाप् । १२ 'षष्टिवन्दिदिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' । १३ 'लाभ, लाभार्थस्य विने-
रश्च प्रहणात् । १४ 'ज्ञानम्' । १५ 'सम्पदादिषु 'किञ्जपात्यते' ।

नमस्तत्राजमुवाच, 'राजन्, दिष्ट्या परीष्टिमन्तरेणैव मयभीष्टसिद्धिं सञ्जाता
यद्विरावस्मिन् कृतासिंह मा ख समुपलब्धवान् । मन्दरदेवीय मम सुता दिव्यया
वाक्ता चक्रवर्तिनो महिषी भवितुमुक्तेति मयाऽपितामिमां त्वमुपयच्छस्व ।
राजर्षावेवमुक्त्वति तदात्मजा जगाद, 'इह मम वयस्या चतस्र कन्या वर्तन्ते
एका तासु काञ्चनदम्पजा कनकरयाण्या । द्वितीया च कालजिह्वस्य सुता
कालवती । तृतीया दीर्घदंष्ट्रस्य तनुजा शुभा । चतुर्था च पौत्रराजस्य पुत्री
अम्बरप्रभा । विद्याधरेन्द्रकन्यानां तासामह पञ्चमीति वयं पञ्च पूर्वं तपोवने
नार्यपुत्रमिममवलोक्य मिथं समयं व्यदध्म यदस्माभिः सममेवाय भक्ता कर्तव्यः ।
पृथक् तु येन भजेद् 'श्रृङ्गीवनिस्तस्या शठाया भूयाद्' इति तामाक्रोशन्तीभिः
धन्याभिराभ्याऽऽशु हन्तव्यः । अतस्तासां सखीनां परिणयं विना स्वकीयोपयमन
कृत्वा तत्समयोल्लङ्घने नाप्रगोभिका कर्तुमहमिच्छामि । एवं तयोक्तस्तरपिताऽक
म्पनस्तेषामपि चतुःकन्यापितृणामाकर्णार्थां कृत्या यथातथ्यं तेभ्यस्तरक्षणं वण
यित्वा करणीयमपृच्छत् इति कृतार्थमन्यास्ते स्वकन्या समासीय सह मन्दर-
देया नरवाहनदत्ताय परिणये तासां दानमनुमोदितवन्तः । -

इत्थं परिणीतान्यकयापञ्चकश्चक्रवर्ती बहूनि वस्तराणि सपरिच्छदो
राजभोजन-पय-पानादिजन्येन महताऽऽनन्देन तत्र स्थितस्त्रिसन्ध्यमृपीन् प्रणमन्
देवमायेनाकम्पेन चोचे, 'राजन्, प्राकृतायाः ऋषभकादय
नरवाहनदत्तस्य श्ववर्तिनो ऋषमाद्रावभ्यपिध्यन्तेति त्वमपि स्वमहामिषे
कार्यं ससेनापरिच्छदस्तमेव राजभिषेचनगिरिं गन्तुं पर
म्परयाऽनया प्रार्थय प्राञ्जना भव । एतदेवोद्भूतया देवया
प्यापि अनुमादितमिति नरवाहनदत्तोऽकम्पनेन सहान्या
नपि ऋषीन् नत्वा शुभेऽहनि तस्मात्प्रतिष्ठमानोऽमितगतिप्रै स्वशासननिष्ठै
सवनिद्याधरेश्वरैश्चिशीर्षाण्यगुहाया उत्तरं द्वारं प्राप्य सम्पूजितकालरात्रिस्त

१ 'परेर्वा' इति वैकल्पिकयुजभावेच्छिनि तीपसह०-इति घट् ।
२ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुक्त्वक्ष्य' । ३ 'आक्रोशे नठयति' । ४ 'पर्यायार्ह-
णोत्पत्तिषु ण्वुक्' । ५ 'व्यासश्रव्यो युक्' । ६ 'स्युट् च' । ७ कृत्यस्तुटो
बहुलम् । ८ 'कर्मणि च येन सत्पशात् कर्तुं शरीरसुखम्' । ९ राजा अभि-
षिष्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे 'करणाधिकरणयोध' । १० वा यौ इत्यङ्गेषुटि वैकल्पिक-
व्यादेशाभावात् ।

दग्गुहान्तर प्रविश्य दक्षिणेन निरतैरयण निगसधान् । देवमायेन चाभ्यर्थितस्तस्मिन् दिने तदालय एव विश्रम्यान्वेष्टु स्फुरन्मयूरप्रकरध्वान्तविनाशनविविधमणिरत्नाकरे कैलासे सन्निहित हरमनुचिन्त्य गोमुखसखस्तद्दर्शनार्थं गतो विहितद्वा स्थसुरभि वृषभ नदिप्रणतिरजलम्बिताभ्यन्तरसंचरो देवीसहित वृषभ ध्वज दृष्टिगोचरीबुधैस्तत्पादयो पपात । देव्या शैलसुताया द्वि प्रदक्षिणञ्चकार । ततः, वत्स, त्वयेहागच्छता साधु कृतम् । अधुनेह कामावतारस्य तेऽभद्रुरा विद्या भविष्यतीति निद्रुक्षेन्नमृपभाचल गच्छ । तत्र ख यथाकालमाशु महा भिपेकमवाप्स्यसीति^१ देवनेत्यमादिष्टश्चक्रवर्ती तथेति प्रतिपद्य कृतप्रणामो दयमायस्य मन्दिर पराट्टये देवी मदनमद्भुतामुक्षतस्वाधनानन्दयत् ।

। अन्येद्युश्च साधरोध समन्त्रिक्श्च विमानवरमास्त्वेत्यसद्वल्लोद्धरणप्रखर-प्रभावाह्वनिकैः, सर्वगन्धर्वविद्याधरवलान्वितोऽरिरुसह्यारानायो निजाश्रिताधारो नरयाहनदत्तो निजतेजसा द्विभास्करमिव व्योमपद कुर्वन्, ततोऽयजनमनसापि दुर्लभमृपभाचल प्रतस्थे । अचिरादेव च तापसेरिव विदीर्णपुष्पैः, वातविधूत जटालतैः पादपैरुपलक्षित त गिरिं प्रापत् । तत्र च ते ते विद्याधराधिपा वलयी कृतवानुकिमवप्रभावसुषिलैर्योहृत्तारिवर्गस्य भगवतो निजप्रभो प्रभावसदृशान् दुर्धर्लमानपि महाभिपेकसम्भारान् समाजहु । आययुष्मास्याभिपेके प्राभृतपागय सर्वदिग्यो दुराढयभर्षा भक्ता, स्वाह्यैः विद्याधरा, दुर्धरुपस्थानेऽपि तस्मिन् स्थाने दुर्धर्पणा^२, दुर्मर्पणा, दुर्योधना^३ वरया, सादेशावर्यैर्ह्यारिणो भीता जिताश्च वैरिण ।

- १ 'अयनध' । २ 'पुसि सहायां घ प्रायेण' । ३ गोचरसंचरवह्नजभ्यपापण निगमाश्च' । ४ 'अये तृक्षोर्धञ्' । ५ 'हलश्च' । ६ 'मनेहरेकेकयका वाच्या' । ७ 'अभ्यायन्यायोयावमहागद्य' । ८ 'मालमनाय' । ९ 'अयुद्धाराधारावाया नामुपसन्नानम्' । १० 'ईपदुदु सुपु०', 'उपसर्गात्ताल्पगो', 'न सुदुभ्यो केवलाभ्याम्' । ११ 'निमिमिलियां ज्वलचोरात्त्व नति वाच्यम्' । १२ 'यतो घ च' हत्यग्र धिक्करणस्य आखन इत्यर्थमनात्रत्यकत्वात् 'अन्यतोऽप्ययमिति' साप नाथत्वेन भजतेघ 'चचो'—इति कुर्यम् । १३ 'उपसर्गात्ताल्पगो' । १४ १५—'कर्तृकर्मणोश्च भूकनो', 'कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम्' । १६ 'आतो युच्' । १७, 'भापायां शासियुधिहरिशुषिभ्यो- युज्याभ्य' । १८ 'आवर्यकाधमर्ष्यमोर्णिनि' ।

सज्जाते च सर्वस्मिन्भिषेकायोजने 'देव, महादेवीपदेऽत्राद्यासनेऽवश्य
कतमाऽभिषेक्येति विद्याधरास्तमनुयुजिरे । तेन च मया सह देवी मदनमञ्जु
काऽत्राभिषेक्येति राज्ञोदिते सर्व खेचरा यावन्किंचिद्वि
श्रुपभाचले नरवाहन दत्तस्य गान्धर्व चारयन्ति तन्तिस्ताम्रगने गगनगव्या इत्थ सज्जाता
यद् विद्याधरा, सशैल्यालम् । भूतिरिय मदनमञ्जुका
महाभिषेक न मर्या अपितु कामस्य भवप्रभोरेयाऽवतीर्णा रति-
रिति नासौ मदनवेगत कर्लिगसेनाया जाता जाता ।

नैवैहि माययाऽपमित्यं स्थापितं स गर्भ इति यन्तस्या गर्भा जात स इत्यक-
सज्जकोऽद्यापि धात्रा समपितो मदनवेगस्य पाथ स्थित इति पुन सन्तुष्टहरप्रदत्त
घरानुसारेण मदनमञ्जुकैवास्यार्धासनार्हा । एवमुक्त्वा विरतायामाकाशवाण्यां
सन्तुष्टा विद्याधरा देवीं मदनमञ्जुका प्रशशसु ।

अथ शुभेऽहनि विविधाभिषेकमभारमयोजन यत्र पुरोधसि शान्तिसोमे,
समहृदयनूर्यना मगीतमलमासु च दिव्ययोपित्सु, श्रोत्रियमहाघोषैष्यासवतीपु
च दशसु दिष्टु, मदनमञ्जुकाधिष्ठितवामार्द्धभाग नरवाहनदत्त स्वस्तित्वाचनपूर्वक
गणपत्यादीन् देवान् पूजयित्वा मन्त्रपाठितैरानातीर्थसमानीतशातकुम्भकुम्भ
तोयैर्महर्षयोऽभ्यपिञ्चति बाह्याभ्यन्तरशुद्धेन तेन नाकनारीभि परिग्राहिताऽति
मर्म्य वक्षो वर्तमाना पुष्पमालाततिस्तस्य यपुषि पतन्ती यदुक्तोता गङ्गेव बर्मा ।
अग्नेन चाद्भरागेण निजप्रतापेनेव स भूपितस्समुद्रच्छुम्भमुधिजलम्रातो
नास्वानिव ददशे । आमुक्तमन्दरमात्यो धृतोज्ज्वलवस्त्राभरणो बद्धदिव्यमुकुटश्च
स शास्त्रा श्रिय शिश्राय । महादेवीमदनमञ्जुका चाप्यभिपिक्ता दिव्यालङ्कारैरप
सृष्टा शचीव शुशुभे ।

पञ्चमनामयथाभीष्टमहाचक्रवर्त्यभिषेचनो नरवाहनस्तोऽत्युत्तुक् पितर
सृष्ट्वा गोमुन्यादिभि मचिवै मम सद्यो मन्त्रयित्वा मन्त्रेशश्च दत्त्वा, वायुपथ
मादिश्य, कीदृशाग्नीं गत्वा तान् द्रव्योश्च समानेतु प्रेषितवान् । वायुपथोऽपि
चाचिगद् व्योममागण सन्नगरीमवाप्य मन्त्रिभिर्देवीभिश्च सहित कृतममुचित

- १ 'कृत्याथ । २ धिस्तृति 'किञ्चो गतायाम्, नकिञ्चि दीर्घ' । ३ 'अल
वत्सो प्रतिपेधयो' - । ४ 'उदीर्चा माला व्यतीहारे', 'नमतेरिदम्यतरस्याम्' ।
५ 'समानकृत्यो पूर्वकाले' । ६ 'परावरयोग च' । ७ 'अथुक्त किति' ।
८ न कत्वा सेट् । ९ 'समासेऽनन्पूर्वे क्तो ल्यप्' । १० 'अनुदात्तोपदेश' - ।

सत्कारं यत्सराजं ददर्श । तत्रोपविष्टं कुशलं च पृष्टं स जगाद, 'द्वं कैलाशादिं प्राप्य नरवाहनदत्तं करणीयमुदित्वा गतेऽमृतप्रभनाग्निं विद्याधराधिपे, स दूरे सर्वं सनापरिच्छदं हित्वा, हित्वा च सनियमव्रतम्, विविक्तस्थानम् अश्वत्थं भङ्ग्यत्वा च विविधव्रतविघ्नमात्मन्, सत्कालोचितवक्त्रपरिधानं परिवीर्यं शङ्करमाराधयितुं प्रारभे । स्थित्वा च तत्र ध्यानपरायणः सोऽनिशमशयित्वा । किमप्यनशित्वाऽपि शम्भुशक्त्याऽनशित्वा न तपसि शैथिल्यमवाप । क्षुधित्वा, तृषित्वा चापीथ स समृद्धानिमृदं भृष्टित्वा^१ तस्मादरिदुजया विद्या अधीत्य,^२ समागत्य च ततो बहुवृणान् स्वशत्रून् अविगणेष्य निशितशरैश्च तान् प्रयेभिदप्य, प्रहास्य च मानसवेगगौरिमुण्डमन्दरदेवादिकम्, समवाप्तविद्याधरमहाचक्रवर्तिपदोऽप्यभेदपर्वतेऽधुना सदेवीसचिवादिकमाक्षीर्य^३ राजन्, भवन्तस्मरतीति तेन प्रहितोऽहमिहायात ।

वायुपथादेवमात्मजोत्कर्षं श्राव्य^४ श्रावतद्दर्शनलालसया भृशमुत्कण्ठितो वत्स राजस्तत्क्षणं तेनैव सह^५ इत्याम् आरुह्य तद्विद्यानां प्रभावतः शीघ्रमेव भार्यासचिवादियुक्तो ध्योममाणेन दिव्यमृगभाण्य महा नरवाहनदत्तस्य पारिवारिकं गिरिमवाप्य विद्याधरेन्द्रमयस्थं, बहुपत्नीपरिवारितं दिव्यसिंहासनस्थं भूरितारावलीपरिवृतं शशाङ्कमनुकुर्वन्तं निनपुत्रमपश्यत् ।^६ इदं च तदवलोकनमुधासारससिक्कं प्रोक्षासिताशयो भूपतिश्चन्द्रोदयाम्भोधिभावमङ्गीच

१ 'विभाषाप' । २ 'मृदमृदगुणकुपकिलशयदवस' कथा' इति कित्वा यजा वित्वात्मग्रसारणम् । ३ अद्वातेष कित्वा । ४ 'दधातेर्हि' । ५ 'जान्तनशां विभाषा', इति नलोपो वैकल्पिक । ६ 'विभाषा परे' । ७ न क्त्वा सेट् । ८ अभाते क्त्वा । ९ नम्यते 'रधादिभ्यश्च' इति घट् । १० वसतिधुषो रिट् । ११ 'सुपिपिपिकृपे कारयपस्य' । १२ 'मृदमृद' । १३ 'पन्तुकोरसिद्ध' इह तुकि कर्तव्ये दीर्घकादेशोऽसिद्धः । १४ 'वा ह्यपि' । १५ 'न्यपि लघु पूर्वात्' । १६ 'निधासगत्यो, 'सिप' इति दीर्घ आगत्य निवास कृत्वा चेत्यध । १७ 'आभोक्ष्ये णमुल्' च । १८ इयतऽनया इतीत्या शिबिका, 'सज्ञायां समजनियद' इत्यादिना वसप् ।

कार । नरवाहनदत्तोऽपि च चिराद्वलोक्तिनिजजनक, ससम्भ्रमास्तोत्र, सपदि
च्छ्वस्तमभ्यगादिति निजोत्सङ्गमारोप्य पित्रा, देव्या वासवदत्तया च श्रद्धोपपीडम्
आलिङ्गितो भूयोऽप्यानन्दराप्ताम्बुपूरेणाम्यपिच्यत । तत पद्मावती, यौगन्धरा
यणाद्या पैतृकमन्त्रिणो मातुलो गोपालकश्च क्षणतैर्पय पायिताश्चकोरा इव सन्
पण्या दृष्टाऽमृतमय यथार्थकृतसत्कृतेस्तस्य वपु पपु । कलिङ्गसेनायाश्चापि
हृदये तदानीं निजारमजाजामातृदर्शनमम्भवमुघ्र भमौ । यौगन्धरायणाद्याश्च प्रभु
प्रसादावाप्तदिव्यस्वात्मरूढिमुखान् सुतानवलोक्य निरतिशयमानन्दधु भेजिरे ।
ततो दिव्याभरणभूषिता मदनमञ्जुका रत्नप्रभा-ललितलोचना-लकारवती-वर्ष्पूरिका
शक्तियशो भगीरथयशो-वेगवत्यजितावती-ना-धर्वदत्ता प्रभावत्यात्मनिका-वायुवेग
यश प्रभृतयस्तथा तत्सख्य-कालिकाद्याश्चतस्र सुलोचना एव मन्दरदेव्याद्या
अन्याश्चापि पञ्च प्रशस्ताङ्गना पता सर्वाश्चक्रवर्तिनरवाहनदत्तमहिष्यरश्मिशुरस्य
वन्धेश्वरस्य, पद्मावत्या वासवदत्तायाश्च पादान् प्रणेमु । ते चापि समुपजातहर्षा
वर्षाभिराशिषां यथौचित्य ता समरद्वयन् ।

अथ सात पुरे वस्त्रेशे यथोचितामनमध्यमध्यासीने, स्वसिंहासनमधितिष्ठति
च तूष्णीमैव नरवाहनदत्ते, देवी वासवदत्ता तास्ता नव क्षुपा समवलोक्य
तासा कुलनामनी पृच्छन्ती मोमुदाञ्जके । वल्मेश्वरादयश्च नरवाहनदत्तस्य ता
दिव्या विभूति परयन्त कृतार्थानात्मनो मेनिरे ।

अथैव प्रवृत्ते यन्धुमङ्गमहोत्सवे धीरो रचिरदेव प्रतीहार प्रविश्याग्रवीत्,
'देव, सज्जाऽऽपानभूमिर्देवान् प्रतीक्षते । तदाकर्ण्य विचित्ररत्नचपकाम्, विक्रीणां
नेककुसुमाम्, विविधयमनशकलममाच्छादितमुखासयापूर्णकलशाम्, आपानभूमिं
प्राप्य स्मरजीवितसर्वस्व, विलाससचित्रम्, अवरोधाद्गनालज्जानिगडभेदक मीधु,
साधु, का-ताधरोपैदशम् आसव्य बालातपन समुत्कुलान्याताग्राणि च सरसां
सरोजानीव मधुताऽऽरक्तमुग्गानि दधानास्ते सर्वे क्रमणावस्थापितयथावश्यक

१ 'ससम्भ्रमा चोपपीडयकर्म' ।

२ 'अस्यतिवृषो क्रियान्तरे कालपु' 'तृतीयाप्रभृतीभ्यन्यतरस्याम्' ।

३ 'तूष्णीमि भुय' ।

४ 'उपदशस्तृतीयायाम्' ।

पात्राङ्गान्, समास्तीर्णवस्त्रान्, पाकविद्याविभवसम्भूतविविधाहारिणीम्, तिरस्क
रिणीपटापवारितमक्षिकाम्, नानाविधास्याघरसाम् आहारभूमिं जग्मु । तत्र च
स्वाद्युद्धारं विहितविविधाद्वारा, सप्यया सहायास्तगिरी विश्रांतेऽहस्करे तेऽपि
सर्वे शय्यागेहानुप्रवेशं विदधन् । नरवाहनदत्तश्च विधया निजवपुर्नानाकारं सव
देवीनां वेशमसु सन्त्यधित । सत्यतस्तु निरतिशयलोत्तारकाम्, इन्दुवदनीं
कान्ता निशामिव मदनमञ्जुकामादाय रमे । वस्त्रेश्वरोऽपि च सानुचरो दिव्यान्
भोगान् भुञ्जानोऽवाप्तजन्मात्तरं हव तां रात्रिं तन्मनयत् ।

इत्थं नानाहारविहारान् कुर्वतां तेषां बहुषु दिवसेषु प्रयातेषु सातिशय
प्रीतो वत्सराज स्वां पुरीं गन्तुकामो निजसुतमुपगत्य जगाद, 'पुत्र, क ण्य
भूत सचेतनो यो दिव्येष्वेवभूतेषु भोगेषु न रमते ।
उदयनस्य कौशाम्बो यथाप्यात्मनीनजनुर्भूमिमोहो मानुषान् समाकर्षतीति
परावर्तनम् वयं स्वपुरीमिम । इमाञ्च वैद्याधरीं श्रियं त्वं भुङ्क्ष्व
न किञ्चित्प्रेम्णामत्तेन त्वया वयं हातव्या प्रस्युत
समायातेऽवसरे भूय' समाह्वातव्या ।

अहृन्निममेतत्पितुर्वचो निशम्य देवो नरवाहनदत्तो विद्याधराधिपतिं वैवमाय
माहूय घाष्पभरगद्गदया गिरा समादिदेश यद् अस्यान्यतः समचिवादिभ्यातो
निजराजधानीं प्रयातीति विविधमणिहेमभारसहस्रमस्याग्रे प्रस्थापय । स्वामि
नेत्यमादिष्टोऽतिप्रहो देवमाय उवाच, 'आत्मनैवाहमेतस्मिन्नुद्यायाकौशाम्बि मानुगो
गच्छामीति चक्रवर्तिना नरवाहनदत्तेन विविधवस्त्रदिव्यवस्त्राद्वारादिना सप्त
रिवारं पूज्यमानो वत्सेश्वरस्तत्कालपुत्रविरहोद्भूतशतगुणोत्कण्ठितया, प्रणतिपूर्वकं
निवर्त्यमानः पुत्रं मुहुमुहुरवलोकयन्त्या रदत्या च देव्या घामवदत्तया सह दिव्य
वहनं ममारूढो यथाकथञ्चिन्नजपुरां प्रययौ । नरवाहनदत्तश्च सचिवानुगतो
गुरुननुग्रह्य घाष्पायमाणचक्षुरन्धकारितमुपगम्यमेवमभक्तिं गिरिं प्रस्थापात् ।

१ 'स्वादुमि णमुल्' ।

२ 'विशिषतिपदिरकन्दोऽप्यप्यमानासेव्यमानयो' ।

३ 'नाधार्यप्रत्यये ष्यर्थ' ।

तत्र च स्वराजसेवा तिर्यक्कां गतेभ्यः सेवकेभ्यो ध्रुवैश्चेत भुवम्, निज
ससदि नामप्राह समाख्यातेभ्यश्च नामादेश सम्मानसूचकवस्त्रालङ्कारादि ददान्,
मुखतः कारमाख्यायमानैवालसचिवगामुखाद्यैरन्यैर्विधाधरेन्द्रनिषहैर्मदनमञ्जुकया च
सह सान्तपुरो विज्येष्टपूषभोगेष्वावर्तमानश्चिरससुखमुवास ।

इति कौमुदीकयाकलोलिया वृद्धन्तनिर्देशात्मक

एकादश कलोल ।



१ 'तिर्यच्यपवर्गो' (समाप्य गतेभ्य इत्यर्थः) ।

२ 'स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

३-४ 'नाम्न्यादिशिप्रहो' ।

५ 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृम्बो' । (मुखशब्दे 'आद्यादिभ्य उपसर्गयानम्'
इति सप्तम्यर्थे तसि तेन मुखत इत्यस्य मुखे सम्मुखे कृत्वेति भावः) ।

६ 'अन्वच्यानुलोम्ये ।

॥ इत्युत्तर-वृत्त्ययम् ॥

समाप्ता चेय कौमुदीकयाकलोलिनी



(५ ३९) आक्रन्दिकीभूय = जहाँ से रोने की आग आ रही था वहाँ जाकर ।

(५ ४०) सासिक = सति (घोडा) से चलने वाला = अश्वारोहा । कत्तुणाय मन्यमान = तिनके की तरह तुच्छ समझता हुआ ।

(५ ४१) हस्तेकृत्य = विवाह करके । अन्त सत्त्वा = गभवर्ता । क्षपिततप्त मिश्र = धूल रात बिता कर ।

(५ ४२) तस्याकरोत् = उमके अधान कर दिया (उमे दे दिया) । अनन्य सत्ततेः = जिसके कोई दूसरी सत्तान न थी । स्वापतेयम् = धन ।

(५ ४३) मज्जायाजात = पत्नी और पुत्र व महित । कृत्य एव = प्रातः काल ही । ऐवम्पर्यमादिदेश = इस भाव की (बात की) आज्ञा थी । अभिपेणयितुम् = सेना लेकर आक्रमण करने के लिये । राजन्वती = जिसमें सुन्दर राता हो । अभिपिपेणयिषा = सेना लेकर चलाइ करने की इच्छा ।

(५ ४४) राजसेनि = राजसेन का पुत्र । गृहाणेमममिमस्यसेरस्य त्वम् (गृहाण + इमम् + असिम् + असि + असे + अस्य) = इस तलवार को लो, इसकी सहायता के कारण तुम्हारे गुरु तुम्हारा पराजय नहीं कर सकते । अनवासेर्म = जिसके कोई धाव न हुआ हो । सुपिरान्तरम् = दूसरा विल । अनवाप्तयथातथ्योत्तरा = समुचित उत्तर न पाकर ।

(५ ४५) आसुरायणी = अमुरकन्या । विशारदिसा = कुशलता से । मुरापाट् = इन्द्र । रते प्रति = रति की प्रतिनिधि (रति के समान) । न जय्य = अलौकिक शक्तिशाली व्यक्ति के अतिरिक्त उन धीरे दूसरा सरलतापूर्वक नहीं जीत सकता । प्रतिश्रुत = प्रतिपादित । प्रतिवाचिक = प्रति सन्देश (सन्देश का उत्तर) ।

(५ ४६) प्राध्वकृत्य = दन्धन के द्वारा अनुकूल करके (बन्दी करके) । कामणम् = सन्देश भुनने के पश्चात् करने योग्य काम । जङ्गम् = चलने फिरने वाला । मितङ्गम् = हाथी । अनालोहितमन्त्रिगालोहित = मन्त्रा का बातों पर ध्यान न देता हुआ । उपवीणयन् = वीणा बजा कर गाता हुआ । असयन् = तलवार से मारता हुआ । सुहित = सन्तुष्ट ।

(५ ४७) अच्छुगत्य अच्छोद्य च विनीतयचनम् = सामने जाकर और विनम्र वचन बोल कर । आर्जवाद्वादा = नम्रता के वशीभूत । ललाटदम् = शस्त्र रूपों के कारण बन्नी । समयेत्य = एवम् होकर । एनकाम् = हमको । गन्धयविद्याया नाय ते स्म = गन्धर्व विद्या का ज्ञान प्राप्त करती हुई, पद और सब वान भूल गइ तथा यह चाहने लगी कि इश्वर की कृपा से मुझे वीणा बजाने की कला का विशेष परिज्ञान हो । उज्जासनम् = वध । उज्जामनम् = दुःख लेना । स्वप्राणानां सत्पणनम् = अपने प्राणों का सत्ता मोटा । मा दीव्यत = अमृत्य प्राणों की बाजी मत लगाओ । आह्वय = सन्ध्या । आह्वय = आह्वयतग्निविवाहावोप्ति (अर्कतः च कारके मन्त्रादान् इति अभिवरणे

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

घञ्)। मा च' प्रेष्यतेति = अपने माम और रक्त को हविस्वरूप छाग का चबौं का तरह, चमकता हुई तलवार वाले समामरूपा अग्नि में मत डालो। घहुकृत्य = कद बार (बार बार)।

(५ ४८) न मयका (आश्चर्यमस्यस्मिन्नित्याश्चर्य) = मैं वत्सेश को छुटा हूँगा इसमें कोई आश्चर्य नहीं। प्रतिष्कशम् = सार्थी का। इदं वातप्रभ्यामामितम् = इस स्थान में मृग बैठे थे।

(५ ४९) खलति = गधा। चुल्ल = चिमटा (जिमकी आँखें ठीक न हों)। अवटीट = नकचिपग। तुन्दिम = बड़ा नाभो वाला। दन्तुर = बड़ और उन्नत दाँतों वाला। प्रभु = टेढ़ा टँगो वाला। विप्र = नकग। यन् इतस्तत = शहर-उधर घूमता हुआ। गृहीती छत्रवेशे = वपन वेशधारी। असुक = बह।

(५ ५०) शुचा नात्मनीश्वर = शोक के कारण अपने आप को न मेंभाल मका परिकलिती तद्भावे = उसके भाव को समझ गया। वत्सेशे प्रसिता = वत्सेश के पाने के लिये अत्यन्त उत्सुक।

(५ ५१) सिमस्या सीमाया = मारी सामा के। सिमकेषु यामिकेषु = सब प्रहरियों के। अनुपदिक = अनुसरण करने वाला। उपगिरम् = पहाड़ के पास। कणोहृत्य = पेट भर मन्त्रोपपूर्व। निर्जरीभूतशरीरा = दिव्यरूपधारिणा। अवशीभूता वशीभूता = वशा शब्द के तीन अर्थ हैं (१) बध्या, (२) खा, (३) हस्तिनी। एका हा शब्द यहाँ तानों अर्थों में प्रयुक्त किया गया है अथात् अवध्या, विधाधर की पत्नी मैं, अपना इन्द्रियपरवशता के कारण शापित होकर इस जन्म में हस्तिनी हो गई थी।

(५ ५२) सद्रुम् = रहने वाले। पृथितुमना = (इव गतौ = गन्तुमना) जाके के लिये इच्छुः। पारिपन्थिक = चार। उपस्यका = पर्वत के आसपास की भूमि। पद्या = ठीकरा, बचड़। घल्ली पल्लीम् = सुन्दर सुन्दर बेलें और पत्त जिसके आम पाम वरमान थे इस प्रकार का अपने मित्र मित्र की वस्ती के। समया = पाम। समयाचकार = ममय व्यतीत किया। चण्डमहासेनरूप्येण = वण्डमहामेन के पाम से आये हुए।

(५ ५३) मनुजपरिवृढ = मनुष्यों का प्रभु (राजा)। वत्सेशमापृच्छ स्वगृह गमी = वत्सेश से बिना होकर अपने घर जाने के लिए इच्छुक। सचदुचितपन्पे अधिहृत्य = यथोचित पदों का अधिकार देकर। अधिक्रीडाम्याम् वत्सेन = की-गम्या के स्वामी वत्सेन ने।

का मूल भाग सुनना रही थी। शतक्रीती = भी रूपों में खरीती हुई (बहुमूल्य)। घटोष्ठी = घट के समान बड़े-बड़े आयन वाली। अनड्वाही = गाय। राजमहिषी = राजपराने की स्त्रियाँ या भैंसें। प्रजा = बहुत पैदा होने वाली। अजा = बकरियाँ। देवमणि = घोड़े के गल की एक भारी ('देवमणि शिवेऽस्य वण्ठावर्णे च वीस्तुभे' इति विश्व) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(५ ६७) कल्याणक्रोडाभि = सुन्दर उरस्थल वाली धाडियों। द्विक्रमेल-
कामि = दो ऊँटों के बदल में खरीदी हुई। सदागतिसम्मुखीभि = सदागति (वायु
तथा हर समय गमन) के लिये प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भा वगैरह
दौड़ सकती थी या जो हर समय दौड़ने को प्रस्तुत रहती थी या जो सना-
अच्छा + आगति = चारों ओर गमन के लिये प्रस्तुत रहती थी। अपरपनि =
दूमरा पति या दूमरा भालिक। सदानभोगमयीभि = (स + आन + भोग + मयी)
प्रचुर मात्रा में दान और भोग करने वाला अथवा सत् + नभोग (वायु) + मयी
अर्थात् हर समय वायु तत्त्व से बनी हुई जैसी प्रताप्त होने वाली। हयी = घोड़ा।
अश्वपद्मवसमूहरथ = ऐसा रथ जिसमें छे घोड़े जुते हों। आलोक = ज्यशस्व।
सध्रपवसामन्तलोक = जिसके माध-साध सामन्त लग चल रहे थे। नागानिभकवरी =
मौप के समान वाली प्रसाधित चाटी। शोणीम् शानीम् = उन उन रंगों की माड़ियाँ।
खैणी = खीसमूह। मृद्वी = मिष्ठमाषिणी। मृद्वीका = किमिमि या दास। खरु = पति
धरण करने के लिये इच्छुक स्त्रिया। महिषीवल्लभा अपि वृषोत्पादिन = महिषावल्लभ
= भसा, वृषोत्पादी = बैलों को जन्म देने वाला इम अथ वा प्रजाति में विरोध है (भैंसों
से महिषी में बैल नहीं उत्पन्न किये जा सकते) इसका परिहार—महिषी = रानी तथा
वृष = धर्म—इस अर्थ में है अर्थात् वे लोग रानियों के प्रिय होने हुए भी अत्यन्त
धार्मिक थे।

(५ ६८) प्रातिमेन ग्रहसूत्रणेन = अपनी प्रतिभा से ग्रहस्वरूपण करने के कारण।
उपनिषदा च गोष्ठया = पास-पास बैठ कर की जाने वाली गोष्ठा से। गीतया च
गीरया = गाये हुये सुमधुर गान से या गीता से। सुवर्णमयेनालकारेण = सुन्दर नगवाल
सानेके गहनेसे अथवा सुन्दर उपयुक्त शब्दार्थालंकार से। प्रकृष्टेन छन्दानुरोधेन = उत्तम
अभिप्राय के अनुरोध से (उत्तम छन्दों के अनुरोध से यह अथ भी व्यञ्जित है)। प्रसादकेन
गुणेन = प्रसन्न कर देने वाले गुण से या प्रसादगुणमूचक शब्दों से। आन्वीक्षिकीभि =
सूक्ष्म से सूक्ष्म बातों से अथवा आध्यात्मिक विषयों से। प्रस्थानत्रयीमयीभि = मद्रसूत्र,
गीता उपनिषद् ही के उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली होने के कारण इन्हीं से
जैसे बनी हुई अथवा प्रस्थान में (अपनी जीवन-यात्रा में) त्रयीनया (वेत्तव्या) के ही
उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली। साहित्यविमहिषीभि = शरीर भोग किये
हुए साहित्य के समान। अविमदिणीभि = बलहीन करने वाली। अजतनयाभि =

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(१) जिनके बच्चे नहीं पैदा हुए (२) बकरियाँ । अनजातनयामि = (१) बकरियों से भिन्न का कन्वाये (२) नाति से युक्त । निर्जरायुतनयामि (१) (नि + जरा + अयुत + नय) = जिनमें जरा (काल की कन्वा) नामक राक्षसों की जैसा हजारों बालें न थीं । (२) (निर + अयुत + नय) जो देवताओं की जमा सैकड़ों नीतियों को जानता थीं अथवा (३) (निर + जगयु = गर्भाशय + तनयामि) जिनके बच्चे हो चुके हैं । द्व्यहीन = दो दिन की अवस्था व । मासीन = एक महीने के । द्विसमीन = दो वष व ।

(५ ६८) जरती = वृद्धा । युवजरती = जो न युवती हो न वृद्धा ही हो पर युवती होने हुए भा वृद्धा जैसा लगता हो । विश्वामित्र त्रिविष्टपम् = विश्वामित्र व द्राग निर्मित त्रिगुण के रहने के लिये वृद्धि स्वर्ग । पुगवा = बेल । गोहेनर्दिन = घर में नौदने वाला अर्थात् घर में बल हा नौदने व, पुरुष तो इतने शूर व कि घर ही में अपनी बारता न झाड़ कर स्याम में भा वाग्ता लिखलात व । पात्रे समिता = पात्र में छाले जाने वाले पदार्थ हा वतनों में रख जाते थे, मनुष्य जमे न थे जो कि काम कुछ न करते हों पर खाने के समय घर में उपस्थित हो जाते हों । द्वित्रभूमप्रासादा = दोमजिले तिमजिले महल । वैयाकरणखसूचय = जिस वैयाकरण से कुछ पूछा जाय और अभ्यास न होने के कारण वह प्रश्न को भुला देने के लिये आवाग की ओर दखने लग उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं । व्याकरणका = जो व्याकरण ज्ञान के कारण घमड करता हो । भीमासकदुर्दुष्टा = दुष्ट या बपटी ममासक ।

(५ ६०) प्ररूढ खट्वा = प्रगाढ निद्रा आने पर ही जो खटिया पर मोते हैं । खट्वा रूढा = वंशानि अध्ययन पूर्ण होने के पूर्व हा ब्रह्मचर्यावस्था में जो खटिया में मोने लगता ह उसे खट्वा रूढ कहते ह । देवब्राह्मणा = देवताओं की पूजा करने वाले ब्राह्मण । ब्राह्मण पुत्रा = नाममात्र के ब्राह्मण दुष्ट ब्राह्मण । वचाना प्रिया = भूत । दूणाश = दु माध्य । कालिक = चिरकाल में अच्छा होने वाला । चेप्रिय = दूसरे जन्म में अच्छा होने वाला । आमय = रोग । अगदङ्कार = वैद्य । भिषक्पाशा = कुस्मिन वैद्य । तीर्थध्वज = कौओं का तरह व्यवहार करने वाले तार्थों के पण्डे इत्यादि । आणक कुलाल = कुस्मिन कुलाल । कौशाम्बी मिद्रा = कौशाम्बा में प्रमिद्र । दानशौण्डा = बड़े बड़े शानी ।

(५ ७०) नीरभितगवाचै = सारे गवाओं में व्याप्त । सौन्दर्यवक्षितसापिच्छ = अपना शोभा के आग ममालनीलिमा को भा तुच्छ करने वाला । पिच्छातपत्रायमाण-धवलातपत्र = धवल आतपत्र के ऊपर कण्डों के पड़ने के कारण जिसका धवलपत्र मयूरपत्रों से बना हुआ जैसा प्रतीत होता था । अभीत = कलाप = गायो, पिओ, निशाल, शो, श्यादि कहने एव ग्राह्य, पीत, निकालने देत इत्यादि कामों से ।

वा मूल भाग खुजला रही थी। शतक्रीती=सौ रूपों में गरीबी हुई (बहुमूल्य)। घनोष्ठी=घन के समान बड़े-बड़े आयन वाली। अनङ्गवाही=गाय। राजमहिषी=राजघराने का स्त्रियाँ या भर्त्से। प्रजा=बहुत पैदा होने वाला। अजा=बकरियाँ। देवमणि=घाँटे के गले की प्य मँरी (‘देवमणि शिवऽश्वस्य कण्ठावर्णे च कौस्तुभे’ इति विश्व) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(५ ६७) कल्याणक्रोदाभि=सुन्दर उर स्थल वाली घोड़ियों। द्विष्मेल-काभि=दो ऊँठों के बदल में गरीबी हुई। सदागतिसम्मुखीभि=सदागति (वायु तथा हर समय गमन) के लिये प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भा वेगपूर्वक नौट मक्की थी या जो हर समय दौड़ने को प्रस्तुत रहती थी या जो सदा+अच्छा+आगति=चारों ओर गमन के लिये प्रस्तुत रहता थी। अपरपनि=दूसरा पति या दूसरा मालिक। सदानभोगमयीभि=(स+दान+भोग+मयी) प्रचुर मात्रा में दान और भोग करने वाला अथवा सदा+नभोग (वायु)+मयी अर्थात् हर समय वायु तत्त्व से बनी हुई जैसी प्रसात होने वाली। ह्यी=घोड़ा। अश्वपङ्क्तवसमूढरथ=ऐसा रथ जिसमें छे घोड़े जुने हों। जालोक=जयशब्द। सप्तध्वजसामन्तलोक=जिसके साथ-साथ सामन्त लोग चल रहे थे। नागानिभक्वरी=सोंप के समान काली प्रसाधित चोरी। क्षोणीम् शाटीम्=उन उन रंगों का साड़ियों। स्त्रीणी=स्त्रीसमूह। मृद्धी=मिष्ठभाषिणी। मृद्धीका=किमिमि या दाख। खरु=पति वरण करने के लिये इच्छुक कन्या। महिषीवह्नुभा अपि वृषोत्पादिना=महिषावध = सँसा, वृषोत्पानी = बैलों को जन्म देने वाला इस अथ या प्रजाति में विरोध है (भैमों से महिषा में बैल नहीं उत्पन्न किये जा सकते) इसका परिहार—महिषी=रानी तथा वृष=धर्म—इस अथ में है अर्थात् वे लोग रानियों के प्रिय होत हुए भी अत्यन्त धार्मिक थे।

(५ ६८) प्रातिभेन ब्रह्मसूत्रेण=अपनी प्रतिमा से ब्रह्मनिरूपण करने के कारण। उपनिषदा च गोष्ठ्या=पास-पास बैठ कर की जान वाला गोष्ठा में। गीतया च गीतया=गाये हुये सुमधुर गान से या गीता में। सुवर्णमयेनालकारेण=सुन्दर मनकाले सोनेके गहनेसे अथवा सुन्दर उपयुक्त शब्दार्थालङ्कार से। प्रकृष्टेन छन्दानुरोधेन=उत्तम अभिप्राय के अनुरोध से (उत्तम छन्दों के अनुरोध से यह अथ भा व्यञ्जित है)। प्रसादकेन गुणेन=प्रसन्न कर देने वाल गुण से या प्रसादगुणमूनक शब्दों से। आग्नीषिकीभि=सूक्ष्म से सूक्ष्म भावों से अथवा आध्यात्मिक विषयों से। प्रस्थानग्रथीमयीभिः=ब्रह्मसूत्र, गाना उपनिषद् ही के उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली होने के कारण इन्हीं से जेने बनी हुई अथवा प्रस्थान में (अपनी जीवन-यात्रा में) प्रथीमया (बेचर्या) के ही उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाला। साहित्यविग्रहिणीभिः=शरीर धारण किये हुए साहित्य के मतान। अविग्रहिणीभिः=कलह न करने वाली। अपतनयामिः=

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(१) जिनके बच्चे नहा पैदा हुए (२) बकरियों। अनजातनयाभि = (१) बकरियों से भिन्न की कन्यायें (२) नानि से युक्त। निर्जरायुत्तनयाभि (१) (नि + त्रा + अयुत् + नय) = तिनमें जरा (काल का कन्या) नामक राक्षसों की जैसा हजारों चालें न थी। (२) (निर + अयुत् + नय) जो देवताओं की जमा मैकड़ों नातियों को जानता थी अथवा (३) (निर + जरायु = गर्भाशय + तनयाभि) जिनके बच्चे हो चुके हैं। द्व्यहीन = दो दिन की अवस्था के। मासीन = पशु महाने के। द्विसमीन = दो वष के।

(५ ६८) जरती = वृद्धा। युवजरती = जो न युवता हो न वृद्धा हा हो पर युवता होत हुए भा वृद्धा जर्मी लगता हो। विश्वामित्र त्रिविष्टपम् = विश्वामित्र वं द्वारा निर्मित त्रिगु के रहने वं लिये कृत्रिम स्वर्ग। पुगया = बल। गोहेनर्दिन = घर में नौदने वाला अर्थात् घर में बल हा नौदने ध, पुरुष तो इतने दूर ध कि घर ही में अपनी वीरता न झाड़ कर सप्राय में भा वारता दिखलाते थे। पात्रेन्ममिता = पात्र में टाल जाने वाले पत्थरों हा बतनों में रख जाते थे, मनुष्य एतं न थे जो कि काम कुछ न करत हों पर माने क समय घर में उपस्थित हो जाते हों। द्विभूमप्राप्तादा = गोमजिले तिमजिल महल। वैयाकरणखसूच्य = जिस वैयाकरण से कुछ पूछा जाय और अस्याम न होने के कारण वह प्रश्न को मुला देने के लिये आवाज की ओर देखने लग उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं। व्याकरणका = जो व्याकरण शान के कारण घमट करता हो। मीमांसकदुर्दृष्ट्या = दुष्ट या कपटी मामासक।

(५ ६०) खट्वा = प्रगाढ़ निद्रा आने पर हा जो खटिया पर मोते हैं। खट्वाखट्वा = वेदादि अध्ययन पूरा होने के पूर्व हा ब्रह्मचर्यावस्था में जो खटिया में मोने लगता है उसे खट्वा कहते हैं। देवग्राहणा = देवताओं की पूजा करने वाले ब्राह्मण। ग्राहण युवा = नाममात्र के ब्राह्मण दुष्ट ब्राह्मण। दवाना प्रिया = मूर्ख। दृणाश = दुःसाध्य। कालिक = चिरकाल में अच्छा होने वाला। जेप्रिय = दूमेरे जम में अच्छा होने वाला। आमय = रोग। अगदङ्कार = वैष। भिषक्पाशा = कुत्तित वैष। तीथ्यवाद्य = कौओं का तरह व्यवहार करने वाले तीर्थों व पण्ड इत्यादि। आणक कुलाल = कुत्तित कुलाल। कौशाम्बी सिद्धा = कौशाम्बी में प्रसिद्ध। दानशौण्डा = बड़ बड़ दानी।

(५ ७०) नीरभ्रतगवाक्षै = मारे गवाओं में व्याप्त। सौदयंयश्चिततापिष्टै = अपना गोमा के आग तमालनालिया को भा तुच्छ करने वाल। पिच्छातपत्रायमाण-धवलातपत्र = धवल भातपत्र के ऊपर कन्याओं के पड़ने के कारण जिसका धवलपत्र मयूरपक्षों से बना हुआ जैसा प्रतीत होता था। अभीत = कलाप = साओ, पिओ, निवाला, लो, इत्यादि बड़ने एवं ग्यात, पीते, निकालने देत इत्यादि कानों से।

चतुर्थ कल्लोल

(५ ७१) सुधमानवमेनसममण्डपच्छायगतस्य = (सुधर्मा + अनवम + इनमभ + मण्डपच्छायगतस्य) सुधर्मा = देवमभा (इन्द्रसभा) उममे अनवम = अनिमक्काणि का (उममे समान) राजसभा के मण्डपान्तगम । इन्द्रसभा के समान सभा के मण्डपान्तगम बैठ हुए । अग्रहण्यम् उद्धोषितम् = अग्रम हो गया । अन्याय हो गया । एमा चिह्नाया । एहीदया गिरा = आओ और प्रणाम करो, इन शब्दों में । कर्मि = काम करने वाला, मजदूर । शोवधि = खनाना, निधि । अवट = गड्ढा ।

(५ ७२) चिरभूमिष्टम् = बहुत दिनों से भूमि में गड़ा हुआ । श्रेणीभूतेषु श्रेणी कृतसैनिकेषु = एक ही प्रकार के व्यवसाय से आविबोपावर्जन करने वालों के समूह को श्रेणी कहते हैं । अतः सैनिक व्यवसाय के द्वारा जीविकोपार्जन करने वाले सैनिक अब पक्षि बंध कर लड़े हो गये ।

(५ ७३) राजता = हाथियों का समूह । अधीय = घोड़ों का समूह । पदिक = पैदल । धानुष्क = धनुर्धारी । आसिक = तलवार चलाने वाले । प्रासिक = भाला चलाने वाले । पारभधिक = परसा चलाने वाला । शास्त्रीक = शक्ति (गड्ढिया) से प्रहार करने वाला । अस्यमिथ्रीण = (अभि + अभिप्राण) शत्रु का जोर । किराजन्त्य = कुत्सित राजा । भूपतिजुञ्जर = [बुजर, वृषभ, पुगव इत्यादि शब्द उद्धृष्टना सूचित करने के लिये प्रयुक्त होते हैं जैत, नरवृषभ, नरपुङ्गव इत्यादि] श्रेष्ठ राजा । नर्मदाम् = अपने हावभावों में क्रीडाप्रदर्शन करने वाली ।

(५ ७४) श्रोवस्त्रीयसम् = मातृलिक । प्रातीपिक = प्रतिवृत्त । आन्वीपिक = अनुकूल । चञ्चलकचृहृत्स्करवालेन = चमचमारी हुए बहुत बड़ा तलवार से । प्रातिपथिक = वार्यमाण के पद पद पर हर समय विभ्रम चलाने वाला । स्वागतिक = स्वागत करने वाला । नैकप्यम् = काय प्रचार । कापुरुष = वायर ।

(५ ७५) आरण्यक = जंगली आदमी या हाथी । सपद्माकरोत् = बाण नार नार कर अत्यन्त धाड़िल किया । अलपुरुषीण = एक आदमी भर के लिये अत्यन्त समर्थ । महिस 'मतल्लिक' = सुन्दर लँगोट पहन कर । अवल्लत् = अवाले में बल्ल-कूद करता था । प्रातिपौरपिका = पौरप । नदीनमेखलाम् = (नदी + रन = खानी) जिमके चारों ओर समुद्र हो । महीमहीन = पृथ्वी भर में पूजनाय ।

(५० ७६) परस्तु = व्यर्थ, निष्प्रयत्न ।

(५० ७७) प्रातिद्वारिकम् = दरवाजे-दरवाजे से प्राप्त होने वाला । याचितकम् = निष्ठा से प्राप्त । सूपगन्धि = जिसमें नाममात्र (गन्धमात्र) के लिये गाल हो । इतम्यप्रति = लेखमात्र इष । इविस्पृक् = मानिक । आतानुत्तिस् = जान करने के पश्चात् जब मुन्नादि

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

लगा चुकी। निष्प्रवागि = बिल्कुल नवान। समोदृत्य = मूष पैद भर, मनोप होत तब। अञ्जसा = वान्तविन या तात्त्विकरूप से।

(५० ७८) वैतनिक = वेतनोपजावी। यस्मिन् = वस्तुओं के मूल्य से जाविकोपाजन करने वाले। सम्याकुर्वद्भिः = मोल, लौ जाने वाला वस्तु का बयाना करके। आपमित्यक व्यावहारिकैः = किसी वस्तु के बदले में (In barter) प्राप्त वस्तु आपमित्यक कहगती है अतः वस्तुओं के आगमन प्रगमन करने का व्यवसाय करने वाले। आपूपिक = पुआ या भालपुआ बेंचने वाले। लावणिक = नमक बेंचने वाले। साधिक = इत्र इत्यादि सुगन्धित पदार्थ बेंचने वाले। कौटिल्य = घर में ही रहकर स्वतन्त्रतापूर्वक बढई का काम करने वाले। आग्रमिन्ध = भरभूँडा (भाट झोकने वाला)। भास्त्रिक = लोहार। शीर्षभारिक = शिर पर बोझा ढोने वाला। वीषधिक = बहंगे पर मामान ले जाने वाले। निष्टय = चण्डाल आदि निवृष्ट पाति के लोग। दैष्टिक = जो भाग्य को ही सब कुछ समझत ह। जनुपाथ = जमाथ। शमनसदन = धनपुरी। प्रत्यग्र = माजा (नवीन, तात्कालिक)। साम्राहार = राजाओं के द्वारा माक्षणों को तो हुन माफा (भूमि) को अग्रहार कहते हैं उनके समेत।

(५ ७९) अयथाकाम्या = उदासीनतापूर्वक। शरण्यु = शरणागतकरक्षक। पार्थ तीया = पाम बंठा हुआ। प्रेष्ट = अत्यन्त प्रिय। जात्मिक = जन्म लेने योग्य है।

(५ ८०) अस्तुद्धार = स्वीकृति। वर्णा = मङ्गलार्ग।

(५ ८१) सार्वम् = सबके हितैषा। पुण्याहम् = पुनर्दिन। लोकमृणम् = लावप्रिय चिह्नान् = चिनधी ओसों वाले।

(५ ८२) परदुःखदूष्य = दूसरों के दुःख को बठिनाइ से नमझने वाला। सिद्धावासमवधसिते = सिद्धावास के पाम वतमान।

(५ ८३) मयुलिङ्ग = क्रोध प्रकट करने वाले। प्रामृतार्थम् = भेंट के लिये। रिसया = मारने का इच्छा से।

(५ ८४) पुनादृशरूपरूपा = इस प्रकार सुन्दर रूप वाली। कौतस्यादि = आगमनस्थानाणि। विहारदिमा = सातुर्य। विलाभिमा = वैषम्य। शराद = धानुक।

(५ ८५) अतुलितवस्त्रिकम् = बहुमूल्य। अशिश्नियत् = चला गया। पीलुगुण = पके फल। निष्कुलाकृत = जिनका धितका निकाल दिया गया हो। आशितभय = भोजनशुभ। निःसांशयिकम् = निश्चितरूप से इसमें कोई सन्देह नहीं।

(५ ८७) बहुकर्तृकम् = बहुत से व्यक्तियों के द्वारा सम्पादित। पतितजग्म = जिनके नाँव गिर गये हैं। शरीरकम् = तुच्छ शरीर को।

(५ ८८) परिणीतपूर्विक = जिनने पहले विवाह किया हो। सप्तसप्तिसप्ततीन् = सप्त = षोडश सप्तमसि = जिसके रथ में सात घोडे जुते हैं (भूय) उक्तये षोड। कर्क ॥

अन । द्विरसनजननी = द्विरसन = सौंप + जनना = माँ (कद्रू) । तच्छकविपक्षकश्चमु
दृणा = माँपों के विपक्षी इन्द्र ने ।

(५ ८९) पीयूषस्यापि स्युः = क्याचित् अमृत के बिन्दुमात्र हा पड़े हों । विनाश
मफणन् = नष्ट हो गये । अवल्यवर्तिदेहार्थम् = नश्वर शरीर क लिये ।

(५ ९०) अन्यतृप्रातु = दूसरे के दुःख को न सह सकने वाला । अशिकर्मीक्रिय
माणम् = खाये जात हुए । भयवसुहिते = (भय = अपक्व + असुहिते = प्राणों के स्थित
के लिये) । अनागोऽनागा = निरपराध और सर्प से अतिरिक्त कोई दूसरा । यम्भमा =
बार बार भ्रान्ति ।

(५ ९२) मरयातरात्रेषु = कुछ समय व्यतीत होने के पश्चात् । माहेयम् =
भौतिक । स्वापतेयम् = धन । नादेयम् = (न + अदेयम्) अदातव्य । दूडाशम् =
दुःखपूर्वक देने योग्य । यहुदा धान्यम् = बहुत सा भोजन, अनेक वस्त्रादि, वर
मान माना, वर मन अश्र । पञ्चनिष्ककिकाम् पञ्चमोदकिकाम् = पाँच-पाँच स्वर्णमुद्राएँ
और पाँच पाँच लड्डू । मामिकम् = एक महाने तक ।

(५ ९३) विराजद्वीरलक्ष्मीविभूमानम् = वीरता व तेज के बाहुल्य से वनवान
अथवा अत्यन्त शूर-बागता व गुणों से सम्पन्न । द्वितीयाभार्यस्य = दा पत्नी वाला ।
भार्यासहायस्य = स्त्रियों जिनकी सहायक हों । क्षग्वी = माला धारण किये हुए ।

(५ ९४) नानुकामीना = (न + अनुकामीना) स्वाधीन नहीं । जनन्या = जन्म
स हा (जननननिजमाणि इत्यमर) । पितृसन्नि = श्मशान में । यौतक = दहेज ।

(५ ९५) अन्धघटकन्यायेन = 'अंध के हाथ बटोर' इस कहावत के अनुसार (बिना
वस्तु का धोखे से मिल जाना) । तत्रै = (तत्र + ए) वहाँ गये । प्राप्तनिश्चिन्ता =
तीस वर्षों से रूपर की अवस्था वाला । अवसगद्यम् = गूठ खोलने वाला ।

(५ ९६) कुल्य = कुलीन । अनादीनवम् = (आनीनव = दोष) निर्दोष को ।
नवादीनवम् = नवीन तोपपूर्ण । मनसाऽऽज्ञायी = जो अपने हा मन क अनुकूल काम
करे । आचिरपुरोमायी = जुआरियों का नेता । सुनस = सुन्दर नामिका वाला ।
विग्यमिव = नकटे के समान । स्वप = सुन्दर जल वाले ।

(५ ९७) स्थिरयुवा = दृढचित्त वाला नवयुवक । विषय = देश । तक्षिपादामा
वम् = डम निराद के पास । बल्ल = प्रबल, भयङ्कर । घातूल = वक्कडर, प्रसन्न बाहु ।

(५ ९८) व्याप्त = फैलाये हुए । महाम्भमिकन = बहुत बड़ी मछली न । तिमि
क्रिलगिल = छोटी छोटी मछलियों को खाने वाला पर बड़ा मछली । मैनिक = मछुओं
ने । विनिर्गमित = निकाल लिया गया । देविलेन देवलेन = महाबारी पुजारी ने ।
धन्यदेजे = मन्त्रेश में ।

(५ ९९) दिविपद्भ्यनि = आकाश में ।

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ ।

(पृ १००) मानवगव्या = मनुष्य का बोल में । पक्षिपेया पयस्विनी = ऐसी नदी जिसके किनारे बैठकर पक्षा नव पानी पी सकत हों । पतत्री = पक्षी । पत्रीकरणीय = वाहन बनाना चाहिये ।

(पृ १००) अञ्चन्ति = जात ह । सम्यञ्च = भली भाँति पूजा करने वाल । अमुमुह चाम् = उनके पूजा करने वालों में से । अनुत्त्रिम = जो बोने से नदी प्रायुत अपने आप पैदा हुए हों । रत्नपर्याणिम् = रत्ननटित ज्ञान-लगाम आदि माज से सुशोभित ।

(पृ १०३) वितथवादी = झूठा अमत्यवादी । प्राणती = जाता हुआ (नाशित) । सुखजाता = अत्यन्त सुखिनी । निरानन्दथु = आनन्द का अनुभव न करने वाला ।

(पृ १०५) नैकनिरसूकर* = (निगता अवयव, प्राणा यथा ते निरसव, तन अनिरसून् निरसून् वगोर्ताति निरसूकर, नकेषा निरसूकरस्तथोक्त) यह एक की मार टालने वाला । सेर्म = (स + ईर्म) धायल ।

(पृ १०६) ठर्पांसयावी = अहंकार का रोगी (घमण्डी) । काल्य = समय माहित (निर्धारित समय तक रहने वाला) ।

(पृ १०८) दुर्द्धर्द्धार्दिकधूनि* = गजों के हृदय में कम्पन । ऐन्द्रमहिके = इन्द्रोत्सव के उपलक्ष में सम्पादित ।

(पृ १०९) जन्तु = उत्पत्ति ।

(पृ ११०) सघ्रा = साथ । अवसायप्राय = अन्तप्राय । असकौ = (अमी) बह ।

(पृ १११) अनिवर्तित हारा = (अनिवर्तित + तत् + अह + आहारा) उम स्तिन बिना भोजन किये । अनुकामीनस्थम् = स्वाधीनता । वरवर्णिनी = सुन्दरी ।

(पृ ११३) पवित्रमपीलुनि = पक फल । विघ्नसा = वृद्धता । छायापस्किरमाण विक्किरकुले = जहाँ पर छाया में पक्षा बुरेद रहे थ । अवयुस्यानुवादरूपेण = धानगा या उदाहरण के रूप में । असाहसयत् = साहस किया ।

(पृ ११४) तूष्णीकामास्त = चुपचाप बनी रही । अध्यन्तर्वरमे = गवान क अन्दर । भक्तार्धशरावकमात्रम् = केवल आधा सकोरा भात । अपिदघात् सङ्ग-तिम् = कदाचित् दयासागर, ज्ञानानाथ मुझ गरोबिनी के ऊपर गया वरक मेरे प्रियजन से मंगी भेंट करा । म-चेषयन्ति = मन्त्र करेगे ।

(पृ ११५) अस्मदशकदशकप्रपीडित = (अस्मत् + अशक = हिस्सेदार + शक = बर मारने वाला) दक मारने वालों की तरह पातित करने वाल अपने हिस्सेदारों से पीडित होकर) । इतो व्याघ्रस्ततस्तदी = इधर धेर उधर गजु अर्थात् श्रोनें ओर भय ।

(५ १५१) कादिशक्तिता = मयभातता । उरस्या = बुद्धि से उत्पन्न ।

(५ १५२) अभ्यागारिक = घर के अन्दर या घरके कार्यों में नियुक्त । गहकार
गरपाणेन = घमटरूपा विष पी लेने से ।

(५ १५३) अपरस्परा = साथ साथ लगातार चलने वाला ।

(५ १५४) विसकदलाघम् = घमलघण्ट की तरह बाजकर । विमुक्तारटि = बिगड़ाने वाला । करटी = शर्मा । वारणवृहण = शर्मा या गहक । कारस्करवृजद्विफिरवचसा = वृक्ष में चहचहाते हुए पक्षियों के गुम्मे में । निप्रतिष्कशः = प्रवेष्टा ।

(५ १५८) मस्करी = नन्यामी ।

(५ १५९) कन्या प्रायश्चित्ता = याद माय दुष्यवशर के कारण अत्यन्त
क्षोभी मुनि से प्राप्त होने वाला शाप का प्रायश्चित्त करने वाला ।

पञ्चम कल्लोल

(५ १६०) स्वागपथ्यरयम् = गच्छ के समान तीव्रगामा ।

(५ १६२) गाद्गायनिप्रतिज्ञः = गीष्मप्रतिष्ठा करने वाला । भाद्रमासुरेण = सञ्जन
माता वाले ।

(५ १६३) अद्रारुद्वशः = शरीर से हथिनी पर सवार । परित्यक्तवदुसुसी =
बह पुण्यों का परित्याग कर देने वाली । अजातभ्रातृष्य = (भ्रातृष्य = भर्ताजा, गधु
जिनके गधु न हों । विभिन्नदिश्य = विभिन्न दिशाओं के या दिशाओं में आवे हुए ।

(५ १६४) हास्तिनायन = शयी या हथिनी । विप्रप्रयोगः = विप्र = जल या जहर,
उममें या उमका अत्यन्त योग समोपता या प्रयोग । कापेयः = अन्द्रों के बच्चे या कुछ कुछ
अपेयता । नकुलीत्वम् = (न कुलीनत्वम् अथवा नकुलीन + इतत्वम्) जिनमें कुलीनता
न थी अथवा जो न्योलियों के स्वामी थे । नीहनिवासः = विना शत्रुमुनि के रहना
या घोरसर्पों में रहना । कौलटिनयः = कुल्लु खियों का सन्तान । द्विजिह्वता = पित्ती से
कुछ बहना विमी से कुछ अथवा दो जिह्वाओं का होना । गौधरेषु = विपन्नोपत्तियों में ।
जाहारेषु = पत्नों (मूर्तों) का सन्तानों में । सुद्रतोपत्तिः = प्रगहनता या शीरहीनता की
उपत्ति । काणरेषु = गान्धी खियों की सन्तानों में । गुणविरहेषु = दूत या शृंगों की बन्नी
या विनाग । कुण्डलिका = कुण्डलिका अथवा लोहाग का एक लोहे का उपकरण । कामाया-
यणि = लोहाग का सन्तान में ।

(५ १६५) वयमइयः = देवताओं की पूजा करने वालों की सन्तान । साम्यगुण्यः =
जिनके लिये सत्य अत्यन्त मन्त्रस्वपूर्णे ह । गृहीतकापायः = पापाय बग्न घातन किये हुए ।
विगतकपायः = ताम्रदेवादि भावना से अरण्यवर्म्मु (द्रव्य) में अनवर्म्मन का घेगान में

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

कपाय कहते हैं, वह जिममें न हो अर्थात् जिसको मल्ल वा साक्षात्कार हो गया हो उसको विगतकपाय कहते हैं। पौषेऽहनि=जिस दिन पुष्य नक्षत्र था।

(पृ १६६) रौचनिक वस्त्र=उन उन रंगों से रंगे हुए वस्त्र। उपाशुश्लोक्त=श्लोकों से स्तुति की।

(पृ १६७) कार्ष्णिचिक्रिक=जिम्मे कानों में बालियाँ या Ear rings पड़े थे।

(पृ १६८) निरीतिकृपीवल्खल्या= निर + इति = अतिवृष्टिवादि। खल्या = सल्लिहानों के समूह) अर्थात् जहाँ पर विसानों के खलिहानों को (खता को) अतिवृष्टि आदि में से किमी इति का भय न था। वन्या तृण्या=जहाँ के जंगलों का गोचरभूमि में पर्याप्त घाम सुरक्षित था। क्वचित् 'यार्हस्पत्या=इसी कहीं गाहपत्य अग्नि जलाइ जा रही थी। अन्यत्र वाजपेय यज्ञ में बृहस्पति देवता के नाम पर आहुति छोड़ा जा रहा था। द्वीयमानकाया= क = म्रधा, विष्णु अग्नि, मूर्य) जहाँ पर उक्त देवताओं में से किमी एक देवता के नाम पर हवि प्रदान किया जा रहा था। पथ्यमानध्राया=जहाँ पर लक्ष्मी के मन्त्र पढ़े जा रहे थे। अभिपिच्यमानशतरद्विया=जहाँ पर अनन्त रत्नाभिपेक हो रहे थे। जोहृष्यमान शुनासीरीया=जहाँ पर इन्द्र मोम, उप, शुन (वायु), मीर (आदित्य) इनके नाम की आहुति दी जा रहा थी। सस्क्रियमाण पुरोडाशा= (पुरोडाश = चूर्ण किये हुए चावलों से बनाया हुआ आहवनीय द्रव्य। जहाँ पर आठ कपालों से पुरोडाश प्रस्तुत किया जा रहा था। सतोप्यमाण 'वाढव्या=कम जीर अथवा के पढ़ने वाल विद्वान जहाँ पर सन्तुष्ट किये जा रहे थे। कय्यापसारण पित्र्या= देवताओं के निमित्त जो पदार्थ यज्ञ के काम में लाया जाता है उसे 'हव्य' कहते हैं, पितरों के निमित्त जो पदार्थ श्राद्ध के काम में लाया जाता है उसे 'कव्य' कहते हैं। 'हव्य' अग्नि में जल जाता है पर कव्य (पिण्ड आदि) को पत्तल समेत ले जाकर किसी नदी में प्रवाहित करत हैं या गायों ओर खिला देते हैं, अतः कव्य के हटा देने से जहाँ यह तूष्णि हो रहा था कि पितरों का कार्य (श्राद्धतपण) हो चुका है। अहरह 'भूपा= (अहीन = सर्वाङ्गपूर्ण + अहान = एक दिन में पूर्ण होने वाला यज्ञ) एव दिन में समाप्त होने वाले सर्वाङ्गपूर्ण यज्ञ के करवाने में अत्यन्त प्रवाण जो पुराने वेदज्ञ आचार्य 'नद' द्वारा जहाँ पर बहुत से रानाओं को यज्ञ करवाये गये थे। अर्य्य, पात्रिय्य, दक्षिणीर्य्य= अर्धपात्र एव दक्षिणा देने योग्य। घरणीगीवाणैः=ब्राह्मणों के द्वारा। यज्ञिय=यज्ञ करवाने योग्य। आस्विजीन=यज्ञमान। औष्ट्रक=ऊँटों का समूह। पार्थ्व=तरसा चलाते वाले। प्रकाण्डकाण्डीर=बड़े बड़े धनुर्धारा (मात्र वाग चलाने वाले)। कावचिक=त्वच धारियों का समूह। औदुम्बर राजन्य=उन उन दण्डों के क्षत्रिय। कौघेयक=उल्हास। दूरेत्या=दूरवर्तिनी। लोहितवृहदिका=लाल ओटनी। अपरकाय=उत्पन्न गुणर या शरीर का कपरा भाग। आप्रपदीन=इँगा। सर्वचर्मण=बेलकुट चर्म की बनी हुए वस्तु। अनुपदीना=जूती (उपानय)।

(५ १७०) स्वकीय सुद्रा=अपने पार्श्ववर्ती व्यक्तियों और राजाओं की सुरसुता (मुख की ओर) दखत हुए । वैयासनि=व्यासपुत्र, शुक्रदेव । परिशीलित=वेदा= उन छन वेदों में घूमा हुआ । सुपरिचित=वैश्वक्श=उस जन, वंश, में परिचित । अष्टक=अष्टाध्यायी पढ़ा हुआ । नैयामिक=भूतों के व्यास शास्त्रार्थ में सुतत्र । सामग्रह सूत्रिक=मगधनृप का शास्त्र । अश्वलाष्ठीनिक=शास्त्रोक्तवत्ता । त्रैविद्य=तीन प्रकार का विद्याओं का ज्ञान या अभ्येता । सर्ववेदः=सब वेदों का अध्ययन करने वाला । औपनिषदतत्त्व=मन्त्रागम । नागरेयकशिष्टाचार=मन्त्र शिष्टाचार । दक्षीयपादमूलम्=आपके पाम । माहेयप्रतापानलः=वांसारिकप्रतापानि ।

(५ १७१) मायूरशौकादि=मोरों का और शुकों का समूह । पश्चाद् ययसि=इन्द्रा वरुणा म । नक्तिक=तृतीयांश । सायप्रातिक=तययात् और प्रातः काल का । निशौच स्तिकविभवा=निसके पान दूसरे दिन प्रातः काल स्नान की हुई न बचना हा । श्रावणिक=इन्द्र से कुत्ते साथ लेकर चलने वाले । कौटिलिक=गुर्गिलका (शिवारियों का एक विशाल गाल अथवा लोहार का एक उपकरण) न मृगों को मारने वाला । मार्गिक=मायूरिक=मैनिक=हृग, मयूर या मधला मारने वाले ।

(५ १७२) सीमसु=अण्डकोषों के लिये (जिसे मृग व अण्डकोषों में बन्दूक रहती है) । द्वीपिनः=वीरों की । साधिवेत्सु=नायकागण । निर्मसिकीभूते=बिल्कुल शून्य हो जाने पर । मद्गर्गाणान्=मे=कौं वाले । शमनसमानोदयसंश्लिप्तः=शमन=यम+समानोदय=समानार्थ+संश्लिप्त=तुल्य) यमराज व सग भाद की तरह । परुतौ=हथों के मूल में । जीर्णशीर्णश्रीण-पाण-नृण्य=जर्ण-शूटी पुरानी पत्तियों और निनकों का ढेर । पाणौ=पत्तियों की शक्का करके जलाइ हुई भाग में । शूलाकृत्यं=गूल में छेद कर भाग में पकाया हुआ । स्वदद्वातिथीन् विधाय=साकर । नयननिमीलन=मुद्रया=आँखों के मूँदने की कला में पर्याप्त सहायता देने वाली । कतिपयोदविन्दु=कुछ जल कण । अपाण्यदिदयं=दक्षिण दिशा की ओर स्थित ।

(५ १७३) सपद्येन=वीचड़ सहित । सपद्येन=पयामि सहितेन) ककड एक गिट्टियों में पूर्ण । सपद्येनम=सपदि=शोष+पनम्=इमे) शोष हो इसके पीछे पाछे चलने वाले । शुरुनिवेशवदय=गुरु के आदेश की मानने वाला । द्विविधाधरय=द्वियों के वशीभूत नहीं । परित्यक्तानुप्राप्तिकसहयासम्=ग्रामीण सम्पर्क से अलग । अनुभूयमान=आयसम्=दीयकाल में सम्पन्न होने वाले यज्ञों के फल स्वरूप बल्याण का अनुभव करने वाले । धुष्यमाण=पौरश्चरणिकार्गयनम्=सुबन्त, तिष्ठन्त, क्रुदन्त की व्याख्या एवं पत्यणत्व के विधान करने वाले सूत्रों की व्याख्याएँ जहाँ कलस्थ की जा रही थी अग्निष्टोम विधायक मन्त्रों, ब्रजिष्ठ के द्वारा षष्ठ मन्त्रों या उनके अध्यायों तथा पुणेदाय से सन्वद्ध मन्त्रों की जहाँ पर व्याख्याएँ हो रही थीं । वेदों या छन्दों तथा ऋचाओं पर पुरश्चरण करने के भाव जहाँ पर स्पष्ट किये जा रहे थे । संलक्ष्यमाण आनैश्वर्यम्=

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

जहाँ पर भाइ, पिता या पितामह के भीतिव' सर्वोत्कृष्ट ऐश्वर्य (आनैश्वर्यम् = न ऐश्वर्यम् यस्मात् तस्य भाव) का निर्देश किया जा रहा था। उल्लेख = उल्लास (हठी) में पकाया हुआ। तीर्थ = तीर्थों से आये हुए (अनित्य इत्यादि)। शारीरकीय = शारीर्य मामाना भाव्य इत्यादि अर्थ। विरुद्धभोजनीय = विरुद्ध भोजन के सम्बन्ध में लिखे हुए (वैषम्य ग्रन्थ)। ताक्षशिलशिरः = तक्षशिला में रहने वाले कारागारों की लिप्यवलयें। अभ्याप्य मान मुञ्जम् = पाणिनि, तिचिरी एवं गौतम के द्वारा रचित कर्मों एवं कल्पवियों तथा छगल्लिन् और व्यास द्वारा प्रोक्त ग्रन्थों के पढ़ने वाले ब्रह्मचारी जहाँ पर पढ़ाये जा रहे थे। सर्वप्रथम पाणिनि द्वारा रचित व्याकरण वररुचि एवं वररुचि निर्मित ग्रन्थ जहाँ पर लिखे जा रहे थे। जहाँ पर ग्रहद सुरक्षित रक्खा जा रहा था। यशवेदी बन रहा थी। अग्नि प्रज्वलित की जा रही थी। सामिधेन्य (ममिधा आधान करने समय पढ़ा जाने वाला) मन्त्र पढ़ा जा रहा था। बहवृच एवं आधर्वणि लोगों के धर्म अथवा आश्रय ग्रन्थ जहाँ पर पढ़े जा रहे थे। शक्ति एवं शिव के भक्ता की बार-बार स्तुति का जा रही थी। ऋषि प्रभाव से जहाँ पर शेर और गाय की शत्रुता का अभाव स्पष्ट हो रहा था। वहाँ-कहाँ शरद् काल में होने वाले मलरिया आदि रोगों की दवा का जा रही थी। दूसरा जगह हेमन्त ऋतु, अश्वयुज्, ग्रीष्म एवं वर्षा तथा शरत्काल में बोये जाने वाले बाज और शरत्काल में होने वाली मूँग सुरक्षित रक्ख जा रहे थे। (ऋषि प्रभाव से छहों ऋतु वहाँ सदा उपस्थित रहत थे अतः) एवं ही समय छहों ऋतुओं में प्राप्त होने वाले फल जहाँ प्राप्त थे। गोमय से कुटा और छप्पर का आँगन लीपा जा रहा था। अलसी के तेल से बना हुआ दवा से मृग के चमट की सुजला का उपचार किया जा रहा था। कनी-कहीं दुग्ध (एक नाप) से पुरोडाश नापा जा रहा था। दूसरी जगह बहने हुए नीम के रस को पात्र (अमय) में रोपा जा रहा था। आश्रम में बिलोये जाते हुए मट्ट (कालशेय गव्य) की ध्वनि आ रहा था। हँडियों में गोदुग्ध पड़ाया जा रहा था। भिक्षु लोग अपने भिक्षात्र की रक्षा कर रहे थे। हेमन्त ऋतु में पके हुए फलों का मचय किया जा रहा था। बेर इकट्ठा करने वाले अपना अपना बहँगियों में भर ला रहे थे। पाठ सुनात समय एवं वाग अगुद उच्चारण करने वाली मुनिकन्या शिष्यायें शुद्ध स्वर वर्णोच्चारण का अभ्यास कर रही थी। नारिक, गुन्तल्पगामी एवं चतुर्दशा इत्यादि अनध्याय के दिन पढ़ने वालों की भिन्दा की जा रहा था। कहाँ कोयला बनाने के लिये लकड़ा, फहरी छप्पर छानने के लिये मुग्न रक्की था। एक जगह जूत बानन के लिये मूँग तख्ता की जा रहा थी। यद्यपि 'आग्नीत् = जहाँ पर अग्नि, पिप्पल, पलाश, त्रिपुल इत्यादि प्रकृतियों (प्रातिपदिकों) में हा विकार (विचारार्थ प्रत्यय) दिखाना दत्त था किन्तु आश्रम के प्राणिकों की प्रकृति में कोई विकार न लक्षित होता था। प्रत्यय का लोप आग्नीत्, मक्षिरा, जाती, विशारी इन्हीं में होता था और मनुष्यों में विधासयान सभी नहीं किया जाता था। मर्गों के फर्गों में परिपाय के कारण धान, मूँग और उदद सूखे

हुए दिगन्ताह पड़ते थे, पायक्षेत्र के फलपरिपाक में वही भी पुष्पता (नीरसता) न थी । वचनविशेष का प्रयोग हरीतकी इत्यादि में किया जाता था, मनुष्यों में कोई विशेष रूप से वजनबद्ध होकर परार्थान नहीं होता था । कम के लिये हितकर विकार या कस (औग्रमेनि) के विकार कास धातु में या कस जैसे दुराचारी व्यक्ति में ही थे अन्यत्र नहीं । यहु जन्यम् = वश आत्मियों से वार्तालाप । अजन्यम् = जन्य = सम्प्राप्त अथवा जन्या = वधू को ले जाने वाली स्त्री, उसमें रहित ।

(पृ १७६) सम्पुपास्त धुर्यम् = (प्रमद = किसी विषय का प्रसंग एवं प्राप्तग = वह लफड़ा जो कि हल या गाड़ी में जोने जाने के पूर्व यद्दलों के गले में डाल कर उन्हें जोनने के योग्य बनाया जाता है) पठन पाठन के लिये ग्रहण किये हुए अपने अपने विषयों की विशेषता से चित्तके विषय प्रसंग परिपूर्ण ह ऐसे प्राप्तगम् (प्राप्तग धारण करने वाले) ऋषिब्रह्मों, ऋषि ब्राह्मणों या ऋषि ब्राह्मणों से युक्त होत हुए भी मधुगन्धपियों में अग्रतर व्यक्तियों के महित वर्तमान । सम्पाद्यमान एकधुरीणम् = अहीन = नैतिक तथा समीन = वार्षिक यज्ञ करने वालों में अग्रतर होत हुए भी सबके लिये हितकर है सत्य-जीवन जिनका ऐसे व्यक्तियों में अग्रगण्य । निषिद्ध मीनम् = मांस मछली से युक्त भोजन का निषेध करते हुए भी प्रतिवप बच्चा देने वाली गाय के पालने वाला । भौतिक तरवाग्रगण्यम् = सासारिक कार्यों के लिये व्यथ या अनुपयुक्त होते हुए भी आध्यात्मिकत्व जानने वालों में शिरोमणि अथवा भौतिक धन की तुल्य समझते हुए भी जो आध्यात्मिक तत्त्व की सर्वोत्तम समझते थे । पारिमुख्य = मुख के चारों ओर वतमान । नातिनेदीय = कुछ दूर । शौल्कशालिक = चुल्हाघर या इनकम टंकस आपिस से प्राप्त । शुल्क = टैक्स, चन्दा, पीन इत्यादि । मासिक = एक महीने में देने योग्य । आवरसमक = जो वप में दिया जाने वाला । साम्यत्सरक = एक वप में दिया जाने वाला । आपमित्यक = बदले में दिया जाने वाला [मबाया अथवा कुछ और अधिक या कम मिला कर लेने के लिये उधार दिये हुए अन्न या किसी और वस्तु को आपमित्यक कहते हैं । याचितक = मित्रता से प्राप्त या मित्रक को दिया जाने वाला ।

(पृ १७७) सांवहित्र = बोझा लाने वाले की मनदूरी । पञ्चाहुल = लौक फैलाने का पाँचा [किसानों का एक उपकरण] । सैरिक = किसान । सन्नाह = सामान । आश्व रथ = ताँगा । शाकट = बैल । शारद = शरत्काल में पकने वाला (धान, मक्का सबों आदि) । हेमन्त = हेमन्त ऋतु में बोये जाने वाले (वन पना, गेहूँ आदि) । वैतनिक = बैतन से जीविकोपाजन करने वाला । आकरिक = खान के निरीक्षण करने के लिये नियोजित व्यक्ति । देवागारिक = देवालय निरीक्षक । आवसथिक-कार्य = घरल काम करने वाला । पारिपार्थिक = पान रहने वाला (पान में रहकर आवश्यकानामुक्त काम करने वाला) । पारिमुखिक = दर समय सम्मुख उपस्थित रहने वाला [जिधर हो खामी का मुँह हो उधर हो वर्तमान रहने वाला] । आर्थिक = धनी । दाण्डमाथिक = दण्ड के

समान माथे मार्ग पर दौड़ने वाला (मध्यमे गच्छति मीरिति माथो मार्ग - 'मथे विलोडने' इत धातु से वर्म में घञ्, दण्डाकारो माथो दण्डमाथस्त धावतीति तथोक्त) दण्डे के समान माथे ऊँचे मार्ग पर दौड़कर चल जाने वाला। पारिपथिक = चोर। निःशस्त्र = बिना शस्त्र के (पाँसी या शिकारी कुत्ते आदि के द्वारा)। वैशस्त्र = गृह्यदण्ड। आक्रन्दिक = रोदन स्थान में पहुँचने वाला। आपूपिक = पुआ बेंचने वाला। लावणिक = नमक बेंचने वाला। किसरिक = केसर बेंचने वाला। शलालुक = गलालु (एक सुगन्धित पदार्थ) बेंचने वाला। ग्रन्थविप्रयिक = किमा वस्तु को मोल लेकर पुन बेंचकर जाविका चलाने वाला। आपणिक = गजग्राह्य द्रव्य। सामाजिक = समाज का रक्षक [किसा समाज का नेता]। पारिपथ्य = समा में रहने वाला मेम्बर, समापति, उपसमापति इत्यादि। सामनायिक = नन्दी [किसी समा या सभ का प्रधान]। पर्पिक = निम बाछ की सहायता से पशु चलते हैं वह पशु बहलता है उस बाछ की सहायता से चलने वाला। सार्पिक = गी में तली हुई वस्तु। द्वैगुणिक = दुगुना करके लेने की आकांक्षा से देने वाला। चार्पिक = व्याज लेने वाला (मूद रोग)। दशैकादशिक = ग्यारह लेने के लिये दस देने वाला। आन्न = भन्न पाने वाला, निनके घर में अधिक अन्न हो। धन्य = धन पाने वाला, धना।

(पृ १७८) गार्हपत्यगार्हपत्ये = गृहपत्य अग्नि के द्वारा सम्पादित गृहस्थ के काम में। गार्हपत्ययोगचेमौ = (अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति 'योग' बहलानी है और प्राप्त की रक्षा को 'क्षेम' कहते हैं) गृहस्थ का कल्याण। सर्वमिह स्वहस्त्यम् = सब कुछ भाग्याधान है अपने हाथ से कुछ नहीं किया जा सकता।

(पृ १७९) सार्वजनीनता = सब की हितयिता। भाष्य = भात बनाने योग्य चावल या धान। स्थालीत्रिलीय = विनोचने चावल। हरिकाधिक = भगवान् की कथा कहने वाला। आनिधेय = अतिथि सम्मान। निस्थिकपथिकी = निधन मुनाफिर श्रियो। पाथेय = मार्ग का भोजन। सुतद्रभ = पुत्र प्राप्त करने वाला, पुत्रवान्। सामयिकार्त वस्त्रान = यथामय होने वाला ऋतुस्नान।

(पृ १८०) पिष्टक = चोला या मालपुआ (पिट्टी के घोल से घा में मैदा भोज्य पदार्थ)। सापिप = घा में बना कोर भी भोज्य पदार्थ, पूरी, कचौड़ी आदि। औदश्विक = मट्टे से बनाया हुआ रायता इत्यादि या मट्टे में पकायो हुई वस्तु। दाधिक = दही से बना हुआ। पायस = दूध से बना हुआ, रोग इत्यादि। चूर्णी = मालपुआ। लावण = नमक मिलाकर बनाया हुआ (मठरी इत्यादि नमकीन भोज्य द्रव्य)। मौत्र = मूत्र मिलाकर बनाये हुए चावल (तहरी इत्यादि)। मारीचिक = निर्वर्ण मिलाकर बनाया हुआ। सैतिडीक = इमला के रस में मन्कृत अनारदाना इत्यादि से बनी वस्तु। दाधिक = दही से पाने वाला। पायमिक = दूध में रान वाला। शार्दरिक = गुबर में राने

वाला । शाकिक = शाक से खाने वाला । शौक्षिक = मिर्च से गाने वाला । सौपिक = दाल से गाने वाला । शाण्डुलिक = जिमके लिये पूटियों हिनकर (पण्य) हो या जिस पूटियों नियत रूप से दी जाता हों । श्राणिक = चावल के चूर्ण से दूध में पकाइ लपमा वह जिमको नियमपूर्वक दी जाती हो । औदनिक = जिसे नियमपूर्वक भात दिया जाता हो । मौमस्वमिक = त्वम में चन्द्रमा देखने के कारण । प्राकारीयप्रदशे = परकोण बनाने योग्य स्थान में । प्राकारीयाभिरिष्टकाभि = परकोण बनाने योग्य इन्हें से । प्रासादीयै दारुभि = श्मारत बनाने योग्य लकड़ियों से ।

(५ १८१) पाङ्गुण्यादि = मधि-विग्रह-यान आसन-द्वैधीभाव समाश्रय ये छ गुण तथा आदि से शक्ति, सिद्धि और उदय । उनमें स प्रभु मन्त्र-उत्साह ये तीन शक्तियों भू-हिरण्य मन्त्र नामक तीन सिद्धियों तथा चय अपचय एवं स्थान नामक तीन उदय इन सब का ग्रहण ह । छै गुणों में से (१) मधि = विज्ञा गुत पर दो विद्रोही दलों में मेज हो जाना । (२) विग्रह = युद्ध होना । (३) यान = आक्रमण करना । (४) आसन = शत्रु की उपक्षा करना । (५) द्वैधीभाव = एक वं साथ सधि करके दूसरे के साथ युद्ध करना । (६) समाश्रय = अपने से किमा अधिक बलवान् का आश्रय लेना । तीन शक्तियों में से (१) प्रभुशक्ति = बोध, दुग तथा दण्ड-मपत्ति को प्रभुशक्ति कहते हैं । (योग = बजाना, दुग = बिछा दण्ड = चतुरङ्ग बल (हाथी, घोड़े, गध, पैदल) । (२) मन्त्रशक्ति = विज्ञान मपत्त । (३) उत्साहशक्ति = पराक्रम सम्पत् । तीन सिद्धियों में से (१) भूमिदि । (२) हिरण्यसिद्धि । (३) मन्त्रसिद्धि । पूर्वोक्त तानों शक्तियों स उत्पन्न ये तीन मुख्य ह । तीन उदयों में से (१) चय = वृद्धि । (२) अपचय = क्षय । (३) स्थान = चयापचय रहित अवस्था । शैव्योपाध्यायिका = गुरुशिष्य भाव ।

(५ १८२) समस्तजेयपारावारीण = ममन्त्रगतव्यविषयों में पारक्रम । सर्व चर्मणिचार्म = तमके की नती हुः म्यान (अमिकोण) । गच्छनीन = मार्ग चलने में अत्यन्त समथ । शौवापदमृगाया = सिंहादि का शिकार । अनाश्वीनेऽश्वनि = मार्ग में इनका दूर कि जहाँ पर घोड़े के द्वारा एक दिन में न पहुँचा जा सक ।

(५ १८३) निविरीशोपशैलप्रदशेषु = अत्यन्त घने जगली एवं पहाड़ों के पास के प्रदेश । पीलुकुणचणौपत्यकवनोपवनेषु = एक हुए पत्तों से पूण पर्वत-समीपवर्ती बनो पर्वतों में । सस्यक = मस्य (गुण) से परिपूण या सम्बद्ध । मत्कर्मठ = सत्ता एवं कार्य करने में बड़ा चतुर । सदनूक = (मत् = अच्छा उत्तम + अनुक = वग वा स्वभाव) अच्छे स्वभाव या उत्तम वंश वाला । अनुका = कामपीछिन । तदुत्तमप्रादुः = उसके समाचार को सुन कर उत्पन्न होने वाला हुआ को न सह सकने वाला ।

(५ १८४) पयक = मार्ग के तल में अत्यन्त चतुर । अनुपदी = अवेषण करने वाला ।

(५ १८५) केदावा = सुन्दर बालों वाली । लक्ष्मणा = अत्यन्त सुन्दरी । एष्टादृष्टा =

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

सुन्दर लाल वाली । गुण्य=रशस्त गुणों वाला । सुकृतिकप्रकृतिक=गत्यन्त पुण्यात्मा ।
वाग्मिनी=मधुरभाषिणी । पोडशिनी=मोल्ह बप की । अवमरविन्दु=अवमर पाने
/ वाला । पुत्रल=पुत्रवान् ।

(पृ १८६) श्राद्ध=अन्यन्त श्रद्धालु । उष्णक=शीघ्र काम करने वाला । निज
विपुणता=अपने प्रियतम के वियोग से उत्पन्न व्याकुलता को प्रवर्त करने वाली विपुणता
अर्थात् अव्यवस्थितचित्तता (चयनता) । सूष्णीकामासीने=चुप चाप बैठ जाने पर ।
समुपारूढपक्षक=दू दे छोटें पर उग आने पर ।

(पृ १८७) वैहङ्गाङ्गसङ्गभङ्ग कृत्वा=रथी का शरीर छोट कर । विशङ्कटमङ्कट
सङ्कटमङ्कटित=भयानक आपत्तियों के समूह से घिरा हुआ । सौखंशायनिक=सुख
पूषक सोने को पूछने वाला । सौज्ञातिक=सुखपूर्वक ज्ञान करने को पूछने वाला ।
उप्यमान-पल्यूल्यमान=रोये जाते हुए तथा काटे मोड़े और उसाये जाते हुए ।
मौट्रीन घाणकीनै=मूँग, धान, जव, निन्न, गेहूँ और चने के खेत ।

(पृ १८८) द्वितीयाक्रियमाण=दो बाह किये जाते हुए (दुवारा जोते जाते हुए) ।
शम्वाक्रियमाण=(शम्ब शब्द का अर्थ ह प्रतिश्लोम) अनुश्लोम जोता हुआ खत प्रतिश्लोम
जोता जाता हुआ । चीजाकृत=धानों के समेत जोता हुआ । इच्छुशाकट=गन्ना पैना होने
वाले खत । शाकट=रैल । आनुव्रजमार्गापरूढाजध्याविष्यै=व्रज=चरवाहों के डेरे
उनके पाम या उनकी ओर जाने वाल माग के आस-पास मेढ-वकरियों के खाने योग्य
उगी हुई वनस्पतियों से युक्त स्थलों में । आशितङ्गवीन युडै=तहाँ की घाम गायों ने
चर ली है और जहाँ पर पहा गायें बँठती थीं ऐसी जगह स्थित बहुत बड़े भेड़ों के समूह
में वतमान भेड़ जहाँ पर लट रहे ह या लड़ाये जा रहे हैं । अत्रिपट सोडै=दुग्धपान
की इच्छा का न रोक मक्ने वाले भेड़ों के बच्चे जहाँ पर भेड़ों के दूध को पा रहे ह ।
सञ्चाल्यमान घ्रातीनै=दो बलों से खींची जाती हुई गाटा के पीछे जहाँ पर किमानों
के बच्च या मजदूर बैठे ह । अनुगवीन समाम्ममीनै=नाज या कल प्रभूता होने वाली
गाय की तहाँ पर गोपाल रक्षा कर रहे ह । गोगोष्ठतिष्ठदागवीनै=गायों के ठहरने की
जगह जहाँ पर गाय चरने वाले गोपाल बैठे ह । सद्रुहतिकै=मधुभाषियों से ।
अमद्रुहतिकै=गो चारर न ओढ़ हों ऐसे चत्तियों से । आनुगाद्रिक=बाद में दानने
वाला । शयु=व्यापामिनिवेश । अहयु=अहङ्कार । दविष्ट=बहुत दूर । यदिष्टा=
बहुत अनिष्ट । वाद् ग्रुपद्रुन्=वात् विवात् करन वाले विद्वानों में कुछ वन विद्वान्
पक्ष कम चतुर । द्रव्य=अत्यन्त नुनर या योग्य । फाकतालीया=भावमिन्न । मात
पदीन=मात पद आपम में सोलने से या माथ-माथ मात पद चल्ने से ।

(पृ १९०) बहुदृग्ब=५३ बार । तद्दुमसद्दु=उस वृक्ष पर रहने वाला । वर्णिल=
बड़े-बड़ धानों वाला । जसत्=हँसता हुआ । कुहनानायिका=एली-बपटी या बनावटी

नायिका । अर्शस = बवासीर रोग वाले । आनाहिभि = मूत्रकृच्छ्र या कोष्ठवद्धता के रोगियों से ।

(पृ १९१) स्योढ = जिसका एक आधा पैर बिगड़ा हो । शामयाविभ्य = रोगियों के लिये । केशवा = सुन्दर बालों वाले । अकेशवा = विष्णु की भक्ति न करने वाले । अशीत पिबत मोदता = खाना पीना आनन्द उठाना । केशका = बाल सँवारने में व्यामक्त ।

(पृ १९२) कौशलिकया = चतुरता से । चारिग्रत सिता = चरित्र में म सत्रने बढ़ कर हूँ अतः मैं अपने चरित्र से कभी विचलित नहीं होती इसी कारण आज तक मेरे चरित्र की किसी ने निन्दा नहीं की । मर्यघ्रावसन्नि = मृत्युलोक के मनुष्यों के साथ रहते हुए । तन्नाकुर्यन् = उसके अधीन करते हुए । ससदास्यदास्यमानस्वकीयदुहितरम् = सदास्य (सदा सुन्दरम् आस्यम् यस्या सा चानौ दास्यमाना या स्वकीयदुहिता तत्सहितम् = विवाह में दी जाने वाली अपनी सुन्दरी कन्या के साथ । सुखसुखेन = बड़ा सुख से, सुख पूर्वक । यथायथम् = आवश्यकतानुसार, समुचित । द्वद्वम् = रदस्य ।



शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ

(पश्चाद्)

षष्ठ कल्लोल

(पृ १०५) गारणम् = निगल जाने वाल (दूर करने वाल) । वारणाननम् = हाथी के मुँह के समान मुँह वाले (गणेश) ।

(पृ ११६) चरुथिनी = मेना । रथ्यासङ्कुले = रथ्या (माग) + मकुले, रथ्य (धोहे) + आसङ्कुले । भुजङ्गजन = गणित्वापति, धृतजन ।

(पृ ११७) कल्पते = समर्थ है ।

(पृ ११८) पितरूप्य = पिता के पास में आया हुआ । अजित = चला गया हुआ । अजित = (अ + जित) जिसे कोई पराजित न कर सके ।

(पृ २०१) कामयमानोऽपि नावलोकयते = सद्गति चाहने वाला कोई भी पुरुष ऐसा नहीं देखता था जो किसी भा सद्गति (सदिच्छा) को न प्राप्त होता हो । विनिमित्त्य = बदल कर ।

(पृ २०२) शुन्धन्तम् = खान करते हुए को । अश्वगोयुग = दो घाड़ । भये = जाता हूँ ।

(पृ २०५) समुद्धि = मली भौंति इच्छा करो (चाह) ।

(पृ २०६) अभ्युपायम् = (अभ्युपगतवान्) ममज्ञ गया । परिमृद्धि = परिमार्जन कर दो (दूर कर दो) ।

(पृ २०७) अवक् = बोला । कचे जालम् = जिन प्रकार कश् (पास) को अग्नि भरम कर देता है उसी प्रकार अपने कश् (बाँटे) में तुम मेरे ऊपर अपने शासन का अधिकार जमाते हो किन्तु अकमे अर्थात् धाम न होने पर अग्नि की तरह अपने फोटे से बाहर तुम मेरे ऊपर अपना बुरा शासन धमे जमा सक्ते हो । सैरिभ = मैमा ।

(पृ २०८) कष्टमध्यकष्टा = कष्ट उठाया । सप्तवृत्त्व = मान बार । अद्भुत = दूर किया । पृथि = बनो (हो जाओ) ।

(पृ २०९) विदाङ्करोतु = समझो । अप्रामीत् = पूरी कर लो । अजिहीत = चला (ली) गया (यो) । अव्येक् = अलग हो गया (या) । अभ्याजिहीते = आ जानो । नेनिजानि = खान करूँ ।

(पृ २११) प्राभुम्भिः = नग गया । अदास्त = व्यतात हो गई । क्षणदापि तदाऽ-
दाम्त = इतने में ही रात्रि भी समाप्त हो गई (प्रातःकाल हो गया) ।

(पृ २१२) विपृचिका = हैजा । नरकात् समुज्जस्यति = नरक से छुगता है ।
यस्यति = प्रयत्न करता है ।

(पृ २१३) अलिङ्गत् = कम हो गया ।

(पृ २१६) चिराय अशमत् = मग्न दिन के लिये शान्त हो गया (मर गया) ।

(पृ २१९) सिनसयतुग्रासैः = पानी इत्यादि से सने हुए सत्तुओं के ग्रासों ने ।
नृकष्टमाष्ट = कष्ट का अनुभव नहीं किया । प्रचलाभिलाषातिनुश्र = अत्युत्कृष्ट इच्छा
से प्रेरित । अनुनुश्र = पाछे से ढकला जाता हुआ ।

(पृ २२०) अग्न अत्रास्त = यहाँ रक्षा की ।

(पृ २२१) कुकोट = कुठिलता की । उद्विजिष्ट = उद्विग्न हुए (हुआ) । प्रति
स्किरिप्यामि = टुकड़ टुकड़े भाट ढाऊँगा । समयस्यत् = प्रयत्न किया । तम् अजस्यत् =
उमे छुग लिया ।

(पृ २२३) अधुवम् अधुवम् = नश्वर शरीर नष्ट करने के लिये स्थिर हो गया ।
मिच्छति = कष्ट दे रहा है । अविच्छादीत् = पला गया । आजिपम् = गया ।

(पृ २२४) धौनत् = गौली का ।

(पृ २२६) अयचीत् = छल लिया । व्यीच्छत् = निकाल लिया ।

(पृ २२९) अचकलत = दूर हो गया । जम्भयेत् = नष्ट हो जाय ।

(पृ २३३) आन्वीप्यम् = अनुकूलता ।

सप्तम कल्लोल

(पृ २३५) गालोडयमान = बातों पर विचार करना हुआ ।

(पृ २३६) नायगङ्गाम् नायगङ्गपि = नाव से उतरने योग्य गङ्गा उतरने के लिये
नाव चाहते हुए भी । काष्णा = काल से । दास्या = लकड़ी की । प्रत्यायिययिषा =
विश्वास दिलाने की इच्छा ।

(पृ २३९) तद्गृह्णाणाम् = उनके पशुपानियों का । स्फाघयति स्म = बड़ा किया ।
प्राजीहयत् = भेजवाया । आजह्वन = कुलवाया । पर्यष्कार्पु = शकटा हो गया ।
वस्तुगतिं निरचीचयत् = वास्तविकता का निश्चय कर दिया ।

(पृ २४०) जवीयजत् = वस्त्रित कर देता था । अशीशयत् = तेज करता था ।
व्यलीलयत् = बिलीन (नष्ट) करता था । लापयते स्म = सम्मानित (पूजित) होता था ।
उल्लापयते स्म = अभिभूत करता था । उद्वलीलयत् = वस्त्रित करता था, बोलता था ।

(पृ २४१) अरिरिपति स्म = चले जाने की इच्छा की । सपद्यपद्यत = (सपरि +
अपद्यत) नीम हो चला गया । महत्तरा = अन्तःपुर के बर्मचारी या बर्मचारिणियों ।

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(पृ २४२) अशिष्टु = न सह मकरा हुआ । प्रतीपिपया = जानने की इच्छा से ।
जीष्मया = वृचि करने की इच्छा से । आत्मा समधुवृषि = अपने आप को छिपाया ।
व्यधित्सि = बिया ।

(पृ २४३) अनिनीषिष्ठ = व्यतीत करना चाहता । सुमूर्धु = मरणात्मक । पुर
ओचिच्छिपीत् = नगर से निकाल दिया । क्रियासमभिहारेण = बार-बार । विरिस्सुम् =
विशेषरूप से दुःखा करने वाले को ।

(पृ २४४) मिसनिप = प्रदान करने की इच्छा करो । अभ्यपिपेणयिपीत् = सेना
लकर वेर लिया । सहयुयुक्षया = सहयोग देने का इच्छा से । सजिगसमानै = मिलते
हुए । समीर्मुभि = बढ़ाने हुए । समापिपरीपिपत = चारों ओर से भर जाने लग्य ।
निभुशरणम् अविमन्तत = परमात्मा की शरण में जाने की इच्छा की । सम्बर्ध् = पक्क
पहन कर । इर्वियिपु = इर्वा द्वेप करने वाला । हस्तयमान-पादयमान = हाथ पैर
चलाने हुए । स्प्रशगरशर = अपने तीव्र वाणों से ।

(पृ २४५) नितृहिपया = मार डालने की इच्छा से । अभ्यधुमूपिष्टाम् = पराजित
करना चाहता । तदादितिरिपया = उसके आदर करने का इच्छा से । अवाधात् = ध्यान
निया । अन्वजिष्टवत् = अनुग्रह की । कालयति = समय सूचित करता है ।

(पृ २४६) अतुष्टपत = स्तुति की । अन्वपिपिपया = ढँढने का इच्छा से । अपिष्ट-
च्छिपीत् = पूछने का इच्छा था ।

(पृ २४७) उजिजिप्तपामि = परित्याग करना चाहता हूँ । प्रत्ता = प्रदान विधे ।
स्वावृत्तम् = अभिप्रायपूर्वक । निघससति = गाना चाहता है । यद्विस्सति तद्वयति = जो
पाना चाहता है सो पाना है । य मिसीपति त मिनानि = जिसे बोधना चाहता है उसे
बोध देता है । य मिस्सति त मीनाति = जिसे मारना चाहता है उसे मार डालता है ।
य शुशावयिपति त शावयति = जिसे भोजना (बढ़ाना) चाहता है उसे भोज देता
(बढ़ा देता) है । पर्यटाढ्ये = पर्यटन करना है । परीष्टच्छे = बार-बार पूछना है ।
पर्यघसेसीयते = मित्र हो जाता है ।

(पृ २४८) अशाश्यते = गाना है । चलीकल्प्यते = समर्थ है ।

(पृ २४९) चेक्कीय्यमाणम् = बार-बार विधे जान हुए । वावश्ये = बार-बार चाहता हूँ ।
प्रतिपनीपद्यमाने = स्वीकार कर देने पर । निजागारम् आर = अपने घर चला गया ।
वावाश्यमानवैशिकाम् = जहाँ उल्लेख शक्त कर रहा है । वैरीयमाणवृक्षाम् = वहाँ भेदिया
गुर्ग रहे थे । शौर्यमाण जम्बुकाम् = जहाँ गीतक हुआ जान हुए एकर उधर भाग रहा है ।
जेक्कीय्यमाण गंधाम् = जहाँ सुगंध की चर्चों जल रही था और उसकी पक्का गंध चारों
ओर फैल रही थी । चित्तालोका यधाम् = जल्दी हुए चित्त के प्रदान में जहाँ दीपक
की गाना में बोध हुए घट दिग्गज पट रहे थे । संचेक्कीयमाण अन्तरन्ध्राम् = खट्टा

होने हुए बहुत से गीदड़ों के द्वारा खाये जाते हुए मुर्दों की ओंते जहाँ निवृत्त कर गिर रहीं थीं । काष्ठायाम् = दिशा में । त्वन्निष्ठ = तुम्हारा वशवर्ती । जेम्नीयै = बार-बार दूर वरुं । विदेधीयस्व = बार-बार परा । अकोकृत्यत = शब्द किया । चाकश्यसे = बार-बार हँस रहे हो ।

(पृ २५०) अध्वश्रमयैव्यमा = मार्ग परिश्रम शान्ति । चेकीर्यमान = पालन पोषण किया जाता हुआ । शोशूयाश्चक्रे = दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हुआ । घेवीर्यमानेषु = नके हुए । सेसिम्यमानानाम् = चढ़चढ़ाते हुए । पम्फुर्यमानेषु = पक कर विशीण हो गये हुए । चञ्चूर्यमाणानाम् = बार-बार फुदकते हुए ।

(पृ २५१) सरीसृजती = बार-बार उत्पन्न करती हुई । अपाप्रट् = बार-बार पूछा । वनीवञ्चीमि = छल कर रहा हूँ । जागृढि = ग्रहण करो, मानो । जगृढि = निन्दा करो ।

(पृ २५२) अतोतोट् = अत्यन्त सतुष्ट हुआ । जाहर्मि = इच्छा करता हूँ । जरीगृधया = अत्युत्पन्न आकाशापूर्वम् । अदरीदृश्यत = बार-बार देखा गया । त्वद्भृद्दरीशय-हरीमूत = तुम्हारे हृदयरूपा गुफा में सोने वाला शेर हो कर । वरीवृतीति = वतमान है । अवर्वरी = वरण किया (चुना) । अजघा = अत्यन्त चाहा । त्वजागाधा = तुम्हारे पाने की बार-बार इच्छा । जगृहाम् = बार-बार की जानी हुई निन्दा । आत्मतोष्ट्या = अपनी अत्यन्त प्रशम्भा । मोमोति = मूर्च्छित हो जाता (ती) है । अधिजन्मीति = पार्ती (ता) है । चञ्चुरीति = भोजन करती (ता) है । द्वादयती = अत्यन्त दयालु होता हुए । जाहेति = परित्याग करती (ता) है । वेवीर्यन्ताम् = व्यतीत करो । असुखायत = सुखी हुआ (हुए) । गृह गन्तु सुमनायते = प्रसन्न हो कर घर जाने लगी (गा) ।

(पृ २५४) वेदापयतिस्म = समझाया । अर्थापयतिस्म = अर्थ बतलाया । रूप-याश्चकार = रूप देगा । अस्मयतिस्म = मुझसे कहा, मुझे बतलाया ।

(पृ २५५) मद्यन् = मेरी इच्छा करता हुआ ।

(पृ २५६) आश्रयिषम् = आया । आश्रयन्ती = आत्म सन्तोष के लिये घोडा चाहती हुए । उद्वाप्यायमाण = औसू निकलत हुए । ज्यापयता = वृद्ध बनाते हुए । नेदयता = समीप लाते हुए । द्वाधयता = बढ़ाते हुए । व्यपावि = मर गया (यी) ।

(पृ २५७) पुत्रीयन् = पुत्र की इच्छा करता हुआ । पुत्रीयन् अन्तेवासिन = द्यात्रों को पुत्रवत् मानता हुआ । अवप्रायाम् = बिना परबोटे की । अप्रासादीयत् = महल में जते रहता था । सन्ततिकाम्यत = सन्तान चाहने वाले ।

(पृ २५८) यौवने = युवतियों के बीच । अपसरीयत् = सपत्नी जसी था । औडी-यन् = पत्नी बनाना चाहा । आलिश = मूर्ख । तिर्यञ्चम् = पशु-पक्षियों को । सधाय-यति = सहगामी बना देता है । सध्वञ्चम् = साथ चलने वाले को । तिराययति = पशु-पक्षी आदि जमा बना देता है । नाधहरिमिध = पशु की तरह । कंसति = क्रम की तरह व्यवहार करता है । रामायते = राम की तरह व्यवहार करता है ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

(पृ २५९) क्षीरस्यन्=दूध पीने के लिये इच्छुक् । अशनायामि=बाना चाहता हूँ ।
उदन्यामि=पानी पीना चाहता हूँ । दयताम्=जाओ । मादयताम्=मुझसे कहो ।

(पृ २६०) उपयन्तुम्=विवाह करने के लिये । अकलयन्=कलह करने लग ।
अदौकिष्ट=गया । पतयति=पति के समान व्यवहार करता है (पति मालूम पड़ता है) ।

अष्टम कल्लोल

(पृ २६१) ततस्यति=दुःखी होता है । मेधायन्=हर वात को शाप समझता हुआ ।
वीरज्यन्ति=इर्ष्या करने लगते हैं ।

(पृ० २६२) अतुरण्यत्=शीघ्रता की । द्रवम्यन्तौ=अत्यन्त दुःखा होते हुए ।
भिपज्यतौ=चिक्किता करते हुए । अभिप्यज्यताम्=परिचर्या (शुश्रूषा) की । और-
स्यत्=शक्तिशाली हो गया ।

(पृ २६३) भुरणित=धारण किया । निजह्यम्=अपने घर । अक्षैपीत्=चला
गया । समरर्यन्ति=आरा चलाने ह, आरा से काटते हैं ।

नवम कल्लोल

(पृ २६४) शुकाय अतिष्ठत=आशय प्रकट किया । राजसुते तिष्ठमान =
राजपुत्र को निर्णेता मानता हुआ ।

(पृ २६५) चौर्याय प्रममाण =चोरी करने के लिये उत्साहित होता हुआ ।
उपतिष्ठमानेन=जाने वाले (जो उधर जाता था) । सर्वम् अपजानाना=मग बुद्ध
छिपाती हुई । उदायत=गोपी ठहराया । अध्यकृत=अपमान किया । स्व पतिम्
अपवदमाना=अपने पति की निन्दा करती हुई ।

(पृ २६६) आक्रममाणे=उदित होने पर । सत्त्व नयमान =सब समझता हुआ
(जानता हुआ) । वणिक्सुत सजानान =देखता हुआ समझता हुआ । मा मयन्त
आह्वन्त=तुम सब मत मारो । उपवदिव्ये=मार्थना करूँगा । उदाकुर्वाण =डोंटना
हुआ । निरास्थत=निकाल लिया । उदनयत=बढ़ा दिया । उपानयत=नौकर रख
लिया । नीतायुशनसमपि व्यतिगच्छन्ति=नीति में शुक में भी बढ़ कर होती है ।

(पृ २६७) प्रतारणे शिञ्चन्ते=ठग विद्या में समर्थ होना चाहती हैं । अनेकान्
गर्धयन्ते=बड़ एक को ठगती (ने) ह । विकुस्ते=विकार को प्राप्त होना ह । अधि
कुस्ते=क्षमा करता है । दुग्नि उपवदते=दुखियों को मान्यता देता ह । अपवदते=
निन्दा करता है ।

(पृ २०९) निर्जगे = निपल पडा (पत्नी) । आचर्येषु = जा सकने योग्य । पीतमद्य इय = मद्य या पागल की तरह । समुपसार्येषु = जहाँ-जहाँ जा सकते थे । निर्गद्यम् = नुक भाव से । अनवद्यविचेष्टिता = अनिन्नीय काम करने वाली । आर्य-गृह्य = यज्ञों का पक्षपाती । गृह्यक्रम् = पास्तू गुक अथवा गृग । नगरगृह्या = नगर के बाहर स्थित । प्रणिसितव्याम् = बुझने योग्यको । उपसर्गा = गमधारण करने के लिये वृषभ के साथ उपगमन योग्य । घृपस्पन्ती = रैल की इच्छा करने वाली । अक्षशे = बाला (बाला) ।

(पृ ३००) सत्यवद्यगी = मत्य बोलने वाली । भामिनोभूयगता = खी होकर । अतृतोद्यादीनव = असत्य भाषणरूप बलव (दोष) । धृतविपूयमेखलाङ्गै = मुञ्ज के मेखला धारण किये हुए । विगतविनीय = निष्पाप । अपरिमितकुप्याकुप्यधामा = (कुप्य = सुवर्ण चौदों से भिन्न धन अकुप्य = सुवर्ण-चौदोंरूपी धन) जिसके घर में दोनों प्रकार का अपरिमित धन हो । प्रयोनिस्त सम्भार = कमरों को नित्युक्त करके विवाह का सामान एकत्र करने वाला । गृभ्या = आकषक रूप वाला । रच्या = मुन्दरी । भरेय = एक प्रकार का मानव पदार्थ (मन्त्रि) । कृत्यकार्येणापि = कौंश् आवश्यकता होने पर भी । अव्ययशक्तिः = जिसकी शक्ति कर्मा न क्षीण हो । राज्यश्रीशक्तियुभ्य वर्च = राज्यश्रावर्षा गाडी में जोतने के लिये उत्तम वाहन (वृषभ) ।

(पृ ३०१) निस्त्राय्य = निन्ज । प्रणाय्य = गोर । निकाय्य = निवान्तरान । आनाय्य = क्षिणाक्षि । सास्त्राय्य = एक प्रकार का हवि (आहवनीय पदार्थ) । कुण्डपाय्य = जिममें कुँची से सोमपान किया जाय ऐसा वस्तु । आमायसोमस्तोम = पान करने योग्य प्रचुर सोम । परिचाय्य = अग्निस्थापन करने योग्य स्थल । धाय्य = वह वैदिक मात्र जिसको पढ़कर अग्नि में समिधा (रुक्छा) डाली जाती है । चिस्थ = अग्नि । अग्निचित्य = अग्नि का चयन, (अग्न्याधान) पवित्र अग्नि का स्थापन । शेय = सामगान करने वाला । उपस्थानीय = उपस्थित (कण्ठस्थ) करने योग्य । प्रवचनीय = स्वाध्याय, प्रवचन । अजर्य = जो कभी नष्ट न हो । निर्जराजर्यसङ्कति = देवताओं के साथ जिसकी अकार्य मैत्री थी । व्यह्वलयन् = व्याकुल हो गये ।

(पृ ३०२) व्योमयाहवह्या = व्योमयान से चले वाली । घनाघन = कूर, मार मार कर गिराने वाला । आषेय = जो खना जा रहा था (खनने योग्य) । मनाग् चृत्यम् = थोटी देर ठहरना चाहिये । वृध्या = वृद्धि को देने वाली । विद्या सबलपितु प्रगै = विद्याओं को परिपुष्ट करने के लिये जाती (जाता) हैं । अभ्युपगमस्ये = भेल्लेगा (गा) । वैगद्यती = बड़ी दीप्रतापूर्वक ।

(पृ ३०३) क्षवेक्षकः = खने वाला । ह्यभकः = पाने वाला । सन्द्विह-मरीमृजा-चेक्रिय = मन्देह को दूर करने वाला । चदावद = बार बार पड़ता हुआ ।

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ]

अवटे = गड्ढे में । तस्मिन्निप्तेर्ज्ञः = उमके डाल देने की बात को जानने वाला । पाट्टपटः = कोलने वाला (पट भाषणे, चुरादि) । उपचराधर = बार-बार उपचार करने वाला । रमणान् = आनन्द उठाने वालों को । निलिम्पकरूप = देवताओं के तुल्य । पश्यम् = देखने वाले को । जिघ्रम् = सूँघने वाले को ।

(पृ ३०४) वेद्य = जानने वाला । अनस्याय = अनतिक्रमण । विद् = शाना । वितृष्टः = मारने वाला । धया = कन्या । वीणावादनपारय = वाणा बजाने में पारङ्गम । सातय = मुखा । पोडशहायनी = श्यामा स्त्री (सोलह वष की स्त्री) । सामीप्यसरकः = समापवर्ती । जीवकोऽय भूयात् = इश्वर करे यह चिरज्वा हो । अनुगेत = आता ।

(पृ ३०५) तद्वचसा उपवीणयन्तीम् = उसके कहने से वाणा बजा कर गाना हुद । यहुत्तामा = अत्यन्त समर्थ । स्वोच्छ्रायस्वर्गद्वाय = अपनी ऊँचाई में स्वर्ग का स्पर्धा करने वाला । भूमिष्टपुञ्जिष्टगन्धर्वकलामूतः = पृथ्वी में ह्वट्टा हो गइ हुद सम्पूर्ण कला की मूर्ति । तद्भावसस्य = उसके भावों को जानने वाला (उमके भिन्न भिन्न भावों को एक श्व करके िन देने वाला) । विष्णुगीतसङ्गाय = विष्णुविषयक गीत गाने वाला ।

(पृ ३०६) क्षीधुप = मदिरा पाने वाला । वत्सेशाशहर = उदयन के अश से उत्पन्न (नरवाहनदत्त) । स्तम्भेरम = हाथा । खशया = आवाग में वनमान । निज प्रजाऽनरप्करस्य = अपनी प्रजा को पीड़ित न करने वाला । बहुकरस्य = कई काम करने वाले या निम्न राज्य में कई प्रकार के कर (Tax) हों । पुमनुजा = लड़के के पश्चात् पैदा होने वाला लड़का ।

(पृ ३०७) स्तम्भकरि = धान, गहूँ या यव । कडङ्कर = भूसा या पुआल । नाथ हरिमिव = पशु की तरह । चातमज्जान् = मृगों को । रजयन् = आसट करता हुआ ।

(पृ ३०८) सर्वकप = मक्को अपने वश में रखने वाला (सब शक्तिशाली) । ललाटन्तपः = दुःखतापी । तस्मिन्निष्प = उमके लव को । शुनिधय-स्त्रिधय स्तनधयः = कुत्तों और गदहों के बच्चे । उग्रम्पश्य = क्रूर-दृष्टि वाला । आद्यम्भविष्णु = जो पहले निर्धन रहा हो किन्तु बाद में धनी हो चला हो । मुष्टिधयः = हाथ चाटने वाला (प्रिय) । अतिकरः = दुःखप्रद । द्विपन्तपा = शत्रुओं को बट देने वाले । निद्राम्न = नींद तोड़ देने वाला ।

(पृ ३०९) घर्णसघाटः = वणममूह । विरहितवर्णसङ्घाटम् = बिना कुछ कोले । अन्यहृदयकपाटम् = दूसरे के हृदय को दुःखी करने वाला । सुमगग्मायुक्तः = सौभाग्यशाली । मसोपनिषद् = मेरी पार्श्ववर्तिनी । प्रतिभितशिल्पि = प्रतिभाशाली शिल्पकार । प्रातिष्ठूलिक अयोध्या = प्रतिदिश्वियों की सेना स्पी नदी के किनारों को गोद पैंकन वाले उद्ध नामक नद के समान जिसका कोई सामना नहीं कर सकता था । ग्वारिम्पच

(५ ३२५) आपातत = जैसा कि होना है चाहिये, (Naturally) । तृष्णक् = प्यासा । धृष्णक् = माहम करने वाला । वन्दारुजनमन्दारम् = भाग्रित जनों के लिये देववृक्ष के समान (को) । भीलुक = भयभीत ।

(५ ३२६) आशिशस् = भोजन करवाया । सुधियम् = अत्यन्त सुन्दरी का ।

(५ ३२७) सर्वप्रतिभू = सब का साक्षी ।

(५ ३२८) कुट्टनी = दुरागर के लिये खी पुरपों को मिलाने वाली खी । वायूर्ज, स्वल् = वायु के समान गतिशाली । भीष्म = भयानक । प्रास्तम् = रेंके हुए को ।

(५ ३२९) स्यदोपशमशालिनी = वेग में शत्रुओं के अच्छे अच्छे वाहनों की तावना को परास्त कर देने वाली । क्रोधैघाय = क्रोध बनाने के लिये । जीविताधर = जीवन को चाट जाने वाला (मार डालने वाला) । रक्तावोद = रक्त से लथपथ । एकदुर्जननिचाय = मित्र = दुष्ट के एक डेर के समान । युद्धविद्योपाध्याय = युद्ध में अत्यन्त दक्ष ।

(५ ३३०) अकृतनीशार = सुला शिर । कृतमरावम् = शस्त्र करने वाल को । तम् अभितिष्ठानतासनयत् = उसका मत्ता मिटा दा । आश्रितसद्भावे = भग जाने पर । विद्याधरधाय = विद्याधरों का सहारा (आश्रय) । विश्राय = विश्रुति । उधाय = उन्नति, प्रकर्ष । तप्यस्तावेन = उनके कहने से । कृताभिलावस्य = मारे हुए का (काँ) । उद्गार = भावों की अभिव्यक्ति । अनभीष्टोत्काररक्तोत्करपरिग्रह = जिसको अन्न था रक्तों की राशि में लेना अभीष्ट न हा । सस्तावे = यज्ञ में । संस्ताव = स्तुति । सस्तव = परिचय । प्रस्तार = विस्तार ।

(५ ३३१) विस्तारभाज घेष्टाम् = विस्तृत चष्टा को । उद्ग्राह = उन्नति । विद्याधरश्रीसग्राह कृत्वा = विद्याधरों का राजलक्ष्मी को मृग में करके । परिणयेन = श्वर-उधर का चाल से (खेल में) । शार = गतरज या चीपड़ के खण की पिष्टा । पर्यायेण = एक एक करके । कृतनिशोपशायी = रात में बारी-बारा न सो कर । द्विपञ्जिकायागत = शत्रु के निराम स्थान से आये हुए । धैरिनिकाय = शत्रु का शरीर ।

(५ ३३२) श्यावस्मायी = पारस्परिक मुस्वराहट । सौराविणे = कोलाहल में ।

(५ ३३३) अवग्राह = निन्दा, अभिशाप, अपमान । निवरा = अविवाहित । निरुद्धावोष्णायवता = (निरुद्धाव = जो कमी नष्ट न हो । उच्छ्राय = देशय) चिर स्थायी ऐश्वर्य वाल । अनवग्रहग्रहाय = न दमन किये जा मरने वाल । भोगप्रसराधमर = भाग में प्रवृत्त होने के लिये अवसर ।

(५ ३३४) सुलाप्रग्राहवत् = तराजू लिये हुए । विमुक्तप्रग्रहाश्वा = जिन्होंने अपने घोड़ों की लगाम छोड़ दी हा । साधयन्तु = बल पढ़ें ।

(५ ३३५) स्तव = स्तुति । गृहीतविष्टर = बैठ जाने पर (विष्टर = भासन) ।

शब्दार्थ एव टिप्पणियाँ]

(पृ ३३६) कैलासप्रस्थ = कैलास की चोटी । उपजाप = गुप्तमन्त्रणा । सव्यध = पीडित । स्वानवन्त = शब्द करत हुए । ससङ्कम् = सेना समेत । उभयसेन्याहवहव = दोनों ओर की सेनाओं का युद्ध कोलाहल ।

(पृ ३३७) अन्याद = बिना भोजन किये हुए । दर्पमूलकपणानिव ददी = अहंकाररूपी मूर्खों के पैसों (मूल्य) का तरह अपने प्राणों को शत्रु के लिये द दिया (शत्रु ने उसे मार डाला) सप्रमदाय = अच्यन्त प्रसन्नता से युक्त के लिये । सप्रमदाय = (प्रमदाया सहिताय) छा के समेत (व्यक्ति) के लिये । स्वसमजम् = अपने पणु समूह को । उदजेन = हाँके जाने पर (प्रेरित किये जाने पर) । समजतु = जाओ ।

(पृ ३३८) अन्योन्योपह्वै = एक दूसरे को डुलाते या ललकारते हुए । आयस्रो-
द्धनघनोरस्कभूतादिगण = लोहे की निहाड़ (Anvil) के समान कठोर छातीवाल भूतों का समूह । शीतलीभूतापघन = (अपघन = अग) सब अग जिनके ठण्डे पड़ गये हों । प्रघण = अल्लिन् । उपघ्न = आश्रय । निघ = घने । उपलघ्निसम = उपलब्ध होने वाले । अनुघ्निसम = बिना बोये हुए । पन्निघ्नम = पके हुए । तद्रुहाद्वार फलपुष्पै = उस गुहा द्वार के अल्लिन् के आम-पाम उगे हुए पर्वतीय घने वृक्षों से उपलब्ध बिना बोये हुए पके-फल पुष्पों से । स्तम्बघ्न = तने को काट डालने वाला । द्रुघण = कुठार (परशु) । परिघ = लोहे की लम्बी छड़ ।

(पृ ३३९) अट्टहासोद्ध = उत्तम तलवार । भीरुङ्गारम् आम्नोशताम् = टरपोक बहकर धिक्कारत हुए व्यक्तियों का । अरिवेदम् प्रहरताम् = पणुओं को पहचान-पहचान कर मारते हुए । यावद्देदमाहतानाञ्च सैनिकानाम् = जितने मिले वे सब घायल किये गये ऐसे सैनिकों का । रणारव = संग्राम का मयानव कोलाहल ।

(पृ ३४०) अमर्षवदन्तच्छब्द = क्रोध के कारण अँठ काटता हुआ । समूल-
घातम् अवधीत् = बिम्बा को विलकुल मार टाका किसी को पैरों से ठुकराया । ऊर्ध्वशोषमशुषत् = सूखे-बूख सूख गया । हस्तग्राहम् अनशत् = हाथों से पकटा हुआ कोर बकरे की मौत मरा । कञ्चित् अकपत् = बिम्बा को नगा के प्रवाह से बिनारे के वृष के समान जड़-मूल से उखाट फेंका । इतरञ्च अपिनत् = बिम्बा को गीता पकड़कर पत्थर को लोह के घन से जैसे सूया हा पीस टाला । कारावधम् अपुष्णात् = बिम्बा को बागगा में डालकर उमके पाने-पाने भर को घन निहित कर दिया । घृतना निष्कामम् अस्त्रिद्धनत् = सेना में निवृत्त हा यदि पकड़ कर या तलवार उठाकर छाती से छाती मिलाकर या शाल पकड़ पकड़कर युद्ध करने वाले अथ प्रतिद्वन्दा सैनिकों को दोनों अगुल काट-काटकर फेंक दिया । जगद्गीर्णि क्षमा = ममार को निगल जाने, नष्ट कर देने या बँपा देने में समर्थ । अक्षमा = क्षमा से रहित, अत्यन्त क्रोधित ।

(पृ ३४१) सयदघमाती = संग्राम समाप्त होने पर । ग्रज्यच्छा = जाने की शब्दा ।

(पृ ३४०) स्वागृहीति = अपना आग्रह । मृजावत् = अत्यन्त शुद्ध । द्वन्द्वदुःख
भिदाविदाग्नि = रागद्वेषादि द्वन्द्वदुःख के वाटने की प्रक्रिया जानने वालों के द्वारा ।
ग्रह्यज्ञान शीलै = ग्रह्यज्ञान की प्राप्ति करने में अत्यन्त प्रविभाशाला । द्विज = ब्राह्मण
प्रय पक्षा । वेदना = लाभ, उपलब्धि । परीष्टि = पराक्षा ।

(पृ ३४३) कृतासिकम् = (कृता + आसिका स्थितिर्यन) रहने वाला । अजीव
निस्तस्या शम्भया भूयात् = बड़े दुष्टा मर जाय । नामगामिकां कर्तुमहमिच्छामि = मैं
अग्रसर नहीं होना चाहती । आकारणा कृत्वा = बुला कर । प्राप्तप्राजन = उत्तमना प्राप्त
करने वाला । निरन्तरयणम् = निर्विघ्न ।

(पृ ३४४) आखनिक = खान खोदने वाला ताँकण शस्त्र । अरिरुहसहाराणाय =
शत्रुरूपी मृगों के मारने का जाल । दुराध्यम्भवा = दुःख पूर्वक धना वृत्ताये जाने वाला ।
स्वाद्व्यङ्करा = सरलतापूर्वक धनी किये जाने वाले ।

(पृ ३४५) तप्ति = विमृष्टि । जाता = उत्पन्न । जाता = वन्या । अपमित्य =
वर्ण कर ।

(पृ ३४६) उदित्वा = बह कर । हित्वा = छोड़ कर । हित्वा = धारण करके ।
अहृषत्वा = जा कर । परिवीय = पहन कर । किम्पि अनशित्वा = बिना कुछ खाये ।
अनशित्वा = जोखित रह कर । मृडित्वा = प्रसन्न करके । बहुतृणान् = तिनके से भी तुच्छ ।

(पृ ३४७) अङ्गोपपीडम् = गले लगा कर । घणतर्पम् = क्षण भर प्याते रह हुए ।

(पृ ३४८) शय्यागोहानुप्रवेशम् = शयनागार में प्रवेश करके । नानाकारम् =
वर्ण प्रय बना कर । सन्यधित = सन्निहित (वर्तमान) रहा ।

(पृ ३४९) तिर्यङ्कारम् = ममात् करके । नामग्राहम् = नाम ले ले कर पुकारे
जाते हुए । नामादेशम् = नामनिर्देश कर कर के । मुखतः कारमाख्यायमानै = सामने
वात चीत किये जाते हुए । अन्वग्भाव वर्तमान = अनुकूल होता हुआ ।



